

Ю. В. Сорока
Іван Богун. У 2 тт. Том 1

Історія України в романах –

предоставлено правообладателями http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=4572803
«Юрий Сорока «Иван Богун», том I, серия «История Украины в романах»»: Фоліо;
Харків; 2010
ISBN 978-966-03-5005-2, 978-966-03-5007-6

Аннотація

Що нам відомо про сподвижників Богдана Хмельницького? Про людей, котрі пов'язали власну долю з боротьбою славногo гетьмана? Ким вони були, як жили, що залишили по собі? Як не сумно це розуміти, але про Івана Богуна, Данила Нечая, Максима Кривоноса і багатьох інших відомо значно менше, ніж заслуговують ці люди за свої життя, що вони їх поклали на олтар служіння Батьківщині. Герой твору Юрія Сороки, полковник кальницький, вінницький і подільський, а пізніше й наказний гетьман Іван Богун є чи не найяскравішою постаттю в плеяді полковників Хмельницького. Чи таким він був, яким дозволив собі зобразити його автор? Чи зміг він показати його так, як того заслуговує славетний український лицар? Залишимо це на суд читача, якого на сторінках цієї книжки чекають буревії і бойовища України XVII сторіччя...

Юрій Сорока Іван Богун. Том 1

Лауреат Всеукраїнського конкурсу романів, кіносценаріїв, п'єс та пісенної лірики про кохання «Коронація слова – 2009»

Частина перша

*Все йде, все минає – і краю немає.
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одне зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
Тарас Шевченко. Гайдамаки*

Розділ I

I

Мушкетний залп громом прокотився під низькою стелею світлиці, і одразу ж усе заволокло густим та ядучим димом. На якусь мить навколишній світ утратив свою реальність, немов разом з розмаїттям звуків зникла і шалена круговерть, яка до цієї хвилини гарячувала на подвір'ї. І час застиг. Щось нереальне, настільки страшне для уяви малого хлопчика, що не могло бути реальним, діялося на хуторі.

Із стану заціпеніння вивів напад задушливого кашлю, що його викликав порохований дим, а разом з кашлем до свідомості дійшов батьків крик:

– Іване! Таку твою через таку! Не стій, у підпілля біжи, кому кажу!

Хлопчина, наляканий гуркотом бою, раптово здригнувся і прийшов до пам'яті, а вир подій закрутився перед ним з новою силою. Зовсім поряд гаркнув від несподіваного удару знайомий голос і прямісінько під ноги малому гепнулось тіло у білій вишиваній сорочці та синіх шароварах. Укрита різнобарвними візерунками вишиванка на грудях того, хто впав, надзвичайно швидко почала червоніти від темної густої крові.

– Омелько... Омелько, що ти? – одними губами прошепотів хлопчик, дивлячись на козака, який хапав широко розкритим ротом повітря і намагався долонями затулити рану. У вуха, віддаючись тихим свистом, важко вдарив другий мушкетний залп. Цього разу хлопчина лише пригнув трохи голову, дико озирнувся навсідч і впав на коліна біля пораненого. Той намагався щось сказати, але не міг, усе ще оговтуючись від удару розжареного свинцю. Нарешті пригнув хлопчика за шию закривавленою рукою і гаряче зашепотів йому у вухо:

– Ховайся малий, ховайся! Ще, не дай Бог, кулею зачепить... Бач як воно?...

Десь неподалік пролунав різким попередженням переляканий голос матері:

– Іваночку! Сину! Боже мій милий, де ти, Іванку?

У відповідь на її крик над головою Іванка заторохкотіли до стіни кулі. Вони дірявили білені крейдою стіни, здимали хмаринки пилу і збивали з полиць черепки, які ще мить тому були дорогим турецьким посудом. Зовсім поряд з малим впала довжезна стріла, увінчана чорним вороновим пером, з чудернацькою рихвою,¹ що не звужувалась, а навпаки, розширювалась до кінцівки і від цього була схожа на невеличку, але хижо загострену сокирку.

– Лягай на живіт і повзи! – крізь зціплені зуби просичав поранений козак.

Іванко розтер по обличчю сльози, перемішані з кров'ю, котра залишилася після руки козака, і став схожий на маленького, вкритого бойовою розкраскою друга з безмежних пустель Аравії, що їх Омелько бачив одного разу під час битви в Хотині.

– Омелько, я допоможу... Що тобі?

– Лягай і повзи! – перемагаючи біль, гримнув поранений.

– Ні... я... Я не покину! – хлопчик швиденько переповз у голови козаку і щосили потягнув того за сорочку. Потім краще вперся в дощату долівку і потягнув сильніше. Марно. З протилежного боку світлиці, там, де було розташовано ляду до підпілля, вкотре почувся істеричний крик матері:

– Іванку!.. Іваночку! Сину!.. Федоре! Його вбили! Федоре!

– Я тут, мамо, – озвався хлопчина, але пораненого не покинув. – Я зараз...

Його голос потонув у гуркоті чергового залпу. Повітря в хаті тепер стало зовсім непроглядним, лиш проблискували язики полум'я десь у кутку – очевидно, там палала обмотана просмоленим клоччям стріла або закинутий нападниками смолоскип.

Іванко ще раз напружився і потяг, аж застогнав тоненьким дитячим голосочком. Тепер Омелько теж уперся однією ногою в мостину і на цей раз зрушив з місця майже на цілу стопу.² Зраділий хлопчина потягнув ще дужче. Він будь-що намагався доправити Омелька до підпілля, не розуміючи, що в нього на це просто не стане сили.

А біля вікон царювало справжнє пекло. Злагоджені залпи козацьких мушкетів перейшли в безладний дріб пострілів. З вулиці долинали оскаженіле виття і крики, а з сіней нісся брязкіт шабель і приглушені лайки козаків. Судячи з усього, ті, хто намагався захопити хутір, поступово наближувалися до поставленої мети. Поблизу найдалшого від Іванка вікна хтось болісно застогнав і осів, перекидаючи накритий до вечері стіл. У черговий раз задзеленчав битий посуд.

Омелько схопив хлопчика за плече.

– Покинь, – сказав рішуче. – Тягни-но краще зі стіни пістоля, або два... якщо там ще є. Продамо життя козацьке дорожче. Славно бенкетували... – козак хотів щось додати, але лише зайшовся кашлем і щільніше охопив руками рану, з якої кров лилася струмками.

Іванко прожогом кинувся до стіни. Виліз на різьблений ослінчик і зняв з кілків важезного пістоля, потім ще одного, після чого одразу ж побіг назад. Із сіней долітали збуджені крики і стогін. Брязкання шабель, здавалося, ставало голоснішим.

Омелько прийняв пістолет з рук малого з кривою посмішкою, котра більше була схожа на оскал лісового сіроманця. Недбало перевірів порох на пановці³ і звів курок. Простягнув руку за другим, але де там! Іванко, наслідуючи козака, теж звів курок на коліщаному⁴ замку важкого німецького пістолета і міцно стиснув зброю двома руками, на манер рушниці.

¹ *Рихва* – загострена кінцівка стріли або списа.

² *Стопа* – старопольська міра довжини, котра дорівнює 28 см.

³ *Пановка* – полиця на замку старовинної вогнепальної зброї, куди засипався порох для затравки.

⁴ *Коліщаний замок* – один з видів ударно-спускових механізмів на середньовічній вогнепальній зброї. Його характерною особливістю була схожа на годинникову пружина, яку потрібно було заводити за допомогою ключа.

Омелько, перемагаючи біль, засміявся:

– Ну, з такими козаками і з Божою поміччю мусимо відбитися...

І, немов на підтвердження його слів, за хвилину в криках і гуркоті битви щось перемінилося. Спочатку цю переміну було важко розрізнити, але поступово постріли, вигуки, дзвін криці і тупіт віддалилися й перейшли на подвір'я. В хаті почало світліти – дим швидко виходив крізь вибиті шибки і висаджені з лутками двері. На підлозі просторої світлиці лежали, простягнувшись, кілька тіл, кров на мостинах змішалася з вином, сметаною, варениками, черепками і різним мотлохом, який ще чверть години тому був нехитрим домашнім скарбом. Нарешті на вулиці востаннє бахнуло і затихло. Лише потріскував вогонь у кутку та десь за вікном, мабуть під клунею, хтось несамовито верещав.

– Я подивлюся! – підхопився Іванко.

Він швидко піднявся на ноги і побіг до вікна.

– Іване, не смій! – почувся тієї ж хвилини переляканий голос матері. Горпина вилізла з підпілля і сиділа в кутку, охопивши голову руками. Перебувала немов у дивному напівсні, народженому диким, звірячим жахом, який обіймав її щойно і тепер повільно відпускав свої крижані лабети. Але в мить, коли в поле її зору попав син, раптово піднеслася і побігла за ним, немов та птаха за неслухняним пташеням. Та годі було й намагатися встигнути! Малий уже висунув біляву голівку і розглядав залите по-вечірньому багряним сонцем подвір'я.

Першим, що кинулося в очі хлопчаків, були виламані ворота хутора. Грубезні дубові стовпи, на яких їх було закріплено, зігнулися, майже вивернуті з землі. Одна половина брами впала на землю, друга стояла розкрита настіж. В отворі воріт застиг важкий, навантажений камінням віз, за допомогою якого, очевидно, і пробили дорогу до хутора, що був, власне, невеличкою, але досить добре захищеною цитаделлю. Серед рідкої жовтавої трави під вікнами розкинулися кілька тіл, зодягнених у вкриті грязюкою сині жупани. Під живоплотом, на купі пожовклого листя, конав ще один з нападників. Більше їх було біля дверей, що вели до хати. Там, попираючи ногами мертвих і поранених, походжали кілька спітнілих козаків зі зброєю в руках. Зі злістю штрикали лежачих шаблями, били по головах гострими носами сап'янових чобіт. Трохи подалік, під біленою стіною клуні, верещав припертий списом до цієї стіни жовнір. На вигляд йому було не більше двадцяти років. Виряченими від болю і жаху очима він дивився на залитого кров'ю козака, що тримав у руках ратище і все глибше стромляв у стіну його рихву, яка вже давно пройшла крізь незахищене тіло. Груді припертого до стіни нещасного зіймалися й опускалися неймовірно швидко.

– Подихай уже! Подихай, харцизе... – хрипів козак, не в змозі припинити мук помираючого. Та ось нарешті до пришпиленого списом нападника підбігла постать, у якій Іванко впізнав батька. Не гаючись, батько змахнув шаблею, і крик одразу ж припинився. На землю полетіла стята голова нещасного, а стіна над тілом майже до стріхи зросилася яскраво-червоними бризками. У цю мить материні руки підхопили хлопчаків і притисли до себе. Через тонку тканину сорочки Іванко відчув, як тремтить тіло неньки. Мілко, боязко. А десь у грудях б'ється смертельно наляканою птахою серце. Руки, що ними стискала первістка, теж тремтіли, одночасно обіймаючи і обмацуючи його в пошуках (не приведи Господи!) рани чи поразки.

– Усе позаду, милий мій! Усе вже минуло! Не бійся, сину, все вже минуло, – повторювала Горпина немов мольбу, – Бог нас захистить, свята Діва не залишить... Усе позаду. Ти тільки не бійся, голубе мій!

Іванко підняв на матір свої великі сірі, як хвиля буремного моря, очі.

– Я не боюсь, мамо, я ж козак.

II

По-осінньому швидкий захід сонця вже давно загорнув у загадкове покривало темряви почорнілі поля і жовтогарячу стрічку лісу на обрії, коли на хуторі хоч с'як-так усунули сліди недавнього нападу. Тіла чотирьох убитих козаків лежали на лавах посеред меншої з двох світлиць, що з них складалася хата Федора Богуна. Поранений Омелько Чорний, якого так

завзято рятував Іванко, марив у закутку діда Гриця. Той знався на травах, тож чаклував тепер над пораненим. Сімнадцять понівечених трупів нападників за наказом Богун знесли доки що до рову за ворітьми, решті вдалося утекти. Вони зникли так само раптово, як і з'явилися, розчинившись серед густих кущів верболозу на недалекому березі Південного Бугу. Козаки при світлі смолоскипів підправляли виламані ворота. Все ще налякані жінки підсусідків прибирали в розтроченій світлиці. Виносили битий посуд, шматки скла, обгорілі дерев'яні тріски і брудні, понівечені вогнем килимки. Метушливо змивали з долівки великі криваві плями.

Сам Федір Богун, сотенний хорунжий Вороновицької сотні Брацлавського полку, сидів на лаві під образами тісної світлички у старій хаті і пахкотів люлькою. Мовчки поглядав на Горпину, яка притулилася край дитячого ліжка, стиха схлипувала і гладила по голівці восьмирічного Іванка. У двері неголосно постукали.

– Заходь, – кинув Богун похмуро.

Низькі двері прочинилися, і в них, пригнувши голову, протиснувся Петро Шуляк – дебелий козарлюга, якого Федір знав багато років. Шуляк з родиною, як і кілька десятків інших козаків, проживав на хуторі пана хорунжого як підсусідок.

– Що там ще? – запитав його Федір.

– Ляхи, пане хорунжий, точно вони!

– Тихо, не грими, дитину розбудиш.

Шуляк кинув погляд на ліжко, де спав малий, і продовжив пошепки:

– З-під Хотина вони йшли, як і ми, напевне.

– Напевне! Перекололи всіх, бісові діти, а «язика» залишити розуму не вистало... А раптом поряд ще більша ватага?

Шуляк у відповідь лише розвів руками:

– Винні, пане хорунжий, не второпали... Але точно ляхи! Католики вони, а в одного лист до якоїсь панянки, польською писаний.

Богун випустив хмарку сизого диму.

– Іч ти! Ласі ж жовніри пана круля чужого майна пограбувати... Що скажеш?

– А те й скажу! Гірше агарян, помилуй Господи! Що вже в Хотині за них потерпіли, а вони ось із нами як.

– На біса! Хапнули шилом патоки, і буде з них. Як Омелько?

– Марить. Гарячка в нього. Куля груди пробила, але, слава Йсу, неглибоко, напевно, ребра затримали. Дід уже й дістав.

– Що дід каже, житиме?

– Дід як дід. Каже: на все Божа воля.

– Правду каже... Знайшли чого?

Петро знизав плечима.

– Так-сяк. Коней у лісі піймали трійко, п'ять мушкетів, пістолів десятків, шаблі. Ще грошей півкопи сріблом, жупани.

– Не густо пани-ляхи в Османа здобиччю розжилися, недурно своїх грабують. Воно, зрештою, і безпечніше, ніж на турецькі гармати ходити, – Богун змахнув до Шуляка рукою. – Добре, йди. Скажи там Мирону – всім по добрячому кухлю оковитої, виставити варту, решті спати. Ранком розберемося.

– Дякую, – ледь хитнув козак головою і вийшов.

Тиша. Горпина вже не схлипує, тільки ледь чутно зітхає. Потріскують на ослоні кілька свічок у шандалі, та десь у стіні шкряботить шашіль. Федір похмуро дивився на танцюючі смужки полум'я і пригадував недавні події.

Лише тиждень тому повернувся він з козаками на хутір з-під Хотина. їхав, минаючи спалені татарами села, хутори та містечка, і не знав, чи застане Горпину із сином живими й здоровими, чи може змели татарове і його хутір із земної поверхні. Не змели. Дякувати Всевишньому, вберіг. Майже місяць орди Кантеміра-мурзи, який прийшов спільно з кримським ханом Джанібек-Гераєм і імператором Оттоманської Порти Османом II воювати Річ Посполиту, плюндрували Поділля. Кров'ю обливалися серця брацлавських козаків, коли

вони бачили чорні дими в далеких тилах турецького війська. Зубами скреготіли, чуючи стогін тисяч невольників з татарського коша. Ще міцніше стискали в руках зброю і били ворога. Не один десяток лютих атак розбився до окопу козацького табору, як розбивається штормова хвиля до прибережних скель. Витримали. Уберіг Бог від навали, яку Туреччина готувала з наміром остаточно захопити під свій контроль усю Річ Посполиту. І тепер лиш одного не міг зрозуміти сотенний хорунжий Реєстрового його Королівської Милості козацького війська, шляхтич Федір Богун: куди ж дивляться рейментарі⁵ кварцяного війська,⁶ коли їхні жовніри, немов розбійники, грабують та вбивають королівських підданих. Урешті, самого Богуна, як і решту мешканців хутора, сьогодні врятувало лише те, що всі вони, за звичаєм, зібралися у світлиці на вечерю.

І зброю козаки із собою мали. Інакше б... Ворота вилетіли так зненацька, а за цим і стрілянина. Якби були на подвір'ї, постріляли б, неначе курчат...

– Тату, а король нам, українцям, теж володар, чи тільки ляхам? – раптом перервав думки Федора тоненький дитячий голосочок.

– Господи! Ти ще не спиш! – тільки й сплеснула руками Горпина.

Богун з несподіванки розкрив рота. Що його відповісти? Дитячі запитання інколи заганяють у куток наймудріших.

– Так, сину... Мабуть, і нам теж.

– А чому ж він не захищає нас, адже ти захищав його на війні?

– Король далеко, Іване, – Федір завжди називав сина по-до-рослому – Іваном, – а ми тут. Для тебе зараз я захист, а не король. Моя шабля, моє вірне око і мої козаки. Так було завжди на землі. Батько повинен захищати своїх дітей. А колись буде навпаки, і ти, дорослий та змужнілий, захищатимеш нас, твоїх батьків, старих і немічних. Не ми це вигадали, але так мусимо жити.

– Я бачив, як ти сьогодні вбив того жовніра.

– Убив. Щоб не дати йому вбити тебе, маму, близьких нам людей.

– А коли я виросту, то вбиватиму, щоб захистити тебе і неньку?

– На все Божа воля.

– Тоді чому король сам не вбивав турків, чому він посилав тебе?

– Ти ще малий, Іване, – Богун помовчав, здивований не по-дитячому серйозними запитаннями, і, щоб затягнути паузу, почав укотре розпалювати люльку.

– Знаєш, – мовив він за кілька хвилин, – не все, що є очевидним, люди обирають для себе за вірне... Особливо шляхта Речі Посполитої. Тому король, який безумовно вважає себе лицарем, полював під Львовом на зайців, у той час як козацтво, при чийому вигляді ясновельможні кривлять шляхетні вуста, прийняло на свої груди всі труднощі захисту вітчизни. Я теж уроджений шляхтич, але велика прірва лежить між нами, потомками старої української шляхти, і пихатим лядським панством. Тож я хочу, щоб ти запам'ятав раз і назавжди: всякчас можеш розраховувати на себе, майже завжди на брата або побратима, інколи на товариша. Але ніколи не вір жодному слову ляха! Ти йому палець даси, він тобі руку відкусить... Король з крулев'ятами завжди були нам ворогами, ними довіку й залишаться. Не раз уже за працю нашу військову, за службу козацьку червоним пивом нас напували. Ось і за цю війну, бачу, дяки не буде. Сагайдачний при смерті, а на решту старшини плювати вони хотіли... – Федір трохи помовчав і, раптово опам'ятавшись, докинув: – Та що це я? Спи!

Кілька хвилин Іванко не відповідав, лише про щось напружено мислив, підперши голову маленьким кулачком. Потім рішуче сів на постелі і подивився на батька зовсім не дитячими очима.

⁵ *Рейментар* – командуючий регіментом, тобто частиною війська.

⁶ *Кварцяне військо* – у XVII–XVIII сторіччях у Речі Посполитій наймане військо, яке утримувалось за чверть доходів з королівських маєтків.

– Я теж битиму їх. Без жалю битиму! Щоб справедливо було... Щоб знали, як козаків зневажати!

III

Другого дня після полудня на хуторі Богуна ховали загиблих напередодні козаків. Чотири, вкриті червоною як кров китайкою, труни несли через ліс мовчки, тільки схлипували тихо за двома жінки, та за одним голосила старенька матуся. Похмурі обличчя козаків, які йшли за гробами, з обвислими вусами і опущеними долі очима, здавались ще чорнішими, ніж почорнило їх за минуле літо сонцем. Людей було багато – приїхали козаки із сусідніх хуторів, пан сотник з Вороновиці і навіть полковий обозний з Брацлава. Старшини довго гомоніли з Федором Богуном біля відчинених воріт цвинтаря. Палили люльки, похмуро хитали головами.

Іванко, не звиклий до такої кількості людей, весь час шмигав поміж козаками, роздивлявся кінські рондики, шарпав за стремена коней, намагався доторкнутись до чиєїсь шаблі або мушкета. Потім довго стояв серед дорослих поблизу свіжо виритих могил на краю цвинтаря, схиливши голову, слухав, як молиться панотець, і потайки стежив за стрільцями, що готували мушкети для віддання останньої військової честі тим, хто до останку виконав свій козацький обов'язок.

Відгрімали салюти. Натягнули козаки шапки на чубаті голови й рушили назад. Сіли під вкритими жовтогарячим листям ясенами на подвір'ї, почали поминати товаришів. Тихо, за православним звичаєм. А Іванко тихцем подався до невеличкої кімнатки-причепи під клуню, де мешкав знахар дід Грицько. Несміливо постукав у перекошені, потемнілі від часу дошки дверей. Тиша. Постукав ще раз. Нарешті почув шерех, за яким голос:

– Заходь, хто шкребеться?

Іванко відкрив двері і ступив у напівтемряву кімнати. Омелько лежав, точніше, напівсидів у подушках на низькому тапчані. Ноги вкрив овечим кожухом. Широкі молодецькі груди були щільно перев'язані білим полотном, з правого боку червоніла невелика кривава пляма.

– О! Рятівник прийшов! Ну, заходь, козаче, сідай. Розповідай, де був, що бачив? – Омелько, здається, щиро зрадів хлопчикові.

Іванко виліз на лаву. Подивився на Омелька.

– Тобі боляче?

– Ні.

– Хіба? – недовірливо скривився малий.

– Звичайно. Козаку ніколи не боляче.

– Але ж тебе постріляно. Я ось колись пальця попик, і то було боляче.

Омелько хитро підморгнув.

– То тобі лишень здавалося, а насправді зовсім не боляче.

– Але ж я плакав!

– О, а це що таке?! Хіба козак плаче?

– Дуже було боляче.

Омелько хитро підморгнув:

– А йди ближче, я щось скажу.

Іванко миттю був біля нього. Козак хитрувато подивився навсібіч.

– Нікому не скажеш?

– Ні! – щиро прошепотів хлопчик.

– Ну то слухай: мені теж боляче і всім. Але справжній козак ніколи не плаче і не скаржиться.

– Чому?

– Ну... Наприклад, тому, що від сліз не полегшає. А ось слабкість свою показувати стороннім – то баб'яче діло.

– І ти ніколи не плакав?

– Звичайно, ні! – округлив очі Омелько, але одразу ж посміхнувся, – ну хіба що коли був таким, як ти зараз. І ще інколи... коли не боляче. Себто тілу не боляче. Але... Ну ось під Хотиним я втратив побратима. Розумієш?

– Розумію, – поважно відповів Іванко.

– Ти хоробрий хлопчик, Івасю. З тебе з часом вийде гарний козак, – скуйовдив Омелько волосся на голові малого. – Учора ти намагався врятувати мені життя, і я цього ніколи не забуду. От виростеш, будемо разом бусурман лупцювати.

– Добре! – щиро зрадів Іванко. – Але... але спочатку я хочу бити ляхів!

– Ляхів? – здивувався Омелько. – А чому спочатку ляхів?

В очах хлопчини, як і напередодні, під час розмови з батьком, зблиснула зовсім не по-дитячому криця.

– За те, що вони нас ображають!

– Що ти, малий, – спробував приховати здивування козак. – То ж були звичайні харцызяки з великої дороги. У таких ні батьківщини, ні нації. Ось побачиш, поїде твій батько з паном сотником в Київ, до його ясновельможності пана гетьмана, одразу ж усіх винних за цей наїзд буде покарано.

– А як ні?

– А як ні... – Омелько замислився. – Якщо ні, то я тобі скажу, що робити, та тільки тоді.

Двері стиха рипнули, і в кімнаті стало темно і тісно від могутньої, затагнутої в червоний кармазин постаті Федора Богуна. Якусь мить він зачекав, доки очі звикнуть до напівтемряви, потім сів на лаву поряд з Іванком.

– Ось де ти, – поклав він руку хлопчику на плече. – А я все думаю: що таке? Навколо стільки козаків з шаблюками, а Івана мого не видно. Навіть дивно. Доброго лицаря завжди до броні⁷ тягне! Так я кажу?

За Іванка відповів поранений:

– Лицар він у тебе, пане хорунжий, справжній лицар. Рятував мене вчора під час бою.

– Коли? – здивовано звів брови Богун.

– Коли підстрелили. За комір у підпілля тягнув.

І Омелько переповів Федору про події, які напередодні той не міг бачити в диму та гарячці битви.

– ...А пістолю, ну точнісінько, як рушницю, двома руками вхопив, до плеча приставив і знай січе! А очі немов у того вовчєняти! Тоді, певне, ляхи й подалися, ще б пак, такого козарлюгу побачили! Так, малий?

Іванко знітився і опустил очі долу. Богун натомість уважно подивився на сина.

– Козачок ти мій маленький! – розчулено вимовив він. – І не страшно було?

– Страшно, – коротко відповів хлопчик.

У цей час сонечко зазирнуло в маленьке віконце дідової причепи. Освітило закіптюжені стіни, потріскану стелю і муху, що заплуталась у павутинні та вже кілька хвилин розпачливо дзижчала в кутку. Іванко підняв погляд на батька й помітив у нього в оці сльозу, що ледь помітно блиснула під густою бровою.

«Дивні які ці дорослі. А самі кажуть, що козак ніколи не плаче», – подумав він. Але в цю мить сонце за вікном пірнуло за хмару, і Іванко вирішив, що йому все лише здалося. В усякому разі, голос, яким батько розпитував Омелька про стан здоров'я, був, як завжди, твердим і трохи грубуватим.

IV

Навесні, коли сонце піднялося у височінь після довгого повзання над обрієм, в той час як посивілі від тепла сніги поступово осіли і перетворилися на дзвінкі струмочки, а птаство

⁷ Броня (заст.) – зброя.

защепетало серед вбраних у свіжу зелень дерев, на хутір Богуна надійшла сумна звістка: у Києві від ран, отриманих під час Хотинської битви, помер гетьман Запорізького війська Петро Конашевич Сагайдачний. Стояв кінець квітня 1622 року. І хоч козаки та й сам хорунжий уже кілька місяців очікували цієї новини, вона все ж приголомшила. Спочив у Бозі славний український лицар, захисник православної віри і прадавніх козацьких вольностей. Рана від кулі виявилась смертельною, тож на території київського Братського монастиря з'явилася могила, якій не судилось дійти до нас, нащадків гетьмана. Десь, у сивій глибині десятиріч, поховано ім'я бузувіра, котрий провів фундамент нової церкви костями козацької слави...

Разом зі смертю гетьмана почали згасати останні примарні надії на те, що польський уряд виконає обіцянки, які давали король і сейм у час, коли Річ Посполиту лихоманило перед лицем чверть-мільйонної ворожої армії. І справді, не говорячи вже про виплату обіцяних п'ятдесяти тисяч злотих козацькому війську, поповзли приголомшливі чутки про скасування в Україні православної ієрархії, що її так наполегливо відновлював Сагайдачний, вдаючись задля цієї ідеї до всіх мислимих і немислимих засобів, серед яких було таємне від польської влади висвячення Ієрусалимським патріархом Феофаном православних єпископів і вступ всього Запорізького війська до київського Богоявленського братства. А ще ці дуже схожі на правду чутки мовили про найнаболіліше – про чергове зменшення козацького реєстру. Цього разу на три тисячі. На жаль, чуткам було суджено справдитися, що миттєво жбурнуло Україну у вир жорстокого кровопролиття і козацько-селянських повстань.

Але все це було попереду тієї чудової весни. Поділля поступово одужувало від ран, нанесених минулорічними татарськими наскоками. Пора була готуватись до сіяння, поправляти занедбане за минулу осінь господарство на хуторі, словом, надолужувати все, що було згаяно через Хотинську кампанію. Однак Федір Богун не мав на це часу. Від наїзду на свій хутір він не міг полишити думки про покарання злочинців і вирішив домогтися свого будь-що. Тим більше, що він мав кілька листів з іменами нападників, а один з тих листів навіть з гербовою печаткою якогось шляхтича на ім'я Круківський.

– Цить, бабо! – відповідав він на умовляння Горпини покинути почате. – Не для того ми кров проливали за короля, щоб нам тепер в обличчя плюнули. Є староста, є підкоморій,⁸ є закон! Нехай харцизам другий раз грабіж чинити буде непринадно.

І потяглися поїздки в Брацлав, суди, тяжби, які зайняли майже все літо. Федора тижнями не було вдома, а час плинув своїм звичним руслом. Іванко, який не розумів, чому тато приїздить все похмурішим, радів яскравим і теплим літнім місяцям. Цілими днями пропадав разом з рештою козацьких дітей у лісі, на левадах за хутором або на вкритих височезними травами берегах Південного Бугу. Ловили сильцями зайців, рибалили в тихих затонах сріблястих карасів, яких одразу ж смажили на жарині. І не було страви смачнішої для босоногих хлопчаків, ніж впольована власноруч здобич, не було меж і кордонів їхньому неймовірно великому світу, що простягався на кілька верст від Богунового хутора навсібіч. Хлопчаки з ранку до сутінків хизувалися один перед одним дерев'яними шаблями та мушкетами, хвацько рубали голови будьякам-бусурманам, грали в козацькі застави, фортеці та облоги.

Але був у Іванка ще один товариш – уже відомий нам козак Омелько, дружбою з яким хлопчина до нестями пишався перед іншими однолітками. Після того пам'ятного для Іванка бою молодий козак швидко одужав і почав якось надзвичайно тепло ставитися до сина пана хорунжого. А той і не збирався нехтувати такою нагодою. Тож досить часто між ними можна було почути розмову подібного змісту:

- Омельку, чуєш, Омельку!
- Звичайно, чую!
- Омельку, можна мені на коні проїхатися?
- Чому ж ні? Адже в тебе і кінь є!

⁸ Підкоморій – суддя.

– У-у, – кривився малий, – то бахмат.⁹ Та й не вивчений він, знай йде собі та йде. Я на твоєму хочу.

– Що ж тут зарадиш? – розводив тоді руками Омелько. – Рятівникові не можу відмовити.

І Йванко хвацько виїздив на струнконому Омельковому негеві,¹⁰ на якому до того, як він дістався у здобич Омелькові, їздив якийсь надзвичайно сановитий турок. Сяли очі в малого, коли стискав руками оздоблений срібними бляхами повід, сміялись з-під заломленої на потилицю кудлатої шапки, що її, за козацьким звичаєм, не знімав навіть у спеку. Ноги в сивих полотняних шароварах спритно притримували завеликі для нього стремена. Особлива радість була, коли під тином збирались сусідські хлопчачки, щоб подивитися на Іванка. Тоді благородна тварина згадувала іспанський крок, інохідь і навіть поклони. Вправність малого дивувала старих і молодих.

– Ти бач! Таке мале, а що виробляє! – підкручував вус Мирон Охріменко – старий козак, який виконував на хуторі обов'язки розпорядника і ключника.

– Та то кінь добрий, – крутив головою хтось з козаків.

– Кінь конем, а вершник теж не пусте місце, – заперечував Охріменко, – славний малий росте у Федора.

Тоді хтось зачіпав Омелька:

– Омельку! Продай коня! їй-бо, останнє віддам.

– Е, ні, – тут Омелько відповідав завжди однаково, наче завчено, – Баша дорожчий за золото. У Хотині мені пахолки сенатора Якуба Собеського не одну копу золота давали, та я не взяв. А вам куди вже...

– От базікало, – підсміювались козаки.

Факт пропозицій від діда майбутнього польського монарха залишається для нас таємницею, але те, що кінь був надзвичайно дорогоцінним, не заперечував ніхто. Тож не дивно, що після таких вистав Іванко ще довго обирався отаманом під час запеклих дитячих бойовищ з уявною татарвою.

Іноколи Омелько брав невелику турецьку мисливську рушницю і сам знаходив Іванка.

– А ходи-но, Івасю, до гаю, подивимось, хто краще поцілить.

Радість після такої оферти перевершувала радість від поїздок на Баші. Хлопчина не йшов, біг до дубового гаю, що простягнувся за версту від хутора.

– Не квапся, – повчав малого Омелько, – і не бійся пострілу. Хай його боїться той, кому він призначений. На гачок надавлюй поступово, навіть ніжно, ніколи не смикай. Очі не зажмурюй, для тебе постріл лише бахкання, пам'ятай це. І ще запам'ятай – добрий козак не лише рубака, це ще й добрий стрілець.

А Іванко був вправним учнем. Ні один фунт пороху не згорів дарма, жодне повчання не пролетіло повз його вуха, тож восени були забуті нерухомі дощаті цілі в гаю, а хлопчик з козаком вже цілими днями пропадав у лісах та полях, полюючи лисів, оленів, чокалок та диких кіз. Омелько відкрито захоплювався таким талановитим учнем.

– Лиса за півсотні кроків, з лету, хоч вір, пане хорунжий, хоч не вір! Не знаю навіть, чи я би влучив.

І розгладжувалось похмуре чоло в Федора Богуна, посміхався в густі вуса.

– Добре, синку, вчись військовій справі. Чує моє серце, скоро вибухне Україна. Лицарі нам потрібні, щоб своє право обстоювати, а не судді.

До того часу Федір уже махнув рукою на тяжби і сидів майже безвиїзно на хуторі. Часом тільки з козаками виїздив в поле «козацькі кістки розім'яти». Тоді гриміли за левадою мушкетні залпи, неслись бойові коні густими травами, схрещувались у герці криві козацькі

⁹ *Бахмат* – порода низькорослих, але надзвичайно витривалих степових коней, яких розводили переважно татари.

¹⁰ *Негевський скакун* – одна з найшляхетніших порід арабських скакунів.

шаблі. Іванко разом з іншими хлопчачками сидів у такі дні на даху клуні, захоплено позирав на учбові бої, а розкута дитяча уява малювала картини великих бойовищ. З важкою арматою,¹¹ тисячами вершників і лісом списів над козацькою піхотою. З розмаїттям хоругв і штандартів, ревом тулумбасів і співом тривожних сурем. З громоподібним «слава» над козацькими рядами і переляканим лементом у палаючому ворожому таборі.

V

Вибухнуло зимою 1624–1625 років. І не даремно весь час до цього був похмури Федір Богун, сотенний хорунжий вороновицький. Злим за добре заплатили крулев'ята. Два роки по смерті Сагайдачного забороняв сейм козакам обирати гетьмана, уперто відмовчучись у відповідь на всі прохання генеральної запорізької старшини. Якщо й приходили відповіді на прохальні листи, то в них містилися лише прозорі натяки на те, що його королівська милість, ясноосвенцоний Сигізмунд III розглядає можливість дати козакам старшого, який міг би повести їх за собою на захист Речі Посполитої. Але від таких листів тільки сильніше бродило в полкових містах. Козаки воліли обирати собі гетьмана радою та вільними голосами при арматі й не визнавали призначених короною рейментарів. Намагалися стати на захист козаків навіть королевич Владислав та шведський король Густав Адольф, доводячи Сигізмунду добре відомі йому факти: Владислав пригадував московські походи і Хотинську кампанію, в яких завдячував майже всім, чого домігся, Сагайдачному та його козакам. Густав Адольф указував на заслуги Запорізького війська під час їхніх походів на Лівонію і Померанію, на велику користь від них для ще тоді союзної полякам Швеції. Нагадували королю мужність, терпимість до нужд військових та покору рейментарям, виявлену козацтвом під час цих і багатьох інших війн на європейському театрі.

Не можна сказати, що клопотання таких впливових людей залишилося без уваги. Козацькому війську все ж було обіцяно вирішення його питання та всемірна увага. Але зроблено все було, як пізніше писав в своїй «Історії Русів» Георгій Кониський, «звичайно по-польськи, до першого сейму, на якому за п'янством, похвальбами і гонором було все забуто». Тож у 1625 році генеральна військова старшина, після перемовин і узгоджень з Низовим військом, зібрала військову раду всупереч наказам корони. Гетьмана було обрано. Ним став Марко Жмайло, старшина, якому по справедливості належала велика слава серед низових братчиків. Варшава заремствувала, однак козаки вже не були такими покірними, як за часів Сагайдачного. На універсали сейму відповіли просто: «поцілуйте нас, пани, самі знаєте куди», і, у свою чергу, висунули цілий список вимог до польської влади. Серед них, попри інше: звільнення Київського воеводства від жовнірських леж та збору стацій на коронне військо, видання привілеїв на Київське братство та школи для спудеїв,¹² право запорожців йти на службу до іноземних володарів і повне козацьке самоврядування на Київській землі. Але найголовнішою була вимога надати повну свободу православному духовенству і скасувати церковну унію 1596 року. Бачили-бо небайдужі – справа, що їй присвятив життя Сагайдачний, умирає разом з ним з легкої руки віроломного езуїта-короля. Новообраний гетьман негайно наказав «бити у тулумбаси» і з великим військом та арматою вирушив з Запоріжжя на волость, де й став табором в урочищі Медвежі Лози поблизу Курукового озера. Похмурі обличчя таких, як Федір Богун, запалали гордістю, в них з'явилась віра в себе і свою країну...

Немало подій викликало це «хлопське свавілля» в Україні. Коронний гетьман Станіслав Конєцпольський добряче напружив усі свої організаторські здатності, але зрештою зміг зібрати військо, яке не поступалося силою тому, спільно з яким козаки ще зовсім

¹¹ *Армата* (заст.) – артилерія.

¹² *Спудей* (грецьк.) – студент.

недавно отримали перемогу над Високою Портою.¹³ Гордовито майоріли на вітру штандарти князя Юрія Збараського, київського воєводи Хоми Замойського і галицького каштеляна Мартина Казановського; зі страшним гуркотом котилися на козацькі шанці численні хоругви Вишневецького, Калиновського, Потоцького і Даниловича. Урешті фортуна покинула відважного козацького гетьмана, і ляхи отримали перемогу в тій справі, хоч і змушені були задля цього піти на перемовини і забути попередні цілі походу на непокірних підданих, що їх вкрай докладно оголосив на сеймі сенатор Юрій Збараський: «Не втихомирювати потрібно нам се лихо, а спекатися його раз і назавжди!» – цинічно проголошував він.

Було визначено реєстр у шість тисяч козаків і зроблено досить багато інших поступок. Гетьманську булаву отримав Михайло Дорошенко, славний полковник гетьмана Сагайдачного, якого корона вважала поміркованим і таким, що схильний був радше тримати руку сейму, аніж бунтівників. Але як вони помилялися... Гетьман Дорошенко одразу ж домовився з татарським калгою¹⁴ Шагін-Гераєм і вирушив у Крим, аби допомогти тому оборонити своє право на ханство від зазіхань Туреччини. Не за пусті обіцянки, звичайно. У політизованих колах Речі Посполитої поповзли чутки, що після здобуття ханського престолу в Бахчисараї Шагін-Герай вкупі з Дорошенком мав на меті вдарити на Польщу, аби помститися короні за поразку при Куруковому озері. Так це було чи не так, не судилося взнати нікому: Дорошенко загинув славною смертю козака під час походу. Але запорожці, яких було викинуто з реєстру згідно з Куруківською угодою, не вибачили ляхам такої зради після всіх обіцянок, що їх давали сеймові комісари перед Хотинською битвою. Полетіли шляхетні голови, яскравими смолоскипами запалали замки та фільварки від Чигиринщини до Волині, ватаги відчайдухів грабували і вбивали панів від Брацлава до Львова. Не одна польська матуся лякала неслухняних дітей отаманом Оліфером Стеблевцем і його кривавими запорожцями. Не один пан загинув, як собака, без молитов та поховання. Ріками лилася кров винна і невинна. Згадалася ксьондзам унія і жидам оренда, користуючись якою, вони робили з православних церков шинки або зачиняли храми, беручи з прихожан у свята платню за вхід, аби ті могли возносити молитви Всевишньому. Кров'ю платило жидівство за трикляті свої калачі, продані православним перед Великоднем утридорога, маючи можливість не пускати людей до церкви святити хліб, який не був куплений у жида-орендаря. Заволало стародавнє плем'я до свого Бога, та хіба вперше? Застогнала земля України, та чи востаннє? Річ Посполита, сама того не розуміючи, випустила страшного демона війни, який і впав прокляттям на неї саму...

Палахкотіло недовго. Не настав ще час для доброго бунту. Коронне військо було надто сильним, а козацтво надто роздрібненим задля справжнього виступу, тому одразу ж після відходу татар у Крим і Ногайські степи повстання згасло само собою. Козаки змушені були погодитися на запропонований реєстр у шість тисяч чоловік, решта ж проголошувалась випищиками, і їм було наказано покидати вільне життя та повертатись під владу староств і повітів, з-під якої вийшли вони влітку 1621 року, аби власними грудьми затулити Річ Посполиту від бусурманської навали.

VI

Омелько приїхав пізно увечері, тож до хорунжого не пішов. Сів лишень у літній кухні, попросив вечері. Баба Мотря схлипувала і крізь сльози дивилась на онука, доки збирала на стіл.

– Господинько Боженько милий... Ой, Омелечку, що з тобою стало, ти би бачив... –

¹³ *Висока Порта* – дослівно – високий поріг. Так зазвичай називали резиденцію турецьких султанів у Стамбулі, а відтак і всю Османську імперію.

¹⁴ *Калга (тат.)* – наслідник ханського престолу.

притискала до висохлих грудей покороблені від багаторічної праці руки.

Вона мала рацію. На Омельковому колись вродливому обличчі не було живого місця. Рубець від удару шаблею проліг від правої брови через око, унаслідок чого воно ледь-ледь відкривалось, далі через перенісся, розрубавши його навпіл, і по лівій щоці мало не мають.

– Часи непевні. Але чого панам ремствувати? Самі ж і призвели до такого.

– Не знаю, дитино, але тільки біда людям. Карає нас Бог за гріхи наші, за ересь і непослушаніє.

– Чому ж він ляхів не скарає? – обурено вигукнув Омелько. – Клятви порушують, наїзди, звірства чинять!

– І їх скарає... І їх.

Омелько мовчки скінчив вечерю. Запив молоком з глечика.

– А як Івась, пана хорунжого синок? – нагадався раптом.

Баба Мотря знизала плечима:

– Івась як Івась. Підріс трохи, усе за тебе питає, а хто йому що відповідь?

– Не забув-таки, козачок, – посміхнувся Омелько якимось по-особливому тепло, навіть ніжно. Але від раптової думки посмішка йому кудись поділася. – А що ж пан хорунжий, випищиків сам з хутора попросив, чи як? – поранене око козака чомусь почало сіпатись.

– Що ти, що ти! Не кажи так, Омельку, не гніви Бога! – замахала руками баба Мотря. – Пан хорунжий добра людина, дай йому Боже щастя та довголіття. Він, заступник, нікого не дасть образити. Були тут від старости, універсал читали. У тому універсалі таке, що не приведи Господи! Щоб випищики, мовляв, і їх сім'ї на старостинські ґрунти йшли, на панщину. Та пан хорунжий відповів їм так: «Я на своїй землі кого хочу, того й наділяю, а ви, мостиві пани, носа не пхайте, бо люди і без того на вас, на ляхів, лихі». Так ось. Тільки... – бабуся тихцем зітхнула, – щоб йому, соколу ясному, за свою доброту велику карі не сприйняти. Кажуть люди, староста листи коронному гетьманові пише і канцлерові, і навіть самому королю! Хоче, псявіра, частину землі в пана хорунжого відсудити...

Коли Омелько ранком наступного дня прочинив важкі дубові двері й ступив до світлиці, Федір Богун, зручно примостившись, сидів у фотелі. Палив люльку і, мружачись від тютюнового диму, читав писаного на листку цупкого жовтуватого паперу листа. Його довгий чуб і вуса дійсно посивіли немов сніг з того часу, коли Омелько востаннє бачив пана хорунжого. Козак відкашлявся.

– Здоров будь, пане хорунжий, – розвів руками, – вітай, чи що...

Богун підняв на прибулого очі. Кілька секунд дивився, мабуть, не пізнаючи.

– Здоровий ходи і ти, козаче. Які справи привели?

– Та справи нехитрі, приймеш випищика до гурту?

Богун напружився. За мить сплеснув у долоні і підхопився на ноги.

– Омельку?

– Я, мосьпане!

Мовчанка. Богун, ніби про щось роздумуючи, дивився на прибулого. Не наважувався порушити тишу й Омелько. Нарешті обличчя хорунжого повільно розплилося в посмішці.

– Тю! І розтовкли ж тобі пику, чоловіче. Я й не признав спочатку. Яким то ти вітром до нас?

– Попутним, вашмось, – посміхнувся й собі Омелько, – ну то приймеш?

Ідучи до Богуна після років війн та поневірянь, криючись дорогою від людей, аби не потрапити до рук польських урядовців, для яких він став небезпечним злочинцем, Омелько очікував якого завгодно прийому – від прохолодного до відверто неприязного. Як-не-як Богун був шляхтичем і завжди належав до більш поміркованої частини реєстровців. Але такого прийому, що вчинив йому Федір, він, признатися, не очікував. Несподівано для Омелька хорунжий вхопив його у свої ведмежі обійми. Міцні обійми, якими добрі друзяки вітають один одного після довгої розлуки. Довго стискав. Нарешті, розпрямивши руки, поглянув на козака.

– Дурне питаєш, голубе, дурне! Щоб я свого козака полишив? Та нехай би все вогнем горіло! У ляхів свій реєстр, а у мене свій. Ох, Омельку, і дісталося ж тобі!

– Усякого бувало...
 – То в яких баталіях?
 – Від тебе, пане хорунжий, у мене немає таємниць! З Шагін-Герасем я був, чув про такого?

Богун задумливо дивився на козака.

– Чув, як не чути?... Багато ви шарварку наробили, що й казати. Ідуть універсали до військової канцелярії із самої Варшави. В них накази покарати ребелію немилосердно. З бусурманами, мовляв, скараскалися, кров братерську пролили.

– Братерську, кажеш, – криво осміхнувся Омелько, – може воно для них і так... але лях мені не брат! Ніколи ним не був і не стане! Так-от. Тобі, мосьпане, не гірше мого відомо, які то брати. Ти пан розумний, та й за Жмайлом я йшов під твоєю хоругвою. І самі пани-ляхи нас на свою голову накликали, тож тепер дивуватися нічому.

По обличчю Богуна пробігла тінь. Не дивлячись на його участь у повстанні і справі при Куруковому озері, уряд ніяк не покарав хорунжого особисто, тож у глибині душі він відчував якусь провину перед тими, кого за це викинули з реєстру, відбираючи всі козацькі привілеї.

– Та що я гостя дорогого у дверях тримаю! – вигукнув Богун по хвилині роздумів. – Сядьмо, – вказав він на лаву.

Обидва сіли. Розпалили люльки.

– Я не хочу, щоб між нами, Омельку, були в подальшому підозри і недомовки, – сказав Богун, звертаючись до козака. – В мене є наказ затримати тебе і спровадити до Брацлава, аби передати старості. Але я супроти козака ніколи не ставав і не стану! І я хочу, щоб ти знав це раз і назавжди. А потрібно буде...

Запанувала якась не те щоб гнітюча, але важка мовчанка. Омелько, посмоктуючи чубук люльки, роздивлявся кімнату, посеред якої колись мало не розпрощався з життям. Нарешті мовчанку перервав Богун:

– Переповів би, що там і як. Нудьгуємо тут без діла. Я навіть подумував з козаками на Січ податися, по морю погуляти.

– Добра думка. А тільки пішли вже братчики, зо два тижні як. Чув, що до Анатолійських берегів подалися.

– За себе розкажи.

– А за себе що? Погуляли ми на славу в Галичині з батьком Оліфером, пустили крові людської...

І Омелько занурився у спогади. Нічого не приховав від Богуна. Розповідав, як рубали драгунів у шаленому бою під якимись Підгірцями, як закривавленими чортами стрибали через огорожу панського маєтку і осатаніло кидалися на шаблі двох десятків приречених, а тому до безтями відчайдушних шляхтичів. Як протикали гострими списами тендітні тіла панянок, а немовлят їхніх брали за ноги і з розмаху розбивали об мури. Як попали, нарешті, в пастку серед поля, в напівзруйнованому больверку,¹⁵ де відстрілювались, доки стало пороху, а потім з шаблями наголо кинулися пробиватись, прорубуючи шлях через вдєсятеро більше військо. Як снопами валилися один одному під ноги, обливались кров'ю, але билися завзято. І як, врешті, його напівмертвого відбили татари, одного з сотні. А потім братчики, що підійшли на допомогу козакам Оліфера Стеблевця, обрали його, Омелька, сотником над собою. Та не довго довелося сотникувати. Підоспів Конєцпольський з гусарськими хоругвами, підлив червоної браги. І дуже багатьох товаришів недорахувалися запорожці під час шаленої втечі до буджацьких степів...

За розмовами час пролетів непомітно, тож була вже майже обідня пора, коли до світлиці раптом зайшов Іванко. Від несподіванки він завмер біля дверей, уважно придивляючись до козака. Омелько рвучко підхопився з лави і широко посміхнувся знівеченим обличчям:

¹⁵ *Больверк* – від німецького *bollwerk* – укріплений земляний вал. Укріплення для кругового обстрілу, котре іноді облаштувалось для захисту від татар на панівних висотах поблизу шляхів і являло собою відкриту або закрити згори вежу з бійницями.

– Ну-у! А виріс як. Справжній тобі козарлюга! Вилитий тато! Що, малий, теж не впізнав?

Іванко дійсно підріс на добру стопу, перетворився з малого хлопчика в незграбного підлітка і дивився сторожко, зовсім не так простодушно, як колись.

– Упізнав, – в першу мить він хотів було кинутися в обійми Омельку, як це бувало раніше, але стримався і міцно потис простягнуту руку. – Тебе довго не було.

– Знаю, козаче, що поробиш... А ти як, стріляти не розучився?

– Ну, це не про нього, – зауважив Федір, – хоч з мушкета, хоч з лука білці в око поцілить, це молодець. А от до науки зась!

– Тату... – схилив голову Іван.

– Буде тобі: тату! – насварився Богун на нього пальцем. – Ще раз панотець нарікатиме, їй-бо, відшмагаю прямо на подвір'ї, на очах у всіх.

Хлопчина якусь хвилину мовчав, а коли відповів, в його голосі відчувалася недитяча твердість:

– Не нарікатиме! – рішуче вимовив він, і на хлоп'ячому обличчі заграли жовна.

Та старший Богун лише змахнув рукою.

– Агов, хто там є! – гаркнув він весело, вийшовши на високий ганок перед хатою, і одразу ж на широкому подвір'ї заметушилися кілька наймитів і підсусідків. – А подавайте до столу! Та горілок, меду старого не забувайте! Бенкетувати будемо нині. Козак з походу повернувся, пити-гуляти будемо! – він поманив рукою Іванка, який вийшов разом з Омельком на ганок слідом за ним. – Іване, лети стрілою, приклич козаків: Мирона, Грицька, Петра, Хвилона. Скажи, нехай кидають по запічках боки відлежувати і йдуть нашого Омелька привітати!

– Я миттю! – Іван швидко збіг по сходах і залопотів холошами шаровар у той куток хутора, де стояли хати інших козаків.

– Ех, решти хлопців немає! – зітхнув Федір. – Було б що згадати-мовити...

Скоро й забігала челядь, заклопоталася. Швиденько з'явилися з комори наїдки, а з льоху – напої. У світлиці, на виставлених підковою столах почали виростати гори срібних тарілок та глиняних полумисків, на яких чого тільки не було: паруючі вареники з сиром, вкриті рум'яною скоринкою печені кури та каплуни, смажені у сметані коропи, вугрі, лини, вуджене сало, квашені огірочки, печінкові рулети та ще казна-які, за іноземними рецептами, страви. Столи вгинались під їством. А проміж страв височіли плетені сулії зі старезним медом та винами, тьмяно виблискували пляшки з горілкою. Поряд стояли глечики з різноманітними наливками і, звичайно, недалеко від столу зайняла своє місце діжка з пивом. Богун полюбляв гучний бенкет і ніколи не жалкував на нього коштів. За звичаєм, що вівся в родині Богунів ще від діда-прадіда, всякий, хто проживав на хуторі, сідав бенкетувати за одним столом з господарем, чи то дорогий гість, чи звичайний наймит або під сусідок. Усі хуторяни були однією дружною родиною, що й врятувало їм життя під час того пам'ятного для Омелька наїзду зголоднілих і злих жовнірів кварцяного війська. Тепер Омелько сидів по праву руку від господаря, а простора світлиця, як і в минулі часи, була повна гамору та сміху. Немов не було цих кількох років, проведених у боротьбі за кращу долю козацтва, довгих верст та кривавих бойовищ. Але хіба не було? Ні, таке неможливо викинути з пам'яті, воно завжди залишиться в ній, як і рубці на обличчі. Та не звик сумувати козак Омелько, тож він з посмішкою і веселими примовками здійсмає свій кубок, п'є та закусує, проводить час за веселими розмовами. Часом лиш похмурніє, коли кине погляд на вільне місце за столами, що його колись займали під час бенкетів славні козаки Вороновицької сотні. Немає їх поряд, змушені перетворитися на поспільство або стати поза законом. Відчуває в такі хвилини Омелько, як жарко палає в ньому не пригашений вогонь помсти лядському племені за все, що ті зробили з ними, попри обіцянки поваги і дяки. Бентежна душа вимагає знову і знову кидатися у вир боротьби.

Не кинувся тоді Омелько назустріч новим битвам і, ймовірно, смерті. Прислухався до голосу поміркованого Богуна і залишився до пори на хуторі, хоч тягнуло його вчинити хоч що-небудь, бодай зібрати ватагу і різати клятих на шляхах та темних лісових стежках. Залишився. Жив собі, поступово звикаючи до неспішного, розміреного домашнього життя. Не помітив, як пройшов рік і ще два місяці від пори, коли завітав на хутір. А Іванко все не міг нарадітись поверненню давнього товариша (як і сам Омелько його називав). Ходив немов причеплений. Куди Омелько, туди й він. І хату допомагав поправити – відтоді, як Омельків батько зложив голову в Хотині, мати померла, а сестри пішли в невістки, там проживала сама лише баба Мотря, тож міцні чоловічі руки знайшли вдосталь роботи. Удвох замінили тріснуті балки на стелі, перекрыли дах, вимурували нову піч. Баба Мотря не могла нарадітись онуком і кожного дня ходила за п'ять верст до церкви, аби воздати подяку Всевишньому за його повернення во здоров'ї і просити, щоб у майбутньому наставив його на розум. А Омелько з Іваном тим часом зорали та засіяли невеликий клапоть землі, засадили город – Федір Богун хоч і був шляхтичем, фізичної праці ніколи не цурався, тому ж вивчив і сина. Потроху господарство козака почало розростатися. З дозволу пана хорунжого він поставив біля своєї хатини невеличку обору, де мав тримати ще одного купленого коня, окрім того, що мав корову. Усе згадував Іванові очі, коли той одразу ж після приїзду Омелька запитав: а де ж Баша?

– Убили товариша мого, Іване, – зітхнувши, відповів тоді Омелько. – Ландскнехт алебардою груди пробив.

А малий лише дивився широко розкритими очима, з яких нестримною річкою лилися сльози, і мовчав, боявся схлипнути. Тоді Омелько взяв його за плечі і зазирнув до очей:

– Не плач, козаче, – мовив сумно. – Така доля в них і в нас. Прийде й наша черга.

За час, доки Омелька не було на хуторі, Іванко добряче виріс і змузнів. І хоча це все ще був чотирнадцятирічний хлопчак, Омелько щиро дивувався силі його рук і зовсім не дитячому виразу обличчя. Відтоді, як козак з'явився на хуторі, малому стали нецікавими ігри з однолітками і навіть полювання на лисів та диких кіз у навколишніх лісах. А одного разу він здивував Омелька запитанням, якого той забув уже й очікувати:

– Омельку, – запитав Іван, – а ті ляхи, з котрими ти бився, вони теж харцизи?

Омелько знизав плечима.

– Ляхи як ляхи. Для них я харциз, а тобі що? – він зовсім не пам'ятав про ту розмову в причепі діда Грицька, коли лежав там поранений. Та Іван одразу ж і нагадав:

– Ти колись казав, що навчиш, чим зарадити, якщо підкоморій не зарадить.

Омелько гордовито підняв голову і поклав долоню на руків'я шаблі, що висіла при боці.

– Ти й сам знаєш відповідь, Іване: шаблі на те й маємо, щоб себе боронити, волю свою та звичай славі.

– Ну то навчи мене на шаблях битися. Так навчи, як ніхто не може!

Омелькові залишилося лише розвести руками.

– Я можу лише те, що можу. Але докладу всіх зусиль, щоб теж зміг і ти.

Відтоді мало не кожного дня можна було їх бачити на високому березі Південного Бугу. В час, коли ранкове сонце золотило верхів'я недалеких беріз та ясенів у гайку, коли лагідний вітерець шепотів про щось з густими очеретами в плавнях, а цвіркуни у травах брали перші несміливі ноти нового дня, у такий час збивали гострими носами сап'янців козаки ранкову запашну росу, підминали ногами жовті сонечка кульбаб у шалених випадках та захистах. Вимахували швидкими і небезпечними блискавками шабель, сповнюючи прозоре повітря дзвоном бойової кричі. Летіли, мов птахи, не відчуваючи землі під ногами, а ні втоми, ні тамування бойового завзяття.

Іванко, як і тоді, під час навчання стрільбі, виявився на диво здібним, навіть талановитим учнем. Через кілька місяців він уже досить вправно володів шаблею, а коли пройшло півроку, Омелько бився з ним майже на рівних, ледве встигаючи втирати піт, що заливав йому очі. А головне, він бачив у погляді хлопця вогник, рішучість стати зверху будь-що, нехтуючи втомою, а деколи і болем. Іван не звертав уваги навіть на досить серйозні порізи, які неодмінно з'являлися, коли учитель і учень входили в запал і рубалися на повну

силу. Все ж, якщо бути правдивим, у повну силу бив один лише учень. Омелько завжди намагався стриматися, що було надзвичайно важкою справою, якщо брати до уваги необхідність приховувати це від супротивника. При найменшій підозрі на нечесну гру козака Іван просто стромляв лезо шаблі в дерен і застигав, мовчки з-під лоба зиркаючи на вчителя. Омелько тоді теж зупинявся, стирив рукавом з лоба струмочки поту, стягував з руки кільчасту рукавицю, що їх мали для захисту на правицях, і запитував з посмішкою:

– Ну, що тепер?

– Тебе ляхи теж берегли? – похмуро кидав Іван.

– Івасю! У тебе он вся сорочка пошматована!

– Пусте! – вперто відповідав той.

– Кров на плечі!

– Я кажу: пусте!

– Бісів ти сину, не можу я сильніше. Чорти б тобі пельку затовкли, Хома невіруючий!

– Можеш, я знаю. Ти мене шкодуєш!

Урешті Омелько робив вигляд, що роздратований:

– Ну начувайся ж, шибенику, ось я тобі!..

І знову летіли хижі леза в ранкових променях сонця, тріпотіли червоні китайчаті шаровари, гадюками вились довгі оселедці на виголених і спітнілих головах. Били завзято, з криком і відтяжкою, по-молодецьки. День за днем, не дивлячись на погоду. Насолоджуючись відчуттям сили в молодих м'язах і блиском загостреної криці у своїй руці... А восени, коли хліба в полях давно було вже прибрано, а в містечках та містах пройшли гучні ярмарки, коли холодний пронизливий вітер хлюпотів до берега темною водою, а з пустих і почорнілих нив пахло землею, Омелько почав помічати, що в нього відпала потреба грати з хлопцем у піддавки. І хоч його карабела¹⁶ була, звичайно, важчою, ніж зброя, підібрана під поки що слабшу руку Івана, неймовірна, просто шалена швидкість хлопця під час фехтування вражала Омелька, котрий і сам славився як справжній рубака не лише у Вороновиці, а й у Брацлаві. Спочатку іноді, а далі все частіше й частіше сорочка почала тріскатись на самому Омелькові. Ті хитрощі бою, що він з щирістю відкрив малому Богунові, набули у виконанні того особливого почерку – швидкого, разючого, хижого, немов кидок змії. Козак не міг нахвалитися Іваном, але тепер той, на відміну від часів, коли вчився володіти рушницею, сприймав всі похвальби насторожено, навіть з недовірою. Він, як і належить справжньому майстрові, не відчував впевненості у власній майстерності. Тож знову і знову, до важкої втоми повторював, відпрацьовуючи, кожен рух, навіть коли Омелько махав на нього рукою і йшов займатися своїми справами.

– Нічого, побачиш ще сам, що Омелько не останній у фехтуванні, – сказав він якомсь Іванові. – А ти не гірший. Не гірший, нехай йому чорт! Ще підростеш, сили в руках наберешся... Ох і не заздрю я, Івасю, тому бовдуру, який років так через п'ять схрестити з тобою шаблі надумає! Ой, не заздрю...

VIII

Перед самим днем святого Миколая, коли живописні пагорби і долини Поділля вкрились щільною сніговою ковдрою, а широку стрічку Південного Бугу закував крижаним панциром лютий мороз, до Богунового хутора завітали непрохані гості.

Був саме яскравий сонячний день, а час уже підходив до обідньої пори, коли у високу дубову браму хутора загупали. Мирон Охріменко, який саме перебував на подвір'ї, неквапно підійшов до брами.

– Кого там ще чорти принесли?! – гукнув він на свій звичний непривітний манер.

За частоколом хропли коні, неголосно перемовлялися кілька голосів. Досвідчене козацьке вухо Охріменка розрізнило брязк залізних обладунків і шиплячі звуки, характерні

¹⁶ *Карабела* – один з типів бойових шабель.

для польської мови. За хвилину владний голос, плутаючи українські і польські слова, наказав:

– Одчиняй, лайдаче! Єстем ротмістр війська його милості пана круля, пан Рудницький із жовнежами пана старости. Одчиняй, аль-бо зламам!

Мирон неквапно почухав потилицю.

– Вас там стільки панів, що й не знаю, як діяти... Ну зачекайте, мушу доповісти своєму панові хорунжому, – якби Рудницький міг бачити крізь грубі дубові дошки, він би помітив глузливу посмішку на вустах Мирона, якого розвеселила така офіційність і багаторазове повторення слова «пан». Охріменко, не поспішаючи, пошкандибав углиб двору.

Федір Богун якраз був на стайні. Переодягнувшись у простий селянський одяг, підбивав разом з кількома підсусідками новими дошками підлогу в одній з кліток на заміні перегнилої. Він вислухав Мирона, струсив з одягу тирсу, почепив до очкура шаблю і попрямував до воріт. За хорунжим, з мушкетом під пахвою, йшов Охріменко.

Без зайвих допитувань Богун зняв з брами колоду, яка правила за засувку, і широко розчинив її, на кілька кроків вийшовши уперед, назустріч прибулим.

Перед ним, у сідлах стомлених далекою дорогою коней, з боків і спин яких здіймалася хмаринками пара, сиділи десятеро панцирних драгунів, одягнених у кільчасті панцирі поверх синіх сукняних жупанів та кудлаті шапки з овечого хутра. Попереду них, хвацько підперши правицею бік, притримував гарячого вороного огира немолодий уже шляхтич, з велетенськими вусами на червоному від морозу і мальвазії обличчі. Ліву руку шляхтич мав на руків'ї палаша. Боброва шапка, шитий золотом кармазин жупана, дорогі обладунки, вкриті підбитою ведмежим хутром киреєю, золота й срібна чеканка в рондику¹⁷ – все кричуще промовляло про визначність і високе походження прибулого, але сам факт того, що його прислано від старости з десятком жовнірів задля якоїсь справи до сотенного хорунжого, мовив про зворотне. Не вагаючись, Федір зарахував шляхтича до тих баских служак, які у власних очах мають набагато більшу вагу, аніж у очах оточуючих.

Рудницький, скривившись, немов побачив павука, подивився на блаженське вбрання Богуна.

– Де є твій пан? – запитав крізь зуби.

Богун знизав плечима і вказав пальцем вгору:

– Там.

Рудницький, не розуміючи, прослідкував за напрямком, що йому вказували. На небі, окрім високих білих хмарин, нічого не було. За мить він вибухнув:

– О, курррва!!! Підлий хлопе, ти як се смієш?! Мені бардзо потрібен козак Брацлавського полку Богун. Зараз біжи по нього альбо скуштуєш канчуків!.. О, діво освенцона... – він скреготнув зубами і замовк.

Богун спокійно і твердо дивився в очі непроханому гостю.

– Я і є Богун, хорунжий Вороновицької сотні Брацлавського полку, його королівської милості реєстрового козацького війська, – відрекомендувався він офіційно. – Прошу до двору, я гостям завжди радий. А от канчуки прибережи, вашмось. Ми тут люди мирні, його величності вірні слуги... Але ти прибережи!

Після цих слів, зробивши наголос на слові «прибережи», Федір відійшов убік. Рудницький, а за ним і драгуни заїхали на широке подвір'я, відгороджене від зовнішнього світу міцним високим частоколом з кількома вежами. У вузьких отворах бійниць на вежах, Рудницький з подивом помітив блискучі стволи фальконетів. Похмурі обличчя кількох козаків, що вийшли назустріч ляхам, полишивши свої справи, не віщували для тих нічого доброго. Рудницький одразу ж відчув себе не у своїй тарілці, хоча всіма силами намагався не видати свого збентеження. Тим часом Федір підкликав Охріменка.

– Мироне, – діловито наказав він, – розпорядись тут, щоб гостей прийняли, їхніх коней доглянули та не гаючись подавали до столу.

¹⁷ Рондик (заст.) – збруя бойового коня.

– Слухаю, пане хорунжий! – голосно, так, щоб добре чули прибулі, обізвався козак.

Зачувши таку мову, Рудницький дещо заспокоївся і повернувся до Богуна.

– Пан має знати: я не мав наміру його образити, то є лише прикре непорозуміння. Якщо пан є шляхтичем, я можу проголосити йому свої вибачення.

– Пусте, – схилив голову Богун.

Рудницький зіскочив з коня і підступив до Федора.

– Мам до пана листа від старости з дорученням заарештувати і доправити до Бару одного лотра, якого бачили тут минулого тижня.

Богун посміхнувся і з розумінням у погляді похитав головою.

– Накази пана старости я завжди поважав... Але прошу до господи! Не годиться толкувати про справи на подвір'ї.

Рудницькому залишилося тільки погодитися. Проминувши сіни, зайшли до світлиці. Поляк байдуже ковзнув поглядом по нехитрому вбранню кімнати, затримавши погляд на завішеній великим перським килимом стіні. Там на кілках висіла сила різноманітної холодної та вогнепальної зброї. Очі справжнього вояки на мить спалахнули і одразу ж згасли – справа, за якою він тут, безумовно, важливіша, ніж споглядання мушкетів, аркебузів та мечів.

– Прошу, сідай, мосьпане, – вказав Богун на широку, застелену зеленим англійським сукном лаву під вікном. Сам сів у свій улюблений фотель навпроти.

– Як пан вважає за краще – одразу до справи, чи, може, спочатку по келиху доброго меду? – запитав у Рудницького.

Той рішуче струснув головою.

– То є вшистко єдно! Але кубок меду ще ніколи не завадив бесіді.

– Розумна мова, – Федір підвівся і пішов до чималої, вкритої майстерною різьбою скрині в кутку. Відкривши ляду, дістав фляжку темного медового вина і дві срібні чарки. Мовчки поставив усе на стіл і налив чарки до країв.

– За здоров'я пана круля! – пафосно проголосив Рудницький, підхопивши свій келих.

– Нехай собі ходить здоровий, – байдужно погодився Богун.

Обидва випили.

– То є добже! – обтер свої величезні вуса Рудницький.

– Як скажеш, ясний пане, – знизав плечима Богун. – То яка справа привела до мого дому жовнірів пана старости?

Рудницький одразу ж приховав мрійливий вираз обличчя, що з'явився в нього після першої чарки, коротко змахнув головою і розстебнув на жупані кілька верхніх гудзиків. Витягнув з-за пазухи і подав Федору сувій цупкого паперу.

– Маєш листа пана старости. А якщо коротко, то бачили на твоєму хуторі реблізанта й бунтівника, ворога Речі Посполитої, заочно присудженого до четвертування в Галичині, на Волині і Поділлі. Бачили багато разів, а востаннє навіть минулого тижня.

Федір пильно подивився в очі полякові.

– Гм... не розумію, за кого річ? Я своїх людей ніби всіх знаю. Щоб бунтівник... – він задумливо взяв зі столу фляжку і почав розливати мед, але одразу ж вилаявся: – Чорт забери! От бісові діти! Не можуть налити з діжі так, щоб не скаламутити!

Він підхопив фляжку і попрямував до сіней.

– Мироне! – крикнув у розчинені двері.

Той одразу ж віднайшовся.

– Мироне, скажи, нехай доброго меду вцідять, цей каламутний, – звелів він так, щоб чув Рудницький, а потім стиха додавив: – Омелькові передай, нехай носа на двір не ткне, це по його душу.

– Та немає його, з Іваном десь поїхали...

– Добре... – Федір хвилину зачекав. – Ну де вони там?!

– Несу, пане, – почув нарешті голос парубка, який біг, несучи бутель з медом.

– Давай сюди.

Мовчки повернувся до світлиці і наповнив келихи. Рудницький недовірливо зиркнув на

козака, але за хвилину закотив очі від задоволення – мед був дійсно набагато кращим.

– То пан не знає, за кого мова? – запитав він, підштовхуючи пусту чарку до бутля.

Федір налив ще по чарці і зламав гербову печатку, розвертаючи лист.

– Омелько Чорний? – мовив нарешті здивовано. – І що він накоїв?

– Багато чого. Найголовніше – грабунок майонтку пана Станіслава Конєцпольського, коронного гетьмана Речі Посполитої! – щоб посилити враження від сказаного, поляк підніс угору вказівний палець. – Загинули кілька родичів гетьмана, пограбовано і спалено майна на сорок тисяч злотих. Тож не дивно, що пан гетьман волів би на власні очі побачити цього хлопа, про що й прохав пана старосту.

Богун розвів руками.

– Боюсь, пане ротмістре, у цій справі я нічим не зможу допомогти, як би не хотів задовольнити бажання гетьмана. Чорний дійсно був тут. Але знайшов своє господарство занедбаним, а його родичі повмирили. Тож він подався невідомо куди. Я й не затримував. Цей козак виписаний з військового реєстру, отже, мене його доля не цікавить.

Рудницький спохмурнів і відставив келих.

– Але пан має знати: то є реблізант! Спільно з татарами, ворогами Єзуса та Хреста освенцоного, він обагрив руки кров'ю християн. Якщо пан допоможе упіймати сего янчихреста, він зробить справу, вельми бажану Богом.

– Я розумію, пане Рудницький, але не спроможний допомогти. Омелька Чорного немає на хуторі, і місцезнаходження його мені невідомо.

– Як багато часу він відсутній, проше пана?

– Близько двох тижнів.

– Пся крев! – голос Рудницького став зверхнім, навіть загрозливим. – Пан має знати ще й таку річ, що приховування карного злочинця теж потягне за собою відповідальність, і чималеньку.

Богун добавив у голос металу:

– Я повторюю, тут ви його не знайдете!

На хвилину запанувала гнітюча мовчанка, потім Рудницький розв'язно відкинувся, спираючись спиною на підвіконня.

– Добже! Бардзо добже, – на обличчі в нього сяяла посмішка, хоча очі палали невгамовною люттю. – Маю вам сказати, що, окрім сказаного раніше, є ще деякі мотиви для того, аби спробувати пригадати, де Чорний.

– І в чому вони покладаються?

– Наприклад, у тому, що пан староста зацікавлений надмірно в арешті злочинця і як результат цього – в прихильності коронного гетьмана. Напевне, тому він просив вас передати, що ви все ще знаходитесь у судовій тяжбі з паном Замоїським з питань належності ґрунтів, на яких побудовано ваш майонтек.

– Я добре пам'ятаю про ці обставини, – прикрив очі Богун.

– Тож?

– Пане Рудницький, хочу сказати вам: я свято вірю в закон, суд і Річ Посполиту, тож даремно лякаєте.

– Ви впевнені?

Богун витримав палаючий погляд.

– Так, я цілком впевнений, – твердо мовив він.

Обидва встали.

– Що ж, обід готовий. Запрошую пана ротмістра покуштувати, чим Бог наділив.

– Дзенькую, – повним презирства голосом відповів Рудницький. – Скоро пан не буде мати можливості приймати шляхетних гостей, тож із задоволенням наостанок складу йому компанію.

Рушили до великої світлиці, де, за наказом Богуна, було приготовано справжній бенкет. Рудницький лютував. Він, хоча й намагався виглядати спокійним та насмішливим, з великими зусиллями тамував злість і розчарування, адже мав свої дивіденди в разі успішного виконання особистого прохання коронного гетьмана. Отже, тепер, після того, як Богун

відмовив посприяти, поляк вирішив не лише викласти все старості в необхідному світлі, а й самому всіма силами сприяти негайному покаранню цього нахабного реєстровика, який став на заваді його планам. Хоча, якби пан Рудницький пильніше вивчив справу, за яку вирішив взятися, у нього неодмінно поменшало б ентузіазму і надій на швидку помсту.

Усе відбулося на початку жовтня 1626 року, рівно через рік після нещасливої для козаків Куруківської битви, коли один з кандидатів на ханський престол, Нуреддін-салтан, напав на центральноукраїнські землі з багатотисячною ордою кримських і буджацьких татар. Пройшовши за які-небудь два дні степи Дикого Поля, він став кошем під стінами Білої Церкви. Новопризначений рейментар коронних військ на території України Стефан Хмелецький, який до недавнього часу обіймав посаду хорунжого Брацлавського воєводи і лише місяць тому прийняв командування, спішно вирушив назустріч Нуреддіну з двома тисячами кварцяного війська і кількома надвірними хоругвами Томаша Замойського. Того самого, з яким тепер був у тяжбі Богун. Хмелецький стрімко просувався до Білої Церкви, одночасно вирядивши гінців до реєстрового козацького гетьмана Михайла Дорошенка, з наказом приєднатись до нього, що Дорошенко, не гаючись, і зробив. Шість тисяч козаків, все, що залишилося від війська після Куруківської угоди, скоро приєднали свої хоругви до штандартів Хмелецького, спільно з ним форсували Рось і підступили під татарський кіш.

Доля була неприхильною до Нуреддін-салтана. Побачивши авангард польського війська, він сприйняв його за основні сили і, з огляду на, як йому здалося, невелику кількість ворожого війська, кинув у бій своїх вершників, усупереч традиційній татарській тактиці приймати бій у коші. Помилку було з'ясовано досить швидко – регіменти Хмелецького, що їх на деякий час затримав напівзруйнований вал стародавнього, побудованого ще Ярославом Мудрим, Юр'єва, почали швидко підходити й оточувати орду. На додаток розпочалася сильна злива, розмочивши тятиви на луках і порох на пановках, тож дуже скоро зчинилася кривава рукопашна битва – татарське лихо і козацька слава. Саме тоді Вороновицька сотня Брацлавського полку опинилася серед почту Хмелецького, який кинувся в битву в перших лавах. Сп'янілий від пісні мечів рейментар усе далі й далі врубався у ворожі натовпи, не помічаючи, що залишив позаду хоругву крилатої гусарії, на чолі якої починав битву. Не бачив навіть, що ординці навмисне почали піддаватися, одночасно відсікаючи його і ще кількох товаришів від решти гусарії. Та okazія неодмінно мала закінчитись полонем Хмелецького, тому що викуп за такого бранця, в разі його захоплення, міг би виправдати татарам значні жертви. І якби не втручання півсотні козаків під приводом сотенного хорунжого Богуна, так напевне і сталося б. Козаки на власні груди прийняли всю лють ординців і вистояли-таки, дочекавшись підмоги, самі серед кількатисячного ворожого війська. А після розгрому татар Федора покликали до шатра Хмелецького. До оксамитового мішечка із золотими і коштовної турецької шаблі приєднався щирий потиск руки Хмелецького та його завіряння:

– Від цього дня, шляхетний лицарю, знай: я завдячую тобі власним життям та волею і завжди радий бачити тебе у своєму домі. Якщо якісь негаразди псуватимуть твоє життя, ти лише дай знати, і я докладу всіх можливих зусиль, щоб повернути свій борг. Жалкую лишень, що не всі в сеймі розуміють: сила і гонор Речі Посполитої багато в чому лежать на мужніх плечах подібних до тебе воїнів...

Отже, тепер вороновицький хорунжий не був беззахисним перед Рудницьким і його сюзеренами. І хоч скрипів зубами від думки, що мусить йти на поклон до ляхів, усе ж тепер Федір мав змогу діяти супроти своїх здирників їхньою зброєю...

Через дві години, не дивлячись на близьку ніч і темряву, котру та мала принести, Рудницький, захмелілий і спокійний, виїздив з хутора на чолі свого невеличкого загону. Ночувати він мав у Кальнику, але до того йому ще дещо належало зробити. Цей дурний схизмат намислив собі, що дізнатися про потрібне можливо лише користуючись його прихильністю! Свята простодушність. Хіба він, Рудницький, виходець з бідної околичної шляхти, яка в рідному Самборі мало чим відрізняється від підлих хлопів, зміг би досягти всього, що має, якби виконував усі покладені на нього завдання, покладаючись лише на господарське слово? Звичайно, ні. Але ж Богун не єдина людина на хуторі! Тож за

допомогою Діви Марії все може піти на краще, а тоді можна й просити пана старосту, щоб згадав у присутності коронного гетьмана ім'я того, хто посприяв, аби ясновельможний міг задовольнити свою жадобу помсти. А там хто знає! Адже фортуна – то цілком непередбачувана кобета!

Тим часом назустріч польському загону, в напрямку хутора, їхали, безтурботно розмовляючи, двоє вершників. У вечірній тиші на сотню кроків лунав хрускіт підталого за день і тепер замерзаючого снігу, брязкіт зброї і голоси.

– А от ще шпага, Омельку, шпага! Хіба не добра зброя?

– Мо' кому й добра, – знизав плечима Омелько і потер кожушаною рукавицею знівченого носа. – Зимно, у біса та його неньки!

– Ні, ти поглянь, – не вгавав Іван, – от вона хоч і легенька... Але, головне, її швидкість. А відстань, на яку можна дістати! Це ж у випаді... – Іван примружившись підрахував, – півтора сажні, ніяк не менше!

– То й що?

– Як що?

– Та хоч і три сажні. А як на супротивникові панцир?

– Ну...

– Ось тобі й ну! Шпага є колючою зброєю. Нею мусиш вишукувати слабкі місця в захисті супротивника, а на це не завжди маєш час, це – по-перше. Далі: під час комонної сутички багато в чому вона поступається шаблі, це – по-друге. А якщо вражений противник у гарячці бою по лезу до тебе кинеться, чим спиниш? А ти як думав, і таке буває! Тут сила потрібна, щоб спинити. Шабелька, вона як жіночка, її кохати потрібно, голубити, а ти – шпага! От скажи, як мислиш, чому в шаблі лезо загнуте?

– Не знаю, – зітхнувши зізнався Іван.

– А тому, голубе, що коли ріжуча поверхня завернута по колу, кожна її п'ядь ріже, як дві п'яді прямого леза. Ось і виходить: сила і разючість, як у справжньої бастарди,¹⁸ а вага вдвічі менша – звідси й швидкість.

Іван деякий час їхав мовчки, потім ще раз зітхнув.

– Ти так багато знаєш, Омельку. Мені стільки за все життя не пізнати...

Омелько у відповідь посміхнувся:

– За те не журись. За такою наукою в Січ їдуть. Там, серед братчиків, швидко опануєш, як Аз та Буки.

– А ти ось на Січі був, розкажи, як там воно?

– Добре там Іване, вільно. За таке життя що хоч віддаси, хоч душу Богові. Там козак – усе! Сьогодні пан, а назавтра може й пропав, але навіть не це головне. Розумієш, там людину видно наскрізь, що воно за одно. Тому справжньому лицареві там просто і добре жити.

– А-а, – протягнув Іван, хоч і зрозумів не все зі сказаного, – а чому ж ти тоді на Січі не залишився?

– Я? – Омелько всміхнувся і дістав зі шлика люльку. – Щоб постійно там жити, то я не здатен. Занадто жіноцтво полюблюю. А так, у похід, то воно ніколи не пізно. Січова брама завжди відчинена. Прийшов – здоров будь, йдеш – ходи здоровий. Може, навесні й подамся, на морі козацького щастя спробувати.

– А мене візьмеш? – очі Івана аж засвітилися.

– Не зарано?

– Ні!

– Подивимося. Ще треба знати, яка твого батька воля на те буде.

Плечі в Івана опустилися.

– Не пустить. Я вже й ту латину нудну вивчаю і все, що панотець загадають, а він все одно не задоволений...

¹⁸ *Бастарда*, або «меч у півтори руки» – меч з прямим довгим лезом, удари яким наносили як однією, так і двома руками.

– Не переймайся, малий! – поплескав його по плечу Омелько. – Прийде ще твій час.

Раптом, перериваючи розмову, з чагарників, що росли обабіч дороги, з тріском і хмарками снігової куряви вихопилася і побігла навперейми вершникам темна постать.

– Тпр-ру! – натягнув Омелько повід наляканого коня, одночасно вихоплюючи із сидельної кобури пістолет. – А я зараз якомусь дурневі як шмальну!

– Не стріляйте! Дядьку Омельку, не стріляйте! – почули вершники тонкий дитячий голосок. Придивившись, впізнали молодшого сина Охріменка – дванадцятирічного Миколку.

– Ти чого кидаєшся, немов Пилип з конопель? – напустився на нього Омелько.

– Мене батько послали, – тремтячим від холоду й переляку голосом вимовив Миколка. – Тікати вам потрібно, дядьку Омельку!

– Це ж ще чому?

– Ляхи за вами приїздили. Я сам чув, як жовніри мовили, що лиш упіймають, так одразу ж на палю і посадовлять.

Омелько пошкрябав пальцями кілька днів неголену щоку.

– Так ось... Ну що ж, зачекаємо, доки поїдуть.

– Не можна! Ніяк не можна! Тато казали: на хуторі іуда є. Ляхи знають, що ви з Іваном на шаблі битися поїхали, зараз, певно, навперейми поспішають.

– Отакої! – Омелько подивився на Івана.

Іван повільно похитав головою.

– Не дивись так... Чуєш?! Не дивись, Омельку! Це не міг зробити батько.

– Та знаю я, не мели дурниць, – козак простягнув до Івана руку, – йди сюди.

Іван торкнув острогами коня і за мить зрівнявся з Омельком. Той похапцем піймав його голову і притис до грудей.

– Прощавай, брате. Видно, доля по-своєму покладає, мушу раніше, аніж планував, на Низ податися. Пам'ятай, усе, чому тебе вчив. Якщо через п'ять років не повернуся і звістки не матимете, все моє майно за тобою. Біля хати, під сливкою, скринька... Знайдеш, одним словом. – Омелько різко відсторонив Івана. – Давай їдь. Будуть запитувати, скажи: він щойно почув, як хтось наближується, і утік.

– Омелько! – ошелешений усім, що відбувалося, Іван учепився тому в жупан і не відпускав.

– Уперед! Уперед! – козак оперезав батоном Іванового коня так, що той скочив на кілька кроків і захропів. – Не стій, малий! Бог дасть, побачимось!

І він не гаючи повернув коня і почвалав у густіючі сутінки. Краєм ока Іван побачив, як Охріменків Миколка прожогом кинувся до чагарників, з яких так несподівано з'явився хвилину тому. Зітхнув. Далеко попереду, наближаючись, чувся стукіт копит загону Рудницького. Рішуче смикнув Іван за повід, спрямовуючи коня назустріч жовнірам баским клусом. Незабаром, за пагорбом, побачив їх самих – ляхи їхали по двоє в ряд, високо здійнявши у вечірне небо темні ратища списів. У ніс усе ще били гіркі пахощі тютюну, порошу та фарбованого сукна, що їх відчув, ткнувшись обличчям в Омелькового жупана, а у вухах дзвеніло оте: «прощавай, брате!». Сам того не розуміючи, Омелько вперше говорив з ним не як старший з молодшим, а як побратим. Сліз не було. Була лише злість та рішучість.

– Ані руш! – почув Іван брутальний голос, як тільки порівнявся з поляками.

Він мовчки притримав коня. Скоро до нього підїхав багато вбраний шляхтич.

– Ти естиш Іван Богун?

– Так.

– Де Омелько Чорний?

– Не знаю.

Шляхтич роздратовано схопився за батіг.

– Скурв'яче коліно! Кажі негайно, інакше я тебе, лотра, примушу це зробити!

– Я не знаю! – уперто повторив Іван.

– Добже! То є добже! – хижко осміхнувся Рудницький і оперезав хлопця батоном.

З несподіванки Іван ледве втримався в сідлі. Кров раптово вдарила йому в голову, і він з криком обурення вихопив з піхов шабельку.

– Пся кров! Це стає навіть цікавим. У сих скажених псів козаків скажені навіть цуценята! – засміявся Рудницький і повернувся до одного з шеренгових. – Януше, полоскочи його списом. Тільки так, щоб він ще деякий час міг говорити.

Януш – дебелий жовнір у вкритих памороззю обладунках, схилив спис і почав наближатися. Іван заворожено дивився на спрямовану в його груди рихву, але не торкався з місця. Лише міцніше стискав руків'я шаблі. І в цю мить оглушливо та несподівано для всіх ударив мушкетний постріл. Рудницький, не встигнувши навіть кавкнути, полетів з коня. Швидко, моторошно, наче мішок. Іван блискавично повернув голову в бік, звідки почув постріл. Не далі, як за сорок кроків, за рідким кущиком верболозу Омелько закладав за спину мушкет.

– Гей, собаки! Чи ви не по мою душу?! – і він щосили уперіщив коня. – Ловіть!

За хвилину біля Івана залишився лише кінь невдахи Рудницького і він сам, ногою заплутавшись у стременах, з широко розкритими невидючими очима і темною плямою на лобі. Іван неспішно торкнув коня, об'їхав розпростерте на землі тіло і подався до хутора. Сутінки приховували посмішку на його обличчі. Він не мав сумнівів – Омелька їм нізащо не нагнати. Колесо долі стрімко підхоплювало Івана, і він відчував: золота пора дитинства залишається позаду. А попереду... Один Бог знав, що чекає його попереду.

Розділ II

I

Терпкий, сповнений ароматами перегрітого степу вітерець розчісував неслухняну тирсу, утворюючи в ній важкі темно-зелені хвилі. Звідкілясь з височини подавав свій пронизливий голос сокіл, якому вторив безтурботними переливами життєрадісний жайворонок. Сонце, не дивлячись на те, що наблизилося вже до заходу, все ще відчутно припікало. Козацькі коні, немов човни, які неквапно прорізають річкові хвилі, розтинали могутніми грудьми море степових трав. Одразу ж за вершниками трави знову змикалися, чим доповнювали подібність до безмежних морських просторів. Далеко на обрії, вкрита імлою відстані, застигла, немов острів серед океану, одинока могила. Німий свідок століть, що пропливли над нею, майже не змінюючи вигляду її урочистої непорушності над степом. А степ жив. Гелготав, шипів, цвірінчав і ревів з різних сторін на прибульців, які мали нахабність тривожити його спокій. Мало не щохвилини з-під кінських копит вистрибували куріпки, зайці та лиси. Стрімко пірнала у трави вигріта на сонці гадюка, важко підіймала своє тіло в повітря невправна дрохва. Час від часу, лякаючи коней, десь здалеку долинали густе басовите ревіння чи то тура, чи то казкового полоза – змія, який, згідно з чутками, міг розчавити, опутавши міцними кільцями, вершника разом з конем. Але на обрії не виникало жодного руху, лише одвічні хвилі у високих травах.

Надвечір пласка немов стіл рівнина почала виказувати невидимі здалеку зморшки місцевості, дорога нарешті пішла похило донизу, і за півгодини невеличка кавалькада вершників почала збігати стрімким схилом глибокої балки. Утворена природою схованка серед степу мала продовгастий перетин, була близько версти завдовжки і не більше півтора кроків завширшки. На порослому кущами верболозу і шипшини сподові балки виблискувала у променях вечірнього сонця невеличка калюжка-озерце, один берег якого був вкритий очеретом та паростками запашного татариння, а другий, дещо вищий, смарагдовим килимом невисокої трави. Там розкинули над плесом свої могутні крони три кількасотрічних дуби. До них і спрямували коней потомлені мандрівники. Зійшли в затінку дерев з коней і повели змучених спрагою тварин до води. Коні пили довго, грузнучи передніми ногами в намулі, стригли вухами, відганяючи настирливу комашню, що хмарами здійнялася з очеретів і миттю налетіла на них, як на безкоштовний бенкет.

Іван Богун, насолоджуючись тихою красою краєвидів, пройшовся берегом. Окрім того, що місцина була на диво живописною, а сонце сідало і забирало за собою спеку, він уперше

за цілий день зміг розім'яти затерплі від верхової їзди ноги, тож відчуття землі під ногами поповнювало ліричний настрій юнака. Ще зранку він був у Чигирині, а тепер ось воно – Дике Поле! Таємниче і безмежне, величне і вкрите козацькою славою. Скільки ж чувано про нього, скільки разів бачене воно в юнацьких мріях та снах...

Невеличкий загін охочих – лише шість вершників, підібрався в шинку під Замковою горою в Чигирині ще кілька днів тому. Пристав до них і Іван, зачув-бо: на Січ подорожують. Від тієї пори Іван місця собі не знаходив, хотів не гаючись вирушати, та де там! Ватагу очолили двоє спритних, але не дуже поспішливих запорожців – Кіндрат Макогін та Васюк Зоря. М'яко кажучи – неспішливих. До них приєднався ієромонах Інокентій, якого архімандрит самої Києво-Печерської лаври особисто рукоположив на посаду попа січової церкви Святої Покрови, йдучи назустріч проханням запорожців, які на той час залишилися без панотця. Четвертим прибився обдертий гультіпака на ім'я Місюрка. Його кінь у досить недешевому рондику і оксамитовий гаман, повний щирого золота, зовсім не гармонували з довгим скуйовдженим волоссям, подертою свитиною і босими зашкарубленими п'ятами. Але ніхто не запитував, звідкіля в Місюрки такі гроші. Досвідчені розуміли і тому не питали, недосвідчені знизували плечима. До цих недосвідчених відносилися Іван Богун і Данило Нечай – випускник Київської бурси, який одразу ж після виходу за ворота братської школи пропив усі книжки, виміняв рясу на каптан і подався на Запоріжжя.

Познайомилися, як уже відомо, у шинку. Богун сидів біля крихітного віконця, за почорнілим від часу і тисяч рукавів столом і їв, запиваючи пивом, смажену зайчатину, коли вперше зустрівся з майбутніми попутниками. Не дивлячись на обідню пору, в шинку було малолюдно. Окрім нього і гучної компанії в кутку, не було жодної людини. П'ятеро його майбутніх попутників гуляли по-козацьки.

– Гершко, жиде, а йди-но сюди! – мовив діловито один з них.

Гершко – огрядний представник нації шинкарів та орендарів, з довгими смолянистими пейсами, зодягнений у широчезну брудну опанчу і мащені гусячим жиром чоботи, запопадливо наблизився до козаків. Масні губи під його орлиним носом розповзлись у догідливій посмішці.

– Що пан має до мене? Я таки маю для пана все, що той забажає!

– Тю! Та невж-же? – язик козака, який говорив (Васюк Зоря), помітно виходив з покори господарю.

Другий запорожець (Кіндрат Макогін), підняв голову зі столу, де вже деякий час відпочивав, і навів очі на шинкаря.

– Т-треба б пейси йому повисмикувати.

– Зачекай, – підняв руку Васюк. – Гершко! Дай горілки. В нас панотець тверезий.

Інокентій, що теж добряче сп'янів, відчайдушно замахав руками:

– Од диявола сіє! Геть, христопродавцю, я більше пити не буду!

Але Васюк не вгавав:

– Ну то бурсак вип'є чи он пан Місюрка.

Місюрка одним духом вихилив усе, що залишалося в його об'ємистому коряку.

– К бісу твою брагу! Меду давай, кращого! Золотом плачу!

Гершко із сумнівом подивився на «пана Місюрку». Той недбало витяг з кишені цехіна¹⁹ і пожбурих ним у шинкаря.

– Тримай.

Макогін повільно піднявся.

– Таки повисмикую.

Васюк Зоря недбало відмахнувся, і Кіндрат знову впав на лаву. Позіхнув.

– Потім висмикаю.

Бурсак Нечай мовчки палив люльку, підсміюючись з п'яної розмови. За хвилину на столі стояла величенька сулія меду. Він, зітхнувши, подивився на неї, потім на присутніх за

¹⁹ Цехін – старовинна італійська золота монета

столом і нарешті кинув погляд на Івана.

– Рятуй, чоловіче, – посміхнувся він до Богуна. – Самі не подужаємо.

– Точно! – погодився Зоря. – А ходи-но до нас, хлопче, сидиш там сам...

Двічі Іван себе запрошувати не примусив. За тиждень подорожі на самоті він був радий хоч якому-небудь товариству, але, головне, там були справжні запорожці! І його кликали до них за стіл, як рівного до рівних! Скоро невідомо-звідки з'явилися музики, в яких Макогін жбурнув жменею срібла, і гулянка покотилася, набираючи оберти. Тоді й домовилися вирушати на Січ разом, перед сходом сонця...

Сонце стояло досить високо, коли Іван прокинувся і відчув, що знаходиться в соломі, маючи перед очима якісь скріплені між собою бруси грубо обтесаного дерева і вкриті пилом та добряче утоптані чоботи. Над чобітьми починалися холоші мащених дьогтем шаровар і поли розхристаного каптана. Що було вище, заважав розгледіти оберемок соломи, але з-під нього лунало таке могутнє хропіння, яке наводило на думку про присутність там когось з вчорашніх знайомих. Від спраги, здавалося, злипло все нутро. Нарікаючи, Іван виліз із соломи і лише тепер помітив, що він знаходився на великому возі, до половини закиданому соломною. На зеленій ковдрі трави поряд покотом спали Нечай з Макогоном, а з-під воза стирчали ноги ієромонаха. Іван озирнувся навкруги. Поблизу, кроків за тридцять від нього, знаходився колодязь. Поряд з ним у дерев'яному жолобі таляпалися, крекчучи, качки, а на чорному від часу і дощів зрубі стояло воно! Відро! Відро з прохолодною водою, яка скапувала з дощок зрубу в невисоку кропиву унизу.

З насолодою Богун напився з відра, а решту води, перевернувши, вихилив собі на голову. Це принесло ні з чим не зрівняне полегшення. Зітхнувши, подивився на небо – до півдня залишалося не більше години.

Коли Іван повернувся до воза, картина там дещо змінилася. Інокентій стояв на землі, клав хрести, бурмотів і витягував з бороди солому. Кіндрат Макогін, стоячи поряд, порпався в кишнях. Нарешті нашкрябав кілька мідяків. Зітхнувши, вкинув назад.

– Що за віз? – запитав він невідомо в кого.

– Місьюрка вчора купив, – відповів йому хрипким голосом Васюк Зоря.

– На біса?

– У нього спитай, він його тобі подарував.

– Мені? – недовірливо ткнув себе у груди Макогін.

– Атож.

Макогін повернувся і покрокував до шинку.

– Гершко! Гершко, жидівська твоя душа! А купи віз, чуєш...

Решту дня Інокентій разом з Іваном проходили містом. На другий день з'явився Місьюрка. У лундишевому²⁰ каптані, з підбитим оком і повним гаманом. Іван, Інокентій та Нечай пішли купатися та прати одяг до великого ставу за Замковою горою... Коли нарешті виїздили четвертого дня, на Місьюрці вже не було лундишевого каптана. Світили латаними сорочками й обидва запорожці...

II

Багаття тріскотіло, весело споживаючи сухий хмиз, у казанку сходила білою піною тетеря,²¹ а неподалік похропували, пасучись, спутані коні. Запорожці безжурно потягували люльки і очікували на вечерю. До гурту мовчки підійшов Нечай і висипав із сорочки кількадесят величезних раків. Заходився натягувати шаровари.

– Дивно сіє, – озвався ієромонах, – столь крихітне плесо водяне, акі калюжа на весняному шляху, а скільки в ній тварі Божої плодиться! Благодатний се край, воістину

²⁰ *Лундиш* – тонка шерстяна тканина, котру почали виробляти у шведському місті Лунда.

²¹ *Тетеря* – страва, яка являла собою зварену на квасу житню муку.

благодатний!

– Це ще що, отче, тут у нас сила різної звірини водиться. А що вже у плавнях! А у Дніпрі! Сам от осетра руками упіймав, то троє не могли на берег виволокти. їй-бо не брешу! Конем зачіпляли, – відповів йому Васюк Зоря.

– Еге ж, благодатний край, – повторив ще раз Інокентій, – а все ж пустиня. Немає тут людини, не проживає. Стогне душа православна під п'ятою римської церкви, взиває до Бога всяк суцїй, а сюди не поверне стопи свої. Проклято в обителі сїй.

– Дике Поле... – дивлячись на танцюючі язика полум'я, протягнув Макогін.

– Чому проклято, отче? – не зрозумів Іван.

– Та нічого воно не проклято! – відмахнувся Васюк. – Ось лише татарва клята. Так і чигають іроди. Ну нічого, ще подивимося... Вони й зараз не так вільно себе тут почувають, як раніше. Бувало, дід розповідав, табуни свої у цих степах випасали. Тепер вже зась. А коли-небудь так погонимо, що й за Перекоп носа не поткнуть.

– А на біса? – обізвася Місюрка. – Щоб пани свої фільварки тут заклали і ярмо тобі на шию натягли?!

– Мені? – Васюк заклав оселедця за вухо. – Заслиняться!

– Магометанин єсть суть од диявола, ворога людського, – підняв палець угору Інокентій, – брань з ним має чинити всяк православний, іже архангели з бісами і тьмою брань чинять.

– А тобі, пане Місюрко, бачу, міцно пани смальцю за обшивку залили, – зиркнув на Місюрку мовчазний Макогін.

– Усяко бувало. Дасть Бог, поквитаюсь.

– На те й вона, Січ-матінка, – вишкірився Васюк Зоря.

– А татари, ти вже вибач, панотче, – провадив далі Макогін, – часом не гірші за братів-християн.

– Богохульствує! – отець Інокентій грізно подивився на Кіндрата.

– Це як хто бачить, – не здавався Макогін, – тільки з ними часом легше порозумітися, аніж з ляхами. Я от вісім років короні служив, за них, собак, груди підставляв, а яка за те дяка? Виписали з реєстру, і діло з кінцем. Іди, козаче, під пана... Дзуськи!

Іван насторожився.

– Ти в якому полку служив, Кіндрате? – запитав він трохи згодом.

– У Брацлавському, тобі що?

– У Брацлавському! – зрадів Богун. – Може, знаєш такого – Омелько Чорний? Він Вороновицької сотні був козак. Уже п'ять років, як до вас на Низ подався, і ні слуху ні духу.

– Омелько Чорний? – Макогін замислився. – Ні, не чув. За п'ять років багато води стекло, може, й загинув де... Ти не чув, Васюк?

– Ні, – озвася той. – У нас, хлопче, п'ять років – великий шмат часу. Он гетьманів одних скільки помінялося, кошових... Буває, часом через кілька місяців на Січ повернешся, глипаєш – через одного незнайомі. Слава, вона кривцю полюбляє.

Іван мовчав. Вірити в те, що Омелько загинув, йому не хотілося. Тоді чому ж пропав, чому жодної звістки не подав за стільки часу? Для юнака, яким був Іван, п'ять років вважалися надзвичайно великим терміном.

Але все ж відсутність звісток від козака була цілком зрозумілою. Ляхи мало від люті не луснули, коли він утік, застреливши шляхтича. Відстояти хутір для Федора Богуна тоді коштувало неймовірних зусиль, безкінечних подорожей до Кальника і Брацлава, та багатьох нових сивин. Допомогло, урешті-решт, лише заступництво Стефана Хмелецького. Цей благородний чоловік і справжній шляхтич цінував своїх підлеглих за мужність, силу духу і військову майстерність, а не за польське походження і католицьке віросповідання. Він добре пам'ятав Білоцерківську битву, хорунжого Богуна та його відданість. Тож без зайвих запитань взявся владнати справу із Замойським, і скоро все було вирішено. На деякий час старостинські посіпаки забули дорогу до Богунового хутора. Але про Омелька не забували. Розпитували по околицях, по містечках та селах. Так, мовляв, і так, чи ніде не з'являвся бува козак з розрубаним колись носом, рубцями від опіків на шиї та без одного вуха. Добрі люди

розповідали про ті розпитування Богунові, тож він про все знав. А от зрадника на хуторі так і не знайшли. Скільки не придивлялися Богун з Охріменком до навколишніх, так і не могли зрозуміти, хто підказав тоді Рудницькому, де шукати Омелька. Врешті махнули рукою, Бог скарає... Коли Іванові виповнилося дев'ятнадцять, Федір благословив сина, вивів зі стайні найкращого жеребця, зняв зі стіни коштовну турецьку шаблю, укритий срібною чеканкою англійський мушкет і пару пістолетів, сказавши такі слова:

– Як міг, доглядав я тебе, Іване. Чому зміг, навчив. Настала пора на Січ тобі вирушати, науки та слави козацької добувати. Знай: сила та воля або мед п'є, або кайдани тре. Дивись тепер сам, як по правді на світі жити. Дасть Бог – повернешся славним лицарем, а ні... На все Божа воля. Яким шляхом пройшов я, такий уготовано і тобі.

III

На шостий день подорожі безмежними просторами запорізьких вольностей мандрівники нарешті наблизилися до долини, серед якої ніс свої води Дніпро. Ще за кілька верст з верхівки безіменної могили побачили широку, порізану затонами і островами стрічку древнього Славути-Борисфена. Там, у далечині, лежав укритий імлою острів Томаківка, за ним, нижче по течії, трохи менший – Бучки. А праворуч, закрита поки що від мандрівників високими очеретами плавнів, мала знаходитися Січ.

У той час козацька столиця стояла на правому березі Дніпра, в урочищі Микитин Ріг. Як казковий Фенікс, палала вона багато разів до цієї пори і пізніше. І повставала із згарищ. Хортиця, Томаківка, Базавлук, Микитин Ріг, Чортмлик, Підпільна... Де тепер ти, славо козацька? Довго гуляла степами, біла татар, лякала турків, пускала лядської крові. Викохала Хмельницького, застогнала від кривавих пазурів Петра і сконала, добита Катериною. Але й тоді не скінчилася наруга! Прийшли інші, розкопали могили, розмили кістки козацькі струменями дніпрогесів. Навіть велич Дніпрових порогів утопили у воді, як топили в крові найменші натяки на здоровий глузд. І дійшов до нас, прапотомків, лише сірий та безликий Нікополь, у якому вже мало хто й знає, що жиє там, де колись стояла славна Микитинорізька Січ...

Коні, відчувши близький відпочинок, пішли дещо жвавіше. Змінилися і краєвиди. Позаду залишилися безлюдні версти Дикого Поля. То тут то там можна було помітити людей або ознаки їхньої присутності. Широкими ділянками лежали викошені на сіно трави, розходилися врізнобіч биті дороги та стежки. Невеликими табунцями паслися коні, чути було спів та голоси. Дорогою мандрівники обігнали десяток важких возів ущерть завантажених мішками з мукою і вкритих просмоленою парусиною. Назустріч пройшов обоз, від якого в носі залоскотало приємно та смачно – на сотні кроків понесло запахом копченої риби. Круторогі трудяги-воли хоч і повільно, але без натуги волокли вози на кованих подвійною залізною шиною колесах. На возах поверх парусини лежали бронзові від загару запорожці, одягнені в самі лишень шаровари, з довгими, немов змії, оселедцями на голених головах. Здалеку почулася стрілянина.

– Або навчаються, або гуляють, – флегматично помітив Зоря. Козаки на возах не повели і вухом.

Проїхали ще півгодини. Назустріч почали з'являтися пішоходи. Неквапно йшли вони у своїх справах по двоє, по троє або одинаками. Івана дивувало те, що на нього і решту подорожніх ніхто не звертав уваги. Це після цілого тижня мандрівки через безлюдні степи?!

– Даниле, а нам не раді! – жартівливо завбачив Богун, звертаючись до Нечая, з яким встиг добряче заприятелювати за ці кілька днів.

– Нічого, ще пізнають! – і собі посміхнувся Нечай.

Він, як і Богун, був сином дрібного українського шляхтича і козака, тож вимріяв свою появу на Січі в сотнях мрій і був сповнений найчестолюбніших планів. Якщо сказати точніше – навіть руки чесалися кинутись у бій, здобути славу і повагу. Тож не дивно, що останній рік у бурсі був для Данила справжнім випробуванням...

Нарешті проминули неглибоку долину, з якої дорога виходила навскоси, оминаючи

невисокий пагорб, виїхали наверх і спинилися. Перед захопленими очима приятелів лежала вона – Січ!

У променях вечірнього сонця, огорнута безмежно блакитними водами Дніпра, велична і неймовірно гамірлива після тиші Дикого Поля, козацька фортеця виглядала справжнім великим містом. Обставлена коморами, сінниками, шинками та ще казна-якими халабудами торгового передмістя, гордовито здіймала вона поверх високого валу могутній дубовий частокіл і високі, криті гонтою²² вежі. У глибокому рові перед валом текла темна вода Дніпра, запущеного сюди для оборони. З веж, яких Іван нарахував аж вісім, блищали начищеною бронзою в сонячних променях жерла чималеньких гармат. Іван і Данило захоплено стояли, розглядаючи фортецю, кілька хвилин. Опам'ятались, тільки коли помітили, що залишилися далеко позаду своїх супутників.

На вузьких, хаотично проведених вуличках січового передмістя козаків зустрів справжнісінький Вавилон. Здавалося, тут не можна було зустріти хіба що ескімоса. Ось під солом'яним навісом, що його підтримували нетесані соснові палі, розклав свій барвистий крам носатий вірменин. Голосно та пискляво зазивав він покупців, перемішуючи ламану українську мову зі своїм тарабарським наріччям. Далі, виблискуючи чорними оливами очей та показуючи в посмішці міцні білі зуби, стояв на порозі кузні спітнілий циган. Щось гелготав двом замурзаним циганчатам, які з вереском копирсалися в пилюці. Далі гордовито походжав, роздивляючись перехожих у лорнет на срібному руків'ї, шведський купець. Буклі рудої перуки, блакитне сукно каптана та корабель, навантажений сувоями мануфактури, який стояв серед січової гавані, давали йому почуття безумовної переваги над оточуючими. А ще бородаті московити з глиняним посудом, чорновусі волохи з плетеними з лози кошиками, кошами і саквами. Татарин з пістолями, шаблями і шитими сріблом шовковими іджиарами²³ ... Особливо запам'ятався жид, що поважно сидів у фотелі, обставлений діжками та суліями з горілками, винами і медами.

– Гершко? – не вірячи власним очам, звернувся до нього Васюк Зоря.

Жид миттєво підхопився на ноги.

– Таки я, мосьпане! – заскреготів він. – Чого такий славний лицар забажає? Кращого, аніж у мене, не знайдете, не шукайте навіть. Не шукайте!

– Тьху, чорт нехрещений! Ти бачиш, Кіндрате?

Макогін подивився без цікавості.

– Мабуть, на мітлі летів, антихрист.

Жид у відповідь замахав руками так, що мало не повідривалися рукави його опанчі.

– Як можна, пани! Вей'з'мір! Хіба хочу? Мушу поспішати. Гешефт! Ну то як? Маю гданську горілку!

– Та йди ти к бісу, іудо, – відмахнувся Зоря. – Я ледве після Чигирина одійшов.

Поїхали далі. За довгими рядами чумацьких возів із сіллю, селітрою, зерном та порохом проминули кілька шинків, і нарешті кінські копита гулко зацокотіли по дубовому настилу містка через рів. Іван помітив, що за допомогою хитромудрих канатів і блоків його можна було підняти, в разі необхідності, за допомогою двох-трьох козаків. Крім того, з вежі, що височіла над брамою, на міст було націлено дві чималенькі гармати. Після строкатого і багатолюдного базару мандрівників зустрічала могутня і добре захищена цитадель.

Ворота було розчинено настіж. Ніхто не запитував подорожніх, хто вони, звідкіля та задля якої цілі приїхали. Нікому не були цікавими люди, що прибули до Січі, кожен займався своїми справами. Упадало в око лиш одне: усе населення козацької фортеці було виключно чоловічої статі.

Зоря і Макогін відстали ще за воротами – зустрівши гурт знайомих запорожців, вони притримали коней і почали голосну бесіду, яка перемежалася майже закоханими «скурвий ти

²² Гонта – драмка, невеличкі дощечки, якими покривали дахи.

²³ Іджиари (там.) – декоративні шовкові рушники, котрі вишивалися золотою та срібною нитками.

сину» та «на біса твоїй матері, ти ще не сконав?!». Згодом, махнувши головою на прощання, попрямував до січової церкви, яка здіймала в небо свої блискучі бані на протилежному боці майдану, ієромонах, тож Іван з Данилом і Місюркою залишилися втрюх. Захоплено оглядали внутрішній устрій січової фортеці.

У широкому колі, що його утворював частокіл, містилися будівлі, які помітно відрізнялися від химерно забудованого передмістя. Тут відчувався військовий порядок і знання фортифікації. Уздовж частоколу, на відстані тридцяти кроків було утворено пустку для вільного переміщення гарнізону у випадку військової потреби. За нею, утворюючи велетенську підкову, розташувалися тридцять вісім довгих і приземистих будинків-куренив. У довжину кожен мав по дев'яносто або сто аршин, завширшки не менше шести. Викладені з грубих колод, вони були щільно перемашені глиною і вибілені крейдою. Порівняно невисокі дахи дбайливо викладено дерниною задля захисту від підпалювання. Невеличкі, немов блюдця, вікна, були майстерно прикрашені намальованими на віконницях виноградними китицями, розмаїттям яскравих квітів та пофарбовані в теплі тони, тож в очі Івану так і стрибали промінці яскравих сонячних зайчиків з вимитих зеленкуватих шибок. За церквою Святої Покрови, куди не гаючись «спрямував стопи свої» ієромонах Інокентій, стояли кілька будинків дещо тонкішого, аніж курені, архітектурного стилю, утворюючи спільно з ними неправильне коло навкруг майдану. У цих будинках мешкала січова старшина на чолі з кошовим отаманом. У середину кола виступала військова канцелярія з високим дубовим ганком і приземиста будівля пушкарні. Біля неї стояли ряди різноманітних гармат, а оскільки пушкарня виконувала ще й обов'язки буцегарні, поблизу її воріт завмерли два запорожці, озброєні самопалами. В середині кола, утвореного будівлями, знаходився майдан, настільки великий, що міг одночасно вмістити не менше десяти тисяч людей.

І скрізь були запорожці. Чубаті і вусаті. В різнобарвних, надзвичайно широких шароварах, у каптанах, у свитках, у сорочках і гостроносих сап'янових чоботах. Із золотими кільчиками у вухах, з люльками в зубах. З шаблями на поясі, з кобзою за плечима або й просто з пустими руками. Великі та не дуже, огрядні або жилаві, мовчазні та балакучі, поважні та поспішливі, похмурі та веселі, хмільні та тверезі. Усі вони кудись йшли, стояли, сиділи або лежали. Січ, одним словом, жила своїм звичним життям.

– Ну і куди б то нам податися? – нарешті запитав Нечай.

– Навіть не знаю, – розгублено відповів Іван. Лише тепер він зрозумів, що його задум відшукати Омелька серед цієї круговерті не простіший, аніж ідея відшукати голку в копиці сіна.

– Треба до куреня якогось прибиватися, – обізвався досвідчений Місюрка, – тут так: зайшов у курінь, бачиш місце – займай. Потім до курінного отамана звернемося. Січ!

Хлопці нерішуче стояли на місці.

– Ну я в Тимошівський, у мене небіж там. А ви, якщо маєте бажання, давайте за мною, – мовив Місюрка.

Він торкнув коня острогами і поїхав через витоптану тисячами ніг землю січового майдану, до одного з куренив. Хлопці, не сперечаючись, рушили слідом. Врешті їм було байдуже, до якого куреня приєднатися.

Прив'язавши коней до конов'язі, зняли в порозі шапки і ступили до куреня. Зсередини житло запорозьких козаків було таким самим простим та невибагливим, яким виглядало зовні. Одразу ж за дверима, займаючи мало не третину всього приміщення, знаходились великі сіни, середину яких займала кабиця – чималий мідний казан, який утримувався на закіптюжених ланцюгах. Ланцюги, у свою чергу, кріпились цвяхами до дубових бантин на стелі. Над казаном була облаштована чотирикутна залізна труба з широким розтрубом, потрібна для виведення диму. Під казаном розміщувалось викладене плескатим річковим камінням огнище. Позаду, під вибіленою крейдою стіною, знаходилися мішки зі збіжжям, великі глиняні глеки, сулії і ковші. Від сіней житлової частини куреня відділювала проміжна стіна, двері якої знаходилися майже в кутку, тому що решту стіни займала викладена блискучими кахлями груба. Протилежну частину груби було пропущено крізь стіну сіней у світлицю.

У самій світлиці, на всю довжину її від порога до покуття, стояло сирно – довгий стіл, схожий на ті, що знаходяться в монастирських трапезних. Зроблено сирно було з однієї лише грубої дошки, яка мала майже аршин завширшки, і підтримували її вкопані в землю стовпчики. Обабіч сирна розташувалися вузькі лави, а вздовж стін, з трьох сторін, був настелений з дощок поміст, який і замінював козакам ліжка. Судячи з розмірів помосту, там одночасно могли влягтися кілька сотень чоловік. На покутті, тобто в дальньому кутку, було вивішено ікони різноманітних святих у срібних окладах, висіла зроблена зі щирого золота лампадка, що її, очевидно, запалювали по святах. Зі стелі звішувалося велике панікадило, а вздовж решти стін над помостом було вивішено силу холодної та вогнепальної зброї. Крізь численні вікна до куреня потрапляла цілком достатня кількість світла.

Прибулі пройшли вздовж сирна і зупинилися поблизу гурту запорожців, кілька з яких грали в карти, решта ліниво розвалилися на розстелених кожухах, підтримуючи неспішну розмову.

– Петре, готуй чуба! – кинув один із запорожців, покриваючи шістки двома королями.

– О-о, голубе! Маєш нині без чуба залишитися, – реготнув другий.

– Побачимо, – той, кого кликали Петром, жбурнув на поміст ще дві досить засмальцьовані карти, – бийся!

– Доброго дня, панове-молодці! – весело кинув Місюрка.

– І вам такого ж, – відповів один із запорожців.

– До товариства візьмете?

– Якщо добрі люди, чому не взяти? Місця, слава Богу, всім вистачить. Ходи давай! – звернувся він до сусіди.

Деякий час запорожці грали мовчки.

– І що, либонь, багато братчиків тепер у курені? – знову запитав Місюрка.

– Та буде щось коло сотні, – обізвався другий козак. – Ви розташовуйтеся доки. За годину обід. Зберуться братчики, прийде курінний, тоді й потолкуємо, що ви за птиці.

Більше ні про що не запитували. Іван з Данилом покидали на поміст мушкети та пістолі й пішли порати коней. Місюрка постелив кожух і влігся.

– Киньте моєму Орлику, потім розпряжу.

Нечай похитав головою, але погодився.

– Не шанує коня, – сказав він Івану, коли вони вийшли надвір.

– Нічого, доглянемо.

У сінях куреня троє молодиків – хлоп'ята років десяти-дванадцяти, роздмухували вогонь під кабицею. Незабаром під казаном вже танцювали язички полум'я, і козачата, бликаючи голими п'ятами, побігли, очевидно, по дрова та воду. На вулиці хлопці розпрягли коней, не забувши й Місюрчиного, витерли їм боки соломою, напоїли водою з діжі, яка стояла поблизу конов'язі, і насипали в ясла пшениці. Далі посідали поряд і запалили люльки.

Скоро почали сходитися козаки. Майже всі до пояса голі через спеку, засмагли, сильні і м'язисті чоловіки. Були серед них як зовсім молоді, не старші за Богуна і Нечая юнаки, так і сивочубі та сивовусі діди. В руках мали сокири, коси та інший різноманітний інструмент. Йшли з роботи.

– Батьку курінний, он знову нашого брата прибуло. Доки виходити, ще й місця на чайках не вистачить, – почув раптом за спиною Іван.

– Вистачить.

От цей самий голос, що сказав слово «вистачить», здався Іванові на диво знайомим. Він рвучко підхопився і всім тілом повернувся до того, хто говорив.

За п'ять кроків від нього стояв Омелько.

IV

– Омелько! – радісно і трохи розгублено пробелькотів Іван, та одразу ж знітився. – Ти... – він подивився на зацікавлених запорожців і знітився ще більше. Богун раптово зрозумів, що не знає, як йому слід звертатися до того, кого запорожці кличуть «батько

курінний».

Незручність виправив сам Омелько.

– Івасю! Та це ти чи ні?! – щиро зрадівши, ухопив він в обійми Івана. – Оце так маєш! Ну от кого точно не сподівався нині побачити, це тебе. А дай-но на тебе подивлюся!

Він відсторонив Івана, розпрямивши руки і з посмішкою розглядав його постать, змужнілу за п'ять літ, які пройшли.

– Козак! Ну справжній тобі козак! Ти яким вітром, голубе?

– Та ось... У товариство приймайте!

– У товариство, кажеш?... Візьмемо, а чого ж. Ну молодець, молодець. Батько як?

– Добре батько. Привіт шле.

– І на тім дякую! А ти коли приїхав, з ким?

– Та тільки що. Ось товариш мій – Нечай Данило.

Омелько кинув на Нечая оцінюючий погляд.

– Добре, – сказав нарешті. – А це не ви панотця привезли?

– З нами їхав.

– Ти бачиш! Були б ще раніше з тобою зустрілися. Ми ще позавчора йому назустріч у степ виїздили, як і було умовлено. Не дочекалися. Напевне, справи церковні затримали Інокентія?

Іван з Данилом, посміхаючись, переглянулися.

– Майже.

Доки почався обід, у курені зібралося більше сотні тимошівців. З веселими розмовами та жартами, як це буває в людей, які скінчили денну працю, запорожці сіли на лави обабіч сирна. Зайняли може третину столу, тож Богун мав нагоду уявити справжню кількість козаків Тимошівського куреня. На сирні, дбайливо приготованому курінними молодиками, стояли дерев'яні миски з гарячою щербю та саламахою,²⁴ чотирикутні плескати дошки з вареними, смаженими і вудженими осетрами, печені у попелі загреби,²⁵ зелень, карафи з горілкою.

За звичаєм козаки воздали молитву і розпочали обід. Іван з Данилом та Місюркою сиділи майже в кінці столу, прислухаючись до розмов, які неквапно точилися проміж запорожцями. Окрім жартів та пустих теревенів, козаки говорили про майбутній похід до берегів Анатолії. Жваво обговорювали проблеми, які з'явилися під час будівлі чайок, пригадували минулі походи, робили здогадки, хто саме і яким шляхом поведе флот цього разу, аби обмахорити турків, що наглухо зачинили Дніпрове гирло, налякані швидкими та кривавими наскоками запорожців на побережжя Малої Азії, квітучі береги Босфору і навіть пригороди самого Стамбула.

У Івана очі загорілися від таких розмов. Ще б пак! Стільки чувано ним про славні морські походи ще від батька! Старий Богун брав участь у поході Сагайдачного на Кафу у 1616 році і часто полюблив пригадати ті часи. Іноді під час таких розповідей малому Іванкові здавалося, що він на власні очі бачить великі, завбільшки з гору, хвилі буремного моря, безкраю синь неба, що зливається за межами виднокола з просторами моря. Квітучі міста серед яскравої рослинності. Запеклі бої, абордажі галер та штурми міських стін...

Іванові підморгував і Нечай. По всьому його вигляду було помітно – думки Данила літають недалеко від Іванових мрій. Місюрка байдужно перехилив чергового «михайлика» з горілкою і черпав ложкою гарячу саламаху. Судячи з його вигляду, до морських походів він ставився так само байдуже, як і до решти подій, які відбувалися навколо нього.

По обіді курінний звелів збиратися на раду. Через задуху, що стояла в курені, вирішено було вийти на вулицю, що і виконали, не гаючись, ставши невеликим колом поміж криницею

²⁴ *Щерба* та *саламаха* – страви, котрі користувалися популярністю серед низових козаків. Перша являла собою рідко зварену на риб'ячій юшці муку, друга – кашу з гречаної або житньої крупи.

²⁵ *Загреб* – пшеничний або житній корж, що випікався на Січі загорнутим у попел військових кабиць.

та конов'яззю. Запорожці, звичайно, здогадувалися, з якого приводу їх зібрано, спокійно поглядали на новачків, вели ліниві розмови, не забуваючи раз за разом накладати люльки бакуном.

– Що ж, довго теревенити не будемо, – діловито розпочав раду курінний отаман. – Маєте, шановне товариство, трьох бурлаків, які бажають поряд з вами віру святу православну боронити, слави козацької здобувати та нелегкого хліба козацького споживати. Ваша воля – чиніть за звичаєм.

На хвилину запанувала тиша, потім чийсь голос поважно вимовив:

– Ну то покажіться, панове-молодці, вийдіть до кола.

– А вони хіба поміж нами? Може, щербу сьорбають досі, батька не чули?

– А чому ні, щерба знатна сьогодні. Кашовару, братику, низько в пояс поклонитися належить.

Нечай, не знаючи, що відповісти, відкрив рота. Безпорадно позирав навколо й Богун. Із цієї халепи допоміг вийти Місюрка. Стягнувши шапку, він штурхнув Богуну і стиха мовив:

– Пішли-но, бурсаки, наш вихід, – і рішуче покрокував на середину кола. Там, роздивляючись навсібіч, весело заgrimів: – Таки добра щерба! Дякую, пани-браття, за гостинність. Але не настільки добра, щоб ми товариство не поважали та до кола не вийшли.

Місюрка поглянув на Нечая та Богуну, які мовчки підійшли до нього і стали поруч.

– Ось ми тут, перед вами. Карайте або милуйте – ваша воля. Після таких слів затихло в козацьких рядах. Запорожці кілька хвилин тихо радилися, потім наперед вийшли четверо найстаріших козаків куреня (старшому щось під шістдесят).

– Добре, – мовив один з них – сивочубий та кремезний козарлюга. – Давай по одному. Хто перший?

– А хоч би й я! – хвацько взяв руки в боки Місюрка.

– Добре, – ще раз повторив запорожець. – У Бога віруєш?

– Вірую!

– Перехрестись.

Місюрка тричі, за православним звичаєм, перехрестився.

– Ким дотепер був? Місюрка не розгубився:

– Ким, запитуєте ви? Злодієм я був. Лотром, харцизом... Чи як то пак краще сказати?

Запорожець зовсім не знітився після такого зізнання.

– Чому до нас надумав? – запитав він.

Місюрка відповів не одразу. Кілька хвилин мовчав, вивчаючи носи своїх підтоптаних чобіт. Нарешті підвів очі.

– А тому, товариство, тому, панове-молодці, – несподівано для себе Іван почув у голосі флегматичного Місюрки нові, повні емоцій нотки, – що не від доброго життя пішов я в душоугуби. Не від лінощів або оковитої. Ні! А був я, бачите, у надвірній сотні шляхетного пана не останнім жовніром. Що за пан, дозвольте на моїй совісті облишити. Служив я йому вірою та правдою, за що й гроші отримував. Оженився. На Бога не мав чого нарікати, завжди добром мені дячив. Але скінчилося... панові Катерина моя до вподоби прийшлася. Далі, воля ваша, не пізнаєте від мене нічого. Скажу лишень, що пан той уже не ласий до чужих жінок. Хіба що на тому світі – все, як у нас... А до вас прийшов, бо хочу стати на захист віри і тим гріхи спокутувати.

Запорожець пригладив свої білі, немов сніг, вуса.

– У нас, чоловіче, не монастир.

– Та й я не такий грішник, аби кров православну на руки брати.

– Що ж, приймемо тебе. Тільки одне мусиш знати: за найменше злодійство на Січі скараємо на горло!

– Звичаї ваші, вельмишановне лицарство, я знаю. Якщо лихий поплутає – карайте! Я до вашого дому прийшов, як до світила гонору, тому за його зневажання кару сприйму спокійно і без нарікань. На тім і стою.

– Гм... – запорожець ще раз пригладив вуса і стиха перемовився з трьома своїми товаришами. Було помітно, що відповідь Місюрки йому сподобалась. Нарешті він подивився

на Нечая:

- А ти, хлопче, у Бога віруєш?
- Вірую.
- Перехрестись...

Коротко розпитав колишнього бурсака, дізнавшись від того, що має діло з випускником бурси при Київському Богоявленському братстві, сином дрібного православного шляхтича з Бару. Похитав головою, потім так само допитав Івана. Після цього запитав дещо м'якше:

- А горілку п'єте?
- Усі троє з полегшенням посміхнулися.
- П'ємо!

Запорожець повернувся до натовпу і махнув рукою комусь, кого поки що новачки бачити не могли.

- Давай неси, Малахай, очікуємо!

Козаки швидко розійшлися, даючи дорогу величезному, немов гора, запорожцю, який тримав у руці звичайне цебро, що ним зазвичай дістають з колодязя воду. Широкими кроками козак підійшов до центру кола і поставив цебро перед новачками. Зачерпнув «михайлика» такого великого, що той містив у собі не менше ніж півкварти, і простягнув Місюрці. Той прийняв, вклонився присутнім на чотири боки і випив оковиту до дна. Тимошівці схвально загуділи. Услід за Місюркою випив свій коряк Нечай, потім Богун. Іван одразу ж почув слабкість у ногах і круговерть у голові, але зробив над собою зусилля, щоб не виказати свого стану стороннім. Кинув коряк у напівпорожнє відро і недбало поклав правицю на руків'я шаблі. Великий палець лівої руки завзято засунув за шовковий очкур, що ним був оперезаний.

Старий запорожець лише тепер посміхнувся.

- Ну, панове-молодці, як охрестимо козаків?

Цієї миті наперед виступив курінний отаман.

- Дозвольте й мені слово мовити, – здійняв він руку вгору.

- Кажи, батьку, – загуділи козаки.

- Слухаємо, курінний!

- Твоє слово!

– Тоді так! – курінний указав на Місюрку. – Спочатку цей козак. Ти яким ім'ям хрещений, чоловіче?

- Савлом, – поважно відповів Місюрка.

– Савлом. То є ім'я від Бога, і людина не може його змінювати. А от прізвище – Місюрка, то інше діло. Я, напевно, не помилюсь, якщо вважатиму, що не одна собака його по Вкраїні винює. Тож наречемо його... – курінний критично подивився на обдерту постать Місюрки. – Наречемо його Савкою Обдертим. І від цієї хвилини ми не знаємо ніякого реблізанта та злочинця. Знаємо лише козака Тимошівського куреня на ім'я Сава Обдертий. Усі згодні?

Судячи зі сміху та дотепних зауважень, незгодних не було.

– А що стосується двох інших козаків, то вони носять прізвища своїх шляхетних батьків, козаків славних, тож з тим і залишаться. На цьому все, якщо всі згодні.

- Згодні! – загуло з натовпу.

– Віднині вважайте себе тимошівцями, панове-молодці, – повернувся до Івана, Данила і Сави курінний, – несіть це ім'я з честю, дбайливо оберігайте від дурної слави, принесеної недобрими та малодушними вчинками. Це вирішив я, курінний отаман Тимошівського куреня славного Війська Запорізького Низового – Омелько Деривуха з товариством! Тож не ошаджуйте золотих, чиніть так, щоб товариство надовго запам'ятало ваш приїзд! За цим і розходьтесь!

З гомоном і веселим сміхом запорожці розірвали коло, але розходитись усе ж не поспішали. Чутка, що вечір не скінчиться насухо, пройшла зі швидкістю гарматної кулі – новонавернуті запорожці оголосили про три діжки горілки і смажене теля, якими мали відзначити свій вступ до товариства.

Коли накривки вилетіли з діж, і відчайдушна запорізька гулянка почала набирати свої оберти, Іван нарешті зміг побалакати з давнім товаришем наодинці. Вони сіли на позеленілу від часу і дощів колоду під стіною куреня і запалили люльки.

– Ну що ж, Івасю, розповідай, як там у нас, – Омелько зробив ледь відчутний наголос на словах «у нас». – Ех! Здається вік-вічний удома не був. Це ж скільки часу пройшло від того, як ми востаннє бачилися?

– П'ять років... – Іван говорив не підіймаючи погляду, – батьку...

Омелько стримано посміхнувся.

– Ну от що... Доки ми наодинці, я для тебе, як і раніш – Омелько.

І козаки заглибилися у спогади. Згадували давній бій з польськими жовнірами, які напали на хутір, уроки фехтування, спішний від'їзд Омелька. Раптом Іван, щось пригадавши, поліз у кишеню каптана і витяг звідтам старенького шкіряного гамана.

– Ось, – простягнув він гаман курінному, – це все, що я знайшов під сливою.

– Під якою сливою? – не зрозумів одразу Омелько.

– Під тією самою сливою, яка росте під ганком твоєї хати.

Омелько прийняв з Іванових рук важкенького мішечка і потряс його на долоні.

– Тепер пригадую, – вимовив він згодом. – Що ж, було б цілком справедливим, якби він залишився в тебе, адже я певен, що завдав тоді своєю появою вам немало прикрощів?

Іван у кількох словах передав події, які відбулися після Омелькової втечі.

– Прикро. Прикро, що завдав твоєму батькові стільки шкоди. Все ж візьми, це гроші твої.

Богун рішуче похитав головою.

– Ні. Ти колись сказав, що у випадку, якщо ти будеш відсутній п'ять років, я повинен відкопати їх. Я відкопав, і ось вони – сто п'ятдесят злотих. Від цього вони не перестали належати тобі. Довгенько їм однак прийшлося очікувати на тебе.

Омелько з лагідною посмішкою подивився на Богуна.

– Дякую, Іване. Я віддам ці гроші до військової скарбниці, і нехай вони послужать війську та Україні. За них, приміром, можна озброїти мушкетами три десятки людей.

– Як знаєш, – знизав плечима Іван.

Кілька хвилин панувала мовчанка. Нарешті Омелько підвівся.

– П'ять років. Минуло вже п'ять років. Як швидко збігає час.

– Для мене він плив надзвичайно повільно, – посміхнувся Богун.

– Я й не сумніваюсь, – і собі засміявся Омелько. – Батько нічого не передавав сказати?

– Він наказував, щоб я тобі кланявся і просив наглядати за мною.

– Ну, тобі нагляд уже не потрібний, он виріс як: неначе жидівське лихо. А ще, здається, учора пістоля двома руками тримав... А як із шаблею, вправляєшся?

Замість відповіді Іван вихопив з піхов дамаський клинок і з такою швидкістю закрутив ним, перекидаючи руків'я з однієї руки у другу, що в Омелька почало рябіти в очах.

– Ова! – тільки й вимовив він.

Біля діжок з горілкою скоро почалися пісні, а потім і постріли салютів. Сонце сідало за очерети плавнів, залишаючи козацьку столицю вогням смолоскипів та примарному місячному сяйву. З боку торгового передмістя чувся гамір і віддалені крики – базар там не затихав до пізньої ночі. Від курінних кабиць вітерець доносив пахощі вечері, що готувалася. Підходив до завершення перший день на Січі. День, який Іван уявляв собі сотні й сотні разів.

V

Кілька днів Нечай з Богуном вивчали життєвий устрій січової фортеці. Ходили широким, здатним вмістити кілька тисяч людей майданом, роздивлялися укріплення, які склалися з досить складних і потужних редутів, глибокого, заповненого водою рову, високого гостроверхого частоколу і майстерно побудованих веж – одразу ж кидалося в очі, що сектори обстрілу бійниць на них практично не мали мертвих зон, і захисники в разі необхідності могли обстрілювати ворога навіть біля підніжжя самих веж. Оглядали гармати,

яких тут було надзвичайно багато, від дрібних полу-гаків і гаківниць, до велетенських шарфмиць, які стріляли двопудовими чавунними кулями. Взагалі Січ, хоч і з дерев'яними стінами та вежами, могла протистояти облогам не менш потужним, аніж ті, що не витримали б багато з відомих українських та польських кам'яниць. Ще більше гармат, аніж на стінах, стояли поблизу приземистої будівлі військової пушкарні. Мідні, бронзові та залізні діла і дільця²⁶ наїжачились у бік січового майдану. Фалькони і кулеврини, нотшлянги і фальконети, шарфмиці і патрієри, великі та малі, укриті химерними узорами, роботи кращих європейських та турецьких майстрів ливарної справи, або прості, видовбані з дубових колод і стягнуті для міцності залізним обруччям, стерегли вони від ворожих дій, готові будь-якої хвилини бути встановленими на окопі табору або на фортечній вежі та ревути вогнем, стерти з поверхні земної будь-кого, хто опиниться на відстані гарматного пострілу від Січі з ворожими намірами.

Узагалі кількість зброї на Січі вражала навіть Івана, котрий з дитинства звик до неї на батьковому хуторі. Зброя була в курені, зброя була при козаках. Зброя була у військових коморах, на стінах і вежах. Мушкети, рушниці, пістолі; шаблі, палаші, мечі, еспадрони, келепи, боздугани. Сокири та алебарди, списи та бердиші. Сотні й тисячі засобів для ефективного скорочення людського віку або захисту від ворога. Вони були як простими, роботи місцевих чи татарських зброярів, так і неймовірно дорогими, інкрустованими золотом та самоцвітами. Нерідко можна було побачити холодну зброю, зроблену з дамаської, вкритої чорними рисками на полірованій поверхні, криці, або клинок роботи майстрів з іспанського Толедо. Московські фітильні пищалі та аркебузи зустрічалися поряд із завезеними з Англії, Франції і Голландії мушкетами. З найновішими коліщаними і ударними замками, срібною чеканкою та гартованою крицею стволів. Усе ж більшість зброї несла на собі дбайливі ознаки майстерних рук східних зброярів, що й не дивно, якщо взяти до уваги схильність запорізьких козаків відвідувати татарські улуси і береги Туреччини. До цього факту долучалося географічне положення Січі – прикордонного форпосту християнських земель, що у свою чергу робило її ласим шматком для відвідин турецьких і татарських володарів, ставало причиною битв і здобуття трофеїв.

Із захопленням спостерігали Нечай і Богун за вільним та розкутим січовим життям, не в змозі зрозуміти, охопити за ці кілька днів те, що діялося навколо них. Важко було зрозуміти навіть сам характер, що його виплекала унікальна республіка. Хлопці не переставали дивуватися з оточення, а дивуватися справді було з чого. Запорожці легко поєднували в собі такі риси, які неможливо було навіть уявити без протиріч. Працелюбність тут спокійно співіснувала з лінощами та пияцтвом. Залізна військова дисципліна сусідувала з вольницею та самоврядуванням. Спочатку було складно побачити взагалі будь-який порядок серед різноманітної юрби гультіпак і нероб, які знаходилися всюди, де бачило око. Але кожного ранку виходили в плавні косарі на косовицю та мисливці на полювання. По Дніпрових затоках рибалили ватаги рибалок, возами поставляючи різноманітну рибу як до столу, так і для продажу на Слобожанщині, Брацлавщині і навіть Поділлі. Торохкотіли довгі вервечки чумацьких возів з іншим добром, поповнюючи торгівлею військову казну. На полі під стінами фортеці літали озброєні вершники, по команді блискавично змінюючи шиккування і порядки від каре до стихійного «галасу». У вогні та диму гуркотіли постріли – поряд проходили навчання зі стрільби, трохи далі завзято фехтували записні запорізькі рубаки. До будинків кошового отамана і січової старшини під'їздили групи вершників, візки та ридвани – прибували посли з Польщі, Московщини, Криму та багатьох інших далеких країн. Мчали в десятках напрямів гінці Низового Війська, з важливими листами та універсалами – Січ мала виключно великий вплив на тогочасну політику південно-східного регіону Речі Посполитої і не лише його. З ранку до ночі стукотіли сокири на берегах Дніпра, там, де знаходилися козацькі корабельні, – до майбутнього походу на море будувалися нові десятки стрімких та грізних для ворога козацьких чайок. У численних кузнях кувалась зброя та реманент для

²⁶ Діло – так в часи запорізьких козаків називали гармати. Дільце – гармата менших розмірів.

мирної праці. Діяльність так і кипіла, і при цьому Данило з Іваном не могли второпати, до якої справи їм пристати.

Тричі на день вони, як і решта тимошівців, збиралися в курені на сніданок, обід та вечерю, решту ж часу змушені були проводити на власний розсуд. Савка з новим прізвиськом Обдертий теж був залишений без будь-якого заняття, проте його такі речі зовсім не хвилювали. Він або спав, або грав у чуприндира²⁷ з кількома такими ж флегматиками. Ніхто з козаків нічого їм не наказував, не прохав, не кликав до роботи. На третій день вимушеного байдикування Іван не витримав і вирішив порадитися з Омельком.

Курінний, зачувши запитання, яке рано чи пізно очікував почути від Богуна, посміхнувся і на знак розуміння струснув своїм довжезним чубом:

– Обридло без діла? Розумію. Але тут у нас звичай такий – прийшов чоловік, нехай чинить, як собі знає. Нехай хоч два місяці байдики б'є, ніхто йому не посміє сказати, що ти, мовляв, даремно хліб їси. А якщо хто й скаже, козаки на такого враз і накинуться: а ти вже закозакувався, сякий-такий сину! Тож вирішувати ти повинен сам: маєш гроші, йди в шинок горілочку кружляти, не маєш, лежи в курені на боці. Тільки й знай, що встати та Богу помолитися. Але якщо сам допомогу свою запропонуєш, роботу завжди знайдемо. На березі в нас стоять недобудованими ще чотири чайки, тож завтра й приєднуйтесь. Скоро морем на турка йти. Від Тимошівського куреня мають стояти десять човнів.

VI

Цілий тиждень друзі виходили з трьома десятками тимошівців на живописний берег Дніпра, де серед високих очеретів знаходилася козацька корабельня. Вставали разом із сонцем, йшли, збиваючи носами сап'янців діаманти ранкових рос, прислухалися до тисячоголосого співу птаства у плавнях, якого сила-силенна розвелося в цих багатих на поживу місцях. Гелготали неподалік дикі гуси, тріпотіли крилами, здіймаючись у небо, качки. Білосніжними табунцями впливали на чисту воду поважні лебеді, стояли в болоті чаплі, стукотіли дзьобами лелеки. З-під самісіньких ніг деколи випурхували попелясті кульки куріпок, квилили жалібно та тривожно над головою чайки. Час від часу пролітали важкі, озброєні товстезними дзьобами баби.²⁸ Природа запорізького краю дивувала і сповнювала серце радістю, картинами пишності та буйства життя, і тисячу разів були правдивими слова того, хто назвав сей благодатний край Едемом земним.

Чайки було майже побудовано. Шість виблискуючих просмоленими боками байдаків уже зайняли свої місця на лагідних хвилях біля високого дерев'яного причалу, ще чотири було розташовано на березі. Їхні видовбані з величезних липових стовбурів тіла з облавками, нарощеними за допомогою дубових дощок, підтримувались міцними підставками. Ці човни теж були просмолені та опоясані по верху облавка грубезною стрічкою очеретяних кранців, які мали захищати чайку від затоплення під час шторму або пошкодження. Козаки на них майстрували лави для веслярів, стерна, щогли, діжі та скрині для зброї і провіанту. Приладнували весла, шили з білої парусини полотнища вітрил.

Богун, який стільки чув про них, був принаймні здивований. Виглядали легендарні козацькі чайки просто, навіть блаженко в порівнянні з великими торговими шхунами, бригантинами і кліперами, що їх Іван міг бачити біля пристані Микитиноного Рогу, і на яких пронози-купці доправляли на Січ найрізноманітніші товари з різних куточків світу. Мали чайки всього шістдесят футів у довжину, близько п'ятнадцяти завширшки і, спущені на воду та завантажені, здіймали свої облавки над рівнем води не більш як на три фути. Але з часом Іван багато почув про швидкість, маневреність і невидимість для ворожих кораблів цих човнів у той час, як запорожці з них могли добре бачити високі чердаки турецьких галер з

²⁷ Чуприндир – гра у карти.

²⁸ Баба (заст.) – пелікан.

досить великої відстані. Чайки не мали палуб, якщо не рахувати невеличкого носового чердака, тож не могли нести більш-менш важкого артилерійського озброєння. Мали лише кілька дрібних гарматок – залізних або мідних фальконетів. Вони, з огляду на майже завжди велику кількість козацького флоту, були досить ефективною зброєю під час стрімких корсарських наскоків на турецькі кораблі. З кожного боку чайка мала від десяти до п'ятнадцяти весел, стерна на носі і кормі, брала на облавок шістдесят-сімдесят козаків і була великим головним боєм для капудан-паші.²⁹ Набагато більшим, ніж венеційські та генуезькі триреми. Іван відчував, як по його спині пробігають мурашки захоплення, коли він уявляв, як на простори моря виходять сто або сто п'ятдесят човнів, стрімко і невідворотно, немов кара Божа, падаючи на голови туркам. Він згадував, як запорожці не без погорди і похвалянь цитували слова турецького султана: «Падишаха не турбує ревіння гармат західних володарів, і лише набіги козаків, які закріпилися в понизов'ї Дніпра, тривожать його безтурботний сон...»

Нарешті, наприкінці наступного тижня решту чайок було добудовано, до чого приклали руки й Нечай з Богуном і чим потай пишались. Усі десять човнів зайняли свої місця серед очеретів, які запорожці іменували Військовою скарбницею. Тут, посеред сотень рівчаків, затонів і струмків, у непролазних заростях очерету і трясовині багновищ споконвіку зберігалася частина цінностей, належних кошу. У воді було притоплено велику кількість гармат, у землю закопано скрині із золотом та сріблом. Зберігалися запаси зброї і військового припасу на випадок захоплення Січі ворогом. Такі спроби неодноразово раніше робили турки, татари і ляхи, користуючись слабкістю січової залоги під час походів Низового війська, або в зимовий час, коли більшість братчиків покидали фортецю, вирушаючи на зимівлю до паланок чи на волость, а в Січі залишалися лише дві-три сотні козаків.

Спільними силами козаків усіх куренів були підготовані до походу сімдесят три човни. Майже всі нові, окрім десятка тих, що залишилися після минулорічного гуляння по Евксинському Понту.³⁰ Тоді, як розповідав Іванові Омелько, спочатку буря перетопила майже третину флоту, після чого поблизу Очакова запорожці потрапили під гарматний вогонь турецьких берегових фортів і десятка великих галер. З трьох тисяч козаків, що вирушили в похід, повернулась на Січ лише тисяча, ще кілька сотень сходились протягом кількох місяців, після злигоднів, мук та небезпек, які їм було вготовано на землях Бессарабії. Втім, з усього було помітно, що пам'ять про ту невдачу нікого тепер не турбувала – до нового походу готувалися з надзвичайно великим ентузіазмом і піднесенням.

За кілька днів до наміченої дати виходу в море Івана розшукав Нечай. Богун саме знаходився в натовпі біля січової церкви, слухаючи ранкову службу.

– Іване, йдемо до військового осавула, – схвильовано заторохкотів Данило. – Кажуть, він охочих на море поведе. Усі навкруги збираються, готуються... ще місця не вистачить!

Богун, погоджуючись, знизав плечима.

– Йдемо, – він востаннє перехрестився, повернувшись до церковного ганку – отець Інокентій читав службу безпосередньо з ганку, оскільки маленька церковка не змогла вмістити в собі всіх запорожців, кількість яких на Січі перед походом подвоїлась.

Швидким кроком друзі попрямували до чималого будинку з високим череп'яним дахом на краю майдану – оселі військового осавула Назара Соколяця.

Тут уже було досить людно, тож у грудях Івана сколихнулася неясна тривога, спровокована безглуздим припущенням Нечая про те, що для них у чайках не вистачить місця. Він почав оглядати присутніх непривітним поглядом.

З десяток запорожців сиділи на лаві під ганком або й просто на траві і, розмовляючи, палили люльки. Ще двоє стояли біля дверей на ганку. Коли хлопці підходили до будинку,

²⁹ *Капудан-паша* – адмірал, командуючий флотом Османської імперії.

³⁰ *Понт Евксинський* – давньогрецька назва Чорного моря.

двері до нього відчинилися, випускаючи двох гамірливих козаків. Ті двоє, які стояли під дверима, без зайвих слів зняли шапки і зникли в сінях. Несподівано для себе у двійці, котра викотилась від осавула, Іван упізнав старих знайомих – перед ним стояли Зоря і Макогін.

Васюк з веселою посмішкою помахав рукою.

– Агов, молодці, де ж це ви пропадали? – гукнув до друзів. Ті переглянулися.

– І не думали ми пропадати, – відповів Нечай. – До Тимошівського куреня от прибилисьмо...

– Он воно як! І Місюрка з вами?

– Еге ж. Тільки не Місюрка він більше. Братчики Савою Обдертим нарекли.

Васюк реготнув.

– Влучно. А ви що ж, і собі на море вирішили?

– Авжеж... – Іван раптом знітився, – та чи не скажуть, що зарано?

– То ні, – поважно відповів Макогін. – Пан осавул не відмовлять. Найкраща то є школа для козака – турка бити. Сміливо йдіть до нього, він усе пояснить.

Кіндрат повернувся до товариша.

– Йдемо, Васюк, до тимошівців, знайдемо Обдертого, та й до шинку. Треба встигнути гроші пропити, а ну як з походу не повернемося?

– То й біс із ним! – стріпонував довгим чубом Зоря.

– Біс не біс, а гроші пропити треба, вони мені крізь кишеню тіло печуть, кляті.

– Розумно, – погодився Васюк, і обидва, не прощаючись з хлопцями, почимчикували в напрямку Тимошівського куреня.

Через півгодини Іван та Данило стояли серед великої світлиці, вікна якої виходили на повний козаків січовий майдан, стіни було завішено перськими килимами і зброєю, а в кутку, під образами Трійці та Божої матері, горіла невеличка срібна лампадка. Навпроти образів стояв великий дубовий стіл, за столом, один навпроти одного, сиділи військовий осавул Назар Соколець і військовий писар, якого згідно непевних спогадів Богуна звали чи то Петром Крушільницьким, чи то Федором Круковецьким.

– Здоровий будь, батьку! – приховуючи хвилювання, мовив Іван.

– Здорові будьте і ви, пани-молодці! – відповів Соколець низьким чистим голосом. – Сідайте на лаву.

– Та ні, батьку, дякуємо, – Іван пригадував, як його вчили розмовляти з січовою старшиною за запорізьким звичаєм. – Ніколи нам сидіти, бо діло до тебе маємо.

Соколець знизав плечима.

– Ну тоді кажіть, яке ваше діло?

– Хочемо на турка... У море!

Соколець кілька хвилин, оцінююче, обдивлявся обох.

– Уперше?

– Так, уперше, але усі колись починали! – твердо, навіть з викликом відповів Нечай.

– Твоя правда, козаче, усі колись починали... Що ж, узяти можна. Що мати із собою, знаєте?

– Зброю! – вихопилося у Нечая.

– Зброю... – повторив Соколець. – Ясна річ, що не цяцьки. Одним словом, слухайте уважно: на козака потрібно мати дві рушниці, чотири пістолі, шаблю. Шість фунтів пороху, шість кіп³¹ куль. Сухарів достатню кількість, пастремі,³² саламахи, муки. З одяжі – двоє шаровар, сорочку, грубого сукна каптан і шапку. Одежу беріть стару, мені на човнах фарбованих кармазинів не треба. Горілки не брати. Якщо помічу когось напідпитку, розмова коротка – за облавка, риб годувати. З якого ви куреня?

– З Тимошівського, батьку! – відповіли обидва в один голос.

³¹ *Кона* – шість десятків.

³² *Пастрема* – в'ялена баранина.

Соколець зробив знак писарю. Той мокнув у свій срібний каламар довге гусяче перо і старанно почав записувати все до довгого реєстру.

– Прізвища? – продовжував опитувати козаків осавул.

– Іван Богун та Данило Нечай.

– Добре. Підете у чайці свого курінного. Омелько старшина справний, швидко розуму навчить.

Нечай тихцем штурхнув Івана і поглянув на нього сяючим поглядом. Той у відповідь посміхнувся. Соколець деякий час мовчав, очікуючи, доки писар закінчить роботу, потім оглянув юнаків поглядом розумних очей, навколо яких уже встигла осісти сіточка неглибоких зморшок.

– Якщо майно яке маєте, моя рада – знайдіть спадкоємця, – він помітив посмішку, яка блукала по Богуновому обличчю. – Ет... сміється він... Ну, ходіть здорові, молодці.

Уклонившись, хлопці вийшли надвір. Світло, якесь по-особливому яскраве та сповнене найживіших кольорів, ударило Іванові в очі, загострюючи відчуття. Його не полишала думка, що він стоїть на межі, яка поділяє навпіл усе попереднє життя і те невідоме, що очікує на нього в майбутньому. І напевне, через відчуття цієї незримої межі, не дивлячись на святковий настрій, Іван відчув на душі неприємний накип. Останні слова Сокольця не йшли йому з голови. Вони пролунали якое моторошно. Раптом Іван піймав себе на думці: «Невже я відчуваю страх перед походом, до якого так прагнув? Але це цілком неможливо!» Він зітхнув і оглянувся навколо. Козаків під будинком осавула помітно побільшало. Обличчя Нечая було ніби чимось заклопотане. Іван подивився йому в очі:

– Ну, що скажеш?

Данило широко посміхнувся.

– Підемо! Чуєш, Іване, ми на турків підемо!

Іван посміхнувся і собі, не припиняючи вивчати очі товариша. Що в них, самі лише веселощі, чи може дещо приховане від стороннього погляду? І раптом Іванові на думку прийшло рішення, на яке, безумовно, вплинули дні, проведені ним на Січі.

– А пішли до шинку! – запропонував він, схопивши Нечая за руку.

– Пішли! – одразу ж погодився Нечай. І по тому, як Данило швидко пристав на пропозицію, по кількох інших прикметах, яких толком і сам не міг пояснити, Богун зрозумів: Данило почувається так само непевно, як і він. На душі одразу ж полегшало, немов з неї зняли пудовий камінь. Мовчки вони покрокували до січової брами, за якою раніше зник Савка Обдертий у супроводі безжурних Зорі та Макогона.

Розділ III

I

Був один з тих вогких, прохолодних ранків, котрі так засмучують нас наприкінці літа. В прозорому повітрі ще бринів пташиний спів, але трави на схилі, що збігав до Дніпра, місцями вибілів, немов крейдою, невідомий маляр. Пізніше, вдень, сонце ще зігріє, висушить студене білило, а степ дихатиме пахощами літа, і соковиті трави стоятимуть все такі ж зелені та густі. Але вранці, доки червонястий диск сонця зайнятий фарбуванням неба на сході, відчувається вже прохолодне дихання осені. У такі ранки на думку спадає сумне: куди ж поділося ласкаве тепле літо? Як встигло воно проминути, таке довгоочікуване і чомусь швидкоплинне? І хіба все наше життя не спливає подібно до літа, десть поряд, доки ми втрачаємо час на непотрібні, мілкі речі й не можемо натомість оглянутися, щоб побачити красу літніх ранків, сяяння теплого сонця і свято природи навколо? Так, точнісінько так, розтрачуємо ми літо свого життя на дрібні, несуттєві вчинки, епізоди, без яких, власне, це життя стає неможливим. А схаменутися встигаємо лише тоді, коли в обличчя вже дихає осінь...

Чайки завмерли на темній поверхні води. Всі сімдесят три. Завантажені їжею, питною

водою і військовим припасом. Цілком споряджені в далеку дорогу, готові до боротьби зі стихією і ворожими кораблями. П'ять тисяч запорожців вишикувались рівними рядами на березі Дніпра, утворивши велике коло перед застеленим килимами підвищенням. Звідти, з-під численних знамен, бунчуків і штандартів на готове до походу військо поглядала старшина на чолі з наказним отаманом Назаром Сокольцем. Наказний, як здалося Іванові, котрий проміж іншими стояв і очікував напутнього слова, ніби виріс, став вищим і кременішим відтоді, як вони з Нечаєм бачили його сидячим за столом у світлиці. Січ завмерла. Сокоlecь деякий час мовчав, обводячи очима тих, кого зовсім скоро поведе через море до чужих ворожих берегів, до слави або загибелі. Він бачив перед собою мужні, мовчазні та похмурі обличчя, міцні руки, що стискали зброю, погляди чесних очей. Найзапекліші гультіпаки перетворилися тепер на мужніх та дисциплінованих воїнів. І воїни очікували його наказів. Нарешті Сокоlecь викинув угору руку з перначем. Серед козаків затих останній шелест.

– Що ж, пани-браття, ось надійшла мить, коли ми знову зібрані разом! – залунав над військом голос наказного отамана. – Ви зі мною. А я, волею кошового отамана і вашою волею, я з вами. Настала нам пора погуляти, хліба козацького пошукати, бідних невільників з неволі на тихі води, на ясні зорі звільнити, а разом й турка добряче налякати. Аби бусурман клятий про нас пам'ятав, не забував і десятому наш привіт передавав. Отож, браття мої любі, хто бажає за віру християнську бути четвертованим, колесованим, на палю посадженим, хто готовий згинуть в чужім краю без сліду і звістки, радий сприйняти муки за святий Хрест, Україну і славу козацьку, хто не боїться смерті, того я радий за собою вести і поряд з ним голову зложити!

Немов грім прогримів над козацькими рядами. Тисячі горлянок гукнули: «Слава!» і злетіли в небо тисячі шапок. Запорожці, зворушені промовою, вітали отамана, з яким не раз доводилося їм йти в бій і знімати зброю за ті самі цінності, які він щойно з палаючими очима і вірою у своїх козаків проголосив. Довгі чверть години довелося очікувати Сокольцю, доки вгамуються запорожці. Нарешті крики почали затихати і врешті затихли зовсім. Ранковий вітерець куйовдив чуб на непокритій голові отамана, коли він говорив твердо і діловито, здійснюючись над козаками.

– Йдемо тихо і купно – чайка до чайки, весло до весла. Вночі ні вогнів, ані галасу. Щоб навіть сорока не бачила та турчинові на хвості не донесла. Дасть Бог, пройдемо бусурманські верші, вийдемо на простір, тоді й за люльки візьмемося, а до того зась! От і все. Ви люди досвідчені, довго не патякатиму. Пам'ятайте лише: не нам у разі чого підлої смерті боятися, однаково не вбережешся. Така вже доля козацька – куди схоче, туди й скаче, але й ніхто за ним не заплаче.

На цьому коротку промову було закінчено, і Сокоlecь, оточений чайковими отаманами, яким давав останні вказівки, зійшов з помосту. З'явився вбраний у святкові ризи отець Інокентій, і за звичаєм почався молебень, після якого освячували зброю і причащали козаків. Понад годину молилися запорожці. Клали хрести, підставляли чубаті голови під бризки святої води, приймали з рук дяків проскурівки і вино. Нарешті закінчили. Без метушні, але швидко запорожці зайняли свої місця на чайках. Із січової вежі гулко і якомсь тужно вдарила гармата – гармаші за звичаєм вітали салютом тих, хто відбував назустріч славі і небезпеці. Луна від гарматного пострілу глухо прокотилася над притихлими ранковими плавнями.

Першою від берега відійшла, звичайно, чайка наказного отамана. Здалеку можна було побачити постать Сокольця, який застиг на високому чердаку, поклавши руку на руків'я шаблі. У червоному жупані з відкинутими назад рукавами, у високій видровій шапці, широких шароварах і з довгим циліндром далекоглядної труби за шалевим очкурком стояв він під своїм особистим штандартом на щоглі – на білому трикутному полі червоний мальтійський хрест. Слідом за ним води Микитиноного Рогу спінила решта козацького флоту. Ряд за рядом, курінь за куренем. Спочатку, доки не вийшли на чисту воду, йшли купно – веслярі ледь не торкалися один одного веслами. Але за лічені хвилини блакитна гладінь широкого Дніпрового русла вкрилася білими птахами вітрил і жовтими рисками очеретяних

кранців. Омріяний Богуном та Нечаєм морський похід почався. Сонце, яке розігнало ранкові хмари і все вище підіймалося на прозору синь неба, яскравими промінчиками вигравало в плесах проміж плавнів і на хвилях річки. Десь на півдні прокидалися далекі Синоп і Трапезунд. Вигляд бірюзових вод Босфору і Золотого Рогу наповнював радістю нового дня мешканців Стамбула, гомоніли пристані Кафи і Гизлева. Вони були поки що цілком спокійні за своє майбутнє, адже не мали страшної звістки від гарнізонів фортець Дніпрово-Бузького лиману про страшну небезпеку, котра насувалась на них з очеретів ненависного Запорожжя.

II

На веслах, не дивлячись на легенький попутний вітерець, йшли майже цілий день – не минуло й години від виходу, як прийшов наказ прибрати вітрила. Веслярі на опачинах змінювались щогодини, допомагала й неквапна течія, тож швидкість флоту була більш ніж пристойною. Але Соколюцю її було замало, тож височіла його кремезна постать на носовому чердаку отаманської чайки без руху аж до сутінок. Пильно вдивлявся Соколюць у далечинь, раз по разу обводив лінію обрію далекоглядною трубою і коротко віддавав своїм джурам накази, котрі тими швидко, без жодних затримок передавалися на решту байдаків. Навіть Богун, який знаходився на іншому човні, не міг не помітити тієї разючої зміни, що сталася із Соколюцем. Одразу ж після того, як за обрієм зникли береги Микитинового Рогу, той різко перемінився. Де й поділися доброзичливість і неквапність військового осавула? Зараз на чолі флоту стояв нещадний диктатор, жорстокий до підлеглих тиран, який карав будь-кого за найменшу недбалість. З'явилися зміни й у поведінці самих запорожців. Не чути було на чайках звичних жартів, пісень. Між собою перемовлялися коротко, майже пошепки. І хоча видимої небезпеки доки не було, досвідчені козаки готувалися до відсічі раптового нападу вже тепер, були уважними і мовчазними.

Іван одразу ж зважив на поведінку оточуючих, тож поводив себе, не відрізняючись від інших. Мовчки налягав на опачину, коли надходила його черга, решту часу тихцем сидів на чердаку неподалік від стерна, за яким стояв Омелько, і роздивлявся береги Дніпра, що тепер лежали зовсім далеко, оповиті сивим серпанком. Дніпро, близький до свого гирла, розлігся безмежними просторами залитої водою рівнини, а Соколюць, розуміючи, що сім десятків дванадцятисаженних човнів будуть добре помітні і поблизу від берега, вивів їх на чисту воду, максимально використовуючи швидкість течії на середині русла. Перед очима Івана тяглися безкінечні очерети, що займали, здається, багато верст вглиб суші. Притоки дрібні й великі, струмки, затони і звірині стежки ділили їх, прорізаючи, ніби стежки в темно-зеленому, з коричневим верхом полі. Звідтам долітало ледь відчутне завдяки відстані рохкання диких свиней, гарчання та шелест. Інколи щось велике шубовсталось у воду, здійснюючи водограй і хмари різнобарвного птаства. Іван до болю в очах вдивлявся в обриси берега, але так нічого і не міг помітити.

– Тарпани, – неголосно сказав йому Омелько, помітивши інтерес хлопця. – Дикі коні. Напевне, жеребці під час водопою бійку вчинили.

Повними життя були і води поруч з човнами. Інколи з глибини здіймалися кола повітряних бульбашок – десь там внизу тлумилися неповороткі соми; вискакували з води блискучі коропи та великі, немов колоди, осетри. Поряд з човнами пропливали, звиваючись, стрімкі тіла попелястих гадюк або оливково-зелених вужів, котрі рятувались у воді від денної спеки...

Після заходу сонця рух флоту, щоправда, з меншою швидкістю, продовжувався до самого ранку. Мовили, що Соколюць вдень помітив кілька татарських каяків, які блискавично зникли в очеретах. Тож тепер намагався досягти Тавані, випередивши їх. Іван, звільнившись від роботи, ліг на постелений під облавком кожух і заглибився в споглядання мороку над головою, крізь який проглядали лише кілька десятків зірок. Непомітно для себе він заснув, підводячи підсумок першому дню, проведеному за справжньою козацькою роботою. Йому снилося ніколи ним не бачене місто Стамбул. З високими мурами, золотими воротами, що вели до міста, і куполами сотень храмів над блакитними водами Золотого Рогу.

Наступний день не приніс із собою змін. Хіба що за наказом Соколяця від флоту від'єдналися кілька десятків невеличких дубів, що їх мали на мотузках за кормою майже всі чайки, і в очерети праворуч та ліворуч, а також по ріці прямо по курсу, полетіли добре озброєні ватаги козацьких вивідчиків – Сокоlecь хотів знати про навколишні плавні більше, ніж плавні знали про нього. Богун з Нечаєм почали було прохати Омелька про залучення до однієї з таких ватаг, але почули лише: «за опачинами ваші вивідний!», тож мусили скоритися і справно веслувати нарівні з рештою запорожців.

Сутінки впали на караван козацьких байдаків швидко та несподівано – час для виходу із Січі був підібраний перед народженням нового місяця, коли ночі стояли непроглядно темні, а вечірня імла близької осені ховала диск сонця на заході, ковтаючи його за лічені хвилини. Проминув другий день подорожі. Навіть на фоні зібраності і уважного ставлення до того, що відбувалося навкруги, Іван відчув якесь особливе напруження в поведінці оточуючих. Без жодного звуку йшли вони близько години в цілковитій темряві, маючи перед собою лише обриси кількох передніх чайок, потім, підкорюючись нечутному для Богуна наказу з отаманської чайки, почали забирати праворуч, доки з шелестом не пірнули в очерети. Іванові на плече лягла чиясь рука. Він, придивившись, побачив біля себе Омелька.

– Залазь у дуб, Іване, – коротко наказав курінний, – будеш у мене за джуру поки що.

– А що воно? – не зрозумів спершу Богун.

– Тавань. Наказний порадитись збирає. Будеш у мене на веслах, заодно й почувеш, як розумні люди раду тримають.

Більше Іван ні про що не запитував. Швидко перейшов на корму та скочив на облавок хиткого човна-дуба. Майже одразу з'явився Омелько.

– Тримай прямо, – кинув він. – Я скажу, де повернути.

Богун взявся веслувати, намагаючись, щоб вода під веслом не плюскотіла. Одночасно згадував все, що чув від запорожців про місцину, коротко охарактеризовану Омельком: «Тавань». Згідно з почутим він зрозумів, що настав якраз той етап подорожі, коли потрібно було діяти вкрай обережно. Саме тепер багато в чому вирішувалась доля всього походу. В темряві попереду мав знаходитися закутаний у морок острів Тавань. Далі, навпроти нього, здіймали свої високі гарматні форти цитаделі Кизикермень і Арслан – праворуч і ліворуч від Тавані. Пильно стерегли вони течію Дніпра та невеличкого його притоку – Конки, який саме тут поєднував зі Славутичем свої води. Розлючений десятками спустошливих нападів запорізьких козаків на Анатолійське побережжя, Румелію та Болгарію, султан наказав в понизов'ї Дніпра створити цілу низку перешкод і оборонних споруд, аби забезпечити себе від «гяурів». Кизикермень і Арслан були першими з таких перешкод. Окрім міцних залог і потужних гармат на своїх мурах, вони мали натягнуті від своїх стін до острова Тавань перегороджуючі течію Дніпра і Конки важкі залізні ланцюги. Ланцюги слугували одночасно брамою і сигнальною системою, яка допомагала визначити залогам, що хтось намагається пройти повз них під покровом темряви. У двох місцях, неподалік від кожної з фортець, в ланцюгах було утворено проходи – саме там, куди з фортів націлили свої жерла турецькі гармати. Здавалось, і цілком слушно, що пройти Тавань неможливо.

Тихо, немов примари, скупчилися навколо чайки Соколяця дуби чайкових отаманів. Деякі з них піднялись на облавок, деякі залишилися на своїх човниках, приставши так, щоб бути поближче до отамана. Серед останніх був і Омелько зі своїм проводжатим. Без довгих вступів Сокоlecь розпочав раду:

– Не схоже, щоб про нас тут було відомо, але береженого Бог береже. Тож кажіть, які в кого є міркування.

– Та, напевне, немає кращої ради, аніж дерева рубати та на ланцюги пускати, – почувся з темряви тихий, але сповнений поваги голос, в якому Богун впізнав курінного Переяславського куреня на прізвисько Непийпиво. – Так ще за Конашевича чинили-дбали, завжди виходило ладно.

– Вірно Микита мовить, – погодилися з ним ще кілька старшин.

Сокоlecь рішуче похитав головою:

– Не годиться.

– Чому? – не вгавав Непийпиво. – Я сам таким чином п'ять разів Тавань долав.
 – Глек теж по воду ходив, доки вухо не відбили, – заперечив хтось.
 – Я тут сам комусь скоро відіб'ю! – трохи підвищив голос Непийпиво. – Як маєш раду, кажи! Не час зуби скалити.

Соколець підняв руку.

– Ти, Микито, козак досвідчений і отаман славний. Те, що ти говориш, безперечно правда. Але хочу і я сказати своє слово.

– Кажи, отамане, – хитнув головою Непийпиво.

– А слово моє таке: не годиться! Турок не дурний... треба ще щось намислити. Сам знаєш, пане Микито: хто при військовій потребі однобічно себе поводить, той стратег ні к бісу! Побивають такого.

– Тоді, може, до берега приставати та Кизикермень здобувати? – запропонував ще хтось.

Соколець знову відмовився, хоча цього разу не так упевнено.

– Час втратимо, несподіваність... Ні, не потрібно їх тут зачіпати. Там і невільників обмаль, і здобичі – тьху!

Тут піднявся Омелько.

– А моя думка, шановне лицарство, – мовив він, – треба думати, як нам без галасу ворота пройти. Зараз така ніч, хоч в око стрель! Якби ми поділили флот на дві частини, та розійшлися з двох сторін острова, та помислили, як нам ті кляті ворота відшукати...

Слова Омелька прийшлися до вподоби Соколюцю і більшості старшин, тож далі обговорювали лише деталі.

– Ну от що! – підвів нарешті підсумок Соколець. – Ідемо двома вервечками, чайка за чайкою, за десять кроків. Щоб була не загубитися та напрямок не втратити, тримаймося мотузками. Але спочатку мені потрібні четверо охочих, та щоб очі мали не гірші, ніж у сови.

Охочі швидко віднайшлися, і на тому раду було закінчено. За кілька хвилин повернулися на свою чайку, і Омелько став на стерно, очікуючи сигналу до відплиття...

Крізь темряву байдак просувався сторожко та повільно. Тишу порушував лише дзюркіт води, що струмочками стікала з весел, коли ті піднімались вгору. Соколець немов приріс до чердака, перетворившись на слух. Тепер, коли не видно було ні берега, ні будь-яких інших орієнтирів, задум уже не здавався отаману таким вдалим, яким він видався спочатку. Але вороття не було. Що зроблено, те зроблено. Якщо в темряві буде обрано невірний шлях, вервечка обов'язково наскочить на ланцюги, чим зчинить добрячий шарварок. Тоді, Соколець знав це напевне, гарматні кулі розтрощать навіть у темряві більше десятка човнів, гарячий метал вирве з лав його війська сотні і сотні козаків. І грають жовна на обличчі наказного отамана. Міцніше стискає правиця руків'я шаблі, а очі вишукують бодай найменшу ознаку того, що вони все ще на вірному шляху. Хвилина за хвилиною, мить за миттю.

Як повільно проходять ці миті крізь свідомість отамана.

Як напружено відкликається свідомість його молоточками поміж скронь. Та хіба це молоточки? Це молоти, удари яких чути, мабуть, на гарматних фортах!..

Швидкість чайки перетворилась на черепашу. В тиші відчутно лише неясний шепіт, яким з корми отаманського судна передають накази на ніс тої, що йшла позаду.

Час спливає.

Нарешті, після цілої вічності тривожного очікування, попереду, трохи праворуч, Соколець почув голосне, після несамовитої тиші, пугикання пугача. Пугачу одразу ж відповіло кахкання качки. Наказний зачекав. Скоро крики птахів повторилися в тій послідовності, в якій вони пролунали попереднього разу. Помилки бути не могло – гасло подавали козаки, яких він відрядив, аби ті голосом позначили ворота. Соколець немов ожив.

– Праворуч вивертай! – кинув він пошепки. – Є! Таки знайшли, скурві діти!

Чайка ледь відчутно схилилася в бік лівого облавка і почала змінювати курс у напрямку невидимих воріт. Знову кілька вимотуючих душу хвилин тяглася напружена тиша. Нарешті пугач подав голос зовсім близько, одразу ж трохи осторонь закахкала качка. Повернули ще

трохи праворуч. За хвилину з отаманської чайки заквилив орел. Йому відповів спочатку пугач – тепер чітко праворуч, потім качка, трохи спереду, з лівого облавка.

Рівно через хвилину, відчуваючи полегшення, за яким надійшла важка психічна втома, Соколець розрізнув у темряві обриси двох невеличких човників – кожен біля бакена, яким було позначено ворота в ланцюгах. Не порушуючи тиші, немов велетенський привид, отаманська чайка повільно пройшла крізь ворота. Продовжила рух, тепер уже позаду чуючи дивне перемовляння «птахів». Верткі і нахабні чайки проходили одна за одною попід носом у сплячих залог Кизикерменя. Збоку Арслана теж не було жодних ознак тривоги – очевидно, й там все проходило добре. Скоро, розколюючи нічну тишу, вдарив постріл фальконета – умовлений знак того, що флот проминув ворота і остання чайка відійшла на безпечну відстань. Запорожці швидко порубали мотузки, якими були перев'язані докупи, і щосили налягли на весла. Відтепер швидкість була важливішою за тишу.

Сидячи за опачиною, обличчям до корми байдака, Богун раптом побачив, як позаду, там, де проходили ланцюги, з неймовірною швидкістю спалахнули та розгорілися чотири велетенських багаття. Не пройшло й хвилини, як з фортечних стін ревунали гармати, затовкуючи водяний простір чавуном саме там, де кілька хвилин тому пройшло огорнуте тишею козацьке військо. Під високими мурами було видно, немов удень, тож Богун міг навіть роздивитися білі водяні стовпи, здійснені гарматними пострілами і вибухами бомб.

А на чердаку передньої чайки Соколець посміхнувся в довгі густі вуса.

– Брандери! – вигукнув він невідомо до кого. – Навантажені просмоленою соломою брандери! Ось тобі й дерева, пане Микито! Ото б мали добру сальву³³ на дурні голови. Але ж і ми не вчорашні!

Решту ночі йшли неспішно, хоча й не спинялися ні на мить до самого ранку. Наказ про зупинку надійшов, лише коли сонце позолотило хвилі Дніпра, підняті свіжим зустрічним вітерцем. Стомлені нічним напруженням, козаки прагнули відпочинку. Крім того, Соколець розраховував час так, щоб минати наступні фортеці Очаків та Кінбурн у темряві. Тож тепер довга кавалькада чайок зайшла в досить велику протоку серед очерету і стала на відпочинок. Уперед, так, як і напередодні, полетіли швидкі човники вивідчиків – Соколець мав знати, чи не перегороджено Дніпрово-Бузький лиман галерами капудан-паші.

Запорожці нашвидку поснідали пастремою, холодною саламахою з сухарями і повкладалися спати. Досвідчені воїни, вони були привчені використовувати для відпочинку найменшу можливість. У гарячці й поспіху морського походу це було інколи життєво необхідним. Поснули й Данило з Іваном, прихилившись до облавка та підклавши під голови сакви з нехитрим козацьким скарбом. Івану більше не снився Стамбул. Він бачив рідний хутір, батька і матір, суворого Мирона Охріменка і жартівника Хвилона Битого. Бачив Омелька. Омелько був ще зовсім молодий, не спотворений рубцями. Він вправно виїздив на своєму Баші, посміхався і підморгував хитро. Іван сидів попереду нього в сідлі й відчував подув вітру на обличчі, підстрибуючи в такт шаленому чвалу коня...

Опівдні вирушили далі. Йшли так, як і напередодні, – швидко, уважно придивляючись до безлюдних берегів. Веслярі змінювали один одного, вітрила наповнювались вітром, і чайки летіли до недалекого вже моря. Приблизно за годину до заходу сонця від одного з острівців, якими було багате русло ріки, від'єдналися і швидко почали наближуватись до отаманської чайки кілька дубів. Соколець одразу ж здійняв на щоглі гасло притишити хід. Швидкими змахами весел вивідчики, вислані напередодні на розвідку, подолали відстань до чайок і піднялися на чердак до наказного отамана. Після розмови з ними чоло Сокольця перекреслила глибока зморшка – вивідчики доповіли, що бачили в лимані неподалік від Очакова вісімнадцять турецьких галер. На запорожців очікувала чергова пастка.

– Де їх розташовано? – розпитував отаман вивідчиків.

– А посеред лиману й стоять, – відповідали ті. – Якраз між Очаковом і Прогноївською косою. Трьома купами, по шість в кожній. Гарматні ляди відчинено, стережуть. Але, пане

³³ *Сальва* – дослівно латиною *salve* (будь здоровий!). Так жартома козаки називали залп вогнепальної зброї.

отамане, пройти не штука. Від купи до купи більше версти буде.

– Дякую, молодці, – відповідав Соколець. – Добру справу для товариства зробили.

І міцно замислився отаман. А мислити було над чим. Хоч безтурботними були козаки, які мовили «пройти не штука», але на цей раз небезпека, яка нависла над ними всіма, була незрівнянно більшою, аніж та, що вони проминули поблизу Тавані. Бо не могли козацькі фальконети протистояти галерній арматі, тож у разі сутички сім десятків чайок турки легко розметуть по морю і перетоплять поодиноці. Очевидним було і те, що турки очікували козацьких відвідин і були напоготові. Як не мислив Соколець, вихід залишався один – проходити галери в темряві, покладаючись на таємність і Божу поміч.

До темряви йшли не змінюючи швидкості. Поступово береги Дніпра почали розходитися, випускаючи чайки в широкий лиман, який, поєднуючись на заході з гирлом Південного Бугу, розкинувся не менше, ніж на два десятки верст. Далеко на обрії сивіли оповиті імлою обриси Прогноївської коси, праворуч ледь-ледь білили мури Очакова. Нарешті в сутінках помітили грізні силуети військових трирем. Соколець не гаючись дав наказ зупинитися. Коли чайки повільно зійшлися до купи, було вже зовсім темно.

Так простояли далеко за північ. Великий, як цибулина, кишеньковий годинник Соколяца показував третю годину ночі, коли він вирішив продовжити рух. Морські хвилі гомоніли вже зовсім поряд, відділені від них лише громадям галер, які залякли в найвужчому місці лиману. Тепер було вирішено розділити флот на три частини, кожна з яких, витягнувшись по дві чайки в ряд, попрямувала до проміжків поміж купами каторг.

Знову, вже вкотре після початку походу, потяглися хвилини напруження і концентрації всіх можливих і неможливих сил. Веслярі повільно занурювали весла у воду, налягали, важко дихаючи на опачини, потім обережно діставали їх, щоб за мить знову занурити. Ще раз і ще, у добре завченому ритмі. Іван з Данилом, яких у такі хвилини до веслування не допускали, тихцем сиділи на вільній лаві. Тривожно позирали в темряву, сподіваючись роздивитись силуети недалеких галер. Досі їм це не вдавалося, хоча вже декілька хвилин легко можна було розібрати розмови, сміх та спів – на галерах поводили себе вільно, не криючись, а над водою звук розходився надзвичайно далеко.

Десь бренькав саз,³⁴ стукотіли кроки по сходах, лилася вода. Ледь відчутний вітерець доніс до козаків пахощі смаженого м'яса – на галерах починали готувати їжу для скорого вже сніданку. Повільно пропливали чайки повз грізного ворога, який і не здогадувався про їхню присутність так близько, зовсім поряд.

Раптом праворуч почувся голосний плюскіт води. Усі, хто був на чайці, завмерли. Іван прикипів поглядом туди, звідки він чувся. Невже хтось з братчиків повів себе так необачно? Але доля приготувала для них гірше випробування. Не далі як за сто сажнів Богун побачив вогонь – невеличкий язичок полум'я, який горів неймовірно яскраво для його звиклих до темряви очей. Він наближався і наближався, доки Іван не зрозумів, що відбувається. Проміж завмерлими в темряві чайками мандрував, напевне, відшукуючи одну з галер, невеличкий човник.

Човен простував прямо на них. Зовсім скоро Іван побачив постаті кількох яничар у білих кауках³⁵ і блискучих у тріпотливому світлі лампи обладунках. Турецькі вояки голосно розмовляли, часом посміюючись. Козаків, які причаїлися зовсім поряд, вони не помічали, осліплені світлом власної лампи. Ще мить – і ніс човна з шелестом та тріском вдарився до очеретяного кранця на облавку чайки. Від несподіваного зіткнення яничари попадали з лав, а ліхтар покотився, заливаючи все навколо палаючим маслом.

Далі все проходило з такою надзвичайною швидкістю, що Іван лише розкрив рота. Не змовляючись, до турецького човна скочили кілька запорожців, на ходу готуючи довгі та гострі, немов бритва, ножі. Блиснула у світлі полум'я гартована криця, і яничари, так і не

³⁴ Саз (тур.) – струнний музичний інструмент.

³⁵ Каук (тур.) – капелюх.

зрозумівши, що з ними сталося, забили ногами до дощок човна, застогнали і враз затихли. Чийсь руки накинули мокре рядно на палаюче масло, і не більше як через тридцять секунд серед тиші і темряви ніщо не нагадувало про подію, яка відібрала життя кількох людей. Погляд Богуна впав на Омелька, який завмерши стояв на одному коліні поверх очеретяного кранця і стискав у руці ножа, лезо якого було чорним від крові. «Невже пронесе?» – майнула неймовірна думка.

Але дива не сталося. Різко та тривожно загукав над головою схвильований голос. Кликали турецькою якогось Ібрагіма. Та Ібрагім мовчав. Очевидно, він вже не міг відповісти стурбованим його долею одновірцям. Після кількох секунд мовчанки голос зарепетував голосніше, переходячи на панічний крик. З галери залунав тупіт кількох десятків яничарських черевиків. Розриваючи на шматки залишки тиші, засурмив ріжок.

– А трясця б вашій матері! – підхопився на ноги Омелько, закладаючи за халяву ножа. – Зарухалися чорти голомозі! Ой, недобре опинилися ми... Налягли братики! Уперед, вперед!

І ніби на його голос ревонула перша гармата, випльовуючи цілий стовп вогню. Не дивлячись на темряву, гармаші взяли вірний напрямок – з оглушливим «у-ух», обдаючи козаків гарячим повітрям, над самими їхніми головами пролетіло і вдарило у воду ядро.

«Бабах!» – вдарила за першою гарматою друга. Потім ще і ще.

За хвилину ожили, напевне, усі вісімнадцять галер, навіть ті, що стояли за кілька миль від місця, де почалася стрілянина. І хоча гармаші на них не бачили цілі, вони справно галамасили з усіх стволів, ризикуючи влучити в каторги, що розташовувались поряд. Тож скоро поодинокі постріли злилися в суцільний рев, до якого долучилися спросоння форти Очакова. Вогненні смерчі, котрі вихоплювалися з гарматних жерл, висвічували примарним світлом каторги, що тонули в хмарах порохового диму, і стрімкі силуети чайок, які порснули від них врзнобіч, немов зграя горобців від лінивого кота.

Далі роздивлятися не було часу. Іван так напружено налягав на весло, що не бачив нічого навколо.

– Наляж! – кричав з чердака Омелько. – З якорів знімаються!

Але запорожців підганяти не було потреби. Крім ревучого чавуну над головою, їх примушувала докладати останніх зусиль свідомість того, що вони мають лічені хвилини, аби відірватися від ворога, доки той осліп від диму власних гармат.

– Летить! – чув Іван поряд із собою із сусідніх лав, і за мить поряд з ревом пронеслося чергове ядро.

– Ще одне! – і знову моторошний свист над головою.

– Чорт йому та бісову маму під ребра! – видихнув козак, що сидів з Іваном на лаві поруч. – Так можна і в халепу...

Цієї миті чайка здригнулась і застогнала всім своїм дерев'яним тілом. Почувся тріск та болісні крики. Якась могутня сила штовхнула Богуна, і він полетів униз. На невизначений час напружена до нестями свідомість провалилась у чорну дзвінку безодню...

Пам'ять повернулася відчуттям пекучого болю і холоду, який пронизував наскрізь все тіло. Боліло плече, а одяга наскрізь промокла водою. Вода хлюпалась на дні байдака в такій кількості, що це наштовхувало на думку про досить серйозне пошкодження. Іван лежав деякий час, доки свідомість не повернулася повністю, лише після того зробив спробу піднятися. Нарешті встав, тамуючи стогін. Перед очима все ще плавали зеленкуваті кола, коли він спробував роздивитися, що діялось навколо. Неподалік у мороці метушилися кілька людей, плюскотіла вода. Чувся приглушений голос Омелька. Над всіма цими звуками панувало ритмічне порипування весел у кочетах і важке дихання козаків. Судячи з цього, можна було зробити висновок, що чайка все ще швидко летіла хвилями, хоч гарматних пострілів більше не було чути.

Іван озирнувся. Зовсім поряд розгледів нечітку постать, яка сиділа на лаві. Той, хто сидів, вигинався та вирівнювався в такт веслуванню. Важко дихав, сам обертаючи опачину, яка була розрахована на двох веслярів.

– Цілий? – запитав він у Івана хрипким голосом.

Іван відчув легке запаморочення в голові, але відповісти спробував недбало:

– Не знаю... Мабуть, цілий. Що з нами було?

– Нічого, – почув у відповідь, – якщо цілий, сідай на весла. Ніколи патякати.

Іван, переборюючи біль, сів на лаву поряд і вхопився за опачину. Наліг. За хвилину вже веслував нарівні з рештою запорожців, одночасно прислухаючись і придивляючись до того, що діялося навколо.

Спочатку зрозумілим було лише те, що в човні теча, і частина козаків змушені вичерпувати воду, яка швидко надходила. Чулись короткі репліки:

– Агов! Ще двоє кидайте весла, треба жвавіше!

Хтось кинувся на допомогу тим, що черпали воду.

– Шапки беріть до рук, якщо ковшів не стало!

– Ану к бісу розмови! – шикнув на них з темряви Омелько. – За нами галера суне!

Кілька хвилин панувала тиша, після якої хтось знову гаряче зашепотів:

– Черпаємо, браття... Нехай йому грець, по коліна вже!

Далеко позаду гулко вдарила гармата. Іван прислухався, але шипіння кулі не почув.

– Навмання б'ють, від люті, – помітив сусід по лаві.

Приблизно за півгодини над чайкою рознісся голос Омелька:

– Добре, молодці! Гей, на стернях, вивертай ліворуч... Здається, Прогной.

Поранена чайка незграбно лягла на новий курс і пішла, нахилившись на лівий облавок, у бік сіріючих на тлі ранішніх сутінок обрисів Прогноївської коси.

Вода, що її безперестанно виливали за облавок, голосно плюскотіла. Кілька козаків щось чаклували в місці, куди влучила куля, але доки не дуже успішно. Іван працював з останніх сил. Ще не оговтавшись як слід від удару і втрати свідомості, він змушений був віддати всі сили, аби веслувати нарівні з усіма ось уже більше години. У скронях дрібно били удари пульсу, а в очах час від часу тьмяніло. Легені розривало від нестачі повітря, і весло у руках досягло кількох пудів ваги, але Богун усе ще намагався крутити опачину, не відстаючи від володаря хрипкого голосу, з яким сидів поруч на лаві.

І гонитву навперейми зі смертю було виграно. За лічені хвилини до сходу сонця чайка нарешті вскочила в стрічку очерету, який високою стіною облямовував довгі береги Прогноївської коси. За кілька хвилин почувся голос Омелька:

– Весла в човен!

Човен, пройшовши з оглушливим шелестінням ще кілька сажнів, спинився.

Богун сидів, невидючими очима поглядаючи перед собою. Його плечі важко здіймалися у такт диханню, і лише зусиллями волі втримував себе Іван, щоб не впасти з лави, настільки виснаженим почувався. Перед собою побачив спітніле обличчя козака, поряд з яким веслував.

– Молодець! – говорив той, сам важко переводячи дихання. – Ти витримав. Молодець!

Чайка знову зрушила з місця, заглиблюючись в очерети, підштовхувана ратищами козацьких списів. Вдалечині знову загриміли гарматні постріли, та за хвилину затихло. Через кілька хвилин такої подорожі наосліп козаки несподівано для себе почули тріск очерету і плюскіт. Навкруг Івана заклацали курки мушкетів. Не гаючись, він дістав з-за пояса пару пістолів і теж звів на них курки. Однак дуже скоро з'ясувалося, що тривога марна. У променях ранкового сонця показалися з-поміж заростей ще дві чайки.

Коли Богун підійшов до Омелька, той саме підраховував втрати. Вони, попри очікування Івана, виявилися не такими й важкими. Двох козаків було вбито наповал прямим влученням ядра, ще кількох поранено трісками дубових дощок, що розлетілися навсбіч від удару ядра. Тепер поранених дбайливо перев'язували товариші. Двоє загиблих запорожців, укриті кров'ю і пошматовані, лежали на дошках чердака, притягуючи до себе погляд Івана. Йому ще ніколи не доводилося бачити такі понівечені тіла, тому тепер їх вигляд був для нього чимось неймовірно диким, брутальним по відношенню до урочистості смерті. У тому світі, де йому доводилося жити раніше, смерть не була рідкою гостею, вона чигала десь поряд, його з дитинства привчали сміливо поглядати їй в очі та з презирством ставитися до власного життя. Але то були лише пусті слова. Нехай сповнені життєвої правди, патріотизму і поваги до козацького укладу життя та смерті, але все ж слова. Тепер вони набирали

реального змісту. Страшного, з пошматованої плоті, жовтих уламків кісток і нутрощів, вивалених назовні. З крові, яка, змішавшись з водою, була всюди. Навіть та вода, яка прибувала в човен, все ще зберігала криваво-червоний колір.

Через лави, наближаючись до Івана і Омелька, переступав запорожець, поряд з яким Івану довелося веслувати. Тепер він упізнав того. Ним виявився козак середніх літ з посивілим передчасно оселедцем на ім'я Крутій. Мовчки підійшов до Омелька. Курінний витримав його похмурий погляд.

– Хто? – нарешті запитав Крутій.

– Піскорський і Недригайло.

Крутій похитав головою.

– Дісталось вам, братчики. Ох і дісталось! Так, аби святий Петро впізнав.

– Упізнає, – відрізав Омелько. – Будемо ховати тут. Давайте, завертайте в китайку і за облавок. Панахида буде, коли повернемося, зараз маємо живих рятувати.

Погляд Омелька впав на Івана.

– А йди-но сюди, козаче, – примружився він. – Бачу, голубе, ти теж подарунка від бусурман маєш.

Лише тепер Іван побачив досить велику тріску, яка застрягла в нього в плечі.

– Пусте, – спробував відмахнутися Іван.

– Я тобі, босяку, дам «пусте»! – заходився оглядати Богуна Омелько. За хвилину підкликав Нечая, який неподалік допомагав конопатити щілини в облавку пошматованим на стрічки зеленим оксамитом. – Тягни полотно на пов'язку, горілку, порох!

Удвох Омелько з Нечаєм швидко витягає тріску, залили рану горілкою і перев'язали чистим полотном. Омелько змішав пучку пороху з чаркою горілки і простягнув Іванові:

– На, випий.

– Але ж...

– Випий!

Богун підкорився. Омелько тим часом обдивився гулю в нього на голові.

– Не нудить? – запитав стурбовано.

– Ні... Та добре все! – Іванові стало соромно, що курінний так прискіпливо допитувався про його стан. Неначе дитину!

Омелько коротко змахнув головою і відійшов. Скоро човен ледь відчутно здригнувся – до них підійшла ще одна чайка, друга повільно наближувалась, майже невидима за очеретами.

– Агов! – неголосно покликав Омелько. – А кого маєте за чайкового отамана?...

До місця збору, яке заздалегідь призначив, побоюючись саме такого збігу обставин, завбачливий Соколець, вирушили надвечір. Перед цим латали пошкоджену чайку, розшукували в очеретах розрізнене військо і лікували поранених. До вечора на байдаку в Омелька помер ще один поранений козак. Тихо, без стогону і крику злетіла сувора душа запорізького лицаря у височінь. Не було над ним плакальниць. Не цілували захололі вуста дружина чи діти. Не знали дорогої могили старенькі батьки. Помер козаченько... знайшов спокій, як і попередніх двоє, серед смердючих очеретів. Похмурі побратими його підняли над облавком обважніле, закутане в криваво-червону китайку тіло і шубовснули не гаючись у темну глибочінь.

Чиста душа...

Козаче! Запорожцю, лиш до Бога. Запитай, запитай його! Чи потім згадають вдячним словом славу сього лицаря та праведну смерть його, чи не згадають? Чи плюнуть отрутою презирства в невидючі очі? Чи засміються і скажуть: «За золотом, сріблом, немов розбійник, пішов ти туди, за можливістю курити в шинках, горілку кружляти. Грошей хотів? Людей убивав? їв-пив на крові?!»

Не зрозуміти тобі, невдячний потомку! Продав ти душу спочатку Польщі, потім Москві... Навіть тепер, на початку двадцять першого сторіччя, цураєшся коренів своїх. Господи святий, не дай їм спаплюжити! Наведи на істину й прости тих, хто за незнанням і недолужністю власною їдками нації козацької стали. Забули, що є вони народом сильним,

волелюбним та гордовитим. Народом, історія якого налічує тисячоліття, а культура і мова є багато вищою за культуру і мову шанованих ними азійських загарбників України. І можливо, тоді вони зрозуміють: кожен запорожець загинув за них! Кожен бажав жити і радіти сонцю, дихати свіжим подихом степу, того самого степу, де проживають тепер невдячні потомки. Але кожен без жалю віддавав життя за ідеали, забуті такими потомками:

Слава.

Воля.

Україна.

І хіба їх не досить для того, аби віддати життя? Хіба запорожці робили це марно?

Тож жаль бере автора, коли він поглядає на вас, сучасники. Ви не схожі на них. Ви смієтесь з національних гординь, рідної мови. Ви намагаєтесь жити, немов чужинці, перетворюючись на чужинців серед власної землі. І тому інколи немає бажання вважати за правду те, що діється навкруги...

Серед темряви наступної ночі Прогноївську косу залишили шістьдесят чотири чайки. Тепер козаки не мали потреби боятися ворожих гармат. Тепер вони вселятимуть страх у душі людей. Попереду, невидимі за сотнями верст чорноморських просторів, лежали райські береги Анатолії. Там очікувала на них військова слава, здобич та помста.

III

І Анатолія здригнулась. Умилися кров'ю міста і містечка, окутались димом пожеж. Настала страшна помста за татарські набіги на Україну, за кров та сльози нещасних невільників, що їх тисячами гнали до Криму і далі, у найвіддаленіші куточки Османської імперії. Запізнилися гінці сілістрійського паші, який першим відчув на собі наслідки козацьких відвідин разом з мешканцями болгарського побережжя. Гуляють шайтани морем, не шкодують ні старого, ні малого криваві посланці Малека-уль-Меккома – ангела смерті. Горе, горе, о правовірні! Вогонь поглинає мечеті! Учорашній раб точить кров господаря свого. Крик мусульман лунає до неба, але глухий до нього пророк! Біда на голови ваші, о люди віри праведного Мухамеда! Чим завинили діти ваші, яких шайтани жбурляють у вогонь? Чим завинили жінки ваші, яких, беззахисних, примушують порушувати закони шаріату і показувати стороннім обличчя свої? Чим завинили чоловіки, що залили яскраво-червоними річками своєї крові вулиці, на яких будували колись житло?

Ні! Не завинили ви нічим, окрім зневаги до віри християнської. Окрім того, що немов бидло купуєте та продаєте людей православних, гвалтуєте дівчат невинних у своїх сералях, оскопляєте малолітніх хлопчаків во славу Ааллаха, перетворюючи їх на євнухів, тисячами вбиваєте козаків непосильною працею на галерах.

Не винні ви, правовірні!

Запорожці гуляють – ось твоя провина і смерть, бусурмане!

Швидкий та страшний для турків рейд запорізького флоту примусив стривоженим вуликом загудіти санджаки та вілайєти³⁶ імперії. Навіть султанський конак³⁷ у Стамбулі відчув на собі лихоманку – яничарські казарми, в яких вирувало ще від часу, коли султанські гвардійці повернулися до столиці після невдалої осади Багдада, вибухнули відкритим бунтом, дізнавшись про безсилля влади протистояти запорожцям. Люті і нестримні, домовившись з комонною гвардією, що складалася виключно з сипахів, обложили вони будівлю палацу Топкапи і почали вимагати зміни великого візиря, якому випала «честь» бути звинуваченим у провалі в Персії і запорізьких перемогах. І могутній падишах, володар

³⁶ *Санджак, вілайєт* – територіально-адміністративні одиниці Османської імперії.

³⁷ *Конак* – резиденція османських султанів.

землі та неба, змушений був поступитися перед бунтівниками, віддавши їм в обмін на власне життя бідолаху візиря. Живою була ще в пам'яті султана сумна доля його попередника, красеня-юнака Османа II, убитого яничарами, наче собака. І йому не залишилося нічого іншого, аніж спостерігати, як натовпи вояків Нового війська³⁸ руйнують оселі його найвищих сановників, знущаються над ними і вимагають з них гроші та цінності.

Тож запорожцями ніколи і нікому було займатися в армії наймогутнішої імперії Середньовіччя. А вони вмиг це оцінили по-своєму – такої відвертої нахабності турецької провінції не пам'ятали вже більше десяти літ, з часів Сагайдачного. Сокоlecь на чолі своїх відчайдухів з'являвся невідь-звідки, вирубував до ноги цілі селища і зникав невідомо куди. Без жалю саджав на палі або здирав шкіру з кожного, в кого знаходив християнських невільників. Грабував без розгляду будинки, палаци і мечеті. Плюндрував вогнем і мечем райські куточки Анатолії, створені ласкавим кліматом чорноморського узбережжя і десятками років важкої праці невільницьких рук. Згряя чайок з Чорного моря вискочила в Азовське, пройшла там, викликаючи жах, і повернулася до Понту Евксинського. Пройшовшись з погромами по Кілії та Ізмаїлу, околицями грізного Акерману, стерла безслідно кілька десятків малих та великих селищ і знову спрямувала свій курс до берегів Анатолії, яка ще не встигла зітхнути з полегшенням – Сокоlecь зник діяти таким чином, щоб його не могли прорахувати галери Високої Порти...

Через три тижні, обважені здобиччю і сп'янілі від почуття безкарності, запорожці серед білого дня підійшли до досить великої бухти, на блакитному дзеркалі якої лагідні хвилі погойдували безліч кораблів, човнів і човників. На високому скелястому березі бухти розташувались живописні будівлі. Глиняні пласкі дахи, що перемежались з куполами мечетей та вежами мінаретів, утопали серед зелені садів, виноградників і живоплотів. Високі пальми і яскраві квітники притягували око неземною красою, а неспішні перехожі і переїзні навіть не здогадувались, що тихій ідилії їх мирного життя надходить кінець. Козацьку ескадру зустрічав Синоп, до якого ще не встигла прийти жовтогаряча осінь, яка вже нагадала про своє існування спаленим серпневою спекою запорізьким степам.

Богун сидів на лаві поряд з Нечаєм, перевіряючи зброю. Уважним оком помічав найменші щербини на шабельному лезі, підсипав порошу на пановки пістолетів та мушкета, поправляв за поясом оздоблений золотом і самоцвітами турецький ятаган – один з багатьох нових трофеїв. Покінчивши з цим, поглянув у бік отаманської чайки. Там, стоячи на високому чердаку, Сокоlecь розглядав у далекоглядну трубу ворожі береги. Кавалькада застигла на місці, піднявши догори блискучі на сонці весла, з яких стікали струмочки води...

Та хіба то був той самий Богун, який ще зовсім недавно захоплено позирив на Січ з вершечка пагорба на шляху? Змінився, змінився Іван! Чарівним сном пролетіли для сина реєстрового хорунжого з далекого Поділля три тижні походу. П'янкою музикою стали для нього мушкетні гromи, свист куль та блиск бойової криці. Поряд з іншими запорожцями, як рівний з рівними, рубав він шаблею яничар та переляканих до смерті ополченців, бив, застосовуючи науку, передану колись Омельком і відточену роками виснажливих вправ. Ліз, стискаючи в зубах ятаган, по абордажних мотузках на високий облавок галери, занурював гостре лезо в податливу плоть, трошив оселі і сипав у мішки дзвінку монету – кривавий хліб козацький. Тоді серед вогню, криків розпачу і грому пострілів уперше пізнав він жіноче тіло. Перелякана турчанка стала для нього військовою здобиччю, не відмінною від цехинів, дукатів і аспрів,³⁹ що їх шапками черпали запорожці після перемог. Жорстокий час породжував жорстоких людей. Іван ставав воїном, бійцем, який жив війною, щодня позирив у очі смерті, тому брав від життя все, що міг. І вважав такий стан речей справедливим. Тому, що міг загинути будь-якої миті, так, як загинули в нього на очах кількадесят відчайдушних братчиків, поряд з якими кидався в бій. Бував початок жорстокого сімнадцятого сторіччя...

³⁸ *Єні чері* – тобто яничари. В перекладі з турецької «нове військо».

³⁹ *Аспр* – срібна татарська монета.

Соколець рвучко відірвав далекоглядну трубу від очей і змахнув рукою.

– Уперед, молодці! – розлігся над водами бухти його гучний голос. – Там наша слава!

І летюча ескадра вмить ударила веслами. Набираючи швидкості, побігла до близького берега.

– А що, лицарство, знулилися без роботи? – почув Іван вигук Омелька. – За козацьку славу!!!

– Слава! – ревули у відповідь запорожці.

– За віру!!!

– Слава!

– За Україну!!!

– Слава!

– Уперед!!!

І Омелько першим стрибнув через облавок, зблиснувши шабельним лезом у променях сонця. За ним, здіймаючи хмари бризок, занурюючись по коліна у воду, кинулись козаки, що шаленіли в передчутті бою.

– Уперед, вперед, браття, – не вгавав Омелько, – рубай клятих, бий бусурман!

Із сотень горлянок вирвався крик, і страшна хвиля покотилася до берега, на якому отетеріло завмерли натовпи людей. Вони й не думали тікати або боронитися, піддаючись відчуттю, подібному до того, яке примушує отару овець завмирати безсило й поглядати на вовків, котрі ріжуть їх одну за одною.

Бризками крові було позначено початок козацьких відвідин. Запорожці шаленіли, як шаленіє дикий звір від вигляду крові. Ті нещасні, що застигли на пристані, за хвилину впали під ноги нападникам скоріше схожими на криваві лахміття, аніж на тіла людей. А назустріч козакам уже поспішали загони озброєної варти. Скоро й вони один за одним почали помирати в скаженому галасі.⁴⁰ Цієї хвилини козакам не міг протистояти ніхто. Штормовими хвилями вони розлилися по пристані, захопили її і рушили до міських мурів, які скоріше були схожі на огорожу – не дивлячись на те, що Синоп уже кілька разів було зруйновано запорізькими набігами, його мешканці не були готові до серйозного опору.

А позаду вже наздоганяли, несучи зняті з човнів фальконети, нові десятки запорожців. Серед гавані один за одним захоплювали купецькі кораблі. Напад набирив усе більших обертів.

Ворота проскочили на плечах у втікачів. Кілька сейменів спробували було стати на заваді, але було пізно. Спочатку руки переляканих міщан, а потім оскаженілих запорожців розкрили настіж ковані залізом половини міської брами. Сторожа сміливо кинулася в бій з нападниками, утворюючи першу перешкоду на шляху загарбників, але все, що змогли сеймени, – це померти смертю воїнів протягом кількох неймовірно коротких хвилин опору. Кого кулею, а кого гострим лезом, усіх турецьких вояків навіки заспокоїли запорожці.

Невдовзі в місті почалася різанина. Спочатку від казарм бюлюка⁴¹ міської сторожі вдарило кілька залпів з яничарок – там турецькі командири наспіх вишикували батаву і спробували дати відсіч. Але у відповідь запорожці одразу ж залягли і почали шалено відстрілюватися, використовуючи для прикриття низькі халабуди міського базару. Незабаром підтягай фальконети і гаківниці. Після двох залпів з них турки припинили опір. Коли розсіявся дим, стало зрозумілим, чому – там, де тільки що стояла рівна батава, купою лежали один на одному понівечені трупи сейменів.

Почалася смертельна гонитва вузькими вуличками міста і жорстоке вбивство тих, кому доля призначила нещастя опинитися в непотрібному місці в непотрібний час. Богун не відставав від інших. Могутніми ударами кованих чобіт вибивав він двері осель, трошив

⁴⁰ *Галас* – одна з тактик ведення бою запорізькими козаками, коли вони били ворога, безладно перемішавшись з його бойовими порядками.

⁴¹ *Бюлюк (тур.)* – загін.

скрині та дорогі меблі. За волосся, за бороди витягував заціпенілих хазяїв на подвір'я, з погребів, ям та хлівів випускав невільників, котрі не могли повірити своєму щастю і часто були не менш наляканими, аніж їхні господарі. Худі й обірвані, стояли вони табунцями, не наважуючись далеко відходити від своїх тюрем. Ошаліло глипали очима, поглядаючи, як помирають від козацьких ножів ті, котрі ще вчора володіли ними, немов худобою, розпоряджались на власний розсуд їхніми волею та життям. Іван, як і всі без винятку, чітко виконував наказ Соколя – в господі, де було знайдено християнських невільників, господарів вирізали до ноги. Без жалю і огляду на вік або стать...

Іван втратив відчуття часу, коли, нарешті, серед кривавого бенкету опинився перед високим ганком великого, побудованого в розкішному східному стилі будинку. Судячи з виламаних воріт і трупів кількох яничар на сходах, він завітав сюди не першим. Хотів уже бігти далі, наздоганяючи братчиків, але щось затримало його. Кілька хвилин Іван роздивлявся кипариси і платани в садку оселі, вузькі продовгасті вікна з невеличких різнобарвних вітражів, що мав будинок, блискучий на сонці мармур колонади. Урешті вирішив зайти, не розуміючи, що саме зацікавило його тут.

Швидкими стрибками Іван вибіг по сходах і пірнув у широку арку дверей, про всяк випадок стискаючи в одній руці руків'я шаблі, в другій пістолет.

Він був приголомшений красою і розмірами внутрішнього устрою будинку, який доречніше було назвати палацом. Велетенська, вимощена білосніжними мармуровими плитами зала, що зустріла його, була залита сліпучим сонячним сяйвом, яке проходило крізь вітражі і широкий отвір дверей. Розписану химерними арабесками стелю підтримували чотири колони, які були виконані в античному стилі – круглі конічні ноги, які поступово звужувались доверху, закінчуючись прямокутними, з майстерним ліпленням, підпірками. Задраповані щирим шовком стіни вигравали гарячими тонами у світлі вітражів. Іван пройшов кілька кроків і завмер – у великому, на половину стіни дзеркалі він побачив своє відображення – линялі блакитні шаровари, полотняна вишиванка і кудлата бараняча шапка з червоним шликом. З-під неї поглядали уважні сталеві-сірі очі. Правильні риси обличчя, прямий ніс, міцне підборіддя, тонкі вусики, що ледь-ледь почали з'являтися, гарно підкреслюючи юнацьку красу. Він механічно витер кров зі спітнілої щоки.

Раптом з гори, куди вели широкі, застелені килимом сходи, почувся брязкіт і гучні розмови. Богун рвучко повернувся, спрямовуючи в той бік пістолет. По сходах чимчикували четверо запорожців.

– Свої, братику, не тривожся, – недбало кинув один з них – козак з важким парусиновим мішком за плечима.

Богун опустил зброю.

– Біжи, хлопче, наверх, – мотнув головою другий братчик, що тримав на оберемку перед собою одразу кілька вкритих дорогою чеканкою яничарок, – там ще знайдеш, чим поживитися.

Не спиняючись, козаки пройшли повз Івана і зникли в сяйві спекотного дня. Він провів їх недовгим поглядом і попрямував до сходів.

На другому поверсі наслідки козацького візиту були вже добре помітними – виламани двері, гори битого скла, розкидані всюди шовкові міндери⁴² і простирадла. В одній з кімнат хтось болісно стогнав. Переступивши поріг, Богун побачив скоцюрблене тіло товстезного євнуха, зодягнене в шовковий халат. Євнух тримався обома руками за живіт і конав. Очі його були заплющені, гладке обличчя посиніло, а на підлозі під ним встигла назбиратись чималенька калюжа темної густої крові.

«Кизляр-ага,⁴³ – подумав Іван, пригадуючи все, що чув від братчиків про життєвий устрій турків. – А я, очевидно, в гаремі».

⁴² *Міндер* (тур.) – подушка для сидіння.

⁴³ *Кизляр-ага* (тур.) – дослівно – дівочий начальник. Головний євнух гарему в мусульман.

Правдивість цієї здогадки підтверджували пишні жіночі вбрання, різноманітні прикраси, розкидані навколо, а також тонкі пахощі парфумів. Дивувало те, що, окрім помираючого євнуха, в палаці нікого не було. Утім, вирішив Іван, вони вже мали досить часу, щоб врятуватися втечею або бути захопленими в полон.

Несподівано Іван побачив на килимі під ногами невеличку каблучку. Зігнувшись, підняв і почав роздивлятися, дивуючись красі гарної дрібнички. Химерно переплетені золоті жилки на її поверхні підтримували невеликий, але надзвичайно гарно оправлений діамант. Мимоволі замішувався. Від милування відірвав віддалений гомін десь у будинку. Богун ще раз озирнувся навколо, стромив знахідку до кишені й попрямував крізь вибиті двері до виходу з жіночої частини палацу. Деякий час поплутавши кімнатами, знайшов нарешті хід до селямлику.⁴⁴

– Іване! Ось де ти, бурлаче! – почув він несподівано для себе веселий голос Нечая. – Ти де подівся?

Іван подивився на змотаний у трубу турецький килим, що його Нечай мав на плечі.

– У гаремі, – знизав плечима він, викликаючи сміх Данила і присутніх запорожців.

– Воно діло молоде, – жартівливо помітив хтось.

З-за спини Нечая виступив Савка Обдертий. Тепер, зодягнений у шовки та високу видрову шапку, своєму прізвиську він зовсім не відповідав.

– Ге! А що ж ти з пустими руками? Поглянь лишень, яке добро я придбав! – і з цими словами Савка виштовхнув наперед тендітну жіночу постать, з ніг до голови замотану в темно-червоний оксамит. – Ну як?

Іван прискіпливо оглянув бранку, відзначивши стрункий стан і привабливі дівочі форми, яких не могли приховати навіть хвилі важкого оксамиту. Надовго зупинив погляд на обличчі, яке було прикрите напівпрозорим шовком фередже.⁴⁵

– Ну, красуне, покажись козакам, не ховайся! – з широкою посмішкою Савка смикнув за краєчок покривала, одним рухом зриваючи фередже з обличчя полонянки.

Невагомий рожевий шовк, немов ранкова імла, впав до ніг дівчини, і здивовані запорожці завмерли. Перед ними з'явилися невимовно гарні волошкові очі, маленький прямий носик над повними і червоними, як польові маки, вустами та витончене владне підборіддя. І все це, немов витвір мистецтва коштовною рамою, було облямоване важкими хвилями світло-русявого волосся. Дівчині було не більше п'ятнадцяти, але це була вже далеко не дитина. Перед запорожцями стояла розквітла троянда, дивуючи незайманою красою молодості.

– Яка красуня! – видихнув, побачивши дівчину, Нечай.

Іван мовчав, не в змозі вимовити жодного слова, настільки його вразила краса дівчини.

Бранка стрімко повернулася до Савки.

– Як смієш ти, хлопе, – вигукнула вона, – торкатися мене своїми руками?! Забери пазурі, мерзенний кровопивцю!

Обдертий не розгубився:

– То наша красуня із зубками, – вишкірився він. – Гонорова панночка. Ну-ну, не шипи, мов кішка, заспокойся, – Савка простягнув руку, намагаючись охопити тонкий дівочий стан.

– Геть! – пронизливо скрикнула полонянка і блискавкою відскочила вбік, одночасно полоснувши запорожця по руці лезом добутого з рукава ятагана.

Козаки від несподіванки завмерли, розкривши роти. Позирали, як Савка вражено оглядав порізану долоню, з якої на мармурові плити підлоги скапувала яскраво-червона кров, в той час як дівчина гордовито переводила погляд з одного козака на іншого, невмілою рукою стискаючи свою крихітну зброю. Очі її палали.

⁴⁴ Селямлик – чоловіча половина будинку в мусульман.

⁴⁵ Фередже (тур.) – жіноче покривало в мусульман, яке щільно приховувало обличчя, залишаючи лише невелику проріз для очей.

Нарешті Савка оговтався.

– Кусаєшся?! – він люто скреготнув зубами й заніс над головою бранки стиснуту в кулак ліву руку. – Ось я тобі, щеня бусурманське!

Несподівано для себе Іван опинився між ними. На лету упіймав руку Обдертого.

– Стій, Савко, не роби цього!

Та Обдертий уже розходився не на жарт.

– Відійди, малий! Мого не займай! – голосом, у якому відчувався метал, мовив він.

– Та стій же!

Нарешті, після того, як поряд з Богуном став і Нечай, Савка трохи охолов.

– Убити б її, відьму! – він сплюнув набік і відступив на крок.

Іван через плече ще раз поглянув на дівчину, і знову немов вогнем обпекло. Серце в грудях затріпотіло пораненою птахою, а язик присох до піднебіння. Якою ж вродливою вона була у своєму гніві, з палаючими очима, рум'янцем на щоках і блискучим лезом у руці!

Богун підійшов до Обдертого впритул і зазирнув йому в очі:

– Савко, віддай її мені!

Той встиг дещо заспокоїтись. Непривітно поглянув на дівчину.

– Став кухоль горілки і бери! – осміхнувся нарешті. – Нехай вона знає, що більшого не варта.

Богун одразу ж простягнув йому руку на знак згоди. Савка хмикнув, кинув ще один недобрый погляд на дівчину, потиснув простягнуту руку Івана здоровою лівою рукою і вийшов. За ним потяглися і решта козаків. Останнім пішов Нечай, кинувши наостанок:

– Не барись, братику, Соколець скликає всіх на пристань, скоро відходимо.

Іван мовчки кивнув головою.

Залишившись наодинці, обидвоє мовчазливо стояли навпроти і позирали одне на одного. Нарешті дівчина зітхнула, схилила голову і сховала кинджал. Поглядом відшукала фередже, підняла його і одягла на голову. Богун захоплено спостерігав – кожен рух дівчини був настільки граційним і витонченим, що він не міг ані відірвати від неї очей, ані віднайти потрібних слів для початку розмови. Дівчина схрестила руки на грудях і подивилася в очі Богуну.

– Що далі? – непривітно запитала вона.

Іван розвів руками.

– Не знаю, – цілком щиро відповів він.

Чергова мовчанка. Через хвилину дівчина подивилася на вихід і сторожко запитала:

– Я можу йти?

Іван несміливо підняв руку в заперечливому жесті:

– Зачекай.

– Що тобі?

– Ти... – Іван не знав що сказати, і кинув навмання перше, що прийшло до голови: – Звідки ти? Ти добре знаєш українську...

– Це має якесь значення?

– Але ж... Зачекай! – Іван несміливо взяв дівчину за руку, але та відсмикнула її.

– Тобі теж порізати руку? – запитала, кинувши на козака повний презирливості погляд.

– Не потрібно. Я не хотів образити тебе.

– Тоді облиш мене.

– Але чому?

– Тому, що я так бажаю.

– Я не розумію. Ти ж невільниця? – напівзапитав, напівствердив Іван.

– Я дружина Ахмета-паші, а ти стоїш у моєму домі. Домі, який ви сплюндрували!

Богун поглянув навколо.

– Це твій дім? – запитав він. – Перестань, ти ж не турчанка, ти з України!

– Він став моїм. Відтоді, як Ахмет-паша купив мене і привіз сюди, неначе свою річ. Ти це хотів почути?!

– Ні.

– Тоді що?

– Те, що ти українка! Людина, а не річ, що її можна купувати і продавати.

– Що я чую? Але хіба не ти щойно мене купив? Купив за кухню горілки!

– Не ображайся, прошу...

– Яка ж тут образа? Тепер ти, напевне, вважаєш, що я твоя річ?

Іван зробив заперечливий жест.

– Але це не так! Я хотів захистити тебе!

Дівчина рвучко повернулася і кинула на Івана ще один презирливий погляд.

– Захистити?! Чому ж тоді не дістав шаблі, не вбив розбійника, який на твоїх очах образив шляхетну дівчину? Я знаю, чому – тому, що ти такий самий розбійник, як і він!

– Він мій побратим, запорізький козак, а не розбійник, – у голосі Івана з'явилися тверді, впевнені у власній правоті інтонації.

Вдалечині, з того боку, де містилася пристань, високо залунав дзвінкий спів сурми. Тричі він проспівав гасло до збору і затих. Повітря в кімнаті швидко почало наповнюватись ядучим димом – місто в багатьох місцях палало десятисаженими смолоскипами будинків і палаців. Поведінка дівчини раптово змінилася. Вмить щез з її обличчя презирливий вираз, і вона поглянула на Івана з сльозами, навіть благанням в очах.

– Відпусти мене, лицарю! Не тримай, мов здобич!

Іван наблизився до неї і взяв її руки до своїх. Тепер вона і не намагалася виривати їх.

– Але ж ми можемо відвезти тебе додому. Ця земля чужа тобі, я ж бачу!

Голос дівчини затремтів.

– Тепер мій дім тут. О Аллах... Чому доля кидає мене, немов билинку осіннім вітром? Спочатку відірвали від дому там... Тепер знову. Козаче, я загину з тобою, відпусти!

Богун рішуче хитнув головою.

– Я даю тобі слово шляхтича і лицаря, що з тобою нічого не станеться, а я захищу тебе від будь-яких негараздів. Поїхали додому!

Плечі дівчини опустилися. Вона вичерпала всю свою рішучість під час нападу, потім у сутичці з нахабою-запорожцем і тепер зовсім не мала сил боронитися. Більше вона не вимовила жодного слова. Мовчки, з виглядом безмежної покори, йшла за Богом до пристані, і в серці козака здійснювалась дивна туга, коли він бачив, з яким фатальним спокоєм крокувала вона назустріч долі. Долі, яка вже вдруге круто ламала її життя. З одного боку, він не міг зрозуміти її, адже вона чомусь сприйняла повернення додому з агарянської неволі, як щось погане, навіть страшне для неї. Але все ж Богун співчував полонянці. Він відчував, що став для неї тим самим вимушеним зламом долі, який вона так глибоко переживала. Для чого ж він все це діє? Іван не знав відповіді, але розумів, що інакше чинити не може.

IV

Синоп палав. Хмари густого чорного диму час від часу застеляли низьке сонце на заході, а тріск вогню змішувався з голосами десятків нещасних, які своїм плачем не могли докричатися до Аллаха, щоб відкрити йому очі на пекло, утворене гяурами на землі. Запорожці ватагами покидали зруйноване місто. Поганяли волів та коней, що тягли мажари, навантажені здобиччю, готували до подорожі через море фелюки, захоплені на рейді. Впорядковували різномасті натовпи звільнених бранців і полонених турків. На турків тепер очікувала помста у вигляді невільницьких ринків Персії та Кавказу.

Соколець, оточений почтом військової старшини, вислухував доповіді чайкових отаманів про втрати, кількість здобичі, полонених та суден, на які це все потрібно було розмістити. Синоп був останнім містом, яке він запланував як ціль походу. А тепер упевнявся все більше і більше, що пора повертатися на Січ. Кількість здобичі мала більш ніж пристойні розміри, слід по собі вони залишили також надзвичайно солідний, а півторатисячний загін звільнених був занадто великим тягарем, аби не вплинути на швидкість пересування флоту і маневрування ним у разі бойових дій на морі. Стояла середина вересня – час, по якому недалекий початок сезону штормів на Чорному морі, а

турецький флот міг будь-якої хвилини перейти від бездіяльності до рішучих дій, щоб покарати нахабних запорожців. Тож кращого вибору бути не могло – вони йшли додому.

Сонце сідало, залишаючи на заході червону заграву, коли запорізька флотилія здійняла вітрила і вирушила назустріч відкритому морю.

Богун сидів замислившись на носі чайки. Крутив у руках коштовного пістоля і позирав на хвилі. Там, за десяток сажнів від облавка судна, з води грайливо вистрибували темні блискучі тіла дельфінів. Стрімко злітали вони над водою, на мить показували свої гострі, немов усміхнені мордочки, щоб знову зникнути в блакитних хвилях. Інколи швидко пропливали під човнами, і тоді у прозорій воді були добре помітні їхні темні силуети, або навіть підпливали впритул до облавків і витикали з води рильця, поглядаючи хитруватими очима, після чого змахували сильними хвостами і зникали. Їх зовсім не лякали злагоджені удари весел, низькі голоси, які виводили журливу пісню степових чумаків, і дзюрчання води за кормою байдаків.

Як же звик Іван до вільного морського вітру і відсутності землі на обрії! До білих рисочок чайок над головою та їх жалібного квиління. У далеких спогадах залишилося вкрите лісами Поділля та спокійна й неквапна стрічка Південного Бугу, і як приємно було зануритися з головою в круговерть буйного козацького життя! От він, смак слави. П'янкий і неповторно милий серцю. Ні з чим не зрівнянне почуття власної сили, коли ти стаєш до двобою з озброєним ворогом і отримуєш перемогу над ним, граєш власним і чужим життям, бачиш перед очима хиже лезо, яке бажає напитися твоєї крові, але неспроможне нічого зробити, натикаючись на крицю твоєї шаблі. Коли ти леши серед гарматних громів, нездоланий і невідворотний як кара Божа, сходиш шаблями штурмових драбин і кидаєшся на оскаженілого ворога, відчуваючи запах крові і мушкетного диму. Коли бачиш поряд із собою могутніх, непереможних лицарів і знаєш – ти один з них. Один з тих, кого в Україні з повагою називають: запорізький козак...

Іван був вдоволений саме таким життям і не шукав собі іншого. І ось лиш тепер, після останніх подій, після Синопу і зустрічі в палаці невідомого Ахмета-паші, щось незрозуміло і всебічно тяготило душу. Засіло десь глибоко мілкою болючою скалкою і не давало спокою. Що це? Чому пригадує її очі знову і знову? Чому снить мало не кожної ночі? Напевне, дається взнаки відчуття вини за те, що вчинив супроти її волі, майже силою привів на пристань і посадив на одну з фелюк, на якій розмістилися звільнені бранці. Урешті для чого він це вчинив? Адже не полонянкою своєю хотів її зробити за кухоль горілки, що його винен Савці Обдертому після повернення на Січ! Що кухоль, він радо поставить Обдертому діжу найкращого меду лише з тієї простої причини, що той є добрим товаришем, а в кишенях Богуна після походу дзвенітиме щире золото. Навіщо ж тоді? Іван не знав, а якщо бути чесним, не хотів собі зізнатися в тому, що боявся не побачити її більше ніколи, залишивши в далекому від батьківщини анатолійському місті. І заради того лише примусив людину чинити проти її волі? Він був огидний собі! Так. Але хіба лише совість мучила козака дні і ночі? Чому ж так хотів її знову зустріти, заглянути у волошкові очі, почути срібний дзвін її голосу?...

Ні! Богун навіть струснув головою. І думати він не бажає! Та й врешті він нічого про неї не знає. Ані хто вона така, ні звідкіля, ні імені... Він навіть не знає, на якому з кораблів вона тепер знаходиться. Хоча це, звичайно, легко з'ясувати... Ні, к бісу її! Даремно він тоді став між нею і Савкою! Іван перевів подих і зробив над собою зусилля, аби відвести думки на щось інше. Він запалив люльку, дістав з піхов шаблю – батьківський дарунок, і заходився гострити її невеличким кам'яним брусочком. Дуже обережно, легкими рухами по колу, так, як вчив Омелько. Дамаська криця не любить насильства, казав він, гострити потрібно саме лише жало. Так, криця не любить насильства. Навіть криця... А хіба ВОНА любить? Залишив тоді її поміж натовпу бранців і пішов собі! Хотів, правда, про щось запитати, але вона якось швидко розтанула проміж іншими жінками. Махнув тоді рукою і подався до своєї чайки, до братчиків. Хотів якнайшвидше забути. Не зміг. І ось тепер вона весь час перед очима. Її сяючі очі, рум'яні щічки, граціозна постать. Богун знову і знову запалював люльку,

глядів собі будь-яку справу, аби лише позбутися нав'язливих думок, але не міг. За спиною почувся рух. Іван повернувся і з полегшенням зітхнув – до нього наближався Омелько. Ось людина у розмові з якою можна позбутися дурних думок!

– А що, Іване, зажурився, за домівкою скучив? – весело поплескав Богуна по плечу Омелько.

– Мені й тут добре, – знизав плечима Іван. – А хіба що?

– Мені нічого. А от ти, бачу, сидиш сам не свій.

Іван відчув, що червоніє. Неймовірно! Невже на його обличчі так легко прочитати те, що лежить у нього на душі!

– Тобі так здається, – усіма силами намагаючись виглядати спокійним, буркнув Іван.

– Здається, то й здається, – байдужно мовив Омелько. – У будь-якому випадку не журися.

– Я й не журюся.

– От це добре. Радий я за тебе, Іване! – Омелько жартівливо скуйовдив Іванового оселедця. – Добрий рубака з тебе виріс, ох добрий! Старий Федір потішився б, якби бачив тебе в ділі. Прийдемо ось у Січ, їй-бо, листа йому справлю, похвалю.

Іван мовчав, не знайшовшись, що відповісти на похвали курінного отамана. Омелько зітхнув.

– Нам би лише повернутися... Ще одна трудна справа чекає на нас попереду.

– Справа? – стрепенувся Іван.

Омелько посміхнувся.

– Сподобалася козацька робота?

– Цілком.

– Бачу. Та не така то справа, про яку ти подумав. Ми переобтяжені здобиччю, з нами півтори тисячі невійськових, тож у бій без крайньої необхідності не поліземо. За бажанням отримати малу крихту можна втратити все, – говорили мудрі. Нам би, Іване, до Микитиноного Рогу тихцем пройти та турка не розбудити.

– Але ж під Очаковом ті галери! – згадав Богун.

– У тому й річ. Тепер їх, напевно, ще більше, тож нам до лиману шлях закритий. Розвіють по вітру з гарматним димом так, що й кісток не зберемо. Колись, бувало, ми й наскоком йшли... Славні оказії мали, криваві. Але тепер того не буде, Соколець не дасть. Цей мостивий пан перед тим, як у лоб кидатися, десять раз подумає, але знайде спосіб хитрістю обійти отоманина.

– Як?

– Я мислю, цього разу до Очакова не підемо.

– А куди ж? – розкрив рота Іван. Він не дуже добре знав гирло Дніпра, але пізнав його настільки, щоб розуміти – шлях назад лежав повз Очаків, і другої дороги не було.

– Побачиш! – хитрувато посміхнувся Омелько. – А поки що це військова таємниця.

Іван трохи помовчав, не наважуючись поставити наступне запитання, але нарешті подивився в очі Омелькові:

– А що буде з... що буде з бранцями, яких ми звільнили?

Омелько байдужно знизав плечима.

– Не знаю. Кожен сам обиратиме свою долю. Дехто залишиться в Січі, хтось повернеться в Україну. Тільки там для більшості радощів мало. Хіба рідні залишилися, а так... – курінний змахнув рукою. – Хату татарва спалила, дітей та батьків побили. Нещасні люди. Знаєш, багато хто з них не хоче повертатися назад, навіть ті, котрі не потурчені. Особливо баби. Вони вже й турчелят в неволі народили, вбираються за їхнім звичаєм. Смішно сказати, вони на козака, єдиновірця, дивляться, як на ворога, і не дивно. Пропадуть тепер, швидше за все, якщо не підбере добра душа.

Іван після почутого мало не заскреготав зубами.

– Тоді задля чого ми веземо їх додому?! – мовив він гаряче. Більш гаряче, ніж йому хотілося б.

– Відомо, для чого, – Омелько взяв з лави пістоля, який лежав поблизу Богуна, недбало

покрутив у руках і поклав назад. – Гарний пістоль, венеційська робота... Розумієш, Іване, татари, немов пошесть, точать сили землі нашої, і скоро вона стане схожа на пустелю. Тисячами з України женуть люд в неволю, в Подніпрянщині зникають цілі села, навіть міста. Так, немов і не було їх ніколи, не жили там слов'яни, перетворюючи дику пустку на родючий край, на землю, котра нам усім стала батьківщиною. І ця земля без людей, що працюють на ній, кохають її і звать вітчизною, вона помирає. Вона потребує рук. Рук трударя, хлібороба. Вони, – Омелько вказав рукою у хвіст каравану, туди, де йшли фелюки, човни і човники з колишніми невільниками, – працювали задля процвітання нашого ворога, з яким б'ємося сотні років, живота не жалкуючи. Самі того не бажаючи, вони наносили Україні подвійну шкоду – спустошували своєю відсутністю її і звеличували працею Оттоманську Порту. Тож тепер нехай населяють хрещений світ або помруть.

– Але ж вони опинилися там не з власної волі!

– Авжеж. Але тепер це немає жодного значення.

– Це жорстоко...

Омелько зітхнув. Йому й самому було неприємним те, що він говорив Богуну. Але що поробиш, коли це правда?

– Романтичний юначе, – відповів він. – Твої уявлення про добро і зло, про жорстокість і милосердя дуже схожі на ті, котрі мав і я півтора десятка літ тому. Вони прекрасні. Але в них є одна велика вада – вони не мають нічого спільного з реальним світом. Життя – жорстока річ.

– І все ж це жорстоко! – уперто повторив Іван.

На сонце раптом набігла хмаринка, і вітер одразу ж посилювався. Подекуди на вершечках хвиль з'явилися білі баранчики піни.

Омелько уважно подивився на небо. Там, розтягнувшись уздовж обрїю, темніла сива стрічка хмар. Вони, поки ще далекі, оторочували край неба свинцевими тонами.

– До негоди це, не встигнемо до берега, – спокійно вимовив він. – Чому ти так за них переживаєш? Як котрий добрий козак, той не пропаде. Чи, може, за тією красунею сумуєш, що за кухоль горілки втратив?

Іван спалахнув.

– Ти знаєш? Але звідкіля?!

– А чому ти дивуєшся? Поганий був би я отаман, якби не знав, чим дихають мої козаки.

А у твоєму випадку ще простіше – братчики розповіли.

Богун деякий час мовчав.

– Вона теж хотіла залишитись, – озвався він трохи згодом.

Омелько уважно подивився на Івана і поклав йому на плече руку.

– Не картай себе. Ти вчинив вірно. Але тепер ти відповідаєш за неї, пам'ятай це.

– Пам'ятатиму, – твердо відповів Іван.

Омелько ще раз оглянув небо, поступово хмурніючи, потім попрямував до стернового.

– Здається мені, Богуне, – мовив він заклопотаним голосом наостанок, – що дуже скоро ми будемо вирішувати більш нагальні питання, аніж суперечки на тему жорстокості та милосердя.

На лавах почався рух – запорожці міняли один одного на веслах. Іван встав і пішов займати своє місце за опачиною. Стрічка хмар уже майже насунула на сонце. Вітер усе посилювався.

V

Буря почалася незадовго до опівночі. Скажений вітер з ревом кидався на чайки, рипів щоглами, тріпотів парусиною, в яку було загорнуто вантаж, холодною рукою вдирався під жупани і кобеняки запорожців. Незабаром сипонув косими струменями рясний дощ.

Великі, немов гори, хвилі набігали на байдаки, весь час загрожуючи потопити зухвальців, які так необачно насмілились кинути виклик стихії. Темним громадям з'являлись вони з темряви, щоб за мить впасти на легенькі суденця, підхопити їх на свої

могутні плечі і кинути в бездонне провалля. Десяток, сотню, тисячу разів. Холодна темрява плювала в обличчя струменями солоної морської води, а вітер робив відчайдушні спроби розірвати купку човнів, що горнулися один до одного. За ревом бурі годі було почути накази чайкових отаманів або гасла з чайки Соколяця, проте запорізький флот тримався злагоджено, без паніки і метушні.

Ще до початку негоди було знято вітрила, чайки зійшлися в купу і повернули носом до вітру. Все, що могло випасти за облавок, закріплено, усе, чим можливо вичерпувати воду, приготовано. Досвідчені мореплавці сіли на весла і стали до стерна. Запорожці молилися і клали хрести. Окремо від решти козаків, на чердаках кількох чайок, запорізькі чаклуни-характерники бурмотіли під ніс собі чудернацькі заклинання, щось сипали у воду, палили і виливали, виконуючи одним їм відомі ритуали.

Богун сидів на веслах поряд з іншими і напружено прислухався до хрипкого, надірваного голосу Омелька. Той проходився, не дивлячись на шалену хитавицю, мостинами, що їх було облаштовано над лавами, схилився над головами козаків і кричав так, щоб його почули крізь ревіння вітру:

– Правим стій! Стій, хай вам грець! Так, добре! Лівим добав! Ще добав!.. Стерновий, колька твоєї матері! Рівняй човен, собачий сину! Так, так тримай! Добре! Тепер лівим стій, правим потроху! Не барись, не барись, братики, такої катавасії сам чорт не бачив, поспішай! Якщо вигребемо, кожному барило горілки від мене!

А дощ лив немов з відра. Деколи ревіння бурі приглушував тріск грому, а сполохи блискавиць химерними ризиками прорізали чорне як смола небо, і тоді морок зникав на коротку мить, а холодне сяйво висвітлювало страшне у своєму безумстві море, шматки білої піни і десятки комах-човнів, що, віддаючи серед бурхливих хвиль рештки сил, вели боротьбу за життя.

Час ніби застиг. Богун не відчував ні холоду, ні втоми. Зник навіть страх, який непрошеним гостем оволодів ним на початку бурі. Залишилися тільки тупа впертість не підкорятись, різко посилені відчуття та швидкоплинні напади морської хвороби. Узагалі нудило лише його та Нечая, тож до іншого домішувався ще й сором за власну слабкість, навіть не дивлячись на те, що жоден із запорожців не звертав на них уваги. Повільно, дуже повільно спливав час. Хвилина за хвилиною, години, одна за одною... Сили, напружені до неможливого, інколи готові були полишити Івана, але він робив над собою титанічні зусилля і продовжував виконувати вказівки отамана.

– Праворуч стерно! – кричав Омелько. – Відвертай, відвертай хутчіш! Чи тобі, чоловіче, повилазило, не бачиш сусіднього човна?!

Та стерновий бачив човен. Просто безумство бурі приймало такі обсяги, що вертка чайка вже майже не слухалася стерна, злітаючи на хвилях майже до небес або падаючи у чергове провалля.

– Не втримаю! – гукнув стерновий, старий козак Цибуля, до Омелька. – З рук рве!

– Гей, Малахаю! – покликав Омелько.

І тієї ж хвилини поряд з Цибулею виросла кремезна постать Малахая, якого Іван пам'ятав ще з дня, коли їх з Нечаєм приймали до товариства. Ще хтось кинувся на допомогу стерновому на носовому стерні.

Десять козаків не спиняючись вичерпували воду, яка прибувала так стрімко, що Іван відчував – її рівень доходить йому вже до колін. Він наскрізь промок, в очах тьмяніло, як тоді, під час переслідування турецькими галерами, і так, як тоді, Богун, зціпивши зуби, налягав на опачину, відчуваючи в роті присмак власної крові.

Боротьба за життя тривала. Одного разу різкий тріск, що пролунав зовсім поряд, та перелякані зойки заглушили навіть громове ревіння шторму. Тоді на човен встигли підняти трьох напівживих чоловіків з числа колишніх невільників – у темряві два човни зіткнулися і обидва затонули. Скільки людей на них залишилися в живих, не міг сказати ніхто. Вдруге повз чайку перед очима Богуна пронесло вітром фелюку з поламанною щоглою і двома десятками людей на облавку. Люди несамовито волали про допомогу. Мить – і вони без сліду зникли у непроглядному мороку серед хвиль. Невільники, на відміну від запорожців,

не мали досвіду протистояти стихії, не могли витримати тривалої боротьби з морем, тож гинули першими...

Почало вшухати вже після опівдня наступного дня. Повільно, неквапом відпускала буря зі своїх холодних лабетів тих, хто не захотів підкоритися їй, мужньо та вміло боровся і відстояв своє право на життя.

Спочатку вшух дощ, потім помітно послабшав вітер. І лише гороподібні хвилі ще кілька годин кидали чайками, немов іграшками, відбираючи у веслярів останні сили, але скоро вляглись і вони. Сонце нависало над обрієм, позолотивши схід, коли хмари зникли так само раптово, як і з'явилися. У тиші сутінків серед повного штилю ніщо не нагадувало про пекло, яке десять годин тому ковтало людей і трощило човни.

VI

За п'ять миль від Очакова флот зупинився – повернулися вислані вперед вивідчики і донесли наказному отаману, що гирло Дніпра наглухо закрито турецькою ескадрою. Окрім тих двох десятків галер, які перебували тут раніше, там стали на якір ще тридцять два менших судна. Тепер стало зрозумілим, чому в морі козакам жодного разу не зустрілися турецькі кораблі – великий двобунчужний паша Каснан, що саме перебував на посаді капудан-паші, вирішив не наздоганяти їх в морі, що малося звичайним носінням води в решеті. Доцільнішим, на його думку, було перекрити шляхи відступу гяурам і дати бій безпосередньо в гирлі Дніпра – цієї триклятої вагіни, що плодить нові й нові тисячі ворогів ісламу та Блискучої Порти.

Не врахував Каснан-паша лише одного – запорожці як свої п'ять пальців знали Дніпрово-Бузький лиман, усі його численні протоки та затони і не мали ніякого бажання зустрічатись із флотом сонцесейного падишаха. Тож вони вчинили те, на що під час розмови з Богуном натякав Омелько. Чайка Соколяця першою повернула у вузьку протоку. За ним в очерети заглибилась решта флотилії. Після минулого шторму їх залишилося дев'яносто два байдаки, човни і човники. Шість трофейних суден або затонули, або були віднесені у відкрите море, що було для них рівнозначним.

Шість годин вони йшли вузькою протокою серед високого очерету, вишикувавшись по дві чайки в ряд. Ще годину просувались вервечкою в один човен. Останні дві милі приходилося йти, відштовхуючись від дна ратищами списів, – протока настільки звузилась, що про весла годі було й думати. Надвечір виярок, у який перетворилася протока, дещо поширшав і закінчився крихітною бухточкою, до якої могли одночасно зайти усього три чайки. Тепер до Дніпра, який неспішно ніс свої води, видимий звідси сажнів за чотириста, було рукою подати.

Не гаючись, взялися до роботи. На землю зійшли всі, хто був на човнах, швидко розвантажили перших три, після чого натягнули на кожен з них по два десятки міцних мотузків-бук-сирів і витягай чайки на порослий низькими чагарниками берег. їх місце в бухточці одразу ж зайняли нові три чайки. Почалося вимотуюче перетягування важких моноксилів на відстань у чотириста сажнів. У роботі були задіяні всі – звільнені невільники, які саме тепер стали в нагоді запорожцям, самі козаки, старшина, навіть сам наказний отаман. Сокоlecь, не відстаючи від інших, натягував свого налигача. Широкі еподи чайок повільно сунулися берегом, залишаючи глибокі колії у пухкому болотистому ґрунті. Ноги грузли місцями по коліна, але робота не припинялася ні на мить. Навіть коли настала ніч, знесилені люди продовжували працювати. Кожну чайку тягнули триста-чотириста чоловік. Коли на воду Дніпра спустили перші три, повернулися за другими трьома, потім ще і ще. Інколи Сокоlecь давав наказ перепочити. Тоді козаки сиділи і лежали не розпалюючи вогнищ, після чого вставали, щоб знову натягувати мотузки. Година минала за годиною у важкій праці.

Лише надвечір другого дня після початку переправи всі чайки зайняли своє місце вздовж берега Дніпра, навантажені і готові продовжити похід. Решту човнів, майже всі, що були захоплені в Синопі, Сокоlecь, не роздумуючи, наказав вивести з ладу й залишити на

березі бухти. Далі того вечора не пішли. Наказний отаман добре бачив, що люди стомлені, тож вирішив, не дивлячись на близькість ворожої ескадри, відпочивати до ранку.

VII

Іван повільно йшов серед натовпу колишніх невольників, які розташувалися на березі Дніпра, і уважно вдивлявся в обличчя жінок, намагаючись зустріти знайоме обличчя тої, котра не йшла з думок протягом усієї подорожі від побережжя Анатолії. Вдивлявся, але не міг побачити. Підходив до жінок, обличчя яких були закриті згідно з мусульманським звичаєм, розпитував, та користі з того було мало.

– Кого ти розшукуєш, сину? – запитала було якась літня жінка.

Богун спинився і закліпав очима.

– Вона... Вона була тут. Я привів її на пристань у Мединет-Юл-Ушак.⁴⁶

– Як її ім'я?

– Я не знаю... – плечі Івана опустилися. Він повернувся і пішов геть. Спинився лише тоді, коли побачив, що табір залишився позаду. Мовчки сів на траву і запалив люльку. Пригадалася та розмова в будинку, коли зустрів її вперше. Тепер у вухах бриніла її майже молитовна фраза: «Козаче, відпусти, я загину з вами!» Перед очима постала фелюка з переляканими людьми, яка промчала під ударами хвиль і зникла безвісти. Без стерна і весел в тих людей не було жодних шансів залишитися живими...

«Ех! Загубив душу невинну!» – промайнуло в голові Богуна. Сутінки все густішали, а він сидів і палив, відчуваючи в горлі гіркоту тютюнового диму, і не хотів навіть поворухнутися. Йому чомусь здавалося, що тільки так, не рухаючись, у заціпенінні після багатогодинної втоми, він зможе уникнути мук совісті і відчуття дивної туги, яке надходило від думки, що більше ніколи він не зможе заглянути в її ясні очі, побачити чарівну посмішку вуст, почути музику її голосу. Замислившись, навіть не почув шурхоту легеньких кроків за спиною. Опам'ятався, тільки почувши позаду себе той самий голос, несподіваний цієї хвилини, немов грім серед ясного неба:

– Ти не мене розшукуєш, козаче?

Вона стояла, кутаючись від вечірньої прохолоди у червоний оксамитовий кунтушик, – той самий, у якому Іван бачив її востаннє. Байдужним поглядом позирала на Богуна. Він одним рухом підхопився і застиг перед нею, не знаючи, що відповісти. Від несподіванки і думок, які мав хвилину тому, все в голові перемішалось.

– Я не міг тебе відшукати... – промимрив нарешті.

– Тому тебе відшукала я.

– Це... Це чудово! Чудово, що ти... Я боявся... – Іван раптом натрапив на її погляд і розгублено замовк.

– Ти думав, що я потонула? – немов прочитала його думки дівчина і саркастично посміхнулася. – Але ж це завдяки тобі я попала в бурю, отже, твій страх за мене принаймні дивний. Мені навіть здається, що він більше схожий на страх за свою совість. Адже так виглядає переконливіше?

– Але це зовсім не так! – вигукнув Богун. – Я хотів зробити як краще!

– Звичайно, – з байдужістю знизала плечима дівчина. – Самі лишень добрі наміри. Навіть коли в них немає ніякої потреби... Що ж, давай присядемо, я втомилась. Уперше в житті довелося тягнути важкі човни. Вони теж з причини добрих намірів?

Не очікуючи на відповідь, вона сіла на теплу, порослу травною землею. Іван, почувуючи себе незграбним, сів поряд.

– Як тебе звати, горе-рятівник? – тепер у голосі Іванової полонянки лунали нотки гіркої іронії.

⁴⁶ *Мединет-Юл-Ушак (тур.)* – місто закоханих. Так в часи Османської імперії іменували анатолійське місто Синоп за гарний клімат та красу.

– Іван... Іван Богун. Мій батько – реєстровий хорунжий з Поділля.

– Син реєстрового хорунжого, – похитала головою вона. – Що ж, син реєстрового хорунжого, я голодна і мені зимно. Я не маю, до кого звернутися, тому й знайшла тебе.

Іван знову підхопився на рівні.

– Я... Я миттю! Я щось принесу! – він швидким кроком кинувся туди, де розташувалися запорожці, але одразу ж спинився і нерішуче поглянув на неї.

– Ти тільки зачекай на мене! – мовив гаряче.

– Іди, не бійся, я не втечу без вечері і теплого одягу. Для цього сьогодні трапилось надто багато подій, і я втомлена.

Іван швидко пішов, майже побіг до чайки. За кілька хвилин уже й повертався. В руках мав мідного казанка з саламахою і кілька сухарів. На плечі накинув потертий кобеняк з овечої шкіри. Швидко підсів ближче до дівчини.

– Ось, – простягнув їй казанок і сухарі, – вибач, але це все, що я можу запропонувати. Харчі закінчуються.

Але дівчина без зайвих слів підтягла до себе казанок і почала їсти. Відкушувала маленькими шматочками грубу страву, болісно кривилася, коли гризла твердий, немов камінь, сухар. Богун потайки кидав на неї захоплені погляди. Йому здавалося, що навіть те, як вона їла просту козацьку поживу, було зроблено гарно і дуже витончено. Він мовчки спостерігав за нею, не в змозі відірвати погляд. На душі сором дивним чином змішувався із захопленням. Сором за присохлу до казанка саламаху та кобеняк, від якого тхнуло кінським потом, і захоплення тим, як вона рухається, їсть, позирає на нього. Як підіймаються і опускаються в такт диханню під оксамитом кунтуша її невеликі, але пружні перса. І знову на нього находило те дивне відчуття, яке зазнав вперше кілька днів тому, коли зустрів її в палаці санджак-бея. Іван не міг зрозуміти, звідкіля береться це тепле почуття до людини, яку він бачив лише другий раз у житті.

Нарешті дівчина відставила казанок. Богун похапцем відшпилював від очкура і подав їй флягу з джерельною водою. Вона зробила кілька ковтків і повернула флягу, ледь хитнувши головою на знак подяки. Іван підвівся на коліна і накинув на неї кобеняк. У цьому шитому на плече добрячого козарлюги плащі вона майже потонула. З насолодою згорнула на грудях кудлаті фалди так, що з-під вовни виглядало лише її миле личко.

– Ніколи не думала, що такі прості речі можуть спричинити таке задоволення! – вдихнула вона прохолодне повітря, – Але я, здається, залишила тебе без вечері і теплої постелі?

– Не переймайся, – змахнув рукою Іван, – щось виметикую. Тобі зручно?

– В умовах, які склалися, зручно. Я весь час кажу собі, що могло бути гірше.

Іван кілька хвилин насуплено мовчав. Потім поглянув на неї.

– Ти дозволиш мені запитати тебе про щось?

– Запитуй, – знизала плечима дівчина.

– Як твоє ім'я?

– Навіщо тобі? – відповіла вона питанням на питання.

Іван знизав плечима і відповів просто:

– Ти мені подобаєшся. Дівчина навіть засміялась.

– Але ти мені не подобаєшся! – сміючись відповіла вона.

Іван не відступав:

– І все ж?

– Якщо тебе так цікавить, можеш кликати мене Ганною.

– Гарне ім'я.

– Мені про це вже говорили, і неодноразово.

– А звідки ти, Ганночко?

Ганна з викликом поглянула на Богуна, і він побачив у її очах хитрувати вогники.

– Ти допитливий, козаче. Скільки ж тобі років такому?

– Скоро виповниться двадцять.

– Старший на цілих п'ять літ... З Бару я. Чув про таке місто?

– Як не чути! Наш хутір поблизу Вороновиці, а це ж зовсім поряд!

– Ти ще й земляк?

– Виходить, що так.

Ганна підвелася і обтрусилася з одержі кілька сухих травинок.

– Ну от що, син реєстрового хорунжого. Час мені йти до своїх. Бувай здоровий, – вона трохи помовчала і раптом пом'якшила непривітний до цієї миті голос, – дякую тобі за все...

– І за те, що витяг тебе з неволі? – раптом вихопилося в Івана.

Вона не відповіла. Рвучко повернулася і пішла геть, мов попливла у вечірніх сутінках. Іван ще деякий час дивився їй вслід, після чого неспішно покрокував туди, де розмістилася команда його чайки. Задумливо роздивлявся вкриті сивою імлою мороку округи і чухав потилицю. Не міг зрозуміти, що відчуває гостріше: радість від того, що вона залишилася живою і неушкодженою після бурі, і він врешті знайшов її, чи смуток від того, що вона так швидко пішла. Іван вкотре ставив собі питання, на яке не мав відповіді: чому ж усі думки навколо неї, знову і знову? Чому стоїть перед очима і не дає спати, немов мана?

Нарешті Богун тихо пройшов поміж козаків, які розкинулися у живописних позах прямо на землі, та влігся поблизу Нечая і Обдертого. Ті вже давно і безтурботно хропли, підклавши під голови кулаки. Ліг, відкинувшись навзнаки, і почав роздивлятися високе зоряне небо над головою.

Цілий океан зірок. Міради дрібних холодних цяточок, які ледь помітно мерехтіли, підморгуючи юнаку, наче старому знайомому. А в зеніті, між розсипами зірок, застиг тоненький блискучий серпик місяця. Знайома, багато разів бачена картина. Під долонями м'яка шурхітлива трава, ніс відчуває пахощі степу, змішані з вогким ароматом ріки, а вуха вловлюють плюскіт невідомої живності в недалеких очеретах. Усе, як раніше, до його повної вражень мандрівки за Чорне море. Але дещо змінилося в ньому самому. Чомусь не втішає краса природи. Чомусь не йде сон, а серед зоряного неба, видимі лиш очам закоханого юнака, визирають знайомі риси. Усі думки навколо неї, у голові вдесьте носяться ті слова, що повинен був сказати їй, але не наважився...

Змучений думками не менше, ніж денною працею, Богун заснув далеко за північ. Але й уві сні бачив її усміхнене обличчя, чув слова, якими вона розмовляла з ним. І якби хто заглянув уважніше в обличчя молодого Богуна, він неодмінно б помітив, що той ніжно посміхається. Життя поступово розкривалося перед ним, приносячи з собою азарт бойовищ, версти шляхів, знайомства з новими людьми, новий досвід і нерозділене поки що кохання. І воно все було попереду, таке велике, повне невідомих подій життя.

Розділ IV

I

Не тишею, ладом і взаєморозумінням прийшли в Україну тридцять років сімнадцятого сторіччя, лише новим кровопролиттям та ворожнечею між польським та українським народами. Підстаркуватий король Сигізмунд, який усе своє життя перебував таємним членом ордену єзуїтів, сам того не розуміючи, копав яму під фундаментом Речі Посполитої, коли йшов назустріч побажанням Папського Престолу у впровадженні в Україні засад унії 1596 року. Король намагався обернути грецьку православну церкву під оруду Ватикану. Ту церкву, яка ще від часів київського князя Володимира Великого несла слово віри народу України. Цілком зрозуміло, що такі спроби були приречені на шалений опір з боку українців і в першу чергу представників українського воїнства – козаків. Ця боротьба, розпочата ще Северином Наливайком, йшла то притихаючи, то розгоряючись з новою силою вже майже сорок років, і Україна не збиралася капітулювати. Ще не забуто було ляхами приголомшення, яке охопило коронних гетьманів після різанини, учиненої козаками над

шляхетними вояками Золотої роти,⁴⁷ страти запорожцями гетьмана реєстру Грицька Чорного, якого було призначено на гетьманство польською владою, захоплення запорожцями Корсуня, Чигирин, Черкас, Канева, Переяслава. Тривожні звістки летіли до Конєцпольського у Бар одна за одною – Україна палає. Знову палає... Але ще повним сил почувався пан Станіслав! І полетіли до шляхти Волині, Галичини, Поділля, Брацлавщини і Подніпрянщини посланці коронного гетьмана із закликом оголошувати шляхетне посполите рушення супроти козацького свавілля. Характеру хрестового походу було надано католицьким духовенством виступу війська. А Орден домініканців пішов ще далі – ченці освятили меч коронного гетьмана і тричі обнесли його навкруг костьолу, подавши Конєцпольському з благословенням на поголовне винищення українського населення. Та не допомогло таке благословення гетьманові. Не знало військового щастя його дванадцятитисячне військо в тому поході. Не взнало б і надалі, якби не сталося між реєстровим і запорізьким козацтвом розбрату – поміркована частина війська, що складалася з реєстровців, котрі пристали до повстання, пропонували піти на переговори з ляхами, тоді як запорожці на чолі з Трясилом мали намір продовжувати війну. Радості коронного гетьмана не було меж, коли він дізнався, що вороже військо розколоте навпіл внутрішніми негараздами, і Трясило з частиною війська вирушив на Запоріжжя. Тепер він міг починати переговори з реєстровою старшиною – людьми, з якими завжди можливо було домовитися за допомогою пустих обіцянок і невеличких поступок, наданих їм особисто. І переговори відбулися. Козакам, у відповідь на припинення бунту і видання захопленої під час боїв арматі і полонених шляхтичів, було обіцяно реєстр у вісім тисяч чоловік. Новопризначений старший реєстру Тимофій Орендаренко радо погодився на умови і навіть зголосився по першому заклику вирушати з полками на захист Речі Посполитої. Йому було невтямки, що Конєцпольський і не збирається виконувати своїх обіцянок – ще сидючи в ридвані по дорозі до Бару, він надиктував писарю універсал, в якому визнавав Переяславський договір таким, що не має дійсної сили, і велів козацтву опиратися на Куруківську угоду. Тож не дивно, що Запоріжжя загуло і продовжило війну з брехливою польською владою. І нічого не міг поробити з цим Орендаренко, окрім як зняти з себе повноваження, надані короною, і передати їх черговому польському ставленнику – Іванові Петражицькому-Кулазі. Кулага повів себе дивним чином: замість того, щоб обстоювати права козацтва і православної церкви, повів реєстровиків на Запоріжжя і розпочав там бойові дії з Низовим військом, за що і був дуже скоро страчений своїми ж таки козаками.

Наступного року залихоманило саму Польщу – у квітні 1632 року помер беззмінний ще з часів Стефана Баторія король Сигізмунд III, і, користуючись такою нагодою, Московське царство спробувало повернути собі захоплену Польщею Смоленщину. Річ Посполита, яка не мала намірів віддавати завойованого, а натомість складала плани захоплення нових московських земель, була втягнута в чергову війну з північним сусідом. Напевне, саме тому на елекційному сеймі, що відбувся у вересні 1632 року, українське питання було вирішено надзвичайно лояльно – влада потребувала участі великої кількості охоче комонних козаків на допомогу кварцяному війську і реєстровим козакам Петражицького-Кулаги. Тож православні в містах Речі Посполитої отримали небачені вольності – для них було відновлено право займати посади у магістратах, засновувати школи і друкарні, вільно чинити церковні обряди за грецьким звичаєм. Ба, навіть православні єпископські кафедри, окрім Києва та Печерська, було відновлено у Львові, Луцьку і Перемишлі. Авторитет нового короля Владислава IV був однозначно визнаний серед козацтва. Чвари на деякий час забулися, і козаки поринули в боротьбу з московитами. О, вони, безперечно, були б ще більш активними в цій боротьбі, якби могли заглянути в майбутнє років на півтораста наперед!

Але все має свій початок і кінець. Закінчилася і війна з Московським царством. Після

⁴⁷ *Золота рота* – добірна військова хоругва, котра складалася з 150 шляхтичів з найвідоміших у Речі Посполитій родин і охороняла штаб коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Була повністю знищена козаками Тараса Трясила в районі Переяслава під час сумнозвісної для поляків «Тарасової ночі».

укладення влітку 1634 року Полянвського миру польський «ожел бялий»⁴⁸ знову, як це було після Хотинської війни і безліч разів до того, звернув свій незадоволений погляд на Україну. Репресії щодо православної церкви і непокірного козацтва розпочали свій перебіг добре второваною за попередні десятиріччя дорогою. Насамперед сейм 1635 року ухвалив заходи боротьби із Запоріжжям – було заборонено рух українського населення до Січі, постачання козацької фортеці провіантом та військовими припасами. Під страхом смерті будь-кому заборонялося приставати до низового товариства, а щоб заборони і погрози мали не лише характер пустої балаканини, сейм постановив закласти могутню цитадель над Кодацьким порогом Дніпра, на що відрядив з казни сто тисяч злотих і найняв знаменитого архітектора і великого знавця фортифікаційної науки, француза Гійома Лавасера де Боплана. І вже через чотири місяці на високому пагорбі над Дніпром височили дужі бастіони, закриваючи водний та сухопутний шляхи на Низ. Цю саму фортецю і взяв одного темного вересневого вечора безталанний отаман Іван Сулима, взяв і стер з лиця землі, за що й був зражений реєстровим козацтвом і страчений польською владою. Українське козацтво впритул підходило до чергової кривавої сторінки у своїй історії. На обрії з'являлась постать Павла Михновича Бута, котрого пізніше Україна запам'ятала під іменем славного гетьмана Павлюка.

II

«...Ой у лузі, лу-у-у-зі...»

Пісня забриніла якось сумно і надзвичайно чарівно, але раптом несподівано обірвалася. Так, ніби голос співака відкрив на мить запону реального світу, за якою тягнулася прозора далечінь нагрітого сонцем літнього степу, і раптово зачинив її, залишаючи напівтемряву куреня, сморід тютюнового диму й завивання хурделиці за вікном. За мить хропіння, ляскання карт до дощок столу та тріск лойових свічок складали звичне оточення, а пісня розчинилася в повітрі, немов і не було її ніколи. Іван мимоволі зітхнув. Він не любив зиму. Адже ніщо не може бути кращим, ніж вдихнути аромат вечірнього літнього степу, безжурно слухати спів цвіркунів та цикад... Але, напевне, з цим прийдеться почекати. На дворі якраз стояли тріскучі грудневі морози, а до Різдва залишилося всього два тижні, тож ці швидкоплинні рядки з пісні і напівсонний стан, у якому перебував Іван, розкинувшись на теплій постелі, намалювали щось надто прекрасне, для того щоб стати реальністю.

Довелося вставати. Богун з насолодою потягнувся і попростував у той куток куреня, де стояла діжа з прохолодною джерельною водою. Зачерпнувши, напився з об'ємистого ковша. На мить заломило зуби, такою студеною була вода. Іван повісив ківш на цвях і попрямував до гурту запорожців, які завзято ляскали затертими картами і час від часу наповнювали затишок куреня дужим реготом. Серед інших розрізнув Нечая, Обдертого, обох близнюків Карасів. Погладжував вуса, поглядаючи в карти, навіть курінний.

– А такої! – з силою вдарив картою до столу невисокий, але кремезний Паляниця. – Тепер що співатимеш?

Нечай, до якого були звернені слова Паляниці, спокійно покритив його карту.

– А такої! – друга карта Паляниці лягла поверх інших з різким ляском.

Нечай так само мовчки покритив.

– Паляниця, не роби хвилі. Біжи краще по горілку, – Савка Обдертий позирав на Паляницю, флегматично накладаючи люльку.

– Ну це ще побачимо! – затято кинув крізь зуби Паляниця. – На ось...

Нечай мовчки підняв із сирна дві останні карти.

– Ага, приймаєш! – зрадів Паляниця.

– Знайшов чому радіти, – хмикнув Савка.

– Ой шкода відра горілки, ой шкода! – піддражнив Паляницю один з Карасів.

⁴⁸ Тобто білий орел – герб Польщі.

– Кому, мені шкода?! – спалахнув Паляниця.

– Ну не мені ж, – вишкірився на нього білими зубами Обдертий.

Тим часом Нечай відбив останню карту Паляниці і пішов у наступ. За хвилину все було скінчено.

– Тю... Грати він сідає, – недбало кинув другий Карась. Паляниця почервонів, але всього через мить зумів себе опанувати.

– Агов, шибеники, хто там казав, що я жалкую? – він опустив руку в кишеню, після чого сипонув на сирно добрячу жменю срібних татарських гурушів.

– Ну... козак, козак! – розвів руками Савка.

Раптом вони обидва замовкли і отетерілими поглядами подивилися на Омелька – той неквапом зібрав зі столу монети і опустив їх всі до кишені свого жупана.

– До шинку підемо, – голосом, що не терпів сперечань, пояснив курінний. – Нічого в курені під святими образами пиятики вчиняти. Для того жид шинок і поставив. А тут, крім іншого, можливо, хтось відпочити захоче.

З курінним дійсно ніхто не почав сперечатися, тим більше Омелько, як завжди, мав рацію. Тож через кілька хвилин десяток козаків Тимошівського куреня, серед яких і Богун з Нечаєм, прямували, не звертаючи уваги на хурделицю і снігові замети, до великого шинку, що світив у холодну темряву вузькими отворами вікон за якусь сотню кроків від січової брами. Серед заметеного кучугурами снігу передмістя він виглядав чимось на зразок Ноєвого ковчега.

У шинку в ніс вдарив чад прокислого вина і пересмаженого м'яса. Великі столи, за кожним з яких могли вміститися по десятку людей, майже всі були зайняті. Тимошівці знайшли вільний стіл у кутку, неподалік від просторої паші коминка. Поряд гуляла компанія козаків Вищестеблівського куреня. Підпиті запорожці гамірно привітались з новоприбулими:

– О, дивись, і тимошівці нині забавляються! – розв'язно вигукнув один з них. – Пийте, браття, на цім світі, бо на тому не дадуть!

– А ми так і чинимо, панове-браття, – Омелько з пошаною схилив голову перед вищестеблівцями, після чого загудів до жида-шинкаря: – Гей, шинкарю! А давай нам, що маєш. Та пісного, скурвий сину!

Швидко забігали служники. На столі з'явилися риба, житня тетеря, щерба і горілка. Голосно дзенькнули чарки.

– За всіх здоров'я! – гаркнув Омелько, – і за вас, братчики, – повернувся він до вищестеблівців.

– Слава! – відповіли ті, аж стеля затряслася.

Після того, як чарки спустіли, Омелько нахилився до Івана:

– Іване, – раптом поставив він зовсім несподіване запитання, – а пам'ятаєш про нашу давню розмову про ляхів, харцизів і наше до них ставлення?

Іван витріщився, не розуміючи запитання:

– Про що ти?

– Про наїзд на хутір мого хорошого знайомого, про бій і поранення, а також про одного хороброго і не по роках розсудливого хлопчика, – з посмішкою підморгнув Омелько.

– А... Тепер пригадую. Чому ти згадав?

– Сьогодні великий день, Богуне, – таємниче мовив Омелько. – Сьогодні ти побачиш людину, яку насправді турбує доля поневоленої ляхами України.

– Панове молодці, – Омелько підвищив голос, беручи до рук наповнену оковитою чарку. – Хочу, щоб ви знали – я привів вас сюди не лише задля чарки. Саме сьогодні я отримав звістку. На мій погляд, надзвичайно важливу звістку. До нас на Січ з України вирушив чоловік, якого я поважаю, і він заслуговує цієї поваги. Дуже скоро він буде тут, серед нас. Усе про що прохаю вас: вислухайте його, і вам стане зрозумілим, чому я наголосив на цьому. А доки що за козацьку славу!

Угору злетіли руки з чарками. Скоро озвалися музики на лаві біля шинквасу, і гулянка пішла широко, із запорізьким завзяттям. Проходила година за годиною, підходили на вогник

інші мешканці козацької столиці. Врешті шинок заповнився вщерть. З гарнізону Січі, який з огляду на зимовий час і те, що до різдвяної ради і вибору нової старшини залишалося близько двох тижнів, нараховував усього п'ять сотень козаків, тут, здається, було зібрано чверть. Не дивлячись на лютий мороз на вулиці, служники шинку скоро змушені були відкрити ляди, які вели на горище, та все ж задуха давала про себе знати. Навіть курці з запаленими люльками змушені були виходити в сніги, що взагалі у запорожців не малося за характерне. Проте інакше в шинку повітря стало б нестерпним.

Коли до приміщення зайшли кілька старшин у кармазинових, підбитих ведмежим хутром киреях, одразу ніхто, за винятком Омелька, переяславського курінного Непийпиво і ще кількох січових старшин і не помітив. Вони швидко пройшли до шинквасу і зупинилися там, оглядаючи освітлений мерехтливим світлом кількох десятків свічок простір шинку. По засніженому одягу і втомленому вигляду було зрозумілим, що вони подолали щойно досить далеку дорогу. Про щось перемовившись із шинкарем, вони отримали від нього по кухлю гарячого вина і почали пити його стоячи біля шинквасу – шинкар лише руками розвів, мовляв, немає вам, люди добрі, де сісти. Один з прибулих – смуглявий, схожий на турка чоловік років сорока п'яти, зацікавлено оглядав присутніх. Нарешті його погляд натрапив на Омелька. Омелько без зайвих слів встав з-за столу і вирушив до шинквасу.

– Вітаємо вас, пане Павло! – гучно, так, щоб чули всі навкруги, звернувся він до старшини.

Той простягнув йому руку, але поглядав так, ніби не міг впізнати.

– Не впізнаєте? – продовжив Омелько. – Воно й не дивно. Через мою пику славно пан поручник мечем пройшовся, царство йому небесне. Омелько я, Чорний. Пам'ятаєте?

В очах незнайомця майнув вогник. Він щось посилено пригадував.

– Чорний?! – мовив нарешті низьким приємним голосом. – Чому ж, пригадую. Небагато я зустрічав живими тих, з ким під бунчуком Оліфера Стеблевця в Польщу ходив... Небагато. Та й тебе не впізнати!

Він міцно потис Омелькову руку. З виразу його обличчя було помітно, що ця зустріч була для нього несподіваною, але приємною.

– Чув я від ляхів, що ти мало не з дияволом побратався. На Поділлі за твою голову золотом платять.

– І багато дають? – примружився Омелько.

– Мало! – вибухнув сміхом прибулий. Слідом за ним зареготав і сам Омелько.

Кілька хвилин панувала мовчанка. Всі присутні в шинку зацікавлено дивилися на прибулих. До них і Омелька підійшли Непийпиво, вищестеблівський курінний отаман на ім'я Вус і ще кілька старшин.

– Панове-молодці! – звернувся до всіх Омелько. – Придивіться пильно до людей, що стоять перед вами! Бо вони не просто прибулі на Січ нетяги. Ще від ранку мав я звістку, що їде до нас лицар і захисник України, славний генеральний хорунжий військовий Павлюга з товаришами, тож з години на годину очікував його появи перед товариством, про що і вам не так давно казав. Знаю-бо і свято вірю, що поява такої людини на матінці-Січі, – це гасло для нас підняти зброю проти триклятих лядських псів. Тож слухайте його, панове-молодці, і карбуйте кожне слово в пам'яті. Тому що сьогодні ви маєте змогу стати свідками нової зорі нашої боротьби за поправні права козацтва, спаплюжену крулев'ятами українську землю і за повалення собачої унії!

Смуглявий старшина схилив голову і приклав до грудей правицю на знак подяки Омелькові за його слова.

– Гарно говориш, пане курінний. Але для всього є свій час. Спочатку б не завадило нам з дороги повечеряти, по чарці випити. А потім і про справи мовити. Та тут серед чесної компанії і яблуку нема де впасти!

Омелько махнув головою і повернувся до столу, за яким сиділи його тимошівці.

– Агов, запорожці! Хіба не знайдемо місця для доброго чоловіка? Мерщій посувайтесь!

Через мить за столом стало стільки вільного місця, якого сповна вистачило на всіх трьох прибулих. Іван уважно поглядав на них, намагаючись краще роздивитись людей, до

яких з такою пошаною і таким захопленням ставився Омелько. Усе намагався зрозуміти, чому їх поява так оживила отамана. Нарешті старшини поважно зняли з себе і віддали служникам дорогі киреї, дочекалися, доки на столі приборуть, і лише тоді сіли на лаву.

– Дозвольте ж, панове-молодці, ближче познайомити вас із шляхетним паном, гонором та славою війська його гетьманської милості – Павлом Михновичем, – вказав на гостя курінний.

За столом стало тихо. Козаки все ще не йняли віри, що генеральний хорунжий реєстрового війська сидить з ними за одним столом, наче простий собі козак.

– Познайомтесь і з товаришами моїми, – відповів Павлюк. – Перед вами славний полковник ніжинський Степан Остряниця та давній мій товариш і порадник Дмитро Гуня. І присягаюсь перед всім шановним товариством: ці люди заслуговують шани не меншої, а може, й навіть більшої, ніж я.

У цей час Омелько щось прошепотів шинкареві, який послужливо зігнувся біля курінного отамана, і через лічені секунди служники принесли звідкілясь барильце меду. Старий, витриманий не менше десяти літ, напій запінився по кухлях товариства.

– За здоров'я славного нашого генерального хорунжого і його шляхетних товаришів! – піднявся з лави Омелько.

– Слава! – одразу ж заgrimів шинок.

Павлюка знали й поважали серед козацької сіроми, тому поява його справила надзвичайне враження – за лічені хвилини в шинок, який і раніше був повним людей, збіглись ще не менше сотні братчиків. Запорожці сиділи і стояли навкруги, прикипівши очима до Павлюка, Гуні й Остряниці, немов вибачаючись за те, що не впізнали їх одразу. Мало того, скоро під стінами шинку, не дивлячись на мороз, почав утворюватись натовп тих, хто вже фізично не міг протиснутися до приміщення. Царювало пожвавлення. Серед козаків пройшов слух, що генеральний хорунжий, користуючись нагодою, бажає оголосити важливу для товариства новину.

Тим часом за столом, де поряд з Богуном, Нечаєм, Омельком і рештою тимошівців сидів Павлюк, вдруге наповнили кухлі. Тепер піднявся сам генеральний хорунжий. Зі срібним кухлем у руці він став на лаву, здіймаючись над рештою козаків. Деякий час дивився задумливо навкруги, на натовп, який очікував його слова, вдивлявся в обличчя козаків.

– Хочу і я пригостити вас, шановне товариство, – мовив він, і його низький, проникливий голос залунав над притихлими запорожцями. – Усім меду! – Павлюк зачекав кілька хвилин, доки шинкар не викотив на середину діжку з медом, а козаки, вибивши з неї накривку, розлили напій по кухлях, ковшах і чарках.

– Маю я дещо сказати до вас, дорогі мої товариші, – постать Павлюка, шляхетне, з тонкими рисами, обличчя, – все приковувало до нього увагу. – Я не випадково зайшов сюди, перед тим як з'явитися у кошового отамана. Не випадково розділив з вами хліб-сіль. Не випадково п'ю за ваше здоров'я, а ви за моє. Бо ви – це Січ. Тож вип'ємо за Січ і за людей, які роблять її християнською твердиною на межі хрещених земель. За простого козака, що він тисячу тисяч разів полив своєю гарячою кров'ю те, що дороге нам усім – волю і глорію нашу – козацьку славу... Вип'ємо і за тих, хто не сидить тепер поряд з нами. Хто сприйняв смерть за те, задля чого Січ-матінка стоїть. Нехай земля їм буде пером, а пам'ять навіки залишиться в наших серцях.

І вип'ємо, панове-браття, за гонор. Аби всі ви пам'ятали – є на багатостраждальних землях України вільні козаки, які мають зброю в руках для того, щоб захистити права свої. А вони, тобто права ці, попираються в Речі Посполитій на кожному кроці! Чи може брешу я, лицарі?!

Запанувала мертва тиша. Кожен з присутніх боявся пропустити бодай одне слово високого гостя, тож усі мовчали. Лише десь за стіною було чути шипіння закипаючої води і дзвін посуду. Кухня при шинку жила своїм гарячим життям, не дивлячись на політику і високі ідеали.

– Чиста правда! Душать ляхи – в очах темніє! – пролунав серед тиші чийсь похмурий

голос.

Павлюк, здавалося, очікував саме цієї фрази.

– І вам не до вподоби те, що діється в Україні?

– Та яке там к бісу до вподоби! – озвалися запорожці. – Руки чешуться ляхам боки обдерти.

– Виписку їм нагадати б, унію, Наливайка з Косинським!

– Пустити крові лядської! – гаркнув, не відстаючи від інших, Богун. І не лише хміль, що бродив у голові, спричинив до вигуку. Цієї хвилини він пригадав давній наїзд на батьків хутір. Перед очима постало перелякане обличчя матері й багряна кров, що струмочками стікала по білосніжному полотну Омелькової сорочки. Картина була такою живою, що, здавалося, у ніс вдарив ядучий сморід порохового диму. Пригадав також батькові спроби домогтися справедливості та насмішки, якими супроводжували такі спроби старостинські посіпаки; згадав холодне вістря списа, спрямованого в груди йому, чотирнадцятирічному хлопчаку, польським жовніром.

Нечай, який тримався поруч, здивовано позирнув на побратима. Іван, завжди спокійний, часом навіть нерішучий, відкривав тепер перед ним нові риси свого характеру. Перед Данилом стояв двадцятип'ятирічний козак з ріденькими поки ще вусами, скуйовдженим чубом і палаючими очима. Саме цей вогонь в очах Богуна вразив Данила. Саме він підказав Нечаєві – поряд той, у спільній боротьбі з ким потрібно пройти життєвими теренами. Боротися і, можливо, віддати життя за Батьківщину. Тому що і сам Данило Нечай відчував у собі такий вогонь, тож полум'я в очах Івана, поки що підсвідомо, викреслило майбутнє Нечая – славного лицаря, ім'я котрого навіки закарбовано на сторінках української історії. Те, про що безліч разів говорилося в козацькому середовищі – а саме війна супроти Речі Посполитої, ставало для Данила реальним фактом. І він ясно відчув, поряд з ким має повести цю війну, зустріти перемогу або поразку, тріумф або крах. І, як справжній запорожець, рвонув з піхов шаблю, здіймаючи високо вгору хижі блискуче лезо.

– Слава Павлюку! Слава Україні! – з усіх сил вигукнув він.

І тієї ж миті ревіння сотні глоток підхопило його крик і підняло, оминаючи закіптюжені дошки стелі, мало не до небес. А майбутній гетьман Павлюк стояв на лаві, височіючи над козаками, і радісно поглядав на них. Початок було покладено. Цей дикий, свавільний натовп визнав його і підтримав. Тож тисячу разів був він правий, коли наважився на бунт і вирушив до Запоріжжя. Сьогодні їх перед ним сотня, а завтра будуть десятки тисяч. А це вже сила, здатна зломити залізні ряди кварцяного війська. І Павлюк, точнісінько як і Нечай, що позирав на нього захопленими очима, відчував – десь за темрявою ночі народжується новий день, а з ним і нова війна за сплюндровану польською шляхтою Батьківщину. Кривава і страшна, не перша і не остання для України. Але це буде його, Павла Бута, війна. За ним підуть козаки, а він віддасть усі сили задля того, щоб звільнити предківщину від чужинського пана і католичної ересі. Попереду могла очікувати смерть, або, як нагорода, народна пам'ять на віки про нього – першого гетьмана вільної і незалежної України.

Павлюк ще раз обвів поглядом запорожців, що шаленіли навкруги, і неквапно підніс до вуст срібний кубок, який тримав у руці. Довгими великими ковтками пив він запашне медове вино, і янтарні краплини скапували із сивих вусів генерального хорунжого реєстрового козацького війська, майбутнього гетьмана і мученика. На яскраво-червоний кармазин жупана падали ті краплини. Відраховував останні дні грудень 1636 року.

III

За Павлюком на Січ сотнями потягнулись з волості випищики. З дня на день, пішо і комонно прибували до Микитиноного Рогу ті, кому не знайшлося місця в реєстрі гетьманського війська. Чутки про те, що Павлюк має намір збройною рукою виступити супроти корони, настирливо поширювалися Україною від Чигирина до Львова, немов весіння повінь, яка рве греблі та заливає поля і луки. Тож всі ті, кого влада не порахувала за потрібне поважати згідно з його лицарським статусом і елементарно не давала жити

нормальним життям, а таких було надзвичайно багато, всі вони приєднували свої списи, шаблі, мушкети і гарячі серця до війська бунтівного генерального хорунжого. За два тижні по Різдву, коли нарешті вляглися гарячкові суперечки щодо виборів кошового отамана і військової старшини, коли минули святкові застілля і почався великий піст, Січ гуділа голосами десяти тисяч чубатих відчайдухів, що прибули сюди звідусіль. Для зимового періоду така кількість людей на Низу була не характерною, навіть дивною. Утім, якщо придивитись ближче до коренів козацького незадоволення, нічого дивного не відбувалося. Початку 1637 року судилося стати тим рубежем, на якому тихе невдоволення буйних козацьких мас владою почало набувати відкритих форм, і Річ Посполита несподівано для себе стала перед загрозою, ступінь якої дуже недооцінювала. Ще болючими для козаків були наслідки Куруківської угоди, згідно з якою багато тисяч природжених воїнів були виписані з реєстру і позбавлені козацького звання і привілеїв. Ще не забули запорожці сморід диму, в якому горіли козацькі чайки, спалювані під наглядом польських комісарів. Позаминулорічні події, коли Сулима пустив кривці гарнізону Кодацької фортеці, теж залишили глибокий слід у пам'яті низового лицарства, адже від того часу пройшло менше двох років, а Кодак знову стовбичив десятисаженними мурами, немов надзирач над козацькою вольницею. І ті, хто ще недавно чухав потилицю, не розуміючи, як сталося, що Сулима, скутий по руках і ногах, опинився у Варшаві під сокирою ката, тепер скреготіли зубами, жадаючи людською кров'ю змити власну провину в смерті кошового отамана Івана Сулими.

Одним словом, поява на Січі Павла Бута була своєчасною і добре продуманою. Тож уже на початку лютого почалася посилена підготовка до великого походу. У майстернях січового передмістя кувалася зброя, молотили порох. Робітники ладнали вози для обозу, важкі кантари і гарби для перевезення армат. Довгими вервечками потяглися з України валки саней, навантажених хлібом, салом, сукном, шкірами, фуражем, селітрою, залізом і ще десятками найрізноманітніших речей, потрібних війську. Усе це, звичайно, не могло залишитися поза полем зору коронних гетьманів, проте вони не поспішали реагувати. Коронне військо продовжувало стояти на місцях своїх звичних зимових леж, крізь пальці позираючи на цю підозрілу підготовку.

Розпочалося вже в середині лютого, доки ще не розмерзлися степові шляхи, скуті крижаним панциром, не розлилися річки та ручаї. Щоправда, ціль походу була зовсім не тою, на яку всі очікували. Павлюк повів шеститисячне військо з шістьма великими і двома десятками менших гармат у буджацькі степи, зголосившись після недовгих перемовин стати на допомогу кримському хану Батир-Гераяу в його війні супроти свавільної буджацької орди. Але досвідчені запорожці багатозначно хитали головами, розуміли-бо – цей похід є не що інше, як репетиція перед головними подіями, репетиція потрібна задля того, аби владнати військо і заробити гроші на майбутню велику кампанію.

* * *

Циган – подарований батьком перед відбуттям на Січ вороний красень-кінь – благально косив бузковим оком на вершника, який ось уже дванадцять годин не давав йому перепочинку, а ратище увінчаного червоним прапорцем списа холодило руку навіть через хутрянну рукавицю. Іван поглянув на Савку Обдертого, який їхав сидячи на велетенській кантарі, привалившись до чавунного тіла гармати. Кантару тягнули вісім пар коней-вагозовів. Натужно переставляючи ноги, могутні тварини повільно везли свій багатопудовий вантаж.

– Савко, примерзнеш до неї, їй-бо! – пролунав поряд з Іваном веселий голос. Богун пізнав Нестора Неїжсало – молодого козака їхнього куреня, чий занадто круглий вид виказував причину, з якої він отримав своє прізвище.

– Коли ти теревениш, я відпочиваю, – буркнув Савка, не розплющуючи очей.

– А мороз таки лютий! – почувся позаду голос Нечая.

За мить Данило наздогнав Богуна, і їхні коні пішли поряд. Шитий золотом кармазин Нечаєвого жупана виблискував у променях вечірнього сонця, неначе татарський іджиар. Іван

посміхнувся – схильність Нечая похизуватись дорогим одягом уже давно помітили у Тимошівському курені, про що при нагоді успішно зубоскалили. Ще полюбляв пан Данило коштовну зброю, проте такі вподобання серед запорожців ніколи не викликали подиву. От і тепер при боці Нечая шабля з руків'ям слонової кістки, прикрашеним кількома досить великими смарагдами.

– Де ж ті татари? – знову почав провадити свого Неїжсало. – Третій день йдемо, і немає жодної душі!

– А що, хіба заскучав за ними? – запитав Богун.

– Скоро побачиш. Ти, хлопче, ще й не радий будеш, коли вони тебе з коня стягнуть і батогами по голому сподові відшмагають, – насмішувато кинув Савка.

– Нехай спробують! – умить набундючився Нестор.

– І що його пробувати? Всиплять нижче спину канчуків та й годі.

Неїжсало почервонів.

– Ти, Савко, забагато на себе береш. Не займай, чуєш, а то...

Обдертий ліниво відмахнувся:

– Та годі тобі, розквоктався...

Нечай поплескав Нестора по плечу.

– Не переймайся ти, хлопче! Що, Савку не знаєш? Його ж хлібом не годуй, тільки дай когось підсмикнути.

Обдертий мовчав. Він байдужно позирав на обрій, де серед білого покривала зими чорною комахнею виникнув авангард війська буджацьких татар. Спокійно діставши зі шлика люльку, він вказав на них Несторові.

– Ну ось і допросився. Готуй, малий, шабельку, покажеш, чого вартий.

Десь попереду, мабуть, від передніх лав, де їхав Павлюк з осавулами, обозним, джурами і сурмачами, засурмили. Дзвінко, навіть весело пролунав у морозному повітрі сигнал тривоги. Усім уже давно набридло ходити замерзлими степами, наздоганяючи буджацьку орду, яка не наважувалася прийняти бій і кружляла Диким Полям на відстані денного переходу від Перекопу. День тому спинився кошем і Батир-Герай, який вів своїх нукерів в ар'єргарді козацького війська. Він, очевидно, мав на меті дати перепочинок утомленим коням і людям, і лише Павлюк йшов не спиняючись, немов хорт, який натрапив на слід пораненої дичини. І ось тепер, коли сили козацько-ханського війська було поділено, буджаки нарешті вирішили дати бій.

Павлюк, виїхавши вперед на чолі старшини під хоругвами і бунчуками, приставив до очей далекоглядну трубу.

– Стати обороною рукою, – коротко кинув він не обертаючись. – Кіннота на фланги, вози, армата попереду.

– Стати обороною рукою! – залунали крики курінних отаманів, дублюючи команду по куренях.

– Кіннота на фланги! – летіли слова, потопаючи в гуркоті сотень кінських копит.

– Вози наперед! Випрягай коней, станови у три ряди!

– Армату до бою! – вигукнув обозний, даючи коневі остроги. Удруге проспівали сурми.

Гетьманські джури одне за одним здіймали на ратищах високо вгору різноманітні гасла, керуючи за їхньою допомогою швидкими еволюціями війська. За кілька хвилин, швидко і без метушні похідна запорізька валка перетворилася на добре укріплений табір. Правильної форми чотирикутник з возів закрив собою піхоту, тяглових коней і обозну обслугу. Ліворуч і праворуч від нього дві тисячі комонників наїжачилися блискучими рихвами списів. Піхота з мушкетами і самопалами напоготів займала бойові позиції за возами, а пушкарі енергійно готували, забиваючи у жерла щедрі заряди картечі, усі двадцять шість гармат. Скоро готовий до бою вагенбург⁴⁹ націлився чотирма тисячами стволів у темні татарські лави, що швидко

⁴⁹ Вагенбург – німецька назва рухомого табору з возів, яким, згідно з середньовічною тактикою бою, іноді оточували фалангу бійців.

наближалися.

Омелько, знаходячись на чолі комонної частини Тимошівського куреня, пильно вдивлявся в те, що діялось у ворожому стані. Першим враженням було те, що татар разів у десять більше, ніж запорожців, хоча будь-хто знайомий з татарською тактикою розумів – їхня кількість набагато менша. Кожен буджак мав із собою трое-четверо коней, тому в очах рябіло. Усе ж кількість ворожого війська перевищувала як мінімум утричі регімент Павлюка, хоча, навіть не дивлячись на цей факт, татари діяли вкрай нерішуче. Після блискавичного наближення вони стали кошем за межами дистанції пострілу з вогнепальної зброї і розпочали герці. По одному, по двоє чи по троє, або цілими півсотнями під'їздили вони до козацького табору. Вимахували кривими шаблями, пускали з луків стріли, сипали образами на адресу козаків, переважаючи татарську і ламану українську мови. їхні стріли з широкими, немов сокирки, вузькими, наче шило, або перехрещеними рихвами стали першими сувенірами запорожців. Козаки не залишали без відповідей таке глузування і у відповідь на словесні образи летіла лайка чистою татарською, а стріли повертались до своїх господарів не менш влучно, ніж були послані до козацького вагенбургу. Трохи згодом з дозволу Павлюка почали виїздити до герцю і запорожці. Блискавично вилітали вони з воріт табору, вимахуючи шаблями, або зі списами напереваги підскакували до татарських батирів, і доля останніх висіла на волосині в такі хвилини. Запеклі двобої і швидкі сутички невеликих загонів затайгаються до темряви.

Ніч. Яскраво-зоряна ніч запанувала над притихлим у зимовій сплячці степом. Та чи спить він? Скоріше, не спить. Зачаївся в напруженні. Тисячами пар наляканих заячих та хижих вовчих очей спостерігає він за людьми. Уважних орлиних та недовірливих совиных очей. Десять рятуються від цього смертельного для них скупчення людей олені, дикі кози, вепри й тарпани. Наївні тварини не можуть зрозуміти, що людям тепер немає до них діла. Вони прийшли на вкриті снігом рівнини задля того, щоб вбивати одне одного, тож тимчасово безпечні для звірини.

У таборі палали вогні і майже ніхто не спав. Збудження перед давно очікуваним бойовищем давалося взнаки, а ранні сутінки не додавали бажання відпочивати. У куренях тільки що зготували вечерю, тож запорожці, посідавши великими колами навкруг похідних казанів, сьорбали гарячий, заправлений шкварками і м'ясом куліш. На валах, що їх ще завидно всіпи влаштувати перед периметром з возів, перекрикувалися вартові. Ці вали, точніше, те, як вони були зроблені, примусили Івана поважати Павлюка ще більше, ніж він поважав його досі. Він міг упевнитись, що його отаман – дійсно геніальна у військовій справі людина. Замість того, щоб вгризатися, вибиваючись із сил, у мерзлий ґрунт, Павлюк наказав просто накидати снігу і полити його топлею на вогнищах задля такої цілі водою. За годину на морозі все це перетворилося у справжню ковзанку. Видряпатись наверх валу і втриматись на ногах стало надзвичайно складно навіть за умови того, що ніхто в тебе при цьому не стріляв і не колов списом. Що ж до непідкованих татарських коней, для них така перешкода була рівнозначною мурам нездоланої Трої.

Богун мовчки вдивлявся в цятки вогнів у ворожому таборі. Такі далекі і крихітні, вони здавалися нереальними в темряві, яка постала над степом. Десять там, навкруг тих вогнищ сидять люди, котрі через кілька годин почнуть стріляти, різати і колоти його друзів і самого Івана. Але він не відчував ні злості на них, ані страху. Звично вже підраховував у думках кількість здобичі, яку отримає разом з козаками свого куреня у разі завтрашньої перемоги. Зрозумівши, про що думає, Іван посміхнувся в темряві сам до себе – хід думок справжнього запорожця, для якого війна є роботою, і за неї має бути винагорода. І він стискав у руці руків'я шаблі. Так, війна – це робота, і завтра її має бути багато...

IV

Сурма засурмила гасло до бою, як тільки у повітрі почали сіріти перші ранкові сутінки, і одразу ж козацький табір сповнився криками, тупотом ніг, іржанням коней і брязканням зброї. Козаки займали бойові позиції на периметрі, готували мушкети. Пушкарі діловито

поралися біля вкритих памороззю гармат. Отаманські джури бігали по табору, доносячи накази Павлюка до підрозділів війська.

Богун сидів у сідлі свого огира, знаходячись поряд з Омельком на чолі комонної сотні Тимошівського куреня. Вони очікували. Час кінноти ще не настав – спочатку ворожий наступ мали відбити піхотинці, які зараз завмерли, вивчаючи поглядами понад мушкетними стволами темні лави комонних татар. Маленькі, чумазі, у вивернутих хутром назовні кожухах, буджаки були схожі на чортенят, вимашчених смолою з пекельних казанів. Їхні низькорослі коники, що гривами майже діставали землі, довершували кумедний вигляд кочівників, роблячи все зовсім несерйозним. Несерйозним, якби не їх кількість! При першому ж погляді на ворожу орду стало зрозумілим, що вірогідніше за все вночі до них прибула підмога. Тож тепер татари охоплювали козацький вагенбург з трьох сторін, а за необхідності легко могли взяти його в кільце. Підтвердив факт прибуття до ворога підкріплень і захоплений запорізькими пластунами «язик». Перед тим як його закололи списом, татарин розповів про прибуття салтана Азамата з десятьма тисячами вершників, після чого кількість орди нараховувала близько двадцяти п'яти тисяч. Натомість посол союзника Батир-Герая, який прибув до Павлюка годину тому, приніс звістку, що хан вирушив їм на допомогу, але прибуде лише надвечір, отже, поки що на його допомогу можна було не розраховувати. З огляду на все це Павлюк прийняв єдине вірне рішення – відбиватися в таборі і не чинити до прибуття кримців жодних спроб контратакувати. Зайві втрати не входили до планів козацького отамана.

Джура, який примчав до Омелька Деривуха, мав заклопотаний вигляд.

– Пан отаман наказав всім спішитись і займати позицію на валу. Комонної вилазки доки не буде, – кинув він курінному.

Козаки сусіднім тимошівцям куренів, блимаючи широкими шароварами, бігли вже до периметра. В татарському стані почало поступово наростати низьке гудіння, яке час від часу перекривалось посвистом і криками. Мурзи впорядковували і шикували свої орди, після чого, корячись наказу салтана Азамата, рухнули їх уперед. Атака на козацький табір розпочиналась.

– Що ж... Усім спішитися! – не без жалю в голосі кинув Омелько до козаків. – Хутко на вали, панове-молодці! Залємо бусурманам сала за обшивку! Уперед! – і першим, нагнавши коня в обоз, побіг до периметра табору. За ним кинулися решта тимошівців.

На валу козаки терпляче очікували наближення противника на відстань пострілу з вогнепальної зброї. Іван впав поряд з іншими просто на кригу і, приготувавши мушкет, почав вишукувати першу ціль серед густих мас атакуючої кінноти. Татари тепер щодуху поганяли коней у напрямку табору. Грізне тисячоголосе «Алла!» ширилось, поступово ховаючи під собою решту звуків.

Першою бухнула гармата. Гулко, моторошно. За нею ще дві і ще одна, посилаючи у ворога смертельний вихор картечі. Хмари порохового диму ще не встигли розійтися полем, як гармаші вже заходилися заряджати гармати вдруге, одночасно вимірюючи їх згідно з поправками, внесеними після першого залпу. Одна за одною вдарили шість менших гармат. Передні лави атакуючої орди почали нести відчутні втрати, однак зупинятися і не думали. Скоро у відповідь вдарили з гармат татари. Два постріли з важких кулеврин лягли настільки влучно, що козацький табір на мить затих. Одна з куль підняла в повітря великого воза з такою легкістю, ніби це був листок з дерева, і пожбурила його прямісінько в табун тяглових коней. Кілька скалічених тварин почали страшно кричати. Саме кричати – Іван міг би заприсягти ся, що болісні крики виходять з людських горлянок, якби не бачив того, що відбувалося на власні очі. Пройшло не менше хвилини, доки нещасних тварин не добила запорожці. Друга куля, пройшовши над самими возами, відібрала життя у чотирьох козаків Попівського куреня.

– На біса! – вилаявся, побачивши все, Омелько, який лежав поряд з Іваном. – Добрі гармати, ой добрі! А тільки треба б зробити, щоб вони не в наш бік промовляли.

Вслід за гарматними кулями в повітрі засвистіли сотні татарських стріл, заляскали поодинокі постріли з вогнепальної зброї. Стріли, пущені високою дугою, посипались,

минаючи вал і периметр, на голови козакам, подекуди відшукуючи жертви. Проте залізні обладунки і зимовий одяг запорожців робив їх вкрай неефективними. Запорожці, не ховаючись від них під вози, вичікували, аби злагодженим залпом з мінімальної відстані спричинити максимальну шкоду ворогу. Скоро й вдарили. Кілька тисяч мушкетів вистрелили одночасно, і табір одразу ж заволокло димом, немов від пожежі. Другий і третій залп довелося робити навмання. Але судячи з виття, яке неслося з боку атакуючих, вони були цілком вдалими. Коли дим розвіявся, стало зрозумілим, що атака захлинулася – орда спішно відходила до попередніх позицій, залишаючи під козацьким окопом сотні нерухомих тіл коней та людей. Десятки конали, не отримуючи від наляканих одновірців допомоги. Біла рівнина перед окопом рясно вкрилась яскраво-червоними плямами. Почалася артилерійська дуель на великій відстані, яку козаки вигравали – шість кулеврин проти двох татарських робили набагато більше шкоди. Щоправда, менша армата змушена була мовчати, не в змозі донести до ворожого коша своїх залізних «буханців». Зате допомагав крижаний вал – він захищав табір від доброї половини ворожих ядер.

– А пушкарі в голомозих неважні, – сплюнув на бік Савка. – Он як у вали б'ють.

Цієї ж миті, немов у відповідь на Савчині слова, над самими головами козаків пролетіло чергове ядро. Вдарившись до землі, воно оглушливо вибухнуло, засіваючи табір шматками гарячого чавуну. Хтось застогнав і впав, схопившись за груди. Богун придивився і побачив, що це Нестор Неїжсало. На якусь мить Іван зустрівся з ним поглядом, і його мов обпекло, стільки в погляді молодого козака було болю та страху. За хвилину молодики вже підхопили пораненого на ноші й понесли вглиб табору, туди, де було розвернуто похідний шпиталь. Богун бачив, як з рукава його жупана на затоптаний сніг потекла тонка цівка крові.

– Ось тобі й маєш, – зітхнув Нечай.

– Мушкети готуй! Зараз знову полізуть! – ніби у відповідь, заволав Омелько.

Зціпивши зуби від злості, Іван підняв свою улюблену мисливську рушницю, з якою не розставався в жодному з походів – на відміну від мушкета вона мала приціл, тож перевершувала його влучністю. У Тимошівському курені любили простодушного Нестора Неїжсало, тому його поранення, яке могло бути й смертельним, справило на всіх гнітюче враження. Богун звів курок кремінного замка.

– Далеко, – зауважив Нечай.

Іван мовчав. Старанно прицілившись, він натиснув на гачок. Відчувся сильний поштовх у плече, тріск пострілу, а за дві сотні кроків вершник у гостроверхому капелюсі шкереберть полетів на землю. Швидким завченим рухом Іван сипонув з порохівниці у ствол заряд пороху, загнав шкіряного клейтуха, потім кулю. Кілька крупинок пороху всипав на пановку. Удруге прицілився, і за мить ще один татарин упав з коня, щоб вже ніколи не піднятися. Швидко зарядив утретє. Постріл.

– Так їх, Богуне, так! – захоплено вигукнув Нечай і собі пальнув у ворожий стан, щоправда, не з таким успіхом, як Іван. Тож скоро закинувши таку справу, почав заряджати рушницю Богуна, доки той уважно видивлявся майбутню жертву. Вмить заряджати зброєю почали Обдертий і решта козаків. Швидко забивали вони у стволи мушкетів заряд за зарядом і готувались стріляти, коли татари наблизяться бодай на півсотні кроків. Одночасно дивувались надлюдській влучності Богуна – півтораєта кроків, на яких тепер знаходились ворожі лави, готуючись до атаки, були максимальною відстанню навіть для дуже доброго стрільця.

А Богун по одному нищив кочівників. Ставши на коліно, він раз по раз відшукував чергову жертву і посилав їй назустріч свого смертельного посланця. Жодного разу не схибив. Повністю зосередившись на прицілюванні, навіть не чув, як жупан пробила і, вдарившись до завбачливо одягнутого під жупан панцира, застрягла в хутрі довга стріла.

Нарешті татари пішли на новий приступ. Тепер стріляли вже всі запорожці, але вороги все сунули й сунули, цілими сотнями валячись під слизьким крижаним валом. Деякі навіть намагалися видертись вгору, але тут їх зносив шквал свинцю, пущений майже впритул. Тож скоро під валами у калюжах крові лежали цілі купи людського та кінського трупу. Але буджаки не вгвали. Очевидно, салтан Азамат кидав у бій всі сили, розуміючи, що тепер має

єдиний шанс здобути козацький табір – адже після підходу війська Батир-Герая це було б неможливим. То в одному, то в другому місці пробували на міцність татари козацьку оборону, щедро поливаючи своєю кров'ю кригу периметра, і обламували об неї зуби. Якщо ж якомусь нукеру і вдавалося піднятися на крижаний вал, він одразу ж попадав у межі досяжності козацьких списів і не мав жодної можливості врятувати своє життя.

Та час йшов. Запорожці трималися ладно, але все ж чисельна перевага татар давалася взнаки – у кількох місцях табору зав'язався шалений шабельний бій. Татари з люттю приречених кидалися на козацькі карабелі, намагаючись розтягнути вози периметра. В такі моменти в місця прориву мчав виділений Павлюком загін у три сотні комонників, змітаючи татар з периметра табору, немов порох з долівки доглянутої хати. Ставало все спекотніше. Приблизно через чверть години після початку другого штурму в одному з кутків вагенбургу оборону все ж було прорвано – татари погнали на козаків тисячний табун коней і, прикриваючись ними, як живим щитом, змогли розтягнути вози і посипати попелом відрізок валу в кілька десятків кроків. На комонних козаків, що кинулися навперейми, полетіла ціла злива пущених впритул стріл, вихоплюючи з їх лав одразу кілька десятків запорожців. Тієї ж миті вглиб табору почали вдиратися сотня за сотнею оскраженілі від власної і чужої крові буджаки. Кривавий галас закипів усередині табору.

Тим часом Павлюк сидів у сідлі, немов вилитий. Жодним рухом не виказав він хвилювання навіть тоді, коли оборона захиталася. Спокійно і діловито віддавав накази, розумно і продумано використовував усі сили, які мав у своєму розпорядженні. І татари так і не змогли розвинути свого успіху – вогонь козацької армати було перенесено на місце прориву, що миттєво перетворило ділянку периметра, крізь яку татари вдерлися до коша, на вихор вогню і ревучого заліза. Тепер велику послугу зробила мала армата, що хоч і відставала від кулеврин за далекобійністю, але мала, на відміну від неї, багато більшу скорострільність і маневреність. Після кількох залпів татари, які встигли вдертись до табору, залишилися без підтримки і одразу ж зменшили натиск і почали відходити до насипу. Та вже летіли їм навперейми, вдаряючи в обидва фланги, озброєні шаблями і пістолетами тимошівці, батуринці, шкуринці і титарівці. Вміло виконуючи накази отамана, вони врубались в лави татар, взяли їх у підкову, розкритий бік якої приходився на ділянку периметра, що по ній працювала армата. Одночасно понад п'ять сотень буджаків опинилися в пастці. І марно кидав на штурм своїх кращих нукерів салтан Азамат – зруйнована дільниця табору прострілювалася козацькою арматою настільки добре, що підходи до неї перетворилися на стежку до кращого життя. На решті ж валів татар зустрічали злагоджені залпи сотень мушкетів.

Різанина всередині табору продовжувалась. Приречені на смерть татари билися, немов леви, але навіть це не могло врятувати їх. Одного за одним нукерів вихоплювали з юрби, в яку втиснулися кочевники, які не знали військового строю, і рубали, кололи, пристрелювали. Проламували келепами черепи, розтинали жили і артерії гострими шаблями, посилали у груди розжарений свинець і здіймали їх на довгі ратища списів. Богун, кинутий разом з частиною Тимошівського куреня на прорив, чманів від вигляду крові, врубуючись у ворожі лави. Давно було відкинуто мушкет і обидва пістолі. Тепер лиш слизьке від крові руків'я шаблі і ворожі клинки навпроти. Десь позаду, кинутий поряд з мушкетом, залишився жупан, і блискучий панцир – найулюбленіший з трофеїв давнього морського походу виблискував у променях холодного зимового сонця. Вкритий майстерною золотою насічкою шолом доповнював дорогий обладунок і вирізняв Богуна з натовпу запорожців, бо на декому не було навіть кольчуги. Іван завжди був попереду. Він кидався туди, де ставало найважче, немов шукав зустрічі із самою смертю і не знаходив її, всю свою силу і майстерність спрямовуючи задля здобуття перемоги. На смерть у ці хвилини перетворювався він сам. І блукала посмішка вдовolenня на вустах курінного отамана Тимошівського куреня – так, він був тисячу тисяч разів правий, коли казав малому сину сотенного хорунжого Вороновицької сотні Брацлавського полку, що його шабля ще накреслить свій слід на кривавих теренах козацької слави...

Нарешті все було скінчено. Упав з криком не почутого благання останній татарин,

припинило муки останнього пораненого гостре лезо, а там, за периметром табору, відкотилися далеко у степ горе-нападники, рятуючись від нищівного вогню гармат з козацького табору. Сонце стояло в zenіті, коли, викинувши до небес лють першого удару, буджаки припинили наступ, обмірковуючи свої подальші дії. Павлюк скористався із затишшя і наказав поновити периметр у тих місцях, де його зруйнували ворожі гармати і послані на смерть нукери. Запорожці швидко і злагоджено викочували на вал нові вози, замінюючи розбиті, сковували їх колесо до колеса міцними ланцюгами. З невеличкого озерця, поблизу якого розташувалося ліве крило запорізького війська, козаки, вирубавши в кризі ополонки, черпали воду, необхідну для посилення крижаної фортеці, збудованої ними серед степу. Вози та гарби розвозили діжі з водою по валах, де їх виливали на збиті кучугури снігу. Тріскучий мороз швидко докінчував справу – через лічені хвилини снігові вали перетворювалися на справжні мури.

V

Савка Обдертий разом з Нечаєм, Богуном і ще десятком тимошівців, напружившись, аж на спітнілому чолі йому поздувалися вени, тяг мотузку, яку було причеплено до великої бронзової мортири – у зв'язку з підвищенням крижаних валів, армату встановлювали на нових позиціях. Несподівано для себе він почув, як чиясь рука рвонула його за плече. Одночасно за спиною почувся здивований, повний ненависті голос:

– Місюрка! А таки довелося нам здибатися, харцизе триклятий!

Савка обернувся. Навпроти нього стояв вбраний у дорогий жупан, боброву шапку і видрову кирею шляхтич. Примруживши очі, посміхався посмішкою, яка більше походила на вовчий оскал, і міцно тримався за руків'я шаблі.

– Що витріщився, хамське коліно? Може, не впізнав?!

Обдертий спокійно знизав плечима.

– А якщо й упізнав, що тобі з того? Иди, чоловіче, від гріха, не займай. Роботи багато.

Незнайомець аж підскочив.

– Ах ти, скурвий сину, псяча кров, бидло гниле! Ну зачекай же, ось я тобі! – він зробив відчайдушну спробу видобути з піхов шаблю, але вона, очевидно, ще від учора намертво примерзла.

Савка покинув мотузку і собі взявся за руків'я шаблі. Похмуро поглядав на шляхтича, який лаючись намагався звільнити свій клинок. Поряд з ним одразу ж вирости Богун з Нечаєм. Не знаючи доки в чому річ, вони ясно відчували загрозу для свого товариша і по неписаному закону, що його мали ще від часу спільного прибуття на Січ, підтягнулися ближче, готові розділити будь-яку небезпеку.

– Ти б її гусячим жиром частіше мастив, вашмосьт. Або татарам інколи показував, – кинув незнайомцеві Савка. Той облишив свої спроби, деякий час позирав на трійко запорожців, тамуючи злість, після чого круто повернувся і пішов геть.

Хвилину всі стояли непорушно, потім почали поглядати на Савку.

– Чого витріщились? – буркнув той і, поплювавши на руки, натягнув шворки.

Богун подивився на Нечая. Той лише знизав плечима і собі взявся за мотузку. Через мить уже тягнули гармату так, ніби нічого й не сталося. Але Іванові цей інцидент не йшов з голови. У незнайомцеві він пізнав сотника особистої сторожової сотні наказного отамана Павла Бута, на ім'я Федір Славинський. Цей чоловік, завдячуючи своєму паскудному характеру і посаді начальника внутрішньої безпеки, непопулярної в арміях всіх часів та народів, мав дурну славу, і запорожці завжди насторожено ставилися до сотника.

Нарешті мортира зайняла своє місце на рівному майданчику, дещо нижче гребня валу, і коло неї почали чаклувати пушкарі, установлюючи дерев'яні щити для захисту, обладнуючи сховища для запасів пороху та куль, вимірюючи її за допомогою квадрантів. Тимошівці одразу ж вирішили використати ці хвилини для перепочинку. Посідали в коло неподалік від гармати і запалили люльки.

– А що то воно було, Савко? – запитав Обдертого Нечай. Савка хмикнув.

– Пусте, – він посмоктав люльку. – Як там Неїжсало, чув хто?

– Помер малий, – пригнічено кинув немолодий уже козак на ім'я Гурко. – Новаки казали, ті, що при шпиталі. І не жив, сердега...

Кілька хвилин панувала мовчанка. Нарешті Богун зітхнув і підсунувся ближче до Савки.

– Савко, це не пусте, – мовив він. – Що у тебе із Славинським? У нього сам знаєш...

– Давнішні порахунки, – відмахнувся Обдертий. – Але й душить мороз.

Неподалік почувся хрускіт криги під ногами великого загону озброєних людей – важкі кроки кованих чобіт по мерзлій землі супроводжувались дзвоном зброї та залізних обладунків. Тимошівці повернули голови у той бік, звідки чувся шум. На чолі кількох десятків реєстрових козаків до них наближався Славинський.

Наблизившись, реєстровці, в яких легко було впізнати сторожу отамана, взяли запорожців у тісне кільце.

– Встань, Місюрко, – похмуро наказав Славинський, – давай сюди свою шаблю.

Савка звівся на ноги і мовчки відчепив від очкура шаблю. Покірно подав сотникові. Тимошівці, здивовано глипаючи очима, спостерігали за ним, але з місця не вставали. Вони були приголомшені. Ніхто не йняв віри, що Савка міг виявитись ворожим шпигуном, хоча те, що по нього прийшов Славинський, мусило говорити саме про такий стан речей. Сотник особистої сторожі наказного отамана був відомим пильною боротьбою зі шпигунами й вивідчиками. Справжніми і видуманими задля втілення в життя великих амбіцій Славинського. Богун сам незчувся, як опинився між ним і Савкою.

– Пан сотник не там глядить ворога, цей козак знайомий мені вже майже п'ять літ! – з викликом вигукнув він, дивлячись прямо в очі Славинському.

Той відповів довгим злим поглядом.

– Беріть цього, – вказав врешті своїм козакам на Савку.

Богун рвонув з піхов шаблю. Від несподіванки Славинський налякано відступив на кілька кроків.

– Що?! Ребелію захищати! – верескнув він. – За ним на шибеницю підеш, мерзотнику!

Коли через хвилину до місця сутички підоспів Омелько Дери-вуха, з шаблями наголо стояли вже півтори сотні козаків Тимошівського куреня. Реєстровці Славинського нерішуче збилися до купи і безучасно поглядали, як їхній сотник знемагає, ледь-ледь встигаючи відбивати вихор ударів, що його здійняв високий широкоплечий запорожець у блискучому, перської роботи, панцирі й бургундському шоломі. Шабля запорожця літала, немов блискавка, намагаючись вразити супротивника з різних боків, під найнеймовірнішими кутами атаки. Славинський навіть не робив спроб контратакувати. Відступав усе далі і далі, гарячково намагаючись відбити стрімкі, мов кидок змії, удари. Швидко зрозумівши в чому справа, курінний протиснувся крізь ряди тимошівців.

– Богуне, спинися! – різко, немов постріл, пролунав його голос.

Іван глянув на курінного, опустив занесену для чергового удару шаблю і сплюнувши відійшов. Тієї миті Славинський, блідий як смерть, вкритий рясними струмками поту, що стікали по обличчю з виряченими очима, вже стояв на одному коліні, з піднятим у захисті клинком. Він уже мало сподівався на порятунок. Коли Іван так несподівано спинив натиск, Славинський, важко опираючись на шаблю, підвівся. Люто зиркнув на нього і кинувся до курінного.

– Що, пане Деривуха, що це все означає?! Як ви можете пояснити таке нахабство?!

– У чому його прояв? – спокійно відповів Омелько запитанням на запитання.

Славинський мало не вибухнув від люті:

– І ви ще запитуете? Ви ще маєте зухвалість запитувати?! Ребелія квітне в Тимошівському курені! Сі підлі харцизи кидаються з шаблями на захист злочинця, обороняючи його від законної влади військової старшини. І це під час бою! Під час, коли стратою мусить каратися найменший непослух! Добре ж ви тут пануете, пане курінний отамане!

– Бреше, собака! – почувлися голоси з натовпу козаків.

- Савка не злочинець, тут бодай хто за нього головою поручиться!
- За яким це звичаєм козака без ради і присуду товариства харцизом кличуть?

Омелько обернувся до тимошівців.

– Поховайте шаблі, лицарство. Ворог за валами, тут для них немає роботи. Та розходьтєся, кому де треба знаходитись... Я на те над вами й поставлений, щоб ваші права і вольності захищати.

– Прошу от цих двох залишити! – тицьнув пальцем Славинський на Богуна і Обдертого.

– Залиштєсь, – кинув Омелько друзям.

– Тепер пояснюй, пане сотнику, в чому справа, – запитав він у Славинського, коли майже всі запорожці розтягайсь по периметру крижаної цитаделі.

– Цей душогуб, – Славинський вказав на Савку, – брав участь у наїзді на мій хутір на Уманщині. Кров'ю православною руки обagrив. Майна побив та розволік на кілька тисяч злотих. Я дуже давно розшукував цю тварюку! Тож тепер маю право вимагати від наказного отамана справедливого суду над ним... А ти, щєня, – сотник поглянув на Івана, – підєш слідом за ним на палю! Щоб другим лобурям наука була, як під час військового походу на старшину руку здіймати.

– Аби уникнути таких проявів дружнього почуття від вільних запорізьких лицарів, ти, пане сотнику, мав би спочатку звернутися до мене, адже справа стосується саме козаків мого курєня. Я беру під сумнів, що в подібному випадку хто-небудь кидався б на тебе із шаблею.

– Я можу взяти і допитати будь-кого! – з викликом вигукнув Славинський. – На те є розпорядження Павлюка. Нам у війську вивідчики не потрібні!

– Ці козаки не вивідчики.

– А от якраз про це ми маємо безліч засобів довідатися.

Омелько відвів Івана та Савку трохи убік.

– Спокійно йдїть за ним. Я зараз же буду в Павлюка, там усе й владнаємо... І досить шаблею махати, Іване! Бувають випадки, коли нею не зарадиш.

Оточєні реєстровцями Славинського, Богун і Обдертий вирушили крізь метушню табору до утворєного природою підвищення серед рівного немов стіл степу, де розташовувалось шатро наказного отамана. Минали кабиці, намети, купи міхів, скринь і дїж. Поблизу возів, навантажєних сіном, стояли цілі табуни конєй і волів. Великі ватаги запорожців пробігали їм назустріч, поспішаючи до окопу – там, очевидно, ось-ось мав початися черговий штурм. Іван відчув себе викинутим з чіткого військового ритму, позбавлєним можливості робити справу, до якої так звик за п'ять років – бити ворога. Але він не жалкував, ні! Савка не порушував суворих січових звичаїв, він знав це напевне. Тому кожен з братчиків мав за обов'язок стати на його захист від несправдливих звинувачєнь. Що ж до того, ким він був раніше... тієї людини немає давно. Як і всіх, хто зник, переступивши поріг Запорізької Січі і ставши на захист віри та Батьківщини. Врешті, чи не так само хтось з польських дідичів досі розшукує і Омелька?

Нарешті пройшли повз намети похідного шпиталю – кілька великих парусинових шатрів, обложєних копицями соломи, а перед ними чималєньке, парусинове ж піддашся, де нашвидкуруч оперували і перев'язували поранєних. Осторонь від піддашся лежали ті, кому допомога вже не була потрібна.

Поблизу отаманського шатра Павлюка не виявилось. Татарські орди пішли на третій штурм, тож тепер наказний отаман знаходився серед запорожців, на тих ділянках оборони, де було найважче. Богуна і Обдертого примусили сісти на купу хмизу неподалік від шатра. На чатах навколо них залишилися шєстеро реєстровців, решта кинулися до периметра. Друзям не залишилося нічого, окрім підкоритися і звідси слідкувати за ходом бойовища. Мовчки спостєрігали вони, як вкривалися білими хмаринками диму від мушкетних залпів гребєні окопів, як вслід за цим невидимі звідси лави атакуєщих відповідали моторошним виттям. Одна за одною з громом вистрїлювали гармати, випльовуючи у ворога цілі вогняні стовпи. На табір білими рисками сипалися татарські стрїли. Випущєні високою дугою, вони майже в півтора рази перевищували далекобійність мушкетів і самопалів, тож залїтали іноді аж до

середини табору. Час від часу голосно гупало десь подалік, і вслід за цим на окопі підіймалися цілі хмари диму, вогню, перемішаного з кусками криги і розпеченого чавуну – діяла малочисельна, але напрочуд влучна татарська армата. Приблизно через чверть години бою ворожий обстріл усе ж припинився, а на позиціях запорізьких гармашів піднявся радісний крик, і вгору полетіли шапки. Скоро від джури, який пробігав поряд, Іван дізнався, що гармашам удалося одну за одною збити обидві ворожі гармати. Незабаром вогонь гармат знову було перенесено на лави наступаючих сейменів. Татари одразу ж подалися, а з валів запорізького табору, нехтуючи наказом Павлюка не полишати табір, кидалися в переслідування сотні відчайдухів-здобичників. З гучними криками і посвистом перестрибували вони через окоп, скочувались крижаним нахилом і зникали з поля зору Богуна і Обдертого. Скоро до шпиталю потяглися ноші з важкопораненими. Ті, кого ворожі кулі та стріли зачепили не дуже важко, клигали самі, спираючись на ратища або мушкети. Дехто перев'язувався сам або за допомогою друзів і залишався на окопі. На цей раз, як оповіли заарештованим молодики, котрі бігали табором взад і вперед, татари відкотилися від табору у степ на добрі дві версти і не виказували наміру продовжити штурм. Здавалося навіть, що вони побоюються атаки запорожців – багато хто з ворожих вершників не сходив з коня.

Павлюк у супроводі кількох старшин, серед яких були й Омелько зі Славинським, під'їхав до шатра, коли заарештовані й забули, з якою метою їх сюди приведено. Швидко сплигнув з коня, кинув повід джурі і попрямував до шатра. До нього підскочив Славинський.

– Пане отамане, ваша милість! Тут нагальна справа... Питання безпеки!

Павлюк зупинився і поглянув на сотника.

– Мною затримано двох злочинців, – пояснив той. – Вони очікують вашого суду.

Павлюк нетерпляче змахнув рукою:

– Знайшов час! Треба було вирішити своєю владою.

Цієї миті перед отаманом постав Омелько.

– Е, ні! – заперечив він. – Тут, пане Павле, не той випадок. Твого суду козаки чекають, справедливого!

Отаман трохи помислив, та зрештою струснув головою.

– Добре, ведіть, – кинув і зник у шатрі.

Коли Івана з Савкою провели до отаманського шатра, там знаходилися лише Павлюк, Славинський і Омелько, сторожа залишилась зовні.

– Викладайте, що за справа привела вас до мене, – мовив Павлюк, коли запорожці стали перед столом, за яким він розмістився, сидячи у великому горіховому фотелі з високою спинкою.

– Справа ось у чому, – першим почав Славинський. – Перед вами стоїть гайдук уманського підстарости Березницького на прізвище Місюрка. І Місюрка сей заслужив за свої діяння кару люту, тож чесна людина не може спокійно дати йому уникнути покарання, почуватися добре, доки він ходить землею, їсть, п'є, дихає повітрям.

– Складно бреше, – зухвало помітив Савка.

Славинський не звернув уваги.

– Узимку позаминого року він перебував у ватазі харцизів, – продовжив він, – які за наказом Березницького вчинили наїзд на мою маєтність. А саме – на хутір Яблунівку, що стоїть неподалік від Чорного шляху, якраз проміж Уманню та Жашковом. Серце обливається кров'ю, коли згадаю, як вони тоді людей побили!

– За скриню твою із золотом воно в тебе обливається, – насмішкувато кинув Савка.

– Мовчати! – grimнув на нього Славинський. – Я ще не закінчив. Тобі, лотре, також буде надано слово... Так от, пане отамане, двох моїх пахолків було побито до смерті. Люди були чесні, віри православної. Багато ран іншим нанесено, так що декотрих ледве виходили. Петро Чуб, літній чоловік, який все життя віддав служінню вітчизні, колишній козак Уманського полку, втратив через них руку. Ще чотирьох постріляно досить тяжко. Кошару спалили, коней, худобу побрали. На польську владу я вже й не сподіваюся. На тебе, пане-батьку козацький, на твою милість єдина надія. Воздай злодієві по заслугі його!

Павлюк у задумі потирав правицею гладко виголене підборіддя.

– То є правда, що сотник мовить? – запитав він нарешті у Савки, дивлячись тому в очі.

– Дещо правда. Дещо поклеп. А про дещо й змовчав твій святий інквізитор, пане отамане.

– Тоді ти його доповни.

– Були ми на хуторі, що зветься Яблунівка. Точно були, за це не збрехав. Може, й кого побили при військовій потребі. У пахолків пана Славинського теж, до речі, у руках не лозини були, а шаблі й рушниці.

– Чому ж ви, скурві діти, на братів своїх православних зброю підняли? – спохмурнів Павлюк.

Савка знизав плечима:

– Панський гайдук, вашмость, людина підневільна. Березницький дав нам наказ повернути майно, що його пахолки мостивого пана побрали, ми й пішли.

– Брешеш, собако! – скипів Славинський.

– Та чого б мені брехати? Чи не ти, мосьпане, восени того ж року наїхав на хутір Мірошників Ставок, маєтність пана Березницького, царство йому небесне? Там, до речі, теж не католиків і не магометан побито, а братів наших православних. Чотири гайдуки тоді сім'ї посиротили.

– Але Березницький був винен мені сто кіп битих талерів! – сам того не помічаючи, Славинський уже виправдовувався.

– А мені що до того? – хмикнув Савка. – Плювати я хотів на вас обидвох.

– Але пане отамане! Згідно з Третім Литовським статутом⁵⁰... – почав апелювати до Павлюка Славинський.

Той підняв вгору долоні:

– Зачекайте, пане Славинський! А ти, козаچه, продовжуй.

– Немає чого продовжувати. Березницький у могилі. От цими руками спровадив. Як маєте бажання, можете й за це скарати.

– А ти, я бачу, не надто поважаєш свою старшину! – примружився Павлюк.

– Я Бога єдиного чту. Тому й на Низу.

Отаман засміявся:

– Ну що ти з нього візьмеш? Одне слово: запорожець!.. Пане Славинський, а він має рацію.

– Прошу? – не зрозумів сотник.

– Що ж ви до чужої обителі зі своїм статутом... чи то пак литовським? Тут Запоріжжя, отже, свої закони, свої звичаї...

Павлюк мовчав кілька хвилин, і посмішка поступово зникла з його обличчя. Коли ж він нарешті озвався, в голосі не мав веселощів. Були там лише туга і біль.

– Упізнаю нашу шляхту, – казав наказний отаман, колишній генеральний хорунжий реєстрового козацького війська, – ти їх хлібом не годуй, а дай до чужого майна руку стромити. А не дають, наїдемо! Для того й пахолки в нас хліб-сіль їдять. Горлянку будемо один одному гризти, чуби висмикувати, кров пускати... Ох, люди, люди... Та подивіться ж ви навкруги! Лядське стерво з України кривцю точить, з мапи стирають українців як націю. Мову зневажають, віру ногами топчуть... А ви? Ви не бачите! Вам би рідному братові спочатку голову проломити! Звичайно, це ж легше, аніж стати плечем до плеча супроти коронного війська, прийняти на груди удар гусарських списів. Ляхам такої вашої безголовості тільки й треба. Що ж виходить? Вони вам виписку з реєстру, а ви мовчите. Раді, що ця сама виписка вас оминула, другим на голову впала. Конєцпольські, Замойські, Потоцькі і Вишневецькі ваші землі підло під себе підминають, землі, які ще від діда-прадіда за козацькою шляхтою!.. Добре, що не мос... добре, що не мене... Душа болить! Після

⁵⁰ Третій Литовський статут – збірка законів, прийнята 1588 року у Речі Посполитій. Вона врегульовувала відносини між землевласниками і юридично затверджувала прийняту в 1569 році Люблінську унію.

повних емоцій слів Павлюка в наметі надовго запанувала мовчанка, яку ніхто не наважувався перервати. Нарешті отаман глибоко зітхнув і підняв очі.

– Що ж, згідно зі звичаєм запорізьким я не вбачаю вини за цим козаком. У чому вина другого? – вказав він на Богуна.

Наперед виступив Омелько:

– А вина його, батьку, в тому, що він на захист побратима, несправедливо затриманого, зброю підняв! – і Омелько коротко переповів Павлюку, як Іван мало не зарубав у поєдинку Славинського.

– Чому ж ти, хлопче, в поході наказу військовому не підкоряєшся? За таке дуже навіть швидко голову втратити можна, – мовив до Івана Павлюк.

– Помилуй, батьку! – знову встряв до розмови Омелько. – Пан Славинський мусив проводити арешт козака Тимошівського куреня лише з моєї згоди. Я тимошівцями обраний на панство, про них і опікуюся. А то багато мовлять у війську про пана сотника. Мовляв, за відьмами полює. Біле за чорне видає, аби лише користь мати. Не люблять його козаки, і це не таємниця. Тому хто ж винен, коли він сам звичай порушив, без відомо курінного отамана арешт проводив? Сам пан і винен, що мало життя не позбувся. Рука в Богуна важка, а шабля разюча.

– Пане Славинський, – повернувся Павлюк до сотника. – Чому ж ви дійсно не попередили про свої дії курінного отамана?

Від несподіванки Славинський не одразу знайшовся, що відповісти.

– Але... Але він їх покриває! – верескнун нарешті.

– Звичайно, адже він батько для своїх козаків... – Павлюк хвилину роздумував. – Ну, добре, панове-молодці. Не гоже нам у своєму таборі чвари починати перед лицем ворога. До того ж, якщо немає вини за першим, у чому звинувачувати того, хто його захищав?

– Дякую, батьку наказний! – палко відповів Омелько. – Ти мудрий батько, і такі козаки, як ті, що стоять зараз перед тобою, підуть за твоїм наказом у вогонь і у воду!

– Це добре... Все ж, пане курінний, покараєш цього рубаку своєю владою.

Павлюк подивився на Богуна. Хотів ще щось додати, але лишень змахнув рукою: вільні, мовляв. Сам повернувся до Славинського.

– А ти, пане Федоре, будь ласкавий, розкажи мені таку річ, – почули запорожці, виходячи з шатра, – ти знаєш, що гармати, які посипають тепер наш окоп залізними буханцями, йшли до мене з Домахи?⁵¹ І ще скажи, чому татари довідалися про напрямок руху цього обозу?!

Відповідь Славинського залишилась не почутою козаками. Швидким кроком почимчикували вони до того місця табору, де тримав оборону Тимошівський курінь.

– Нажив ти собі ворога, Іване, – промовив до Богуна Омелько, коли вони віддалилися від отаманського шатра.

– Він теж, – коротко відповів Іван.

– Отакої... – вишкірився Савка.

Користуючись затишшям, у таборі почали готувати обід, такий пізній, що його сміливо можна було вважати вечерею. У ніздрі козакам дразливо били пахощі гарячого кулешу і соковитого смаженого м'яса. Сонце, яке на мить показало серед хмар своє білясте, вкрите легким серпанком обличчя, знову заховалося під ще щільнішою ковдрою хмар. Морозне повітря стояло нерухомо – ані вітерцю. Навкруги тріскотіли багаття, стукали сокири. Чулися голоси, ревіння худоби та іржання коней. З морозного степу за окопом йому вторили татарські коні. У ворожому коші, який чорним громадям укривав три чверті обрію, теж палали вогні, рухалися люди та коні. Безглуздими купами лежали під крижаним окопом запорізького табору декілька сотень убитих кочівників, являючи собою щось більш мертве за скутий холоднечею степ. Степ прокинеться – вони нізащо. Порубані шаблями, поколоті

⁵¹ Домаха – у XVII сторіччі невеличка козацька фортеця на березі Азовського моря. Нині місто Маріуполь Донецької області.

списами, побиті келепами, постріляні з рушниць і розірвані на клапті гарматними ядрами, вони розкинулися, малюючи червоно-чорними тонами білу безмежність. Назавжди покинули жорстокий світ у пошуках царства небесного, яке у всі часи життя нещасного людства і в усіх релігіях було уособленням жаданої винагороди за муки, що носять назву земного життя.

Розділ V

I

Як і очікували бували запорожці, похід на буджацьких татар був лише репетицією перед тим великим ділом, заради якого жив і працював тепер Павло Михнович Бут. Досить значний шляхтич, генеральний хорунжий реєстрового козацького війська, який все життя вірою і правдою служив короні, він затявся вивести козацтво з принизливого стану, до якого його призвела Польща. Гордовиті сановники Речі Посполитої дивились спогорда на величезну користь козаків як охоронців південних кордонів держави і презирливо сповіщали, що українське козацтво виконує на тілі країни ту ж роль, яку виконують волосся та нігті на тілі людини. Коли їх не надто багато – вони потрібні, коли надто розростаються – їх відтинають. І Польща справно відтинала. Спочатку в 1596 році після сумнозвісної Солониці й страти Северина Наливайка, потім у 1615-му, коли було не зрозуміло, на чиєму ж боці Сейм. Чи на боці козаків, які потом і кров'ю захищали країну від набігів татарських орд, чи на боці султана, розгніваного морськими походами запорожців на свої землі. Продовжили 6 листопада 1625 року, підписавши угоду при Куруковому озері, у якій значився реєстр у 6000 чоловік. Усього через чотири роки після того, як сорокатисячна козацька армія буквально врятувала Річ Посполиту від навали тих самих османів. Слава Богу, не дожив Сагайдачний, доля була ласкава до нього й не дала побачити, як відплатив Сигізмунд III за труди його праведні й піт кривавий на бойовищах.

Були ще Кодак, який звів свої десятисаженні мури на загибель Запорозькій Січі, страта Сулими, який не потерпів і зруйнував ту саму фортецю... Події зовсім свіжі, вони ще не встигли оповитись у пам'яті імлюю минувшого часу.

Тож дії Павлюка були як ніколи потрібними. І після закінчення зими, після того, як він перевіряв у буджацькому поході своє військо, показав себе запорожцям, як справжній вождь, мудрий та талановитий, він почав діяти. Тим більше, що для цих дій з'явився привід.

Навесні 1637 року забурлило реєстрове козацтво. Жалування, яке одвічно затримували, поведінка католицької шляхти, що зживала козаків з їх земель, закони, що забороняли козакам самим обирати свою старшину, здійснювати самостійні військові походи, приймати у свої ряди випищиків, та ще казна-які заборони й вказівки високого Сейму прорвали загату терпіння, і гнів українських воїнів почав зростати подібно до того, як зростає напір води, коли вона рве греблю під час весінньої повені. Причини козацького незадоволення ніколи не були надзвичайними. До цього приєдналась заборона польської влади козакам користуватись гарматами з казенних пушкарень. Козацькому війську ясно давали зрозуміти, якою частиною коронного війська вони є – такою, яка скоріше тягар, ніж рівноправна його частина. Дивною була й позиція Василя Томиленка, гетьмана Війська Запорізького.⁵² І генеральна старшина, і козацька чернь бачили, що він схильний тримати руку скоріше поляків, ніж тих, над ким обраний був опікуватись та захищати їх права. Всі скарги козацтва пролітали повз вуха гетьмана, зате листування гетьманської ставки з Варшавою і Краковом мало досить регулярний характер. Усі вказівки короля і коронного гетьмана виконувались чітко й швидко. А якщо хто й заважав цьому, того переслідували, хапали і карали немилосердно.

Нарешті, 26 квітня 1637 року крізь широку браму січової фортеці на майдан ступив

⁵² Вважається, що реєстрове козацьке військо отримало загальну назву «Запорізьке» від часів Сагайдачного, котрий був обраний у гетьмани на території Запорізької Січі.

реєстровий сотник Петро Грабовський. Змучений багатоденним переходом, верхи на коні, який ледве тримався на ногах, сотник мав такий вираз люті на обличчі, що жоден із запорожців не намагався дізнатись, хто він і з якою метою прибув. Жадібно напившись прохолодної води з дерев'яного цебра біля криниці, Грабовський хутко збіг сходами на ганок будинку, в якому мешкав Павлюк. І через чверть години бунтівний генеральний хорунжий уже знав, що на Україні настали по-справжньому важкі часи, що козаки незадоволені гетьманом і лише чекають того, хто поведе їх у бій. Що старшина, добра половина якої в реєстровому війську встигла ополячитись,⁵³ на чолі з гетьманом придушує найменше незадоволення діями польської влади, а його самого за виступи проти корони Томиленко наказав прикувати до гармати на центральному майдані Переяслава, і лише завдяки надлюдській силі сотник розірвав залізні пута й втік на Січ. Ще розповів Грабовський, що в Черкасах знаходиться велика кількість гармат різного калібру, а також удосталь пороху та снарядів до неї. Що залога там зовсім невелика, та й та готова податися на Запоріжжя.

«Мудрий привідець не залишить таку силу армати, що, мов непотріб, кинуту на межі заселених земель, де її будь-коли можуть захопити татари, щоб доставити як трофей у Бахчисарай. Чи не доцільніше повернути її на тих, хто топче козацьку славу і волю?» – палко говорив він, дивлячись в очі Павлюку, і бачив там рішучість та розуміння. Бачив, що настав час помститись за Курукове озеро, озброєною рукою повернути втрачені привілеї.

Того ж дня тисяча охочекомонних запорожців отримала наказ Павлюка готуватись до виходу, а на світанку наступного загін на чолі з генеральним хорунжим, поряд з яким їхали незмінні Гуня і Остряниця, а трохи позаду заглиблений у власні думки Грабовський, виступив із Січі. Форсованим маршем запорожці почали рух до Черкас і вже через три дні підкотилися під міські стіни. Без затримок та зволікань запорожці оволоділи фортечними воротами і стали кошом на майдані, під вікнами наляканого до смерті черкаського старости. Як і сподівався Павлюк, серйозного опору міщанами вчинено не було, якщо не вважати опором крики та прокляття черкаського каштеляна, беззубого і підстаркуватого пана Сивковича, який плювався і проклинав козаків, коли вони прикладами мушкетів збивали замки на дубових воротах пушкарні, а потім одна за одною витягували на світ Божий блискучі продовгасті тіла гармат. Реєстрові козаки Черкаського полку, що перебували в сотні міської залози, похмуро дивилися на все, що діялося, але не заважали. Багато хто з них і не мав такої можливості – вони збиралися в дорогу, щоб встигнути вирушити на Запоріжжя разом з генеральним хорунжим.

Кілька тижнів по тому і Томиленко, і поляки зберігали нерішучу мовчанку. Чи не могли повірити в таку нахабну поведінку запорожців, чи то думали, як повернути півтора десятка втрачених гармат. Як би там не було, але посланці від гетьмана прибули до Павлюка лише на початку червня. Вони привезли листа з важкою сургучною печаткою гетьмана Його Королівської Милості Війська Запорізького і триста злотих у «подарунок» генеральному хорунжому.

У листі гетьман по-батьківськи картав неслухняного підлеглого та давав настанови, як тому поводити себе, аби загладити цей прикрий інцидент перед очима «пана круля та всевидючого ока сеймових комісарів».

«...Ми ж бо маємо жити у мирі, у злагоді, – писав Томиленко, – як брати єдиноутробні у лоні церкви святої. Є ми християни, тобто ті, кого добрий пастир вчив любити один одного і не заподіяти зла ближньому своєму...»

Далі йшли умовляння повернути «те, що взяв і що тобі не належить по праву», покаятися перед всепрощаючим паном крулем та служити тому вірою і правдою «як предки наші служили, з великою славою та повагою». Наприкінці листа Томиленко все ж не зміг відмовити собі в завуальованих погрозах бунтівнику: тут туманно натякалося на якусь кару, що неодмінно впаде на голову непокірного, якщо той ослухається поради мудрої та підніме свій меч супроти влади, призначеної самим Богом над багатостраждальним народом

⁵³ *Ополячитись* – тобто прийняти католицьку віру, польські звичаї, тощо.

руським.

«Яко не потрібно кусати руку, яка годує тебе, так є гріховним і зрадливим не підкоритися короні польській – частиною-бо її невід'ємною перебуває як Україна, так і Вольності Запорізькі», – закінчував Томиленко свій довгий і повчальний манускрипт.

– Що маю передати панові гетьманові, вашмосць? – запитав посланець, коли Павлюк пожбурих сувій пергаменту на завалений паперами стіл.

– Передай йому, – твердо вимовив він, – моя відповідь: ні! Я не поверну гармат, навіть якщо сюди прийдуть їх милості гетьмани коронний та польний, Конецпольський та Потоцький. І навіть якщо вони візьмуть з собою, як лакея Васька Томиленка... Втім, ти можеш зачекати. Через кілька днів я, можливо, знайду час, щоб написати йому листа, тож сам йому все доповім.

І посланці очікували. Ще в Києві, де на той час перебував Томиленко, вони отримали вказівку – ні в чому не перечити генеральному хорунжому, а навпаки, всіма силами намагатись показати готовність гетьмана вибачити бунтівника і прийняти його назад, подібно до блудного сина. Нарешті через тиждень посланці дочекалися листа. У ньому Павлюк рішуче відмовився повернути представникам польської влади захоплену в Черкасах армату і закликав гетьмана приєднуватися до себе, або принаймні не ставати на заваді бажаним це зробити.

«...Ти мовиш, аби я повернув те, що мені не належить? – зокрема зазначалося у листі. – Кому ж тоді належить зброя, котра зберігається по городах українських, якщо не воїнам православним, яких я за велінням Божим маю честь представити? Тож знай, вашмосць, мостивий пане: як покійника з домовини неможливо дістати, з-під камінця могильного, так і зброю ту неможливо повернути з рук, які за її допомогою будуть боронити землю свою та волю. На тім завжди стояв і стою! Бо лицарська зброя повинна бути утримувана у домі лицарському, а ним, і тобі це відомо, завжди було Запоріжжя – колиска слави козацької. З діда-прадіда тут жили і помирали воїни, тож мислю, що і нам, і вам так чинити пристало. І ти, ваша ясновельможність, не дивуйся, коли козаки твої, котрі ще залишилися під твоєю орудою, приєднаються до нас. Краще стань сам на чолі у них, тоді розцілю тебе як брата. Хіба ми, люди віри православної, люди лицарські, українці, хіба не можемо домовитися без того, щоб тримати лядську руку? Ту, яка ось уже сорок років душить нашу віру і сотні літ паплюжить українську державність? Перетворює лицарів на робоче бидло?! Тож думай, пане гетьмане, і нехай тобі допомагає у цій справі Бог. Писано дня 16 червня року Божого 1637 від Різдва Христова на Січі Запорізькій. Генеральний хорунжий Війська Запорізького Низового і городового, Павло Бут».

II

Для Богуна, Нечая і решти тимошівців почалися важкі дні. Та що там казати, важкі дні почалися для тисяч запорожців. І хоча причиною важких тих днів стали не брак продовольства чи інших припасів, не важка праця (хоча її тут взагалі не боялися), все ж дні після повернення з походу на буджацьку орду позначилися на міцних козацьких головах важким тягарем ранішнього похмілля, яке змінювалося все новими і новими застіллями і гучними бенкетами. Січ гуляла. З гарматними та мушкетними громами, з дзвоном нажитих серед буджацьких степів монет. Буйні голови, не покладаючи рук, працювали на ниві Бахуса не менш завзято, ніж трудилися минулої зими на полях Марса, і виявляли такою працею одну з темних сторін багатогранного запорізького характеру. День за днем, ніч за ніччю, в десятках великих і малих корчем, шинків та пивниць не згасали вогні у вікнах, не зачинялися двері. На майдані, в куренях або просто серед плавнів пропивалися такі кошти, якими могла похвалитися казна не кожного магната. Шинкарі, торгаші і винокури різного штибу, закусивши вудила, торгували «зеленим змієм» з максимальною для себе користю. Вони хапали за спідницю свою торгіву фортуна.

Проте не було задоволення в очах жидів, вірменів і решти представників торгового передмістя Січі. В їхніх очах з кожним днем все чіткіше прокидався страх. І страх цей не був

безпідставним – навіть найдосвідченіші представники торгового племені не могли визначити дату, коли в запорожців закінчатся гроші, що віщуватиме початок погромів.

Погром. Страшна біда племені Аврамового, нагла смерть, яка не шкодувала ані старого, ані малого. Вона розмітала все, заради чого ці люди сприймали наругу і терпіли муки, долали тисячі верст і плели інтриги з великими й малими володарями – втрачали гроші! Вщент розбивалися скрині з майном, викочувалися з комор діжі з медами-горілками. Золоті, які ще тиждень тому жменями сипалися на шинквас з широким козацьких кишень (не звикла козацька рука рахувати гроші, сипала, скільки зачерпнулося), без тіні сорому або вагань поверталися туди ж. А коли спорожнявалися зазначені вище діжі, доходила черга і до їхніх господарів. Ох, не любили запорожці представників гнаного племені! Терпіли їх, але сильно не любили. Сусідством з діючим вулканом було сусідство з Січчю жидівської частини торгового передмістя, і коли починалися погроми, світ за очі доводилося втікати горе-торгашам, рятуючи власне життя. Дехто з них не встигав, і тоді сині води сходилися над його безталанною головою, або хижа звірина по плавнях розтягувала білі кістки...

Чигиринський шинкар Гершко, у шинку якого Іван Богун колись познайомився з майбутніми побратимами, завжди заздалегідь відчував час початку погромів, напевне, й тому дожив до своїх поважних шістдесяти, ведучи гешефт на межі цивілізованих земель, де зброя і жорстока сила часто-густо вирішували правові й майнові претензії. Натомість тепер, разом з об'ємистим черевом, мав Гершко сиві пейси та великий життєвий досвід у розумних карих очах. Зараз він спішно поганяв коника-бахмата, весь час оглядаючись на три підводи, запряжені парою ваговозів кожна. З язика у Гершка мало не злітала лайка, адресована парубкам-погоничам, але він розважливо стримував себе. Гершко мусів мовчати замість того, щоб вилаяти цих ледацюг, яким він заплатив удвічі більше від звичайного за переїзд від Микитиноного Рогу до Чигирина. Але що він міг вдіяти? На Січі вже не пахло, смерділо пожежами майбутніх погромів! А попереду Дике Поле і десяток молодиків поряд з ним, до яких він не мав жодної довіри.

– О, Аврааме! Вей'з'мір, я нещасний вигнанець землі предків своїх! О, праматір наша Рахіль! Не покинь мене, і добра, нажитого моєю важкою працею, захисти, – бубонів Гершко. Нарешті не витримав і звернувся до погоничів. – Швидше, панове, молю Іеговою! – останні слова він не промовив, а простогнав.

Парубки на возах мовчали. Вони не хотіли поганяти коней, яким доводилося тягти надто великий вантаж. Попереду було ще страшенно багато верст, тож абсурдно надривати худобу на початку шляху. Але якщо жид не розуміє цього сам, навіщо втрачати слова на пояснення?

Гершко замовк, безсилий чимось зарадити. Він лише подумки молився своєму іудейському богу, прохаючи захисту та порятунку. Іегова його не почув. Як тільки розтанули ранішні сутінки, з-за рогу битого шляху, криваво-червоні на тлі ранішнього сонця, виступили кілька постатей в латаних кожухах наррозхрист, у латаних же сорочках і потертих шароварах. Але при шаблях, з рушницями за плечима і пістолетами за поясами. Помітивши валку, вони спочатку відійшли на узбіччя, але незабаром пильніше придивилися до подорожніх і зарухалися.

– Дивись-но, Кіндрате – он жид кудись їде! – здивовано промовив один.

– Нехай їде з очей подалі, – буркнув другий.

– Ні-і! – перший, широко розмахуючи вказівним пальцем правиці перед обличчям товариша, так, як це інколи роблять п'яні, другою рукою ткнув у напрямку возів. – А що він везе?

– Біс його знає, Васюк. Напевне, мислю я, бебехи жидівські.

– Е, ні! Так не піде!

– А як піде? – глипнув на товариша наш старий знайомий Кіндрат Макогін.

– Не знаю, – Зоря замислився і голосно гикнув. – А може, він чого вкрав! Егей, жиде, ти що везеш?!

Обличчя Гершка набуло воскового відлиску. Він відчув, як його серце провалилося кудись униз і затріпалося пораненою птахою. «Невже на цей раз не встиг? Вей'з'мір,

вей'з'мір...» – пролетіла враз спустілою головою одинока думка.

Тим часом Зоря і ще двоє хмільних запорожців почали нишпорити у возах. Кіндрат Макогін стягнув переляканого до смерті Гершка з кульбаки і взяв його за комір опанчі. Кілька разів добряче струснув.

– То правда, що побратим каже? – запитав, дихнувши жидові в обличчя горілчаным духом.

– Богом клянуся... – помертвілими вустами пробекав Гершко, але одразу ж отримав під ребра такого відчутного стусана, від якого перехопило дух.

– Я тобі дам, Богом... Ти, іудо, Бога продав!

– Гевульт! – тільки й зміг пискнути жид.

Тут Васюк Зоря поклав руку на плече Макогона.

– Та не човпи його, Кіндрате. Душу витрясеш... передчасно! Ха-ха-ха!

І Гершко зрозумів, що повинен казати і як діяти. Його били не за власні гріхи. Він отримував побиття і знущання за причетність до народу обраного. Протягом десятків століть так діяли римляни, араби, нормани, німці, шведи, слов'яни і хто завгодно. Правда за тим, на чийому боці сила, – ось істина, яку Гершко запам'ятав від діда-прадіда і в якій не раз пересвідчувався особисто. Тепер Гершкові могли зарадити лише гроші – єдина зброя приниженого народу...

Через лічені хвилини вози продовжили рух, а козаки, вишикувавшись в ряд і зайнявши майже всю дорогу, почимчикували в напрямку січової фортеці. Над ранковим степом залунало на кілька верст п'яними голосами:

У Цареграді на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку;
Ой п'є Байда не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку...

А Гершко, стиснувши міцно зуби, погнав далі свого бахмата. Він намагався не дивитися в обличчя погоничів – з похмуро-байдужних вони перетворилися на глузливо-іронічні. Ніхто з них навіть пальцем не поворухнув, аби захистити майно, за охорону якого їм було так щедро заплачено.

– Нечестиві собаки! – бурмотів шинкар під свій великий ніс. – Якщо я продав їхнього бога, де тоді, питаю я у вас, мій зиск з такого гешефту? Це ж не діжа горілки! Вей'з'мір! В якому поганому світі доводиться жити дітям коліна Аврамового! Ой-вей, ой-вей!

Валка возів, поступово віддаляючись, ставала все менш помітною, доки зовсім не зникла за обрієм, залишивши по собі плямку куряви в ранковому небі. Гершко тікав із Запоріжжя. Але на цей раз чуття підвело старого шинкаря. До погромів діло не дійшло. І хоча Запоріжжя гуляло ще добрячих два тижні, гроші в козаків не переводилися – крізь Дике Поле, зневажаючи заборону, йшли і йшли сотні тих, хто відгукнувся на гасло, дане Павлюком, гасло початку боротьби за волю України. Тож діжки з горілкою від тих, хто бажав влитися до товариства, здавалося, не переведуться ніколи. Обличчя в лицарства попухли і поступово почали набувати синюшного відтінку, коли Павлюк вирішив припинити цю вакханалію. Порадившись з кошовим отаманом, він відрядив у торгове передмістя Січі сотню вірних козаків на чолі із сотником Славинським, якому віддав жорсткий наказ – розбити всі діжі, сулії та фляжки, що їх буде знайдено, і вилити у Дніпро увесь хміль. До краплі!

Ще через два дні здивовані турки з фортечних мурів Кизикер-меню спостерігали за дивним явищем – Дніпром пливла мертва риба. Тисячі й тисячі сріблястих, зеленкуватих та бурштиново-жовтих тілець займали величезну площу Дніпрової гладі. У цей час Січ поступово приходила до тямки, а сотня виконавців «сухого» наказу отримала довічне прозвисько – «змієборці».

Степові краєвиди залишилися позаду ще вчора, а попереду і обабіч тяглися густі ліси, засіяні ниви, невеличкі хутори, пагорби і долини Поділля. Після спекотного моря вигорілої на сонці тирси, сухого вітру, який вогнем опалював обличчя, після сотень верст Дикого Поля козаків зустрічало дзюркотіння ручаїв, вогке повітря болотистих виярків і свіжий духмяний вітерець на пагорбах. Битим шляхом назустріч поспішали вершники, торохкотіли валки чумацьких возів. Інколи пролітав запряжений цугом ридван багатія, за яким, пригнувшись до кінських грив і здіймаючи високо вгору різноколірні прапорці на ратищах списів, мчали озброєні пахолки в кольчугах, шоломах-місюрках, з довгими піхвами шабель або палахів при боці. Здивовано оглядалися на запорожців селяни, які простували узбіччям, несучи важкі коші, вузли і полотняні торби з пожитками до розташованого неподалік містечка на ярмарку. Яскраве сонце серед бездонної сині неба поливало своїм сяйвом поля жовтогарячої пшениці з повним, налитим життєвими соками колоссям, серед моря якого петляла вкрита грубим шаром сивого пилу дорога. Оглушливо стрекотіли коники, немов краплини яскравої крові, серед жовтих хвиль пшениці червоніли маки. Блакитними оченятами сором'язливо позирали волошки. У височині, поміж білими пір'їнами хмарин, невтомно виспівував свою веселу пісеньку жайворонок.

– Ну як? Назад не тягне? – посміхнувся Богун до Омелька, який їхав поруч і роздивлявся, мов не пізнавав навколишнього.

Омелько знизав плечима.

– Що я, прив'язаний? Савка Обдертий за курінного залишився, тож можу гульнути. – Омелько різко втягнув у себе пахнуче пилом дороги повітря. На скаліченому рубцями обличчі з'явився вираз задоволення і умиротворіння. – Коли ще час з'явиться...

– Гарно в нас! – тільки й відповів Богун.

Кілька хвилин мовчки їхали.

– Омельку, для чого ти їдеш до Конєцпольського?

– Та борг один треба повернути.

– Борг?

– Так. Минулого року військова казна брала в борг сукно і ще деякий крам у барських купців. Але справжнім господарем того краму є коронний гетьман. Тож тепер кошовий шле пану гетьману «подарунок» – триста злотих і листа, де перераховує кількість отриманого в борг і відсотки за півроку.

– Дивно.

– А що ж тут дивного?

– Але постанови сейму про заборону постачання Січі, Кодак, чати з жовнірів у степу?

Омелько саркастично посміхнувся:

– Ти просто не знаєш Конєцпольського. Сей добрий чоловік надто падкий до грошей, щоб виконувати постанови сейму. Що, звичайно, не заважає йому карати людей, мілкіших за себе, за порушення цих постанов. Такі відсотки, які йому заплатила наша казна, можуть спонукати до порушення й більш вагомих заповідей.

– Але якщо про це стане відомо?

– Ну й що з того? Кого йому боятися?

– Не знаю... Хто ж буде виконувати закони в державі, коли їх порушує сам коронний гетьман?

– Не шляхта, точно.

Омелько припалив кресалом трут і розкурив люльку.

– Від батька нічого не було? – запитав, змінюючи тему розмови.

– Ще восени листа прислав. Писав, що все добре, я тоді тобі казав.

– А-а... Пам'ятаю. Що ж, зробиш старому радість, скільки це років, як ти на Низу?

– П'ять було.

– Уже п'ять... Ех, летить час. То ти як, одразу додому, чи зі мною до Бару?

– Та проїдуся з тобою.

– От і добре. Удвох дорога коротша, настроїй ліпший. А в Бару однієї шинкарки дочку

тобі покажу. Добра така Оксана, славна. З такою б і я... Але куди там!

Богун подивився на курінного:

– Що ж так?

– А вона моєї пики боїться, – Омелько підморгнув Іванові, і той відзначив, що обличчя, порубане колись польським жовніром, дійсно мало вираз звірячої люті. Ех, і що вона розуміє, та невідома Оксана. Хіба хтось може не помічати, яке в Омелька золоте серце і добра душа!

– Оксана, кажеш... – Богун мить помислив, щось пригадуючи. У пам'яті сплив далекий спогад про вкриті верболозом береги Дніпра, море зірок над головою і біле личко, облямоване потертим овечим хутром старого кобеняка. – Я в Барі іншу дівчину знаю, – нарешті вимовив він.

Омелько здивовано звів голову:

– Он як? І що то за дівчина?

– Ганною звати.

– Коли ж ти встиг, босяк? Наче весь час на очах...

– Уміти треба! – Іван зрозумів, що курінний не пам'ятає тієї їхньої розмови в чайці перед бурею. Що ж, це не дивно. А хіба сам Іван не забув швидкоплинне своє почуття, захопившись буянням вільного січового життя? Напевне, забув. Тільки чомусь тепер, коли почув назву міста Бар, багато разів бачений і трохи померхлий від часу образ знову з'явився перед очима.

Омелько голосно розсміявся у відповідь на останнє зауваження Богуна. Від громоподібного сміху з куща шипшини, який самотньо стояв при дорозі, пронизливим свистом здійнялася зграйка птахів. З несподіванки Омельків кінь сахнувся вбік і захропів.

– Тпру! І якого ката тобі діється?! Гарматних пострілів не боявся... – осмикнув козак коня і подивився на Богуна. – А ти не промах!

До широкої, кованої почорнілими залізними обаполками брами, подорожні наблизилися ранком наступного дня, коли сонце, позолотивши мури фортеці, веселим гостем зазирнуло в невеличкі підсліпуваті вікна кам'яних будівель, що ними густо було забудовано польську частину Бару – на пагорбі, неподалік від рятівних веж цитаделі. Козаки проїхали підйомний міст над ровом, заплатили мито на митниці і неспішно проїхали напівтемряву вежі воріт. Вартові жовніри ще куталися у свої сині жупани від ранкової прохолоди, але в кузнях уже дзвеніло, на вулицях рипіли вози, урочисто співали дзвони в церквах. Бруківкою поспішали міщани, заклопотані справами, що їх приніс новий день. Опинившись серед круговерті великого міста, запорожці спочатку розгублено притримали коней, але згодом, розпитавши дорогу, подалися до високої вежі, в якій було розташовано ратушу. Через десять хвилин кружляння проміж закіптюжених стін, брудних подвір'їв, з купами сміття, які подекуди мало не перегороджували вулиці, коні винесли приятелів на досить широкий майдан, де поряд з високим дахом побудованого в готичному стилі костьолю здіймала в небо свої стіни вежа міської ратуші.

На сходах біля вежі завмерли на чатах два кірасири в начищених до блиску панцирах з великими наплічниками, сегментованими броньовими пластинками на руках, кільчастих рукавицях з великими залізними крагами, шоломах-бургіньютах і широких штанях, які доходили їм лише до колін. Броньовий пластинчатий захист, подібний до того, котрий укривав руки жовнірів, був і поверх штанів на стегнах. Коліна закривали гострі залізні наколінники. Нижче колін дивна одежина закінчувалася білосніжними гетрами і великими чорними черевиками із залізними пряжками.

– Ти ба! – хмикнув Омелько. – І що воно на себе натягнуло? їй-бо, неначе підстрелений!

– Мода така тепер. Німецька, – кинув Богун, нудьгуючи.

– Та хоч би і французька! – змахнув рукою Деривухо і звернувся до вартових: – Гей, вояки, мову українську розумієте?

Вартові не відповіли, лише сильніше стиснули в руках восьмифутові ратища алебард і вперли похмурі погляди в запорожців.

– Тряся вашій матері! – підсумував Омелько. – Напевне, не розуміють.

– А хоч би й розуміли, розмовляти не бажають.

– Точно.

– Чи все ж таки не розуміють?

– Хто їх зна! От якби якому гарячої смоли за обшивку, може б почули, якою мовою таке велике цабе спілкується.

Кірасири мовчали, але по їхньому вигляду було помітно, що вони розуміли все сказане. Обличчя під бургіньйотами поступово набирали бурякового відтінку, очі меншали, перетворюючись на зрізи мушкетних стволів.

– І що будемо робити? – почував потилицю Омелько.

– Спробуй на мигах показати, – засміявся Богун. Його почала забавляти ця гра і вигляд кірасирів, котрі вже майже кипіли.

– Панове німці! – почав Омелько урочистим голосом. – Я ось тут маю честь представити кошового отамана Війська Запорізького Низового, тож мені конче необхідно побачити коронного гетьмана вашого неперевершеного війська польського. Лист у мене до його ясновельможності.

Тиша. Красири вперлись поглядами голодних хортів.

– Таки не розуміють.

– Слухай, пане отамане, – мовив Богун, – а ти їм не казав, що лист важливий, і гетьманська мосць його дуже очікує?

– Я думав, вони знають!

– Навряд...

Нарешті один із жовнірів не витримав:

– Пан коронний гетьман зараз у своїй резиденції, а тут буде пізніше. Та ще треба знати, що ви за птиці, – подав він голос.

– До буцегарні б їх, там би й дізналися, – відповів другий, чия руда борода була підстрижена охайною еспаньйолюкою.

– Таки розуміють! – стрепенувся Омелько. – А що його дознаватися? Запорожці ми, хіба не помітно?

– Помітно. У тому й справа, що помітно. Але вашого брата тут не жалують і недаремно. Не знаю, чи його ясновельможність захоче з вами говорити.

– Схоче, коли дізнається, у чому справа.

– І в чому ж?

– А от це, голубе, не твого розуму діло.

– Ну то так тебе тут приймуть! – набундючився вартовий.

У цей час за спинами заторохотіло, зацокало по бруківці кованими копитами, і до широких сходів ратуші підкотився багатий, оздоблений срібними бляшками і майстерною різьбою ридван у супроводі ще чотирьох кірасирів, які були точними копіями перших двох. Не враховуючи хіба кольору борід і того факту, що ці були на конях. Один з жовнірів швидко скочив на землю і підбігши відчинив дверцята карети.

Неквапно, всім своїм виглядом виказуючи власну значимість, з ридвана зійшов високий і досить огрядний шляхтич у шитому золотом каптані, блискучому оксамитовому плащі і широкополому капелюсі, з якого звисали цілі грона страусового пір'я. Коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Конєцпольський добре знав собі ціну і виказував це оточуючим за будь-якої нагоди. Не поспішаючи, він попрямував сходами до дверей ратуші повз охоронців, які виструнчилились, немов на параді. На запорожців кинув короткий погляд і в його погляді було не більше цікавості, ніж у погляді kota, що спекотного полудня розвалився на сонці.

Але на Омелька це не справило враження.

– Ваша милість! Дозвольте звернутися з нагальним питанням, здолались-бо немалий шлях задля цього за велінням кошового отамана Війська Запорізького Низового.

Конєцпольський повільно повернувся і оглянув запорожців ще раз. Іван відмітив, що зацікавленості в його очах не побільшало.

– Хто ці люди? – запитав він польською в охоронця.

– Не можу знати, ваша ясновельможність! – відчеканив кірасир.

– Чого ж вони тут забули? – голос коронного гетьмана набув дратівливих інтонацій.

Охоронець лише розвів руками. Зате четвірка жовнірів, які прибули разом з Конєцпольським, наблизились до запорожців, тримаючи правиці на руків'ях шабель. їхні обличчя не віщували козакам нічого доброго – звичайні хорти готові кинутися на будь-кого, якщо на того вкаже перст господаря. Іван поглянув на Омелька. У грудях сколихнувся неспокій за курінного – раптом ляхи признають у ньому Чорного? Долю колишнього реблізанта в такому разі буде вирішено. А заодно й долю самого Івана...

– Пане гетьмане! У мене лист від кошового отамана і гаман із золотими, що їх військова казна шле вам у подарунок, – спокійно вимовив Омелько.

Вираз обличчя Конєцпольського одразу ж пом'якшав, ніби відтанув.

– Візьміть у нього зброю і пропустіть, – кинув він жовнірам.

Один з охоронців, очевидно, старший, простягнув руку, очікуючи, поки Омелько віддасть шаблю і пістолі, які стирчали з-за його шалевого пояса. Курінний неквапом відшпилював піхви з турецьким клинком і простягнув Богунові.

– Гляди вас потім... – пробурмотів він собі під ніс. За шаблею послідували і пістолети, які Іван спритно закинув у пусті кобури при своєму сідлі.

– Зачекаєш мене в корчмі. Тій корчмі, що ми проїздили. Сходи до низу, голова кабаняча над дверима. Пам'ятаєш?

Богун одразу ж пригадав низенькі двері погребка з облзлюю головою вепра над ними і брудними сходами, що вели донизу. Туди, звідкіля йшов міцний дух прокислого вина, тютюнового диму і підгорілого смальцю.

– Добре, – знизав він плечима і хотів вже їхати, коли його увагу привернув жіночий голос. На диво знайомий голос. Іван рвучко повернув голову.

Говорили крізь відхилені дверцята ридвана:

– Дядечку, коли ви закінчите ваші справи, ми з Беатою воліли б проїхатися у вашому товаристві верхи по лісу. Я маю надію, що ви не забули власної обіцянки?

Богун відчув, як у грудях пораненим птахом затріпотіло серце. Невже вона? Неймовірно! Конєцпольський, дядечку... Хто вона? А може, це лише гра уяви? Надлюдським зусиллям волі він поборов бажання під'їхати ближче і зазирнути у щільно завішений важкими лундишевими завісками ридван. До тямки привів рипучий голос Конєцпольського:

– О ні, люба моя, я добре все пам'ятаю. Але... Я не впевнений, що відшукаю вільний час. В усякому разі, обіцяю, що буду намагатися.

– Дядечку! Ви геть забуваєте про свою родину за вашими справами.

– Це не так, мила Ганнусю. Але всі ми мусимо тратити багато часу на служіння батьківщині! – з пафосом вимовив Конєцпольський, і при цих його словах у очах Омелька заграли сміхотливі вогники. Гетьман продовжив: – Якщо я все ж не встигну владнати всіх справ, відряджу опікуватися вами пана Сапегу – мого славного, не дивлячись на молодість, військового товариша.

– Дядечку Станіслав!

– Що, люба? Невже товариство юного княжича вам менш приємне, ніж моє?!

– Ви нестерпні!

– Ну що ти, я ж казав, що буду намагатися встигнути особисто, але...

– Ніяких але!

Конєцпольський кинув нетерплячий погляд на запорожців і перевів його на розчинені двері ридвана.

– Добре. Очікуйте на мене вдома, – і він махнув рукою жовнірам, – їдьте до замку.

Блискучі постаті кірасирів швидко зайняли свої місця попереду і позаду екіпажу, кучер цвѣохнув батою, і ридван з торохкотінням покотився через площу геть від ратуші. Богун ще деякий час проводив поглядом кавалькаду, після чого торкнув коня і неспішно поїхав слідом. Він ще не знав, що робитиме і для чого, власне, їхав за володаркою знайомого голосу, але вже не міг зупинитися і жадав лише одного – побачити її хоч здалеку, дізнатися,

де вона мешкає, а далі хоч би що...

Проминувши кілька вулиць, ридван виїхав на широку, вимощену бруківкою алею, яка поросла обабіч старезними дуплавими липами. Алея скоро пішла вгору і вихопилась на волю з плутанини міських вулиць. Тут будівлі вже не тиснулися до купи, як у центрі Гірського кварталу і поблизу цитаделі, здіймаючи вгору високі дахи, розділені вуличками, на яких подекуди можна було доторкнутись розставленими широко руками протилежних стін. Розсунувшись, будинки давали подорожньому нагоду милуватися краєвидами живописного подільського міста. І краєвиди були вартими уваги! Червона черепиця й почорніла гонта дахів поступово переходила в бастіони та редути міських укріплень, що їх саме обновлювали і посилювали у зв'язку з рішенням коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського перемістити до Бару свою офіційну резиденцію. Роботами особисто керував відомий будівничий Кодацької фортеці Гійом Лавассер де Боплан. Охайна трава на тих укріпленнях, яких ще не торкнулись лопати землекопів і руки каменярів, красномовно вказувала на те, що мирне життя вже досить довгий час не порушувало свого неквапного перебігу, потривожене колонами штурмуючих військ і ревом гарматного вогню.

Узагалі Бар оминули великі битви, і лише хвилі татарських орд розбивалися до його мурів, обламуючи до них зуби. Могутній гарнізон міста, на чолі з призначеним сеймом старостою завжди цупко стояв на охороні міста – на наймання ландскнехтів тут не шкодували коштів, адже вони утримувалися за рахунок маєтків, що належали до замку, а саме: сімох фільварків, чотирнадцяти ставків, десяти млинів і великої пасіки. Решта більш-менш великих мануфактур у Барі належала ордену єзуїтів, допущеному сюди ще покійним гетьманом Жолкевським, чию безталанну голову турки колись засолили в бочці й забрали із собою в Стамбул як трофей Цецорської перемоги.⁵⁴ Єзуїти володіли пивоварнею, цегельним та свічковим заводами, ставками, заїжджими дворами і шинками. Навіть будинок ратуші, у якому зараз Конєцпольський приймав Омелька, належав єзуїтському колегіуму.

За укріпленнями і будиночками передмістя, відкриваючись зараз захопленому погляду Івана, лежала широка подільська рівнина. Пагорби, порослі лісом, болотисті, вкриті очеретом низини; на обрії досить велике плесо ставу блакитним дзеркалом контрастувало з жовтим морем пшениці на навколишніх нивах. І на цьому живописному тлі здіймав свої вежі замок Конєцпольського, до якого й вела дорога. Островерхі верхів'я дахів на вежах, гармонійно поєднані між собою високими мурами з червоної цегли, не говорили, кричали про вельможний сан того, хто міг дозволити собі проживання серед старовинних залів, галерей та відкритих терас, які купалися в променях літнього сонця.

Здолавши підйом, ридван зупинився поблизу кількох крамниць, які, немов мухи, обліпили під'їзд до замку. Богун нерішуче зупинив коня біля нього, але, відчувши на собі підозрілі погляди жовнірів, знову торкнув коня острогами. Коли проїздив повз карету, двері її відчинилися, і назовні зі сміхом виплигнули дві дівчини. Вони взяли одна одну під руку і попрямували до крамниць, пройшовши прямо під носом Іванового коня. Богун завмер. Ковзнувши по ньому байдужим поглядом, пройшла колишня бранка, яку він купив у Савки за кухоль горілки і зігрів у придніпровських степах смердючим від кінського поту кобеняком.

– Беатко, обережніше! Ще під коня попадемо, бачиш, їздять тут, як несамовиті! – промовила вона.

Симпатична білявка, до якої було звернуто такі слова, непривітно поглянула на Богуна і щось прошепотіла на вухо подрузі. Та кумедно прикрила уста ручкою і пирснула від сміху. За мить обидві зникли за дверима крамниці...

Коли через кілька годин Іван переступив поріг, над яким шкірилась жовтими іклами облізла кабаняча голова, Омелько вже був у корчмі. Пив пиво з величезної дерев'яної кружки і вів жартівливу розмову з огрядною молодницею, яка прислужувала за столами. Побачивши

⁵⁴ Наслідком нещасливої для поляків Цецорської битви, котра відбулася наприкінці літа 1620 року (від назви невеликого молдавського села Цецора), став повний розгром польського війська, смерть коронного гетьмана і полон верхівки польського командування.

Богуна, махнув йому рукою.

– А! Он де ти, а я тут уже непокоїтись почав – чи не причарувала бува тебе яка міщаночка.

Іван пропустив Омелькові слова повз вуха. Мовчки сів за стіл і дістав з кишені люльку.

– Що там, уладналось? – спитав задля розмови.

– Ще б пак. Хіба ти не знаєш, що складно отримати гроші? А віддати їх – це справа кількох хвилин. Де ти, до речі, так довго був?

– Так... По місту поїздив. Поглянув, що тут і де.

– Ну, і як тобі?

– Що як?

– Місто.

– Місто як місто. Брудно лишень.

– Що є, то є. Ти ще в жидівській частині не був. Там справжня клоака.

Іван скривився, пригадуючи смердючі купи сміття, повз які приїздили вузенькими вуличками Бару.

– Коли будемо вирушати? – запитав він.

– А що, таки скучив додому?

– Не знаю, ніби є трохи.

– Ну, то, може, поснідаємо, поспимо часинку, і вперед?

– Чи варто знову, на ніч глядячи?

Омелько уважно подивився на Богуна.

– Чи тебе тут що тримає?

Іван знігився.

– Ні. Хотів відпочити з дороги.

– А! Ну добре, добре... Оксано, а подавай лишень до столу. Дивись, у мене козак молодий та голодний. Я в такому віці сам міг півтеляти з'їсти, тож діставай усе, що маєш! – звернувся він до шинкарки.

Та поспіхом почала виносити страви. Коли нахилилась над столом, Омелько жартома плеснув її долонею по сідниці.

– Ех, Оксано, ех, красуне! І чом я не твій чоловік?

Шинкарка різко випрямилась і піднесла під ніс Деривуху маленького пухлого кулачка.

– А от це бачив? Бач, руки розпускає!

– Ну-ну, не гарячись. Де ж тут стримаєшся, коли ти така...

– Яка? – примружилась Оксана.

– Велика та гарна! Я, як тебе побачив, одразу спокій втратив.

– Усі ви на один кшталт. Базікало, воно і є базікало.

– Що ти, я не такий!

– Не такий! А який же? Перекотиполе – подув вітер, і слідів катма. Чи я вас не знаю? Мала вже одного. Теж базікав, базікав...

– І що ж?

– Та те, що кажу. Уже п'ятий рік ні слуху ні духу.

Шинкарка пішла. За мить уже поверталась з тарілками холодцю, смажених ковбас та гречаників. Виставила все на стіл.

– Славно! – підсумував Омелько. – Ще горілочки б нам... кварту! Для початку.

Незабаром з'явилася і горілка.

– Ну то як, підеш за мене? – Омелько підвівся і вхопив шинкарку за стан. Та одразу ж відсторонилася.

– А ну тебе до дідька! Забиваєш баки бідній жінці.

– А от і ні!

– Та що ти кажеш! У тебе ж на пиці написано.

– Що написано?

– Те, що вже якусь обплутав, бач, як понівечила!

Омелько хвацько підкрутив вуса:

– Ту обплутав, а от тобі їй-бо не збрешу!

Оксана якось мимоволі зітхнула і змахнула рукою, кинувши на Омелька недвозначний погляд:

– Та їжте вже, піду поки до шинквасу.

Розливаючи по чарках оковиту, Омелько підморгнув Іванові:

– А дійсно! І чого маємо поспішати, ніч попереду!

Іван тільки й посміхнувся:

– Твоя правда, курінний, і навіщо воно, коней томити?

IV

Коли темрява вкрила місто, і вежі замку, та нагріті за день сонячними променями мури поступово віддавали своє тепло нічній прохолоді, вартові на підйомному містку перед замковою брамою почули неподалік від себе тихе шарудіння. Насторожившись, один з них вихопив пістолет і уважно почав вглядатися в темряву, обіпершись на огорожу містка. Кілька хвилин він уважно вглядався в ніч, нюхав пахуче повітря і прислухався до найменшого шелесту. Тиша.

– Що тут, Вацику? – підійшов до першого ще один вартовий.

– Я не вім, що то є. Альбо шарудів хто?

– Певно, кіт тенде.

– Може, й кіт... – Вацик зняв із вбитого у стіну кілка ліхтар з крихітними закіптюженими віконцями і повернувся до поруччя мосту, під яким у глибині рову дзюркотіла вода. Витягнувши руку, посвітив у темряву.

– Аби, курва, лотрів не принесло. Нам тоді бардзо зле буде, сам знаєш.

– Та кудою він прослизне? Йдемо краще по келиху венгржини хильнемо. Ніч не мала!

Вацик ще кілька хвилин вдивлявся в темряву, ніби міг щось побачити в чорному, як смола, мороці. Нарешті здався і він.

– Добже, поійшли. Може, то і справді кіт.

Вартові почимчикували до навісу біля воріт і через кілька хвилин уже забули про невеличкий інцидент. Перевів дихання і Богун, який втискався в шорстку поверхню стіни на два сажні вище мосту. До болю в пальцях тримався за щілини між вищербленою цеглою і тривожно прислухався до ударів власного серця. Нарешті можна було рухатись далі. Тихо і плавно, немов велика кішка, кинув він треноване походами тіло і вчепився в залізну палицю, що стирчала наверху стіни і слугувала, очевидно, для якогось протиштурмового приладдя. Рвучко підтягнувся і за мить був уже на стіні.

Хвилину вдивлявся в напівосвітлену галерею, що йшла вздовж внутрішньої сторони муру. Нікого. Лише звідкись здалеку чулись приглушені голоси. Іван крадучись пішов на них. За кілька хвилин побачив прочинені двері у стіні з внутрішньої сторони брами, з яких вихоплювалось жовтувато-примарне світло ліхтаря. Судячи з голосів, там були ще трое-четверо вартових. Богун подивився навколо. Світилось у чотирьох вікнах північної вежі, двох – західної, і яскраво сяяв десяток вікон об'ємистої будівлі, що була причеплена до стіни між північною і східною вежею. Звідки почати?

Помисливши, Іван попрямував саме до об'ємистої будівлі. Було схоже, що це й був палац, у якому мешкала родина Конєцпольського.

З галереї дерев'яні східці вивели Богуна у напівтемний коридор всередині муру. Тут пахло сирістю і димом від розташованих через кілька кроків один від одного ліхтарів. Іван швидко пройшов коридором і за мить уже гулькнув у темряву замкового подвір'я. Роздивився. У кількох сажнях від стіни росла одинока осика, немов навмисне посаджена для того, щоб з її гілля зазирати у вікна палацу. Іван підскочив і вхопився за нижню гілку, відчувши долонями шорстку теплу кору. З найнижчої гілки перейшов вище і ще вище. Перевів дух лише тоді, коли зрівнявся з верхнім освітленим поверхом. Під ним залишалися ще два поверхи. Ховаючись серед листя зазирнув у найближче вікно.

У досить великій залі з доброю сотнею свічок у срібних канделябрах, із кам'яною

підлогою і оббитими темним дубом стінами не було нікого. На протилежній вікну стіні висіли мисливські трофеї – кілька десятків лосячих, медвежих, оленячих, вовчих і кабанячих голів. Довгий, укритий білосніжною скатертиною стіл очікував, очевидно, вечері. У сріблї і кришталю посуду плавилися вогники свічок. Двоє освітлених вікон ліворуч виходили до тієї ж кімнати. Скрадаючись, Іван переліз на протилежну гілку.

Тут відкривалася дещо інша картина. Серед важких полиць, заставлених книгами в темних пергаментних палітурках, походжав чернець-єзуїт, на ходу перегортаючи поживклі сторінки об'ємистого фоліанта. Задумливо бурмотів щось і час від часу, під впливом власних думок, вимахував рукою і щось голосно декламував латиною. Богун деякий час спостерігав за ним, потім, зітхнувши, почав сходити вниз. Залишалася ще надія побачити ту, котру шукав, на двох нижніх поверхах.

Але надіям Богуна не судилось справдитися. Половину другого поверху займав кабінет Станіслава Конєцпольського, посеред якого у фотелі, за великим письмовим столом, сидів господар, старанно щось випишуючи на аркуші паперу білосніжним гусячим пером. За рештою вікон виявилася гостина кімната зі стінами, завішаними різноманітною зброєю, і мармуровою пащею каміна, у котрій, не дивлячись на теплий літній вечір, танцювали жовті язички полум'я. Іван уже хотів сплигнути на землю, коли раптом почув знизу кроки і тиху розмову. Дві літні жінки, очевидно кухарки, простували повз стіну палацу до північної вежі, несучи важкого казана, з якого йшла пара. Іван притиснувся до шорсткого стовбура осики.

– Обережніше, Стехо! Ще обваримось... От темрява, нічого не видно.

– Йдемо, тут ніби рівно, ти, головне, під ноги дивись.

Кроки віддалилися, і десь рипнули двері. Богун ще хвилину почекав і скочив на землю. Без надії поглянув у вікна першого поверху – три пусті кімнати, з яких жодна не нагадувала помешкання молодій жінки. Іван на мить розгубився. Коли він відважився на відвідини замку, все видавалось дещо простішим. І тепер, серед громаддя стін, веж та дерев'яних навісів він просто не знав, куди податись. Постоявши хвилину, вирішив йти навмання.

Нарешті через довгу годину блукання нетрями замку, забруднений сажею з закіптюжених стін, глиною з вогких коридорів підземелля, з павутиною на одязі і з розкуйовдженим оселедцем, Богун вирішив повертатись. Тепер йому здавалось, що всі намагання знайти Ганну марні, і її тут немає. Справді, хіба він упевнений, що вона проживає в замку Конєцпольського? І в яких вони відносинах? З підслуханого ранком діалогу він зрозумів, що вони родичі. Але чи близькі? Помисливши, Іван вирішив перенести пошуки на завтра. Попри свою безшабашну запорізьку вдачу, він добре розумів – якщо його упіймають зараз тут, буде непереливки. Не виключено навіть, що голова його займе своє місце на залізній шпичі над ворітьми замку. Польські магнати не любили у власних володіннях непроханих гостей. Особливо, якщо гості ці прибули з козацького Запоріжжя.

Швидко піднявшись на галерею, яка проходила по верху муру, Іван попростував до місця, де він півтори години тому ступив на заборонену територію гетьманського володіння. Хотів уже перехилитись над чотирисаженною безоднею, коли почув у темряві приглушений зойк.

– Хто тут? – у мелодійному голосі не відчувалось страху, лише напруження.

Іван завмер. Цього голосу він не забув. Просто зараз не міг повірити, що перед ним та, котру марно шукав тільки що в замку.

– Ганно? – власний голос видався Івану чужим.

Вона не відповіла. У примарному світлі молодика, що тільки зійшов над обрієм, спрямувавши в небо різьки свого тоненького серпика, Богун бачив лише її силует – струнка постать у сукні з осиною талією і пишною спідницею, по плечах розсипались густі розпущені коси, одна рука лежала на камені муру, друга опущена вздовж тіла.

– Я шукав тебе.

– Пан був би надзвичайно люб'язний, якби не наближуючись пояснив, чого йому потрібно! – скоромовкою відповіла вона.

– Не бійся! Я... я хотів тебе бачити.

– Хто вам сказав, що я боюсь? Коли я покличу сторожу, боятися потрібно буде вам.

– Зачекай! Я Іван, пам'ятаєш?

– Я бачу лише лиходія, котрий, криючись, проник до чужого дому. Яка мені справа до його імені?

Богун ошелешено замовк. Коли він здирався по стіні, а потім, криючись, зазирає у чужі вікна, тоді зовсім не думає, що скаже їй, якщо нарешті зустріне. Тепер у його голові проноситься цілий вихор думок, і він не міг дати їй ніякої ради. Розгублено підняв руки, немов захищаючись від непорозуміння в цій дивній ситуації.

– Не задля злочинства я тут... Ганно, я... невже ти зовсім не пам'ятаєш?... Хоча пройшов час... Я розумію, це все... це схоже... Але я не хотів нічого поганого. Лише побачити тебе!

– Хто ти? – у голосі дівчини, як здалось Іванові, з'явилися нотки зацікавленості.

– Іван Богун.

– Це мені нічого не підказує.

– Ми зустрічались у Анатолії, потім на березі Дніпра... Невже не пам'ятаєш?

Ганна ступила на крок уперед і придивилась.

– Невже? Іван Богун, син реєстрового хорунжого?... Що ж, я добре пам'ятаю, як ти купив мене в того розбишаки за кухоль горілки. Ти прийшов отримати борг?

Богун зітхнув.

– Вибач. Я піду.

– Стривай, скажи, чого ти хотів?

– Нічого, – Іван скочив на парапет і почав очима відшукувати шлях, яким піднявся сюди ще зовсім недавно, сповнений марних надій. У горлі душила злість на самого себе. Задля чого він прийшов сюди? Навіщо принизився перед цією пихатою шляхтичкою? На що сподівався? Ех, хоч би не взнав Омелько!

Раптом він відчув її долоню.

– Зачекай.

Запитливо подивився. Тепер, у напівморозу, на відстані простягнутої руки, вона здавалася ще гарнішою, ніж він запам'ятав її того дня, коли востаннє бачив.

– Я не хотіла тебе образити.

– Я не ображаюсь. Хіба на самого себе.

– Добре. Чого ж ти хотів?

Іван зіскочив назад, підійшов впритул і заглянув їй в очі.

– Я вже казав: шукав тебе.

– Для чого?

– Не здогадуєшся?

Ганна помовчала. Коли нарешті відповіла, у голосі її лунали іронічні нотки:

– Вочевидь, закохався. Невже і запорізьким відчайдухам знайоме це відчуття?

Іван мовчки дивився на неї. Дійсно, чому його так тягнуло до цієї дівчини? Чи не він ще кілька місяців тому, насолоджуючись вільним степовим життям, і уявити не міг, що якась чужа йому панянка заволдіє всіма його думками, заступить собою все те, що раніше вважав найголовнішим для козака? Лицарська слава, вправність у військовій роботі, повага товаришів по зброї. Боротьба за волю України нарешті, якій ще в далекому дитинстві присягнув присвятити життя. Зараз ці цінності, насаджувані колись батьком, Омельком, пізніше запорожцями, поряд з якими заглядав неодноразово в очі смерті, з ким ділив кусень хліба, радості та невдачі, всі вони відступили на задній план. Стали чимось не те щоб незначним, але другорядним. Набагато більше турбували великі чарівні очі поряд, маленька тепла долоня, яку відчув тільки що на своєму плечі, голос, до кожної інтонації якого прислухався, відшукуючи ті струни, які скажуть йому – він їй не байдужий. Що ж це? Невже він став «баболюбом» – слово, яке на Січі завжди викликало зубоскальство і насмішки? Але зараз і це не турбувало. Лише вона.

– Просто хотів тебе бачити, – чужим голосом мовив Богун.

Ганна посміхнулася своєю чарівною усмішкою:

– Що ж, тепер ти знаєш, хто я. Як я розумію, тебе це зовсім не бентежить, тож якщо хотів бачити – дивися.

– Чому мене має що-небудь бентежити?

Дівчина знизала плечима.

– Ну... Адже ти бачив мене поряд з коронним гетьманом Речі Посполитої. Я... Одним словом, я його племінниця.

– Це не має значення.

– О! А пан гоноровий! Тебе не відлякує цей факт? Адже, наскільки мені відомо, серед козаків не вельми любляють дядечка Станіслава, на що він відповідає цілком адекватними почуттями.

– Мені байдуже. Я прийшов до тебе, а не до його гетьманської мосці, і хотів бачити погляд надзвичайно гарних твоїх очей, які не дають мені спокою вдень і вночі, з часів нашої останньої зустрічі.

Ганна кокетливо посміхнулася:

– Ти кумедний... Але разом з тим... Чесно кажучи, таку самоповагу і такі гарні слова не завжди можна почути серед уродзної шляхти. Пани офіцери кварцяного війська іноді губляться, коли я починаю їм розповідати про свої родинні зв'язки.

– Панна забуває, що я теж шляхтич, напевне тому ставить мене напереваги так званим уродзонним! – голос Богун пролунав дещо різкіше, ніж він цього очікував.

– Ну що ти, милий хлопчику! Я лише мала на увазі...

– Ти мала на увазі те, що для вас православна шляхта не відрізняється від звичайного поспільства, а козацтво, яке на всіх війнах боронило Річ Посполиту, є не чим іншим, як справжнісіньким бидлом, бидлом яке мусить слугувати Польщі!

– Якщо тебе це заспокоїть, скажу, що я теж сповідаю православну віру.

Іван знітився:

– Дивна розмова у нас чомусь виходить.

– Дивна.

На деякий час запанувала мовчанка, яку перервала Ганна:

– Знаєш... Я хотіла подякувати тобі.

– За що?

– За смачну вечерю і тепло, якими ти поділився зі мною. Напевне, це була твоя вечеря... Я вдячна тобі.

– Це були лише саламаха і овечий кобеняк.

– Іноді буває так, що найпростіші речі стають в нагоді більше, аніж добірні страви і дорогі хутра.

– Не знаю. Але я відчував, що повинен допомогти тобі, адже саме я був причиною твоїх бід.

– Урешті-решт я задоволена, що все склалося саме так.

Знову запанувала напружена мовчанка. Богун намагався примусити себе продовжити розмову, але не міг вимислити, що казати. І тоді він зробив те, чого і сам від себе не міг очікувати, – підступив впритул до Ганни і обійняв її, притиснувши до грудей чарівну її голівку. В ніс вдарили запаморочливі пахощі парфумів, а в голові все швидко-швидко закружляло і запаморочилося, ніби після добрячого кухля оковитої. Він стояв так якусь мить і не вірив, що все відбувається насправді, але дуже скоро дівчина стріпнулася і спробувала звільнитися з обіймів.

– Як ти... О Боже! Пустити негайно! Як смієш ти!

Іван мовчав і м'яко, але сильно притискав її до себе, раз наважившись, уже не в змозі відступити. Ганна ще деякий час пручалася, але поступово обм'якла. Тоді Богун обхопив її голівку долонями, погладжуючи щічки, які стали рум'яними навіть крізь напівтемряву, що її утворювали кілька смолоскипів на вежі воріт, великими пальцями своїх рук і заглянув у очі.

– Я хочу, щоб ти була моєю, – тихо, але чітко, карбуючи кожне слово, вимовив він.

– Пустити мене.

– Я не відпущу тебе. Ти будеш моєю.

Раптом Ганна із силою стріпнула із себе руки козака. В її очах тепер палав гнів.

– Та що ти про себе надумав! Як смієш торкатися мене?! Ти... Ти! – Ганна в знеможі знайти слово, яким хотіла охарактеризувати нахабного запорожця, замовкла. Та за мить, набравши в легені повітря, продовжила: – Мерзотник! Я тобі не кабачна дівка, щоб мене хапати. Ти... Що ти сказав?!

– Я сказав, що ти будеш моєю, – твердо повторив Богун. І якби цієї миті його могли бачити Омелько, Савка або Нечай, пліч-о-пліч з якими Іван пройшов за останні роки десятки боїв і сутичок, і які знали його, як ніхто другий, вони сказали б напевне: коли Богун дотримується такого тону, він доб'ється того, про що говорить. Навіть якщо задля цього доведеться докласти надлюдських зусиль і потратити роки. Але побратимів поряд не було. Була лише красуня Ганна і вона розсміялася в очі Іванові:

– А якщо я скажу ні?

– Мені це байдуже.

– А так уже зовсім цікаво. Ти хочеш викрасти мене всупереч моїй волі?

– Я не буду тебе викрадати всупереч твоїй волі.

– Тоді що?

– Я зроблю все для того, аби ти пішла за мною за власним хотінням. Пам'ятай, гонорова панно – я звик добиватися свого.

– А я свого! І мені не подобаються нахаби, які кажуть дівчині речі, подібні твоїм речам.

– Я лише сказав правду. Ти подобаєшся мені, і я хочу, щоб ти була моєю.

– Усе ж таки нахаба! – зблиснула весело очима Ганна. – А на перший погляд, такий сором'язливий і нерішучий хлопчина.

Богун знову впіймав її в обійми, і цього разу Ганна не пручалася. І хоч боялася сама собі відкритися, їй до нестями приємними були ці обійми і близькість сильного молодого тіла. Від Іванового жупана йшов романтичний запах полину, диму і далеких доріг, зовсім так, як тоді, на березі Дніпра, коли вона з насолодою загорталася від прохолоди осінньої ночі у величезний чорний кобеняк. І пам'ять на коротку мить перенесла її в минуле. Тривожне минуле, яке тепер, після того як усе закінчилося, стало лише давньою і надзвичайно романтичною пригодою. В її пам'яті вже почав було згасати образ Богуну – незграбного рятівника, з ласки якого мало не загинула серед хвиль бурхливого моря. Він запам'ятався їй нерозумним хлопчаком, що так круто змінив її життя, і Ганна ніяк не могла уявити його появи, такої раптової, майже приголомшливої. Тим більшою несподіванкою стала для неї його поведінка – у житті Ганни ще ніхто так настирливо не домагався її прихильності. Порівняла козака з бенкетними шаркунами-залицяльниками і несподівано зрозуміла: він незрівнянно цікавіший їй, ніж виховані у шляхетних манерах чоловіки, в колі яких інколи доводилося проводити час. В його голосі, словах, рухах відчувалася якась незалежність, сила, майже дикість. Вона лякала і притягувала одночасно. І от серед цього вихору думок, відчуваючи на плечах незвичні чоловічі обійми, вона відчула на своїх устах його гаряче дихання і відкрила їх назустріч його вустам. Час спинився...

Опам'яталась, пригорнувшись до широких козацьких грудей, відчуваючи на щоках, устах і чолі гарячі цілунки. З тихим зітханням відсторонилась. Тепер вона навіть не розуміла, що з нею сталося хвилину тому, кидаючись назустріч цим божевільним обіймам.

– Козаче, ми не повинні робити того, що робимо! – зашепотіла вона.

– Чому?

– Тому. Між нами нічого не може бути.

– Я так не думаю.

– Але ж ти багато чого не знаєш... Господи, відпусти мене!

Іван трохи послабив обійми, але вона не поспішала вислизнути з них.

– Дядечко хоче віддати мене заміж за... Утім, це не важливо. Яка різниця, як його ім'я.

– А ти не йди, – сказав просто Іван, – скажи йому, що тебе буду сватати я.

– Який же ти наївний, хлопчику!

– Я кохаю тебе, що ж тепер може заводити? Мій батько шляхтич, тож...

Ганна приклала пальчики до його вуст.

– Перестань. Залиш, як є, а час усе вилікує. Усе пройде... А ми ще будемо посміхатися, пригадуючи нашу дивну зустріч. Пройде час. Багато часу. Можливо, Бог дасть нам можливість зустрітися ще раз. Нам буде про що згадати. Пам'ятаєш, яким духмяним було повітря під час сутінків на березі Дніпра? А скільки зірок на небі? Немов хтось посипав діамантами чорну безодню. Я була тоді розгнівана на тебе за всі страхи, що їх довелося пережити під час переходу морем. Але, дивлячись на це небо, вбираючи в легені пахуче степове повітря, я починала розуміти, як мені цього бракувало на чужині, серед розкошів сералю... Ні, мене ніхто не принижував там, – Ганна зазирнула в очі Богуна. – Ти не думай, він і пальцем не насмівся торкнутися мене без моєї згоди. А згоди я не давала. Ти віриш мені, що Ахмед-паша, мій чоловік... Він не був моїм... Ти розумієш мене?

– Ні, – простодушно відповів Іван.

– Він не був моїм коханцем. Я була лише гарною пташкою в його золотій клітці. Але тоді, у плавнях, зігріта твоїм плащем, я, засинаючи, раптом відчула, що таке Батьківщина. Завдяки тобі. Тож дякую тобі за це.

Івана наче жаром обдало.

– Не треба дякувати! – він зрозумів, що в такій доброзичливій манері вона дає йому зрозуміти: тебе ігноровано. Ти не маєш жодних шансів і повинен зникнути з мого життя.

– Але чому?! – Іван знову охопив долонями її щічки і зазирнув у вічі.

– Тому що ми занадто різні. Милій хлопчику, ти навіть не уявляєш, скільки перешкод виникло б перед нами, якби ми вирішили бути разом.

– Ми разом могли б спробувати їх подолати... Ганно, їдемо зі мною! – у голосі Богуна вже не було надії на згоду.

– Куди нам їхати?

– На мій хутір.

– Господи! Як ти можеш не зрозуміти – це неможливо!

– Усе можливо, якщо є на те бажання.

– Але Конєцпольський зітре твій хутір із земної поверхні!

– Він уже намагався. І не лише він. Як бачиш, усі ці спроби ні до чого не призвели.

Ганна зітхнула і, піднявшись навшпиньки, поцілувала Богуна в щоку.

– Це неможливо, – ще раз повторила вона, сумно зазираючи в очі Івану.

Козак рішуче струснув головою:

– Добре. Я не буду тебе квапити. Отже, ти маєш час подумати. Я знайду тебе. А зараз... ти повинна дати мені щось на згадку. Я хочу, щоб поруч зі мною була річ, яка належить тобі. Вона буде для мене... Одним словом, вона допоможе мені пригадувати нашу зустріч, твої очі, посмішку. Ти можеш зробити мені таку послугу?

Ганна знизала плечима:

– Але що?... Стривай! – вона зняла з шиї шовкову хустину. Хустина була вишита химерними східними візерунками і несла в собі ледь відчутний аромат парфумів. – Ось.

Богун прийняв хусточку з її рук і дбайливо сховав за пазуху. Натомість витяг з кишені перстень з діамантом, що його колись знайшов у тому ж палаці, де зустрів Ганну.

– Мені здається, що ця річ повинна належати тобі.

Дівчина захоплено позирнула на каблучку.

– Звідки це в тебе?

– З палацу Ахмета-паші. Я знайшов його там, де знайшов тебе. Він нагадував мені про тебе. Тепер я хочу, щоб він залишився разом з тобою, і ти, дивлячись на нього, пригадувала мене і мої слова – я переверну землю задля того, щоб ти стала моєю!

Ганна мовчки прийняла перстень з Іванових рук. Кинула на нього короткий погляд і знову знайшла очима закохані очі Богуна.

– Я повинен іти, – він обійняв її і ніжно поцілував. Вона не пручалася. Палко відповіла на поцілунок, намагаючись подарувати йому ще кілька хвилин, щоб потім забути його і більше ніколи не зустрічати. Через тиждень мають відбутися заручини із сином богуславського старости Адама Казановського. Все готово і домовлено. Посагом за наречену має стати чималий шмат землі з маєтків покійного батька, який чомусь став власністю

дядечка Станіслава. Пан Станіслав натомість отримує схвальне рішення кількох гострих питань в майнових відносинах з паном Казановським. Усі задоволені. Усі, крім неї. Але навіщо знати про такий стан речей цьому закоханому і надзвичайно вродливому хлопчині? Ні, він має право на надію. Можливо, у цьому принаймні він щасливіший за неї. Він ще може стояти навпроти і закохано позирати в її очі. Очі, які не знали щастя ні на південних, ні на північних берегах Руського моря.

– Прощавай, сину реєстрового хорунжого.

– Мене звать Іван. Іван Богун. Пам'ятай – ти будеш моєю.

– Прощавай... – прошепотіла вона і відчула, як по щоках рясно течуть сльозини.

Через хвилину Ганна дивилась на скупі промені примарного світла, що ледь-ледь освітлювали цеглини замкового муру, за яким тільки що зник козак. Юнак з бідної української шляхти, гонору якого могли б позаздрити воєводи і князі. За інших обставин вона могла б... Навіщо думати про те, чого не може відбутися? Холодне світло діаманта з долоні. Гаряче серце, про яке це світло має нагадувати... хіба пригода, яка не має права на продовження, варта марного намагання заснути і, як результат – безсонної ночі? Варта. На вустах усе ще палають сліди його цілунків, а шкіра пам'ятає тепло його сильного тіла. Що це? Звичайний потяг жінки до чоловіка, продиктований банальним інстинктом продовження роду? А може, щось глибше? Ні! Вона не повинна думати про це.

– Пора спати, Ганнусю, – шепоче вона сама до себе і стримується, щоб придушити в грудях ридання, відчуваючи, як сльози рясно течуть по обличчю, – пора спати. Зранку зійде сонце, і ранковий вітерець здмухне цю зустріч і печаль, навіяну нею. Так ніби її і не було... Ніколи не було.

V

– Козак! От тепер справжній козак! – Федір Богун упіймав сина в обійми. – Ех, роки, роки... зовсім дорогу додому забув! Я вже й думав, не побачу...

– Що ти говориш, батьку? – Іван відчув себе хлопчаком, який колись, у неймовірно далекому минулому, босоніж ганяв околицями батькового хутора. – Як так – не побачиш?

– А чому ж ти дивуєшся? Мені вже шістдесят п'ять.

– Ну-у-у, пане Федоре, – протягнув Омелько. – Та тобі б ще зараз кулаком цвяхи забивати! Козацька порода не виходить, немов вода з міхів. Вона немов річка – тече, кінця не має. Так що гукай челядь, діставай меди-горілки. Дивись, якого сокола я тобі із Січі-матінки привіз!

Старий Богун підкрутив вуса і кашлянув, намагаючись приховати зрадливе тремтіння голосу.

– Таки сокіл! – мовив врешті. – Ну... Одним словом... Жалко, мати не дожила... Та що це я вас при порозі тримаю? Гей! А хто там?! Накривай мерщій до столу, козаки з походу повернулися, хлібом-сіллю дорогих гостей зустрічайте!

Іван вслід за батьком пройшов до світлиці, відчуваючи за спиною кроки Омелька. Ось він і вдома. Перед ним кімната, яку пам'ятав ще з дитинства. У ніздрі вдарили пахощі воску, сукна, тютюнового диму і ще чогось, чого не можливо було іменувати, але що добре зберегла пам'ять, асоціюючи зі спогадами про найкращу пору в житті кожної людини. Тут майже нічого не змінилося, відтоді як йому востаннє довелося стояти серед батьківської світлиці, отримуючи благословення на дорогу до Запоріжжя. Ті ж дбайливо вибілені крейдою стіни, невисока стеля, з якої виступали вузькі продовгасті дошки сволака. В одній з них, у кутку над ліжком, все ще стирчать почорнілі залізні гаки, на які підвішувалася колись дитяча люлька. І одразу ж десь з недосяжно далеких глибин пам'яті сколихнувся ніжно-сумний голос неньки:

Ой чий то кінь стоїть, та сива гривонька,
Сподобалась мені, сподобалась мені,
Тая дівчинонька...

Сподобалась мені, сподобалась мені,
Тая дівчинонька.
Не так та дівчина, як біле личенько,
Подай же, милая, подай же, гарная,
На коня рученьку...

А он на полицях чарки із зеленого скла у срібних оправках. Одна, дві... Так, дванадцять! І два великі порцелянові тарелі в сусідстві менших тарілок. Фантастичні східні візерунки на блискучому тлі порцеляни. А он і червоні кахлі, що ними обкладено з боку світлиці піч. Поряд постіль з горою подушок, перський килим у півстіни, щільно завішений різноманітною зброєю, на покуті образи святих у срібних окладах, крихітна золота лампадка. Далі, у кутку, важезна, кована залізом скриня, у якій батько зберігав гроші, важливі папери, поставець і кілька пляшок старого меду, пістоль, нюрнберзький годинник та ще тисячу неймовірно цікавих речей, на які до нестями хотілося подивитися бодай одним оком малому Іванку. Саме із сховки дістав колись Богун пляшку з медом, пригощаючи пихатого пана Рудницького. Медом, який, можливо, не був найкращим у житті пана ротмістра. Він був останнім у його житті.

А он, під стіною, ледь вкрита полотняною доріжкою, ляда до підземелля, звідки Івана гукала перелякана ньєчка під час того давнього бою. Посередині кімнати великий стіл. Колись за ним збиралися сорок п'ять душ – усе доросле населення Богунового хутора. Під вікнами вкрита зеленим сукном лава, бронзові шандали зі свічками.

– Ну як воно, сину, до рідного дому повертатися? – запитав Федір Богун, помітивши вираз обличчя, у якому відкарбувалися спогади, що їх викликала зустріч з рідною домівкою, і тиха радість, і ностальгія.

– Заради такого повернення варто покидати її... – тільки й видихнув Іван. Буревій почуттів у його серці стиснув горло, немов лещатами. Десь позаду залишилася Січ з її кривавою роботою, сотні верст шляхів, що просочили його жупан пилом і димом, навіть чарівні очі Ганни відступили на задній план.

Для кожної людини домівка, у якій вона проживає, стає не лише сховищем від холоду та непогоди, захистом від лиха та злочинних намірів. В усі часи в багатьох культурах дім був відправною точкою, звідки починала людина свій тернистий шлях, звідки виходила у незвідане майбуття. Виходила лише задля того, щоб мати куди повернутися. Інакше шлях утрачає будь-який сенс. Інакше людина перетворюється на вигнанця і стає гідною жалю. В когось дім – це розкішний палац з блискучою мармуровою підлогою і просторими залами, стіни яких увішано портретами предків, що зуміли овіяти свої імена славою і померли багато років тому. В когось – злиденна халупа із земляною долівкою і закіптюженими стінами. Від цього суть не змінюється. Просто частина душі будь-якої людини залишається в рідних стінах, дбайливо оберігається ларами і пенатами⁵⁵ і тягне до себе, намагаючись возз'єднатися з рештою, тою, яка знаходиться в мандрах. Тут бере початок слово Батьківщина. Адже за стінами рідної домівки знаходиться клапоть землі, природи, краси рідного краю. А далі? Далі сотні і сотні верст лісів, лук, полів і ставкових плес. Ріки. Гори. Степи. Міста і села з тисячами тих, хто спілкується на рідній для тебе мові. Має схожі радощі і печалі. Ціла Україна. Але початок її тут, поміж рідних стін. Поряд з людьми, які дали тобі життя, виховали тебе, додали поряд з тобою труднощі та невдачі, ділили радощі і біди...

– Заради цього варто покидати її! – вдруге повторив Іван і зітхнув. – Добре у нас, батьку!

– Авжеж добре, синку! – Федір і не намагався приховати майже дитячу радість. – А буде ще краще! Гей, а хто там?! Такий бенкет справимо, якого цього року ще не бачено! У Вороновицю за сотником пошлю, за осавулом, за старшиною! Та що там... На десять верст

⁵⁵ *Лари і пенати* – згідно з релігійними уявленнями древніх римлян, боги, хранителі домашнього вогнища.

хто є козацької породи, всіх покличу! Агов, хлопці, чи ви, скурві діти, не чули?! – кричав Богун крізь розчинене вікно за давньою своєю звичкою. – Мерщій в погреба. Вино діставай! Горілку діставай, мед неси! І щоб мені до вечора троє свиней та троє телят на столі стояли в потрібному вигляді!

І вже за півгодини Мирон Охріменко заклопотано походжав по подвір'ю, віддаючи челяді необхідні розпорядження, палахкотів вогонь у кабиці – під очеретяним навісом літньої кухні жінки куховарили. Туди тягали дрова кілька парубків, сміхотливі дівчата носили на коромислах дерев'яні відра з криничною водою. У Вороновицю і навколишні хутори помчали комонні гінці із запрошеннями на бенкет, що його пан хорунжий давав на честь повернення сина із Січі, від військової науки. Десь за хлівами й обороми пронизливо заверещала, прощаючись із земним життям, бідолашна свиня.

А увечері, коли сонце впало за обрій, забираючи за собою спеку минулого дня, і настала благодатна прохолодна пора, на хуторі Богун бенкетувала замалим не вся Вороновицька сотня. Столи, виставлені серед двору підковою, увінчував поміст, на якому розташувалися музики, додаючи переривистим співом сопілки, дзвоном цимбал і цвітастим голосом кобзи святковості цьому радісному для старого Федора вечору. Полилась рікою оковита, потяглися вервечкою челядинці, несучи блюда, полумиски і тарелі. Проголошувались гучні заздравиці за господаря, який виростив такого славного воїна, за мир і злагоду дому, що так радо прийняв гостей, за славу козацьку, за Батьківщину і Запоріжжя.

Та все ж щось не так було в настрої козаків. Омелько, який сидів поруч з Іваном, пив та їв нарівні з усіма, але чимраз похмурішим робився його погляд. Примруживши очі, поглядав він на реєстрових козаків, поряд з якими боронив колись окопи Хотина, а тепер пив чарку пінної горілки. Перебігав очима з одного обличчя на інше, немов шукав щось втрачене і не міг відшукати, і, розуміючи це, похмурнів усе більше. Це не втекло від уваги Івана.

– Ти чимось стривожений, Омельку? – запитав він.

– Ні, – відповідав козак, – напевне ні. Це лише горілка... Ет! А наливай-но Іване ще по одній! Розгонимо сум, тугу-печаль.

Іван хитнув головою на знак згоди і почав розливати, заодно прислухаючись до розмови, яку дотепер пускав повз вуха. Розмова точилася поміж двома сивовусими козаками, які сиділи навпроти.

– То, Семене, діло не хитре – ляха дражнити. Та тільки це все одно, що лоскотати ведмедя шилом, така моя думка. Тут не вспієш кліпнути, а тебе вже й живого немає, – неспішно, як людина звикла до того, що до її слів прислухаються, мовив перший козак.

– А я про що? – відповідав йому другий. – Багато вже їх таких було, які супроти Польщі повставали, а де вони тепер? Жодний власною смертю не помер, лядського ката не уник, так ось воно... Але річ навіть не в тім! Павло думає, що ми дурніші, ніж він. Ну скажи ти мені, вельмишановний свате: чого він забажав? Навіщо на Низ подався, Слобожанщину і Подніпров'я ворохобити? А я скажу! Булави він захотів, булави гетьманської! Військова хоругва йому, бач, стала замалою честю. Чи, може, не так?

– Так, дорогий свате, істинна правда! Доки він булави доправлятиметься, лиха доправиться. І не лише на свою дурну голову! Воно і на наші, на наші голови впаде! Ось побачиш. І тричі не правий Васько Томиленко, якщо попускає реблізанту. Він повинен був за Павлюком дивитися, для того й в гетьмани обраний. А він що? Базікало воно і є базікало. Повинен був сам, своєю рукою у війську лад навести, тоді ляхи б не сіпалися. А тепер, чув я, Конєцпольський уже коронне військо збирає, шляхті універсали шле, аби свої надвірні хоругви до нього приводили. Велика біда буде.

– Так-то воно так, але що Томиленко може? А ніщо! На Низу черні зібралося двадцять тисяч... та й не добре нам проміж себе колотнечу чинити, брату супроти брата ставати. А миром Павлюк від свого не відступиться.

– Брат на брата, мовиш? А які вони нам брати? За душею ні шеляга, вітер що в кишнях, що в голові. Одно слово – гультіпаки. Таким і втратити нічого. А ми маємо, що втратити! Ти думаєш, як дійде до війни, сейм буде нас ділити на своїх і чужих? Зась! У них у

воєводствах польських голопузої шляхти – хоч міхи натовкай. І кожен з тих голодранців до наших земель ласий. Вони, може, тільки приводу й очікують, а тут Павлюк цей самий привід їм і подарує. От вони й прийдуть до тебе, постукають у двері. Не самі постукають, з кварцяним військом... Ні, якщо самі Бута не зупинимо, усім пропадати.

– Що ж нам робити?

– А ти, пане свате, пометикуй. Рада збереться скоро. Моя думка: потрібно Томиленка на гетьманстві міняти і впритул підступатися до Павлюка. Словами мудрими підступатися. А як не почує, тоді й збройною рукою. Інакше він нам ще всім боком вилізе!

Сивий, з хитруватими очима, «пан сват» важко зітхнув і похитав головою:

– Так-так... Ех, нещасна Україна. І чому воно в нас одвічно таким чином, що абияк, тільки б не у спокої та в мирі? Як не татарва, то турки. Як не ляхи, то самі на свою безталанну голову біди шукаємо! Я он тільки косяк коней купив, триста голів, добра порода, шляхетна. Розводити думав. І як то тепер воно має бути?

– Ой, не кажи, чоловіче. У мене пшениці скільки засіяно... А ячменю! А жита! Рухнеться коронне військо, кудюю воно піде?! Отож-бо, по наших нивах. З ланів умить пустелю зробилять. А може, й по головах!

Богун з огидою слухав розмову людей, які були скоріше схожі на купців або лихварів, але ніяк не на козаків. Раптом його погляд впав на Омелька, і він одразу зрозумів дивний похмурий настрій курінного – Деривухо готовий був спопелити самим лишень поглядом обох дук, які вели розмову. Нарешті гаряча запорізька натура не витримала, і Омелько підхопився на рівні, з диким виразом обличчя оглядаючи присутніх. Очі його кидали блискавки, рубець на обличчі побілів і почав смикатися.

– А що, панове-добродії, хочу і я сказати! – раптом гаркнув він так, немов знаходився в самому пеклі кавалерійського бою. За столами одразу ж притихли і звернули на нього погляди. А він стояв, нависаючи над усіма, кремезний і непривітний. Недбало підхопив наповнену Іваном чарку.

– Слухайте, пане свате, – глумливо звернувся він до одного з дук, – а розкажу вам байку. Хочете?

Обидва свати отетеріло мовчали. Мовчала й решта присутніх.

– Не хочете? То й чорт з вами, а я все одно розкажу! Жили в одному селі два товариша. Один багатший був, другий, сіромаха, добра за життя мало нажив. Але товаришували ще з давніх-давен, тож ні один, ні другий на то уваги не звертали. Бідніший багатшому працею інколи допоможе, багатший біднішому часом грошима, часом міркою жита. А часом зберуться у шинку та, доки баби не нагнали, так увіп'ються, що й заспівають. Жили собі, не скаржилися. Аж одного разу біднішого до пана позвали. Твоя, каже пан до нього, хата на моїй землі стоїть, тож забирай куди хоч. Як же я заберу, аби був віз або скриня, а то хата! Як собі хочеш, так і забирай, але щоб не було. Конюшину посію. З тим і пішов бідолаха. А як прийшов додому, поглянув на обійстя, на якому все життя прожив, до всього руки доклав, така його злість взяла, що вирішив він власне життя закласти, а не віддати останнього. Взяв сокиру до рук та й сів перед ворітьми. Тут йому і товариш трапився, вислухав. Ти, каже, дурне робиш. І хати не вбережеш, і голову втратиш. А сам собі метикує – буде бійка, то й мені від панових пахолків на горіхи перепаде. Пішов і розповів панові про все. Той пахолків послав, вони біднішого вбили, а за тим, не розібравшись, і багатшому голову стяли. А пан не дуже з того журився – вдвічі більше землі під конюшину отримав. Така ось байка.

Один зі сватів прокашлявся.

– Воно, звичайно, байка добра. Тільки до чого...

– Баран ішов, вовка зустрів, побалакали!

– Але що то...

– Мовчати! – садонув Омелько кулаком по столу. – А мова моя така буде: багато часу сплигло відтоді, як я, стоячи поряд з вами, піднімав свій меч на спільних ворогів наших, йшов у бій, свято вірячи в ідеали козацького лицарства. І понад усім були для мене ці ідеали, і не тільки для мене! Душею вболівав за них покійний гетьман Сагайдачний, не шкодували життя і його полковники. А що вже казати про козака-сіромаху!.. Не порухувати кісток

білих, що ними поля бойовищ засіяли, не зміряти просторів морських, де червоніли хвилі від нашої крові. Хіба ж лише задля здобуття хліба козацького побратими наші смерть люту приймали? Хіба лише за золото лядське кордони боронили? Ні! Та ми його і не бачили, того подаяння панського. Інше бачили. Плахи! Шибениці! Катів, які жили з нас тягнули у Варшавах, Краковах, Стамбулах і Бахчисараях. А ми стояли за віру, зубами рвали ворогів за волю, без стогону й жалю віддавали життя за Батьківщину... Та, бачу я, минули ті часи. Прошли і немає. Пропала гетьманщина, немов і не було її. Гірко мені!

– Що ти кажеш таке, Омельку? – подав голос Федір Богун. – Чи не зарано панахиду справляєш? Маємо ще силу! Чи, може, там, на Низу, нас уже й знати не хочуть?! – у голосі старого хорунжого бриніли образа та гнів.

– Чому ж знати не хочуть? Хочемо, батьку, брама відчинена. Та тільки здається мені, що брама та нікому тут не потрібна. Хто хотів, уже там сили військової примножують, діла доброго очікують. А решта за лани свої, косяки коней та свинячі хліви тримаються. Воно, бачиш, безпечніше. І ситніше. Мало того, вони ще й голос подавати наслідуються. Павлюк їм поперек горла. Це й не дивно, адже він загрозу задля їхнього спокою становить. їх же не виписали з реєстру, не відібрали привілеїв, предками завойованих. Вони вже за нашими спинами домовляються, як би генерального хорунжого ляхам продати і на цьому заробити. Так, панове? – Омелько виразно подивився на дук, чию розмову мимоволі підслухав. Ті переглянулися, але промовчали.

– Тож вип'ю я з вами, дуки, чи без вас! За здоров'я пана Павла вип'ю. І вірте мені – бути йому з булавою. Хоч би яка сила цьому заважала. Запам'ятають його ляхи, та надовго запам'ятають! Ми примусимо поважати нас так, як гідно поважати расу воїнів, потомків князів Київських, а не хлопів лядських. Коли ж це станеться, не пожалкуйте за тим, що статки ваші завадили за волю Батьківщини постояти.

І Омелько перекинув кухля, великими ковтками вливаючи в себе горілку. Потім стукнув ним до столу і рукавом обтер смолисті вуса. Одразу ж за ним підхопився й Іван. Без слів підняв свій кубок і так само, як Омелько, випив до дна, з гучним стуком поставивши його на стіл. Більше не піднявся ніхто. На кілька хвилин козаки за столами притихли, але поступово бенкет набрав обертів і покотився з колишнім розмахом. Заграли музики, і Омелькові слова немов розтанули серед веселощів, заздравних тостів і дзвону посуду.

– Запам'ятай мої слова, Іване, – мовив стиха до молодого Богуна курінний, і стільки болю, стільки образи було в його голосі, – як тільки Павлюк виведе полки із Запоріжжя в Україну, дні його буде закінчено. Ляхи перемелють нас своїми панцирними жорнами, а ось ці люди будуть виглядати з-за своїх тинів, радіючи, що все це діється не з ними. А хіба є надія перемогти коронне військо, якщо реєстровики не об'єднаються із запорожцями?! Ех, ненько Вкраїно... Налий мені, Іване. Горілки налий! Та побільше, може, хоч тоді, коли хміль пробере, зможу наплювати на все, що тут я побачив.

Того дня Омелько більше ні з ким не розмовляв. Мовчки пив чарку за чаркою, похмуро позирав перед собою скляними очима і час від часу скреготав зубами. А Іван раптом зрозумів, що слова, сказані курінним отаманом, повною мірою стосуються і його батька, Федора Богуна, людини, яка все життя була для нього взірцем найкращих якостей, що їх намагався виховати в собі й цінував в характерах оточуючих людей.

Ранком наступного дня на сінник, де спав Іван, звиклий за останні роки мати замість даху над головою свіже повітря і зоряне небо, Федір Богун завітав зі сходом сонця.

– Маю до тебе розмову, Іване. Ходімо, – коротко мовив він. Іван потягнувся зі сну й сів на купі запашного сіна, яка правила йому за постіль.

– Добре, батьку, лишень умиюся, – відповів так само коротко.

– Давай. Я у світлиці.

Це був один з тих літніх росяних світанків, що їх так любив Іван у часи, коли ще хлопчиком виходив з косарями в поле за хутором, гнав коней з нічного пасовиська або йшов поряд з Омельком до дубового гаю, стискаючи під пахвою невеличку мисливську рушницю. Сонце щойно підняло свій червонясто-гарячий диск над обрієм, торкнулось першими

променями стрічки сивуватої імлі над верхів'ями далеких дерев, а все живе навколо вже прокидалося, радіючи новому дню, теплу і сонцю. У бірюзовій безодні неба виспівував жайворонок, заклопотано грабались на подвір'ї кури. З манівця за левадою чулось ревіння худоби, яка простувала, довгою чередою витягуючись на пасовисько під лісом. З тихим шелестом заховалася у траві під ногами вертка ящірка.

Іван з насолодою вихилив на себе цебро крижаної криничної води, поплескав у обличчя, на шию, і заходився витиратися полотняним рушником, на якому яскравими нитками було вишито великі темно-червоні виноградні грона і зелене листя. За кілька хвилин уже заходив до хати.

Федір Богун сидів, про щось замислившись, у своєму улюбленому фотелі, і погляд пана хорунжого блукав десь далеко. Його ретельно виголене обличчя з довгими сивими вусами і густими бровами на високому чолі несло печать якоїсь незрозумілої втоми. Коли Іван переступив поріг світлиці, батько вказав на лаву навпроти себе.

– Сідай, сину, – мовив. – Розмову маю до тебе важливу, а тому довгу.

Іван, струснувши оселедцем, сів на вказане місце. Мовчки очікував, чого скаже батько. Той витримав паузу і продовжив:

– Багато часу пройшло з тих пір, коли я тебе на Січ відряджав розуму набиратися, слави добувати. І в першу чергу змінився ти сам. Тепер дещо тобі хочу порадити, а де в чому і твою думку запитати. Бачу-бо: тепер ти маєш деякий життєвий досвід і свій погляд на речі. За тим тебе і покликав.

– Я слухаю, батьку, – схиливши голову, відповів Іван.

– Ну розкажи – як там на Січі, які вітри віють? Якщо я вірно розумію, саме про ці вітри вчора вів мову Омелько. І багато хто на Запоріжжі такий настрої має?

– Багато. Гуде Січ.

– Гуде... – Федір пригладив вуса і трохи помовчав, прислухаючись до власних думок. – Знову гуде. Та хіба вперше, Іване?

– Про що ти, батьку?

– Усе про те ж. Недобру справу замислив Павлюк, – мовив старий і, побачивши, що Іван збирається заперечити, зробив нетерплячий жест рукою. – Зачекай! Вислухай спочатку, дурної-бо ради від мене не матимеш... А далі вирішуй, як знаєш.

Іван поштиво мовчав, і Федір продовжив:

– Багато ми від них зла мали... Знаєш, про кого мовлю – про ляхів. Злом за добро завжди платили, істинно мовлю. Бачили від них... Після Хотина обіцяної милості так і не дочекалися. Он, Омелька як життя побило за останні роки, а він же тієї осені, коли під Хотиним билися, особистою милістю самого Кароля Ходкевича відзначений був. Коронний гетьман йому шаблю дарував за хоробрість, виявлену під час битви. Він тобі не розповідав?

– Ні, – знизав плечима Іван, – уперше чую.

– Ну не розповідав, то й не розповідав... А поляки його у виписчики! Так часом життя обертається. Але не за те я тепер мову веду. Я, Іване, Павлюка особисто мало знаю. Так, чув: Павлюга, Бут, Баюн, Гудзан... ходили навіть розмови, що турок він вихрещений, та, мабуть, брехня. Хоча не в тому справа. Сперечатися не буду: добрий пан Павло козак, та й старшина з головою. Сам роду шляхетного, і взагалі поганого про нього тобі сказати не можемо. Але застерегти тебе хочу: не місце тобі поряд з ним.

– Але чому?! – стріпнув чубом Іван.

– Тому, сину, що справа, ним затіяна, приречена на невдачу. Так, не сперечайся зі мною! Повір і все. Павлюка не підтримає ні народ, ані більша частина реєстрового козацтва. А сам він Конецпольському і Потоцькому ради не дасть, отже, приречений на поразку. А з ним і ті, хто повірять йому і віддасть свою шаблю за його ідеї.

Іван слухав, не піднімаючи голову. Все те, чому вірили на Січі, про що говорили, до чого готувалися, тут набувало протилежного значення, стаючи з ніг на голову. Але найдивнішим було те, що в глибині душі Іван відчував, що батькові слова – це правда. Гірка, але правда.

– От і Омелько про це говорить... – глухо промовив Іван, але коли підняв очі на батька,

очі його палали вогнем. – Але чому, батьку?! Невже вам тут ваші статки важливіші за волю України? Чому не хочете стати поряд з нами?

– Не все так просто, Іване, не все так просто... тобі не знайомі настрої, які зараз у війську. Нинішні реєстровці на три чверті не ті, кого водив Петро Конашевич-Сагайдачний громити турецькі городи та московські землі. Ті або на Січі, або в могилі. Решта, які залишилися в реєстрі після останніх півтора десятка літ виписок і чисток, надзвичайно помірковані люди. І вони ладні радше тримати руку короля, аніж якогось бунтівного хорунжого. Нехай навіть він генеральний хорунжий. До того ж, король Володислав не Сигізмунд. Той своїми єзуїтськими поглядами був неприйнятний для православної козацької шляхти. І сама та шляхта значною мірою ополячилась. Тобі відомо, що тепер більш ніж третина нашої військової старшини сповідає або католицьку, або уніатську віру?

– Не знав... – вражено промимрив Іван.

– Тепер знаєш. Так, я теж поміркований. Але не тому, що згідно з Омельковими словами тримаюся за нажите добро. За нього я взагалі не переймаюся. Скільки мені потрібно? Якщо дасть Бог милість, подарує ще десяток літ, за те подякую. Усе, що маю, ваше – твоє і Настусі. Більше дбаю аби зберегти у своїх людях віру в те, чим живий козак споконвіку. А він живий волею, відчуттям незалежності від інших людей, покори Богові єдиному. Тож коли захлинеться у крові справа Павлюка, повинен залишитися хтось, хто втримає від руїни рештки патріотів, хто прийме на свої плечі труд зберегти кістяк козацького війська, візьметься підготувати все можливе для привідця, який прийде пізніше і зможе повести людей. І коли я кажу: людей, я маю на увазі не сполячену верхівку реєстрового війська, не дук, перетворених на лихварів, мірошників і ще казна на кого, тільки не на козаків. Тому що є набагато більша сила.

– Що це за сила?

– А ти не здогадуєшся?

– Запорожці!

– Запорожці... Ніхто не применшує лицарської слави низовиків. Але не вони та сила, яка здатна переламати хребет Польщі. Вона набагато більша, як більша морська хвиля за брижі на річковому плесі. Це сотні тисяч людей, що змушені гнути спину на лядського пана в полі, на рудні, в цеху або млині. Тобто звичайне поспільство. Ти здивований?

– Я лише не можу досягнути твоєї думки. Поспільство не може рівнятися по силі запорізькому лицарству!

Федір Богун із сумною посмішкою помахав головою.

– Мало ти ще знаєш про народ України. Але не буду зараз доводити щось тобі, скажу лишень, що поспільство – єдина сила, яка здатна протистояти коронному війську. А від нас потрібно буде дати їм зброю до рук і навчити добиватися нею перемог.

Він встав з-за столу і пройшовся по кімнаті. Задумливо подивився на сина, який сидів, похиливши голову.

– Так, я не підтримаю Павлюка і не надам жодної допомоги його війську. Мені відомо, що думають про мене і таких, як я, на Низу, але тепер ти знаєш мотиви, які керують особисто мною. Ти мій син, Іване, і для мене важливо, щоб ти не причисляв свого батька до тих, хто стоїть опорою Василя Томиленка і польської влади. Але всім цього не поясниш. Тож нехай думають все, що їм буде завгодно.

– Дивна твоя мова, батьку. По-твоєму, серед реєстрової старшини є якась змова, й ви очікуєте невідомого месію, хто має, немов за допомогою чарівної палички, добитися того, чого не змогли домогтися ні Косинський, ні Наливайко, ні Трясило... Я вірно зрозумів?

– Ні, – старший Богун невесело посміхнувся. – На жаль, ти чув лише думку однієї людини, тобто мою. Але я вірю в це. Хочу, щоб повірив і ти. Не може наша багатостраждальна земля не заслуговувати в Бога на вождя, який би вивів її з лядської неволі. А тепер дай мені відповідь на таке запитання: ти підеш за Павлюком?

– Так! – Іван вимовив це слово з таким запалом і внутрішньою впевненістю, що старому стало зрозумілим – відповідь сина була готовою ще до початку їхньої розмови. У мовчанці, яка запанувала після Іванової відповіді, було чутно розмови робітників за вікном,

дзижчання мухи до віконного скла, стукіт сокири і брязкіт кінської зброї. Федір Богун, похитавши головою, пройшовся кімнатою, пригладив вуса і знову присів у фотель.

– Що ж, – по хвилині роздумів вимовив він. – Це твоє рішення і ти його прийняв. Прийми ж і моє батьківське благословення на цю важку і криваву справу... Я буду молитися за ваш успіх, успіх, у який не вірю. Так ось, сину. Другої відповіді я від тебе і не очікував, отже, все, що говорив тобі тут, було лише виправданням власної бездіяльності... Я радий за тебе Іване. Ти стаєш тим, ким я тебе хотів бачити завжди. Пам'ятаєш бій, під час якого ти рятував пораненого Омелька?

– Звичайно.

– А зовсім малий ще був. Найбільше я був вражений словами, почутими від тебе того вечора. Вустами восьмирічного хлоп'яти промовляла істина. І час показав – ти виявився мудрішим за мене, коли я покладався на закон, вимагаючи захисту своїх потоптаних прав. Так вийшло.

Трохи помовчали. Федір Богун несподівано вирішив перейти на іншу тему розмови:

– Настуся наша вже зовсім виросла, скоро й заміж віддавати. Свати були в мене... Вона так на матір покійну схожа. Красуня. Ти вже говорив з нею?

– Ні, якось не встиг.

– Дарма. Коли ти від'їздив на Січ, вона зовсім дитям була.

– Так. Я її одразу і не впізнав.

– А вона про тебе часто розпитувала. Де Івась, коли повернеться... Коли ви маєте виїздити?

– Назавтра малисьмо.

– Назавтра. Не встиг приїхати і назад. Упізнаю себе в минулі роки. Поговори із сестрою. І до матері на могилу сходи.

– Я саме сьогодні збирався.

– Добре.

Федір Богун піднявся, даючи зрозуміти, що розмову закінчено. Іван теж звівся з лави. Відкашлявшись, ступив до дверей.

– Іване, – почув за спиною. Повернувшись, подивився на батька.

– Що, батьку?

– Іване, пообіцяй мені, що коли ти закінчиш справу, на яку зібрався, то повернешся.

– Повернусь.

– Ти повернешся, щоб прийняти з моїх рук хоругву Вороновицької сотні, і будеш служити так, як служив я все своє життя. Така моя батьківська воля і я хотів би, щоб ти прийняв її без сперечань та вагань. Пообіцяй мені.

Іван мовчав. Те, що сказав батько, для нього було несподіваним. За роки, проведені на Січі, він настільки звик ототожнювати себе з Низовим військом, що пропозиція зайняти батькове місце у Вороновицькій сотні стала для нього цілковитою несподіванкою.

– Чому ти мовчиш?

Іван струснув головою.

– Обіцяю. Твоє бажання для мене закон, тому я виконаю його, якщо буде Божа воля на те, щоб повернутись живим.

– Що ж, іди з Богом...

Іван вийшов на подвір'я. У задумі почав накладати люльку, знаходячись під впливом почутого. Все, що сказав батько про Павлюка, повстання і невідомого спасителя козацької нації, було надто великою новиною для Івана, тож тепер йому був потрібний час, щоб осмислити сказане. І десь в глибині душі Богун розумів – саме такий погляд на події мав і він сам. Хіба що більше вірив у Павлюка. Хіба що більше ненавидів пихатих польських панів... Що ж, він докладе всіх можливих зусиль, аби справа, яка почала зароджуватись на Микитиному Розі минулої осені, увінчалась успіхом. Якщо ж ні, він виконає те, що пообіцяв. І саме тієї миті Богун відчув невідворотність тих змін, які мало принести йому майбуття.

Літнього погожого дня 1637 року доля майбутнього полковника Богуна підхопила його, кидаючи назустріч кривавим битвам, що мали круто змінити хід історії на теренах

багатостраждальної України. Назустріч реву гармат, який перекроїть мапу Речі Посполитої, назустріч славі і пам'яті у віках. Палало спекотне, із запахом близької грози, літо.

VI

Загриміло на Україні, та не тим громом, що несуть блискавиці з вкритого хмарами грозового неба. Запахло грозою, та не тою, що напуває щедрим дощем у травні луки та ниви, стомлені квітневими суховіями. Цього разу чорна хмара сунула з пониззя Дніпра і мала вигляд добре озброєного багатотисячного козацького війська з вісьмома гарматами і чималеньким обозом. Безкінечною вервечкою крізь простори Дикого Поля розтягайсь маршові колони вкритого лісом списів пішого війська, рипіли обабіч них кілька тисяч важких возів, які тягай десять тисяч підйомних коней,⁵⁶ мулів і волів. Розрізали кінськими грудьми море степової тирси швидкі комонні чати й дозори попереду, позаду і обабіч війська.

А ще далі попереду, на кілька тижнів випереджуючи рух повсталих полків, уже пішли чутки про наближення розгніваних польським урядом козаків. Про спроби Павлюка знести з кримським ханом, шукаючи в султанського васала підмоги в майбутній війні з Польщею. Про безжальні слова, які кинув бунтівний генеральний хорунжий, довідавшись про усунення місяць тому від гетьманства Василя Томиленка і обрання на його місце переяславського полковника Сави Кононовича:

– Що ж, Кононович... Я думаю, що у Переяславі мають знати, якщо я не отримаю Савку хоч цілого, хоч частинами з їх згоди, мене не зупинять ні переяславські мури, ні плач їхніх дітей, ані шаблі їхнього полку!

І про настрої частини реестрових (найбідніших, звичайно), які були готові приєднатись до Павлюка в прикордонних полках, таких, як Уманський, Чигиринський, Черкаський і Ніжинський. За підрахунками канцелярії коронного гетьмана Речі Посполитої, це могло поповнити військо бунтівників ще на півтори тисячі добре озброєних комонних козаків.

Усе ж у Польщі поки не надавали особливого значення виступу козаків. Ну що могло бути небезпечного у виступі голоти серед пустелі, за тисячу миль від Варшави, Кракова, Любліна та Вроцлава? Крім того, Україна завжди була проблемною частиною Польсько-Литовської держави. Тиха паніка пройшла тільки серед магнатів, переважна більшість маєтків котрих знаходилась на землях цієї самої України. Багатющої, але тричі проклятої землі, яку сотнями років роздирали татари, турки або й самі українці, котрі, здавалося, не могли жити, не проливаючи братерської крові. Але й ця паніка швидко минула. Коронне військо на чолі з обома гетьманами – великим коронним Станіславом Конєцпольським і коронним польним Миколаєм Потоцьким – було цілком готове виступити назустріч бунтівникам. Роти і хоругви стягувались до Корсуня, посилювались гарнізони міст від Канева до Брацлава, по селах і містечках пройшли збори стацій на утримання жовнів. Усе йшло за давнім, напрацьованим ще починаючи з повстання Кшиштофа Косинського у дев'яностих роках XVI сторіччя, планом. Щоправда, поляків насторожувала кількість повстанців – більш ніж будь-коли раніше. За європейськими мірками у Павлюка була величезна армія. Але не для Речі Посполитої з її нездоланною кіннотою і лицарством!

Як би там не було, але Павлюк уже на початку вересня стояв кошем поблизу Крилова, остаточно впорядковуючи військо, запасуючись мушкетним та артилерійським порохом, свинцем та провіантом. Одночасно він не забував робити ставки в політичній грі. І ці ставки були первісно безпрограшними. Отримавши в двадцятих числах вересня листа – відповідь на свій ультиматум до переяславської старшини, Павлюк відрядив до Переяслава чату з п'яти сотень комонних козаків. А ще через кілька днів до коша привезли скутого по руках і ногах Саву Кононовича. Як і очікувалось, переяславці не стали чинити опір Павлюку, обравши за

⁵⁶ Підйомні коні – тварини, які, на відміну від вивчених бойових коней, використовувались лише для праці в обозі.

краще підтримати його починання. Кононович, який надто вже відверто цілував руку польському панові, не мав на кого сподіватись, як серед своїх колишніх підлеглих, так і серед запорожців. Січове лицарство одностайно стало за смертну кару гетьману, поставивши Павлюка перед вибором – пролити кров польського ставленика і тим самим зробити символічний виклик на бій, чи далі переміщувати військо півднем України, не наважуючись до часу почати війну. Він вибрав перше.

Туманного ранку восьмого жовтня 1637 року козацького гетьмана Саву Кононовича, а з ним трьох значних бунчукових товаришів, які мали нещастя розділити долю свого гетьмана, було розстріляно в полі, за сотню сажнів від периметра козацького табору. Грім мушкетного залпу розірвав передсвітанкову тишу, тіла старшини лягли у свіжовириті могили, а вже одинадцятого жовтня козацька рада піднесла гетьманські клейноди Павлу Михновичу Буту. Новообраний гетьман почав діяти негайно, і тринадцятого жовтня вийшов його універсал, звернений до «людей козацьких, лицарських, до міщанства всякого роду, а також до поспільства».

«Мов круки над трупом, закружляли над нашою багатостраждальною землею католицькі та жидівські антихристи, – писав він з надією, що послання його знайде відгуку серцях широких народних мас. – Чекають, доки сконаємо, даючи можливість наїстись донесхочу тіла нашого, яке вже й так кровоточить від їхніх отруйних пащек. Але повинні ми встати і постояти за себе, за землю Руську, за віру нашу чесну грецьку. Видерти з рук неприятеля народу християнського той батіг, яким нас поганяє, в надії на нашому горбу в'їхати до Едемського саду. Є-бо ми нацією сильною, нацією мужньою і до військової справи добре навченою ще від діда-прадіда. Чи це не ми боронили польських панів від навали Блискучої Порти, чи не ми зупиняли сотисячні татарські орди своїми грудьми, щоб їм там, за нашими спинами, жилось спокійно та безпечно? І одвічно малисьмо лише кару люту за службу вірну. Тож давайте підніmemo свої мечі, відстоюючи своє право жити на землі своїй, живитися плодами її і не відчувати на шії чобіт чужинця...»

І десятки швидких коней понесли своїх вершників по містах і містечках, селах і хуторах, доносити слово гетьмана до народу. Читали універсал на майданах, ярмарках, у корчмах та хатах... але бачили гетьманські посланці лише глуху стіну нерозуміння. Усе, що мало приєднатись до гетьмана, вже стояло разом з ним табором біля Крилова. Слова Федора Богуна починали справджуватись.

* * *

Кінь сторожко захропів і сахнувся вбік, відчуваючи своїм звірячим інстинктом незрозумілий рух у темряві. Немов у відповідь, поряд тихо зашелестіли чагарники.

– Но! – натягнув повід Богун. – Не полошись, Цигане.

– Що там? – долинув спереду приглушений голос Нечая.

– Та нічого, вовк, мабуть.

– А ну цить! – зашепотів поряд голос Омелька. – Півночі тут ошиваємося, а ви хочете все пустити псу під хвіст!

У цілковитій тиші проїхали ще хвилин двадцять. Нарешті Омелько подав знак зупинитися. Швидко спішившись, він віддав коня молодика, і той одразу ж зник у темряві, потягши за собою гнідого.

– Далі мусимо ноги бити, – прошепотів Омелько до козаків.

Невеличкий загін, у якому, окрім Івана, Нечая і Обдертого, перебував ще молодий тимошівець, охрещений козаками за властивість надто багато розмовляти Базікою, спішився. За хвилину і решту коней прийняли молодики, що їх саме задля такої цілі було взято з собою.

– Хіба то правда вовк? – зашепотів на вухо Івану Базіка. – От би впіймати! Добрі б із нього на зиму чоботи справив би. Я он якогось року купив на ярмарку в Чигирині, такі, то два роки біди не знав. Який би там мороз не був, а мені хоч би що. їй-бо не брешу!

– Та вірю я! – нетерпляче відмахнувся Іван.

Омелько в темряві крикнув пугачем, даючи знак наблизитись.

– Так. Поки сидимо тут, – мовив він пошепки за хвилину. – Ти, Нечая, давай повзи до возів, роздивишся. Нам обов'язково з цього боку потрібно в табір потрапити, так що не квапся. Щоб мені вислухав, хто як і в якому возі хропе.

– Добре, – недбало кинув Данило і за мить вже зник у чагарниках, котрі тяглися мало не до самого окопу. Там застигли виставлені у три ряди вози периметра.

– Цей вивідає, – Савка поліз у шапку за кресалом, притримуючи зубами чубук люльки-буруньки.

– І що це ти там вимацуєш? – одразу ж почув запитання Омелька.

– Та вже нічого... – Обдертий зітхнув і сховав люльку до кишені шароварів. – Отамане, ми тут забавляємося, наче малі діти!

– Чому?

– Ти й сам знаєш. Діти в піжмурки граються, а козаку пристало ворога бити... Ну хто це надумав у свій табір, неначе чужинці, пролазити?!

– Сам Павлюк і придумав.

– Та знаю я...

Знову запанувала мовчанка, під час якої з табору нічний вітерець доносив мляві голоси вартових: «Пильну-у-уй!». І знову тиша. Лиш десь хрумкотить сіном худоба та лунає могутній храп. Скориставшись очікуванням пластуна, Омелько швидко виліз на невисокого грабка, що ріс поруч. Причаївшись на вітах, почав ретельно вивчати темне громаддя недалекого табору.

Якусь окрему річ було годі й розрізнити, але Омелько знав – за сорок п'ять кроків від окопу проходить ще одне, внутрішнє коло возів, виставлених навкруг гетьманського шатра, і саме туди дивився тепер курінний. Там, у примарному світлі кількох смолоскипів і багаття, ніч не була владна над людьми. Вони ходили, розмовляли, підкидали в багаття оберемки хмизу й тривожно вглядалися в темряву. І саме з того напрямку, де примарами засіли тимошівці, тобто з заднього боку шатра, проходила неширока стрічка тіні, якою можливо було доповзти до нього непоміченим, оминувши десяток дебелих сердюків з особливої сотні пана Славинського.

Тиша. Омелько не тішив себе надією на те, що гетьманська варта спить, але жодного руху поза межами освітленого кола не помітив. Він тихо зіскочив і ліг поряд із Савкою.

– Не журись, Савко, якщо все до пуття зробимо, буде тобі з чим пана Славинського поздоровити.

– І на біса він мені?

– А паршивий він все ж таки чоловік! – зашепотів Базіка. – Я ось учора до Крилова подався. Ну, знаєте, тютюню хотів купити, та так, сього-того. А як повертався вже, перестриває. Славинський! Сам особисто! Та куди ходив, за чим ходив. Дивно! Я йому, мовляв, чого тобі, мостивий пане, потрібно? А він як оскаженіє, мамцю! Я тебе, лотра, мовить, на колоду підвішу, тоді визнаєш, чого мені потрібно! Отакої, вже й тютюню купити не можна! І як він за всіма дивитися встигає?

– Дасть Бог, цієї ночі не встигне, – посміхнувся в темряві Богун.

Скоро тихе шарудіння сповістило про повернення Нечая. Коли він опинився поруч з братчиками, кілька хвилин відсапувався. Потім зняв шапку і витер хусточкою спітніле чоло.

– Важкувато, але можливо, – видихнув він. – Хоч і не сплять, чорт їх забирай!

– Не дивно, вони ж на нас чекають, – відповів Омелько.

– Он там, трохи ліворуч від купи верболозу, бачите? – вказав Нечай в темряву, – там ніби нікого. І з боку табору діжки стоять. Багато. Спробуємо від тих діжок праворуч пройти. Тільки уважно, там, здається, мотуз сигнальний, аби не зачепити часом.

– Добре. Пішли, браття, – змахнув рукою Омелько і першим попластував у темряву за напрямком, що його вказав Нечай. Козаки зачекали кілька секунд і по одному попрямували за курінним – спочатку Нечай, за ним Базіка, потім Богун і Обдертий.

Немов ящірки, простували запорожці проміж поживклим підліском, стискаючи в руках короткі, але замашні кийки. Такою ж зброєю було озброєно і гетьманську охорону, яка ось

уже четверту ніч очікувала нападу, тож посилила пильність майже вдвічі порівняно зі звичайним несенням служби. Не дивлячись на те, що до світанку залишилося не більше години, вартіві почували себе бадьоро, перегукуючись один з одним, щоб подолати звичайну для людини передсвітанкову сонливість...

Усе розпочалося під час наради в гетьмана, на якій пихатий Славинський заявив, що його козаки заткнуть за пояс будь-кого із запорожців, – люди ці, мовляв, недисципліновані, люблять пиячити і відлежувати боки, замість того щоб відточувати в навчанні військове мистецтво.

– А щодо виконання наказів старшини, тут взагалі немає про що толкувати! – і Славинський багатозначно подивився на Омелька.

Але Деривухо був не з тих людей, кого можливо було такими натяками вивести з рівноваги.

– А якщо я, вашність, доведу помилковість твоїх слів, на ділі показавши, як у нас відгострено військове мистецтво і як ми виконуємо накази своєї старшини? – Омелько зробив виразний наголос на слові «своєї».

– І як ви збираєтеся це продемонструвати? – скривив губи Славинський.

– Хоча би тим, що доведу разом зі своїми козаками: ви вкрай погано охороняєте його ясновельможність від нападу з-за меж табору.

Славинський розреготався:

– Ви надто багато на себе берете, пане курінний!

– Побачимо, – спокійно відповів Омелько.

Тут до суперечки втрутився Павлюк:

– Ти ставиш себе в гірші умови, Омельку, попередивши його про свої наміри. Адже кого попереджено, того озброєно.

– Не хвилюйтеся, ваша ясновельможність, я знаю, на що йду. Дозвольте лишень провести такий турнір, і ви впевнитесь – козаки Тимошівського куреня варті набагато більшого, аніж про них думає пан сотник.

Павлюк роздумував недовго:

– Я думаю, така справа піде на користь твоїм сердюкам, Федоре, і твоїм запорожцям, Омельку. А від себе додаю гаман золотих тому, хто зможе довести, що його люди кращі.

На підготовку було надано тиждень, протягом якого Омелько міг атакувати гетьманську охорону в будь-який час...

І ось вони зовсім поряд.

– Перший! – чує Омелько крик попереду і трохи ліворуч, кроків за п'ятдесят.

– Пильнуй! – лунає у відповідь з темряви якраз навпроти принишклих запорожців.

– Другий! – чується знову.

– Пильнуй! – знову лунає у відповідь, тепер трохи далі.

– Третій!

– Пильнуй!

– Четвертий!..

Тепер Омелько просувався зовсім повільно, майже зупинився, схожий для сторонніх поглядів на темний кущ завдяки гілкам, приладженим до одягу задля маскування. Позаду нього наїжачилися гіллям ще чотири темних купини. Повільно, дуже повільно наближалися вони до першої лінії возів...

Хвилини через сорок козаки, здолавши не більше двадцяти сажнів відстані, були в таборі. Без поспіху просунулися поблизу порожніх діжок, про які їм говорив Данило і почали витягуватися вузькою смужкою тіні, що пролягла від гетьманського намету. Одного разу Богунові на руку мало не став один з вартівих, пройшовши зовсім поряд. Ще раз неподалік загавкав крізь сон сторожовий собака, але, нічого не підозрюючи, скоро затих. Шатро гетьмана було зовсім поруч, і схоже, що відчайдушний задум курінного вдавався – ось-ось вони обведуть круг пальця Славинського з його одвічно настороженими і підозрілими до всіх сердюками.

Раптом зовсім поряд із собою Богун виразно почув голос Славинського:

– Не спати, пся кров, нікому не спати! Щоб мені тут навіть миша не прослизнула, муха не пролетіла!.. Яровий!

– Тут, вашмосць! – почувся неподалік хрипкий голос.

– Чому так темно тут? Підсвітити швидко. Щоб через десять кроків вогонь палав! Чи тобі, неробо, хмизу не вистачає?!

– Одну хвилину!

Затупали, віддалюючись, важкі кроки. Богун лежав нерухомо, очікуючи на сигнал, що його мав подати курінний. На випадок, коли б їх викрили на підступах до гетьманського намету, було домовлено діяти напролом – спершу Базіка, який йшов замикаючим, мав кинутися навтіки, повертаючи до себе якнайбільше уваги, потім сам Богун разом із Савкою приймали б нерівний бій, а в цю мить Омелько з Данилом за будь-яку ціну проривалися б до шатра. Ще напередодні, коли курінний відібрав його в числі інших для перевірки на міцність гетьманської сторожі, Іван сприймав все як жартівливу прогулянку. Однак тепер, лежачи всього в кількох кроках від злого спросоння Славинського і десятка не менш злих вартових, він відчув себе так, немов знаходився серед ворожого стану, а в руках мав не кленовий цурпалок, а гострий ніж. Передбойове напруження застукотіло в скронях, приносячи з собою ясність думок і войовничий запал.

Темна тінь Славинського віддалилась, і Богун почав просуватись далі, трохи позаду відчуваючи присутність Савки Обдертого – жодним звуком той себе не виявив, але Іван знав, що він там. Напруження зростало. Через кілька хвилин, коли до намету залишалось всього два десятки кроків і лінія возів, виставлена дишлами назовні, почулись кроки кількох людей – охоронці, виконуючи наказ Славинського, повертались із в'язанками хмизу. Ще хвилину, і витоптана трава, серед якої припишкли пластуни, з'явиться з темряви в яскравому світлі, і їх буде викрито.

«Чому ж Омелько не подає гасла?» – забила думка в розгаряченому мозку Богуна. Та вже за мить усе змінилось. Крик пугача, який мав слугувати тим самим гаслом, так і не знадобився.

Один із сердюків, із завзяттям поспішаючи виконати наказ, зі всього маху налетів на довгов'язого Базіку, який витягнувся в траві на цілий сажень.

– Ох йо... – глухо вигукнув сердюк і голосно гепнувся до землі. Решту його фрази, яка все одно не відрізнялась літературним смаком, заглушив тріск хмизу, що його сердюк тримав перед собою.

Базіка швидко здійнявся на ноги.

– До лісу! До лісу, братчики! Викрили нас! – заверещав він і чимдуж кинувся до возів край табору. Кілька секунд чувся тріск і гупання ніг погоні, яка кинулася вслід за втікачем. У темряві хтось вилаявся, десь бахнув постріл, і швидко почали наближуватись кілька вогняних плям – це бігли від намету охоронці зі смолоскипами. Незабаром від возів почувся крик і глухі удари – очевидно, товкли Базіку.

– Ну, Іване, наша черга, – вигукнув Савка і кинувся навперейми вогню смолоскипа.

Іван одним зусиллям кинув сильне треноване тіло назустріч другому охоронцю і за мить збив його сильним ударом ноги. Підхопив смолоскип і чимдуж жбурнув його подалі від себе. Відшукав у темряві Савку. Обдертий теж встиг розправитись зі своїм супротивником і похапцем притушував його смолоскип. До них вже бігли кілька озброєних киями сердюків.

– Ну що, Богуне, давай-но спина до спина та порівняймо панам-браттям пики! – оскалився Обдертий.

Іван одразу ж став, прикриваючи спину товариша, і підняв перед собою двома руками кия.

– Тут ми, тут! Ану, підходь – на всіх вистачить, – весело вигукнув він.

І почалось. Удари посипались зусібіч так раптово, що Іван ледь встигав їх відбивати, діючи кийком на манер меча-еспадрона.⁵⁷ Хвацько збивав удари, вивертаясь й

⁵⁷ Еспадрон – важкий дворучний меч.

контратакував, час від часу все ж пропускаючи досить відчутні стусани – нападників усе більшало. Плечем відчував плече Савки. Обдертий ревів, мов ведмідь, і з-під його кия раз по разу вилітали нападники, одразу ж затихаючи під ногами в спільників.

– Ну ж бо, Іване, бий їх, колоти! – кричав Савка.

– Давай, підходь, – скалився Богун.

Але хоч як вправно не відбивалися друзі, положення все гіршало, а за хвилину коло навкруг них почало стискатись. Не маючи перед очима смертельно-гострого леза, вартові лізли під удари кий, мов бик на червону хустину. Скоро Іван почув, як дужі руки вхопили його іграшкову зброю, вчепились в одяг, обвили ноги.

– Долають, таку їх через так! – щосили гаркнув він і рвонувся, відпускаючи кия. Ще кілька разів встиг змахнути важкими кулаками і, мов підкошений, упав під градом ударів. Устиг ще відчути, як струменить по обличчю з розбитого носа кров, почув, як оскаженіло харчить поряд Савка, перекочуючись по землі під цілою купою тіл, і почав втрачати пам'ять. Останнім, що почув, був чіткий голос, котрий належав комусь з генеральних старшин:

– Досить! Спиніться, пани-браття, досить!

Через якийсь час бійка припинилась. Важко, мов уві сні, Богун сів і подивився довкола.

Навкруги палали смолоскипи. Кілька хвилин тому зовсім пуста і темна галявина була повна козаків і залита світлом. Поряд з Іваном сидів Савка. Глипав на нього очима, які швидко запливали сизими гулями. З брови і носа Обдертого текла кров, розірваний кожух, обліплений землею і залишками маскування, виглядав досить кумедно.

– Пройшли? – хрипким голосом запитав він у Івана.

– Не знаю, – знизав плечима Богун.

– Але ж і натовкли макітру! Всередині немов бджолиний рій гуде... – Савка обхопив голову руками. – А ти такий гарний, Богуне!

– На себе подивися, – Іван зробив спробу піднятися на ноги. Це видалося зовсім непростим завданням. Нарешті встав, похитуючись, немов п'яний, і обвів поглядом навколишніх.

Першим, що побачив, був повний ненависті погляд Славинського. Сотник стояв кроків за п'ять від місця минулої бійки, широко розставивши ноги, з закладеними за спину руками, і з-під лоба поглядав на Івана. Богун мовчки витримав погляд.

– Знову ви... – люто видихнув Славинський. – Надто часто ви стали зустрічатися на моїй стежці, лотри, надто часто!

– А ви, мостивий пане, краще службу свою служіть, тоді й дорогу вам ніхто перейти не схоче, – спокійно відповів Богун, дивлячись у вирячені очі Славинського.

– Що?! – змією зашипів сотник. Груді його, зтягнуті кармазином жупана, запрацювали, немов ковальські міхи. – Та як ти смієш, щеня нерозумне, так розмовляти зі мною?! У кайдани захотів?!

– Не шипи, гадюко, не боюся! – Іван раптом відчув у грудях спопеляючий гнів на сотника. – Раз уже спробував! Трапишся ти мені ще, приміряємося чесною зброєю, а не твоїм лядським уставом!

За спиною у Славинського Іван помітив Павлюка, який швидко наближався до них у супроводі Омелька і Нечая. Не дивлячись на нічний час, гетьман мав на собі, окрім каптана з відкинутими за спину рукавами, шаровар і сап'янових чобіт, оздоблену золотою чеканкою кірасу і прикрашений павичевим пером мідний шолом. При боці притримував шаблю, а за шовковим очкурором його стирчала срібна гетьманська булава. Нечай, що тримався трохи позаду гетьмана, широко посміхався і підморгував Іванові. Тепер Богун, переконався остаточно: синці, отримані під час бійки з сторожею не були марними – Омелько з Данилом погостювали-таки в гетьманському наметі.

– Доброї ночі, молодці! – весело загудів, звертаючись до Івана і Савки, Павлюк. – Дісталось вам по-справжньому, дарма що війна була іграшковою.

– Та то пусте, ваша ясновельможність, – прошамкав губами, які розпухли і стали схожі

на ковбаси, Савка. – Чим ото біля вогню спати, немає кращої забави для запорожця, аніж кістки козацькі розім'яти, військовою потребою потішити. Воно і для діла потрібніше.

– Бачу вже, як ви кістки розминаєте! – Павлюк вказав на кількох сердюків, яким найбільше дісталось в сутичці, і вони з допомогою інших рушили до шпиталю. – Декому ті кістки тепер зрощувати потрібно.

– Не вміє рука козацька впівсили бити, пане гетьмане, що тут зробиш... Але й вони нам добряче привітання дали! – розвів руками Обдертий.

– Не виправдовуйся, козаче. Переможців не судять, – Павлюк повернувся до Омелька. – А що, пане курінний, будемо дбати, як би нам молодців нагородити! – У руці гетьмана дзенькнув оксамитовий мішечок із золотими. – Моє слово в силі, тримайте.

Омелько з поклоном прийняв гаман, поштиво мовивши:

– Воля ваша...

– Ет, розбишаки! – пригладив вуса Павлюк, посміхаючись самими очима. – Доброї ночі, пане гетьмане, приймай до товариства! Чуєш, Славинський?

– Так, ваша ясновельможність! – стріпнувся той.

– Добре, що чуєш. Мені здавалося, що з моїми гостями спочатку ти маєш розмовляти. Але якщо вже так усе склалося, можу і я тебе з ними познайомити.

– Знайомі вже, – глухо, немов у бочку, вимовив Славинський, люто зиркнувши очима.

– Ну раз так, тоді ти ще від себе козаків нагородиш. По десять червоних на молодця і по кухлю оковитої, щоб синці швидко сходили. Так, молодці?

Савка з Іваном, до яких вже встигли приєднатися Нечай і Деривуха, стояли навпроти гетьмана виструнчившись, коли почули такі слова. Ще мить мовчали, поглядаючи на Базіку, який повільно кульгав до них, і раптом, не змовляючись, здійняли такий регіт, що в гайку за табором перелякано затріпотіли крила численного птаства. Хвилина йшла за хвилиною, а вони реготали, тримаючись за животи і один за одного. Інколи болісно стогнали через сміх, але спинитися не могли, доки гетьман розгублено не поглянув на Омелька:

– Я сказав щось смішне?

– Навіть більше, ніж тобі здається, батьку! – вигукнув Омелько і, не маючи при собі шаблі, щоб віддати салют, викинув вгору стиснуту в кулак правицю і щосили гаркнув:

– Слава козацькому батькові!

– Слава! – відповіли йому тимощівці гучними голосами.

– Слава! – почулося з темряви, яка поступово почала втрачати чорноту, перетворюючись на досвіткові сутінки.

– Слава! – ревів за мить мало не весь двадцятитисячний табір, який щойно почав прокидатися.

А на сході вже почало жевріти вогнем. Звідти простував новий день. Надходив, не дивлячись на грубезну ковдру сталевих хмар, які вкрили небо, марно силкуючись зупинити його прихід. Кидав скупі промені на велетенський обоз з тисячами возів, табунами коней, чередами корів і отарами овець. З гарматами, пороховими діжками і лісом списів над козацькими сотнями. З червоним морем жупанів і червоноверхих козацьких шапок, білосніжною парусиною наметів і різнобарвними птахами знамен, хоругв і штандартів. З блиском мушкетних стволів, шабельних піхов та дорогої кінської збруї. А серед цього моря дихав на повні груди козацький гетьман Павло Бут. Саме тепер він як ніколи яскраво відчув усю міць і відданість війська, зібраного ним тут, на порослих очеретами берегах Дніпра, на кордоні Запорізьких вольностей. Двадцять тисяч лицарів очікували наказу виступити на багатостраждальну землю України, і цієї миті він до болю в серці зрозумів, наскільки близько він знаходиться від поставленої колись перед собою мети, перебуваючи частиною страшної сили козацького бунту. Сили, яка одвічно спала, дозволяючи глумитися над собою іноземним панам і підпанкам, лише інколи прокидаючись кривавою помстою. До цього часу вона відпочивала. Ліниво позирала на тих, хто оскаженіло топтав Українську націю, Українську землю, Українську мову. Ставала байдужним свідком становлення нової, полонізованої України. Тієї, де чужа віра проповідувана чужою, мовою повчала одягнених за чужоземною модою панів, як душити все національне і самобутнє в душах рабів, тобто тих, у

кого перетворювали українців. Але та сила мала скоро прокинутися. Щоб застогнала від жаху земля, щоб здійнявся меч помсти над головами чужинців, які зазіхнули на державність тисячолітньої нації. Скоро він, Павло Буг, сидячи в сідлі бойового коня, вкаже цим людям помахом булави на полки коронного війська і поведе їх до перемоги або смерті. Так, перемоги або смерті! Іншого не дано, надто довго козацтво споглядало поразки Кшиштофа Косинського, Северина Наливайка, Тараса Трясила і Івана Сулими, щоб опустити зброю, до того як остання іскра життя покине їх у пеклі майбутніх бойовищ.

– Слава! – вкотре продирається тисячоголосий крик крізь думки гетьмана. Крик, схожий на грізний голос буремного моря – адже це людське море кипить, готуючись залити жорстоким штормом простори Речі Посполитої! І Павлюк відчуває, як по його спині перебігають мурашки. Зараз він був по-справжньому щасливим. Так, як може бути щасливим полководець, який бачить сильне, готове виконати кожний його наказ військо. Він насолоджується власною могутністю і непереможністю, його очі палають від гордоштів. Він готовий до битви і не відчуває того, що до кривавої розв'язки залишилися лічені тижні.

Розділ VI

I

Язики полум'я, які палахкотіли в мармуровій паші каміна, сповнювали велику залу старостинського палацу в Корсуні теплом, заганняючи у темні кутки вогкий холод похмурого осіннього вечора. За високими й вузькими рамами вікон, що їх було зроблено в готичному стилі, за різнокольоровим склом вітражів, шелестіли краплини мілкої дощу, перемішаного з мокрим снігом. Дощ почався ще від ранку і припиняється не збирався, тож тепер тепло вогнища і задраповані червоним сукном стіни зали здавалися чимось на зразок ковчега, загубленого серед дощового безмежжя.

Великий коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Конєцпольський зручно вмовстився у кріслі, яке лакеї завбачливо присунули поближче до каміна, і маленькими ковтками пив підігрите з прянощами вино. Це був той самий сухорлявий шляхтич, якого бачив Іван Богун перед дверима ратуші в Барі, – на вигляд років п'ятидесяти семи, з підголоною на скронях, сивою, але все ще густою чуприною, пишними, молодецьки підкрученими догори вусами і ретельно виголеним підборіддям. Уважні зелені очі дивилися поглядом людини, яка звикла до повної покори собі оточуючих і добре розуміла власну значущість. Спостерігаючи за грою помаранчевих язиків полум'я, він недбало погравав келихом, якого було зроблено з чистого золота й інкрустовано перлинами та слоновою кісткою. Могло би здатися, що головнокомандувач коронного війська повністю віддався спостереженню, якби не його м'який тихий голос, котрим промовляв неспішні, майже ліниві слова:

– За полум'ям можна спостерігати досить довго. Дивна річ, ця субстанція не є чимось матеріальним, як наприклад, камінь стін, або вино в кубку. Її неможливо відчутти на дотик, але яка *decus*,⁵⁸ який *tacite*,⁵⁹ яка *dominium*⁶⁰ над уявою! Ви погодитесь зі мною, пане Потоцький?

Миколай Потоцький, зодягнутий у підбитий вовчим хутром жовнірський плащ, під яким була лише шовкова сорочка, оксамитові бриджі і м'які домашні туфлі, сів поряд у крісло, котре малося точною копією того, у якому відпочивав Конєцпольський. Коронний

⁵⁸ *Decus* (лат.) – краса.

⁵⁹ *Tacite* (лат.) – спокій.

⁶⁰ *Dominium* (лат.) – влада.

польний гетьман був на вісім років молодшим за свого патрона, мав досить об'ємисте черево, пишні руді вуса і дещо менш пишну руду шевелюру. До них додавалися занадто велика любов до вина і приховане обурення з приводу, що не він, а саме «цей нездара» Конецпольський обіймає посаду верховного головнокомандувача війська Речі Посполитої. Утім, останнє він вміло приховував навіть від найближчих йому людей.

– *Ad infinitum*,⁶¹ – задумливо відповів пан Миколай, роблячи ковток вина. – У полум'ї лірика і поезія, магія і пристрасть.

Конецпольський посміхнувся:

– Пан настроєний лірично серед свинцевої сірості реалій? Мушу признатися, що заздрю вашій витримці. Чи ваш філософський настрій з'явився наслідком успішного подолання конфедерації під час Рокитнянського кола?

Потоцький знизав плечима:

– Полум'я зігріває погляд так, як цей старий венгрин нутроці. Інколи з'являється бажання утекти від реалій дня, а вищеназвані дві речі не найгірші задля такої цілі. А щодо наслідків Рокитнянського кола... Знаєте, за останні дні я витратив стільки сили та часу для впорядкування війська його королівської милості, що втома не дозволяє відчувати насолоди від добре виконаної роботи. Залишається лише здивування: як могли жовніри збунтуватися саме тепер, коли хлопство в черговий раз підіймає голову?

– Не розумію, чому вас це дивує, – Конецпольський відпив вина і кинув до рота тонкий рожевий шматочок копченого окосту, який, охайно нарізаний, стояв перед ним на великому срібному блюді. – Адже військо є дзеркалом суспільства, таким дзеркалом, у якому всі негаразди відбиваються без гриму і перук. Сама лише гола правда. Скажіть, а хіба в сеймі ми бачимо менше безладдя?

– Ну, все ж суперечки в сеймі і відкритий бунт у війську... їх навряд чи можливо порівняти.

– Та що ви кажете?! Ясновельможне панство плювати хотіло на Річ Посполиту, так само як наше воїнство на військові накази! На ту саму Річ Посполиту, котра є не що інше, як шляхта, тобто те ж ясновельможне панство. З його інтересами і проблемами. І ці інтереси всупереч здоровому глузду часто-густо не співпадають з питаннями загальної безпеки нашої держави. Слід радше дивуватися, що конфедерацію все ж подолано, і жовніри повернулися під команду своїх рейментарів. Зараз маємо цілком готове до бою військо і все в такі сміхотворно короткі строки! Завдяки вашим зусиллям, мій друже. Можу зі свого боку завірити вас: ні я, ні його величність Володислав, не забудемо послуги, зробленої вами задля блага батьківщини.

– Дякую вам, – схилив голову Потоцький, і в очах його, не помічений коронним гетьманом, на коротку мить зблиснув злий вогник. – Не принижуючи власних заслуг, повинен сказати, що гультяйство, яке зібралося великими купами по всій території України, подіяло на жовнірів ефективніше наших з вами універсалів. До того добавте чутки, що Павлюк уже вийшов із Запоріжжя і прямує на Подніпрянщину.

– *O tempora, o mores!*⁶² – зітхнув Конецпольський. – Інколи просто відмовляється розуміти наших *virtus*⁶³ панів. Адже ні для кого не секрет, що Україна є саме тою частиною Речі Посполитої, де ми повинні бути єдиними, як ніде в іншому місці. Тут вам не спокійні воєводства польські, тут війна. Безкінечна війна. Війна за право вижити, або зникнути під ударами ісламського сходу. Вона загартувала русинів, зробила з них велику військову силу. І якщо ми покажемо цим схизматам хоча б децицію з протиріч, які виникають у нашому таборі, вони знахабніють ще більше. Згадайте лишень, що ці лотри зробили з Кодацькою

⁶¹ *Ad infinitum* (лат.) – до безкінечності.

⁶² *O tempora, o mores!* (лат.) – О часи, о звичаї!

⁶³ *Virtus* (лат.) – вельможних.

фортецею позаминулого року! А мсьє Боплан запевняв мене, що цитадель неприступна. Неприступна! Вони зрівняли її з землею за кілька днів. Просто неймовірно!

На кілька хвилин запанувала мовчанка, порушувана лише тріском вогню в каміні і шелестом дощових крапель за вікном.

– Тепер цей Павлюк... – продовжив Конецпольський.

– О! Не нагадуйте мені зайвий раз його імені! – струснув головою Потоцький. – Пся крев! Серце закипає гнівом, коли чую про нього. П'яти років не пройшло з тих пір, як він отримав з моїх рук хоругву війська Запорізького... І так відплатити за милість?! Зрадник! Присягаюся – я здеру шкіру з його поганої голови і натовчу її половою. І це буде кращий вміст, ніж вона має зараз!

Конецпольський мовчки вислухав схвильовану тираду, хмикнув і вказав лакею, що завмер поблизу дверей, на свій порожній келих. Служник тієї ж миті безшумною тінню прослизнув поблизу Потоцького і схилив над кубком срібний кунган з вином. Тягуча темно-червона рідина тонкою цівкою полилася до келиха.

– Знаєте, – мовив коронний гетьман, коли лакей закінчив свою справу і застиг біля дверей, подібний до воскової фігури, – ви не зовсім справедливі по відношенню до нього.

– Прошу? – звів брови Потоцький.

– Я про Павлюка. Людина неординарна у своєму роді. При всій моїй повазі до шляхетного лицарства, мушу визнати – ми будемо мати з ним надзвичайно багато клопоту. Він достобіса добрий полководець і... – коронний гетьман на секунду змовк, поглядаючи на заперечливий жест Потоцького, – пан Миколай витягнув вперед руку з кубком і похитав головою. – Ні-ні, все ж вислухайте. Мені відомо, про що я веду мову. Так, він добрий організатор і талановитий полководець. Пригадайте недавню буджацьку кампанію, яку він провів, на мій погляд, просто блискуче. І тепер ось... Нещодавно я мав листа від корсунського підстарости, де він сповіщає, що ребелія до Запоріжжя йде пішо і комонно, вдень і вночі, зачувши про те, що Павлюк дев'ятнадцятого листопада планує вийти з Січі, маючи при собі армату. Ні, він, безперечно, вміє повести за собою людей.

– Бидло! – скрикнув губи Потоцький. – Пан мав на меті сказати «бидло».

– Так, але це бидло зараз ним надзвичайно добре впорядковане. Повірте, зробити таку справу під силу далеко не кожному... До речі, ви маєте нові відомості про їхні пересування?

Потоцький зітхнув і допив до дна вино, одразу ж вказавши лакею на порожній кубок. Той миттєво наповнив його по вінця.

– Добре вино... – немов виправдовуючись, кинув він. Від Конецпольського не заховалося почервоніле обличчя польного гетьмана і блиск у його очах. – Новин досить багато, навіть не знаю, з чого починати.

– Я просив би вас розповісти все, що вам відомо, так мені буде простіше зорієнтуватися у всіх змінах на театрі майбутніх подій. А потім, якщо ваша ласка, ми спільно вирішимо, які заходи і в якій послідовності слід провести, аби раз і назавжди викоренити гідру хлопського свавілля.

Потоцький махнув головою на знак згоди. Біля хвилини без цікавості розглядав гравюру, вивішену над каміном, на якій автор зобразив кориду на жовтому піску арени, під променями спекотного сонця Іспанії. Задумливо прицмокував губами, збираючись з думками. Конецпольський мовчки мружив на нього очі і маленькими ковтками пив вино.

– Ну, те, що Павлюк виступив догори по Дніпру, вам, безперечно, відомо, – нарешті почав доповідь польний гетьман. – *Dies nefastus*⁶⁴ для Речі Посполитої, не мені вам пояснювати, що обставини несприятливі задля того, щоб вести війну всередині держави... З ним дев'ять тисяч випищиків, запорожців та іншої наволочі, яка не хоче визнавати своє положення під нашою мудрою владою. Мають вісім гармат. З тих, що захопили в Черкасах. І гармати досить великі, скажу я вам. Джерела, яким я звик довіряти, доповідають: гарматного пороху і куль у них вдосталь. Добре озброєні також рушницями, шаблями та списами.

⁶⁴ *Dies nefastus* (лат.) – нещасливий день.

Коротко кажучи, це найбільш боєздатна частина бунтівників. Позавчора, тобто десятого грудня, я мав звістку, що армата лотрів підійшла вже до Чигирина, а полки, які йдуть за нею, бачили на околицях Млієва. Можу точно сказати, що з ними перебуває Павлюк. Цей непотріб вважає себе козацьким гетьманом, тож має за необхідне знаходитися при арматі. Піхотні полки, я вважаю, мають підтягтися з дня на день, з огляду на бездоріжжя. З Чигирина він має вирушити до Черкас, на з'єднання зі Скиданом. Цей банита скупчує сили під Мошнами.

– Великі сили? – звів очі Конєцпольський.

– Близько трьох тисяч. Я думаю, що після з'єднання вони планують вдарити на Білу Церкву. Павлюк знає про конфедерацію коронних військ, але про її успішне подолання йому невідомо.

– Яких вжито заходів?

– Мною нашим полкам віддано наказ форсованим маршем просуватися до села Сахнів Міст і починати переправу через Рось. Таким маневром ми виходимо на територію, підконтрольну бунтівникам, прискорюємо рух своїх хоругв і не даємо Павлюку надалі концентрувати сили. А сил тих досить багато – окрім Скидана, до Павлюка йде з Лівобережжя полковник Кизим. Ще дев'ятого грудня він стояв з чотирма тисячами поблизу Переяслава. З Полтавщини поспішає Острияниця, з Ніжинщини – Пиріг, з Лубенщини – Кукла і Скребець. Загалом їх більше двадцяти тисяч, але навіть ця цифра доволі відносна – багато хто з бунтівних отаманів не думає про з'єднання, боронить своє село, містечко або хутір. Є інші. Так з Остерщини прибув якийсь Коростель, а з ним комонний загін у півтори тисячі козаків. Ще кілька менших загонів розмістилися під Мошнами в селах Сахнів Міст, Білозеро... ще якихось, всіх не впам'ятаєш. На жаль, нами впущено час, коли їх можливо було знищити поодиноці у степу... І ще. У лісах навкруги повно ребелії, яка взагалі не має уявлення про будь-яке керівництво, але я впевнений – пристане до Павлюка за яких-небудь день-два переходу. Щоправда, для коронного війська вони загрози не становлять. Ці хлопці озброєні косами та киями, голодні та босі.

– Голодні та босі... – невизначено промовив Конєцпольський. – З киями. Ці люди небезпечні, мій друже. Вони бачили кров своїх панів, коли громили їхні маєтки. Вони немов скажені пси... Що ж, я міркую, наші панцирні хоругви допоможуть їм переселитися до кращого світу, де їх не буде турбувати голод та інші незручності... Добре! – коронний гетьман пригладив вуса і поглянув на Потоцького. – Як пан зволив розташувати наші сили?

Потоцький знизав плечима:

– Зараз ще зарано говорити про якусь диспозицію, але можу вас запевнити, що вісім полків уже мною сформовано. З Білої Церкви ще напередодні прибула армата. Після Рокитної я їздив до Богуслава, тепер тут, під Корсунем, очікую звісток від Самуїла Лаша. Його з чотирма хоругвами маю намір відрядити на розвідини. Крім того, за моїм проханням підкоморій чернігівський пан Кисіль через свого слугу відправив бунтівникам листа, у якому прохає їх про домовини. Я вважаю, це їх дещо затримає. Очікуємо також пана Любо-мирського і молодого князя Ієремію Вишневецького. Точне число жовнірів під їхніми стягами мені невідоме, але можу сказати, що для нас вони досить сильна підтримка. Загалом можемо виставити п'ятнадцять тисяч добре вивченого і озброєного війська. Більша частина, звісно, кіннота. Піхотні частини я планую посилити реєстровими козаками, які ще залишилися вірними короні. Більшість їх пішла, звичайно, до Скидана, але все ж до двох тисяч зможемо набрати. Над ними старшим призначено мною Ілляша Караїмовича.

– Надзвичайно вдалий вибір, – схилив голову Конєцпольський.

– Атож. Цей схизматик ненавидить Павлюка і завжди був вірним нам.

– Угорська і німецька піхота де?

– У моєму таборі. Та, по правді кажучи, я не покладаю на них великих надій.

– Чому? Ландскнехти – чудова піхота. Та й молдавські драгуни не раз ставали нам у нагоді.

– Ними командують французькі офіцери. Ці люди розуміють лише дзвін золота у власних кишнях, а я після останніх подій у війську не маю чим їм заплатити.

– Про це можете не турбуватися. Я обіцяю в повному обсязі і вже дуже скоро вирішити питання про плату найманцям.

– Дякую, ваша милість.

– Не варто. Крім того, коли ландскнехти знатимуть, що у ворожому таборі на них очікує добра здобич, вони будуть вартими втричі по зрівнянню з пахолками Любомирського, Вишневецького і Кисіля.

– Навряд чи вони її багато знайдуть у таборі Павлюка. До того ж ця здобич має досить гострі зуби.

– Треба змусити їх думати, що знайдуть. А щодо зубів... Чим менше найманців переживуть битву, тим менше золотих залишать казну. Ви мене розумієте?

– Розумію. Можу завірити вашу ясновельможність, що ні драгуни, ані ландскнехти не будуть пасти задніх. Я подбаю, аби вони знаходилися там, де найгарячіше.

– Чудово. Ми з вами завжди діяли лише в інтересах Речі Посполитої, тож нехай Бог простить нам гріхи наші... І ще одне. Маю до вас одну конфіденційну розмову. Розмова, про яку знатимемо лише ви і я. Це теж в інтересах отчизни.

– Я слухаю вас, пане Станіслав.

– Це стосується Самуїла Лаща. Він... Ні, не подумайте, що я не маю довіри до пана коронного стражника. Але його методи не зовсім прийнятні для нас у ситуації, яка склалася.

Він поводить себе наче *ursus*,⁶⁵ який вломився на пасіку. Так, я теж вважаю, що бунтівників треба карати. Декотрих на горло. Але, якщо є найменша можливість, слід дати їм зрозуміти – Річ Посполита для України – це не лише меч ката, а й розважливий господар і мудрий пастир. Натомість, що я бачу? Ну для чого було палити церкву тут, у Корсуні, навіщо видирати бороду попу, вішати селян? Ви самі казали – ребелія в лісах, у місті слухняне поспільство. Може так статися, що разом з головами українських селян ми зрубаємо гілку, на якій сидимо. Ні, Лащ передає куті меду. Знаєте, чому дотепер всі козацькі виступи успішно нами придушувалися?

– Напевне, тому, що ми з вами і всі наші попередники, не дбаючи про себе і власну користь, захищали вітчизну і святу владу короля та сейму, – з пафосом вигукнув Потоцький.

– Безперечно. Але є дещо інше – те саме українське поспільство.

– Не розумію вас.

– Так, так! Ви здивовані, мій друже? А це надзвичайно могутня сила. Маса людей, яка подібна до морської хвилі під час шторму. Вона може знести все, що опиниться на її шляху, включаючи нас з вами і кварцяне військо. Але під час усіх минулих козацьких заворушень ця сила знаходилася у стані сну. Я навіть боюся уявити, що могло би статися, коли б знайшлася людина, здатна її пробудити. Уявіть собі армію у три, чотири сотні тисяч людей. І не де-небудь, а під мурами Кам'янця, Львова, Кракова... Помилуй Господи, щоб таке трапилося!

Потоцький іронічно посміхнувся, але швидко взяв себе до рук і заховав посмішку.

– Попри всю мою до вас повагу, повинен сказати – ви перебільшуєте, – поштиво схилив він голову, та за мить продовжив дещо твердіше: – Вибачте мою відвертість, але в мені говорить душа лицаря, яку ображає навіть натяк на те, що сила робучого бидла може бути порівняна з віковими традиціями лицарства, що вона здатна знеславити пам'ять багатьох поколінь славних воїнів. Повірте, у нас достане сил, спроможних залізною рукою придушити будь-який хлопський бунт. Крім того, ми вже мали нагоди стрічатись лицем до лица з величезними арміями Османів. Ці зустрічі вкрили нашу зброю славою, а ворога ганьбою поразки від меншого по кількості противника.

– Ви маєте на увазі Цецору? – тепер настала черга Конєцпольського одягати на обличчя іронічну посмішку.

– Але... – Потоцький замовк на півслові, та за мить схвилювано продовжив: – Ви несправедливі, ваша ясновельможність. Господь відвернувся від нашого війська того

⁶⁵ *Ursus* (лат.) – ведмідь.

триклятого дня! Але ж був ще Хотин, був...

– Пане Миколай, не ображайтесь, але я вас мушу перервати, – підняв руку Конєцпольський. – Я ніяким чином не хотів піддати сумніву силу та хоробрість нашого шляхетного лицарства... Тим більше зараз, після рокитнянського кола... – Після таких слів Потоцький спалахнув, але перечити не посмів. – Цецору я згадав тому, що сам після цієї битви мав можливість спостерігати околиці Стамбула крізь ґрати Єди-Куле.⁶⁶ Та зараз мова про інше. Погодьтеся, мудрий рейментар мусить дбати про те, щоб кількість вояків у ворожому таборі не збільшувалась, а навпаки. Дії ж пана Лаща призводять до того, що невдоволених нами більшає. Прошу вас застерегти його від надто жорстоких дій по відношенню до місцевого населення.

Потоцький щось хотів відповісти, але його перервали важкі кроки і брязкіт обладунків за дверима. За мить двері розчинились, і на порозі став блакитноокий красень у чорних рейтарських обладунках, з прикрашеним гронами страусового пір'я шоломом під пахвою.

– Дозвольте, ваша ясновельможність? – позирнув він на Потоцького.

– Прошу, пане Бодаровський. Знайомтесь, ваша ясновельможність, – поручник Бодаровський. Покладаю великі надії на цього здібного юнака.

– Дякую, ваша ясновельможність, – Бодаровський церемонно вклонився. – Дозвольте доповісти – пан коронний стражник Самуїл Тучапський-Лащ прибув у ставку пана гетьмана кілька хвилин тому і прохає вашої аудієнції.

– Про вовка промовка, – кинув Конєцпольський, відпиваючи вина. – Ви чекали на нього?

– Так, я маю деякі плани, які втілить у життя пан Лащ, крім того, ви зможете пересвідчитись, що не все так просто, як ви собі уявляєте. Ви добре знаєте коронного стражника? – запитав Потоцький.

– Кілька разів зустрічав, але знайомий досить поверхнево. Маю надію, що ваші плани – це не смолоскип ще з однієї церкви... Принаймні тепер. Просіть пана коронного стражника, ротмістре.

Бодаровський схилив голову, круто повернувся і, клацнувши підборами, зник.

Широким стрімким кроком до зали зайшов кремезний, затягнутий у гусарський панцир, поверх якого була накинута шита золотом кармазинова кирея, чоловік. Від погляду на нього Конєцпольський відчув незрозумілий дискомфорт. Щось було звіряче в погляді глибоко посаджених очей, низькому чолі і короткій зачісці смолистого волосся. Неприємне враження доповнював перебитий колісь ударом боздугана ніс, товсті яскраво-червоні губи і квадратне підборіддя, вкрите кількаденною щетиною. Коротка, неймовірно товста шия і криві ноги наїзника робили прибулого схожим на казкового троля. Самуїл Лащ, здавалось, зовсім не розгубився в товаристві двох найвищих рейментарів коронного війська.

– Мої найщиріші вітання і побажання доброго здоров'я та гучних перемог на полях Марса! – голос коронного стражника загуркотів, немов каміння, що летіло гірським схилом. – Неймовірно радий бачити ваших ясновельможностей і готовий служити вам та Речі Посполитій!

Не дивлячись на те, що гетьмани пили вино, обидва відчували важкий винний дух, яким віяло від стражника.

– Пан щойно з дороги? – примруживши очі, запитав Конєцпольський.

– Чорти б її забрали разом з бидлом, через яке я змушений був залишити Краків і власні справи. Клянуся Свентою Дівою, я заллю їхньою кров'ю кожен стопу цього тричі проклятого баговиння! Мій обоз застряг у болоті ще тридцять верст тому, тож лише завдяки добрим коням і лютій ненависті до козацької наволочі я тут і можу виконувати накази ваших ясновельможностей.

– Накази доки що зачекають. Присядьте з дороги і випийте доброго вина. Маю надію, старий венгржин і тепло каміна заспокоять вас. – Конєцпольський вказав унизаною першнями

⁶⁶ Єди-Куле – так званий Семивежний замок, або Босфорська тюрма у Стамбулі

рукою на порожнє крісло і скопив очі на лакея. Той не забарився наповнити для Лаща чималенький кубок.

– Бардзо дзенькую, пане коронний гетьман. До цього келиха добавте ще добрячий шмат смаженої вепрятини або оленини, і я буду впевнений – пан Єзус пам'ятає свого вірного захисника і борця з триклятою схизмою!

Конецпольський кинув на Лаща швидкий погляд. Для нього не було таємницею те, що коронний стражник походив з православної волинської шляхти і прийняв католицизм лише кілька років тому. Цьому підтвердженням слугувала і лемківська говірка Лаща – дика мішанина українських та польських слів. Вона неприємно різала вухо освіченого пана Станіслава, який, окрім польської і латини, знав досконало ще принаймні три європейські мови.

Через кілька хвилин двоє челядинців внесли до зали невеличкий, укритий тонкою різьбою столик і срібне блюдо зі смаженою. Без зайвих розмов Лащ перехилив кубок і пальцями віддер від окосту величезний шмат м'яса. З паруючої вепрятини на стіл, підлогу і оксамитові штани Лаща закрапали янтарні краплини топленого жиру.

– Хлопство втратило страх і сором, пшепрашам панів, – продовжив коронний стражник з набитим ротом. – На Брацлавщині моїм жовнірам довелось підіймати зброю, щоб зібрати стації, а тут, під Корсунем, я наказав підвісити за ребро три десятки лотрів, які відмовлялися прийняти нас на свої подвір'я! Ще чотирьом я стяв голови особисто. Уявіть собі: вони сміли виказати невдоволення тим, що я посадовив на палю їхнього брехливого попа!

– Такий захід був необхідним? – запитав Конецпольський.

– Що? – здійняв густі, немов кущі, брови Лащ.

– Я маю на увазі страту священика. Лащ вихилив черговий келих.

– Можу вас завірети, ваша ясновельможність, – чим більше ми роздушимо цих вошивих проповідників, тим менше хлопства буде бунтуватися проти своїх панів. У своїх майонтках я давно порізав усю цю наволоч, а їхні церкви роздав в оренду жидам. Вшистко єдно, нехай роблять з них пивниці. Не занадто дрігі пивниці! Коли бидло після роботи має чарку сивухи, в його дурну голову не лізуть думки про бунт!

– Що ж... – Конецпольський на хвилину замислився. – Я почув від вас дещо. Воно змінило мої уявлення про боротьбу з бунтівниками.

Він посміхнувся сумною посмішкою, яка промовляла, що його уявлення не тільки не змінилось, а отримало чергове підтвердження.

– Урешті, це лише Україна... Служник! Усім вина!

Коли наказ було виконано, Конецпольський підняв свій кубок.

– Хочу підняти сей келих за здоров'я пана коронного стражника, людини, котра уособлює безцінні і рідкісні якості! – з посмішкою мовив він. – Пане Потоцький, забудьте все, що я вам казав. Ця людина – караючий меч Божий, і зупиняти її – все одно що відводити в тил хоругви, які кинулися переслідувати розбитого ворога.

– Я дзенькую гетьманській милості. Ребелію потрібно тримати в залізних рукавицях, що я, не шкодуючи сил, робив, і з поміччю пана Бога наміряюся робити надалі.

– Чудово! Просто чудово! – зааплодував Конецпольський. – У мене почуття, що ми знаходимося на початку великого експерименту. *Patientia saepe laesa fit tandem furor.*⁶⁷ Хто кого!

– Що ви кажете? – закліпав очима Лащ.

– Не переймайтеся. Давайте краще вип'ємо ще по келиху цього чудового вина і поговоримо про більш нагальні справи.

– Власне, я мав стосовно пана коронного стражника деякі військові наміри, – уперше за кілька хвилин до розмови приєднався Потоцький.

– Цілком у вашому розпорядженні! – стріпнув головою Лащ і відригнув зі звуком мисливського ріжка, що його майстер зробив надто гучним, хрипким та басовитим.

⁶⁷ *Patientia saepe laesa fit tandem furor* (лат.) – Часте випробовування терпцю породжує злість.

– Скільки ви маєте при собі людей?

– Дві сотні військових товаришів, зведених у чудову гусарську хоругву. Ще дві сотні шеренгової челяді, та мушу відмітити, що з тих нероб тут присутня лише сотня, решта ж залишилася з моїм злощасним обозом.

– Як ви дивитеся на те, щоб прийняти під свої знамена ще три хоругви драгун і очолити передовий загін нашого війська?

– Як відношуся, дзябл забирай? Добже! – вискалившись, заревів Лащ.

– Я не мав сумніву щодо вашої відповіді. Розвідка нам вкрай потрібна, особливо зараз, коли мусимо до дрібниць знати всі рухи бунтівників. Щоб коли прийде зручний час, одним могутнім ударом покінчити з ними і не ловити Павлюка полем від Буджаку до Волощини. Коли ви зможете вирушити?

– Пся крев! Та хоч би й зараз! – ще гучніше заревів Лащ, виблискуючи очима.

– Добре, пане Лащ. Вирушайте в район Сахнового Мосту. Мені конче потрібно знати всі підходи до Росі і перевози через неї. Збирайте інформацію про чати бунтівників і місцеположення основних сил. Тримайте зв'язок зі мною через гінців кілька разів на день. Надзвичайно буду вдячний за доброго «язика», який би знав, що діється в козацькому таборі. Тільки майте на увазі: у число ваших завдань не входить ув'язуватися в битву з основними силами Павлюка до мого підходу. І взагалі... Пане Самуїл, я маю надію, що ви будете чітко виконувати мої накази?

– У тій мірі, у якій вони не будуть суперечити моєму гонору! – одразу ж набундючився Лащ.

– Вони не суперечитимуть здоровому глузду. Ну що ж, у такому разі ще келих вина, і не смію вас більше затримувати.

Лащ мовчки влив у себе ще один кубок двадцятирічного угорського з кращик погребів польного гетьмана, відкланявся і вийшов. Скоро з-за вікон долинув його голос, який віддавав підлеглим накази, щиро затовчені відбірною лайкою, брязкіт кінської збруї і, нарешті, цокіт копит по камінню бруківки. Кілька хвилин панувала мовчанка.

– Що скажете? – багатозначно поглянув Потоцький на коронного гетьмана.

– Те, що кілька хвилин тому, – забудьте сказане мною.

– Неприємне враження, чи не правда?

– Таке враження, яке може скласти про себе дикий звір. Ми маємо вибір: або використати його звірячі якості, або вбити. Переробити його поза нашою владою.

– Цілком з вами згоден. Ви чули історію про те, як минулого року Лащ прибув до двора його королівської величності зодягненим у плащ, який було пошито з баніції⁶⁸ на його ім'я, даних рішеннями підкоморіїв семи воєводств?

– Я не чув, я був з ним. На той плащ не бракувало матеріалу – двісті тридцять шість присудів баніції і тридцять сім присудів до позору!

– Неймовірно! І що на це відповів Володислав?

– Розреготався так, що затремтіла стеля. Іноді дивує, як сходять з рук цій людині його нахабність. Я б навіть не здивувався, коли б почув, що пан коронний стражник підписав договір з дияволом.

– Цілком ймовірно. Принаймні князь Ієремія, який, користуючись усіма тими присудами, мав надію підібрати під себе старство Канівське, не зміг нічого вдіяти. А молодий Ієремія Вишневецький вміє домагатися свого, повірте мені на слово!

Шурхіт дощових крапель за вікном посилювався, змішуючись з м'якими, але потужними ударами вітру, від якого затремтіло полум'я світильників і тихо задзеленчало скло вітражів. Крізь раму вікна почали проступати великі блискучі краплини, які накопичувалися на високому мармуровому підвіконні і стікали по стіні. Кілька слуг кинулися стирати вологу і підкладати під скло полотнини. Конєцпольський рішуче поставив кубок на столик і піднявся.

– Дякую за вино і теплий прийом, пане Потоцький. Тепер я пересвідчився – коронне

⁶⁸ Баніція – у середньовічній Речі Посполитій судові рішення, яке оголошувало шляхтича поза законом.

військо готове зустріти ворога і має над собою мудрого рейментаря та талановитого стратега. Тож завтра ранком я вирушаю до Бару. Там буду очікувати звісток про вашу перемогу і знищення бунтівників.

Шаркаючи ногами і щільніше кутаючись у кирею, коронний гетьман залишив залу.

– Звісно, очікувати звісток про перемогу за мурами фортеці – не найгірше заняття... – промовив Потоцький, коли кроки коронного гетьмана стихли у глибині коридорів, і саркастично посміхнувся.

– Егей, хлопе, налий ще вина, – недбало кинув він лакею і зручніше вмовстився у кріслі.

II

Ранок п'ятнадцятого грудня не відрізнявся від всіх попередніх ранків, які природа дарувала Придніпров'ю на початку зими 1637 року. Дрібний холодний дощ, до якого час від часу домішувався мокрий сніг, засівав землю, котра ніяк не могла дочекатися білої ковдри першого снігу, а тому виглядала сірою і неприкаяною, немов невтішна вдова після сумної звістки. Голі дерева чорними обелісками мліли обабіч шляхів, кутаючись у сиву імлу, відкликалися карканням гайвороння зі своїх поріділих крон до переїжджих, які топилися в баговинні серед розбитої дороги.

Позаду залишилися всі приготування, переміщення, обмін військовими «привітаннями» швидконогих запорізьких і закутих у броню польських чат. Обидві армії посіли найбільш вигідні, як здавалося їхнім вождям, позиції для майбутньої битви, важкі обози надлюдськими зусиллями обозної челяді були доставлені до таборів. Час, коли в повітрі ще не з'явився сморід порохового диму, запах крові і ненависті, але вже досить чітко відчувалося передбойове напруження.

Ще тринадцятого грудня передові хоругви польського війська під керівництвом Самуїла Лаща вийшли в район, де дозорці коронного стражника бачили напередодні козацьку кінноту, і з ходу вступили в гарячий бій з невеликим загonom повстанців, котрі стояли в селі Нетребівка. Божевільним наскоком закованого в броню кулака гусарської хоругви Лаш розтрощив козацькі лави, не поминувши заодно вирізати все мирне населення Нетребівки, спалити сільську церкву, побудовану в незапам'ятні часи, і вишикувати на вигоні над селом страшні віхи – два десятки залитих кров'ю паль зі страченими на них полоненими козаками. І ще довго води Росі, над тихим затоном якої стояла мальовнича Нетребівка, червоніли від крові сотень людей. Людей, що у відчаї шукали спасіння в холодній ріці, але знаходили лише смерть у її хвилях від мушкетного вогню драгунів і списів шляхетного лицарства. Сам коронний стражник з блиском у очах і садистською посмішкою на обличчі спостерігав за картиною побиття беззбройних жінок і дітей, старих і німечних селян.

– Скурві хлопи! – сміючись, казав він. – Чому ви так живо реагуєте на свою смерть? Хіба ваші смердючі душі варті, аби їх рятувати?! Вогню, жовніри! Ріжте і паліть клятву схизму, щоб жодний живим не пішов з рук Самуїла Лаща!

Того ж дня загін коронного стражника підійшов до сусіднього від руїн Нетребівки села Дробівка, де з півторатисячним загonom козаків перебував отаман лівобережних лугарів на призвісько Коростель. Налякані чутками про страшну долю мешканців Нетребівки, погано організовані лугарі спішно відступили, чим дали змогу Лашу форсувати Рось і закріпитися табором на досить значному плацдармі за рікою. До ранку в таборі коронного стражника не замовкали радісні крики гусарії, п'яної від меду і першої легкої перемоги. Щоправда, на ранок настрої ясновельможних дещо погіршився – під покровом ночі невідомі відчайдухи відтяли голови чотирьом значним товаришам і повісили їх на кілках у центрі табору. Сумні, з посинілими обличчями і виряченими очима, висіли шляхетні голови, посилаючи останній докір товаришам, які за пиятикою зовсім забули про охорону і будь-яку пильність.

Наступного, чотирнадцятого грудня, у Нетребівку прибув з основними силами Потоцький, який був прикро вражений відсутністю бодай одної вцілілої хати, внаслідок чого йому довелося ночувати у вогкому наметі. Коронне військо почало переправу, і саме цього дощового дня польський табір зупинився поблизу невідомого досі в Польщі селища

Кумейки. Стали чотирикутником обліплени цілими купами багна вози, звелися вгору трикутники парусинових наметів, забігали челядинці в пошуках кращого місця для розташування своїх панів та корму для їхніх гарячих іноходців. Здійнялися в небо стрічки димів від багать, що їх палили мокрими дровами. А Потоцький з полковниками, схожі на блискучі скульптури з цілими гронами страусиноного пір'я на шоломах, у супроводі почту зі знаменами, штандартами, значками і прапорцями, виїхали на пагорб над табором, щоб оглянути місцевість. Довго оглядав коронний польний гетьман поле майбутньої битви в довжезну далекоглядну трубу, врешті-решт залишившись задоволеним – він обрав кращу з можливих позицій, і пан Станіслав навряд чи так добре зміг би розташувати військо, навіть зі всіма своїми знаннями європейських мов!

Одночасно основні полки Павлюка, які налічували три тисячі запорожців і п'ять тисяч виписників з усієї України, через Чигирин і Черкаси підкотилися до містечка Мошни, котре розташовувалось у кількох верстах від Кумейок. Але кількість козацького війська лише на перший погляд була меншою за військо Потоцького – ще не встигли вози оточити козацький вагенбург міцним колом, як вже понесли швидконогі коні гетьманських джур у пошуках малих і великих загонів і ватаг, про які Павлюку було відомо задовго до виходу на волость, і які було розсіяно на величезній території від Жашкова до Глухова, від Бару до Чигириня. Тепер ці люди мали підсилити козацьке військо.

І все ж не розгладжувалось ясне чоло козацького гетьмана. Він уже тепер починав розуміти власну помилку – маючи інформацію про бунт коронних військ під Білою Церквою, Павлюк згаяв час, необхідний для накопичення сил. Тож тепер вдалося об'єднатися лише із загонами Скидана, Кизима, Коростеля і ще з десятком мілких ватаг, які пристали до запорізьких полків за останні кілька днів. Близько ж двадцяти тисяч лівобережців залишилися за Дніпром, охороняючи перевози від Потоцького, як і було домовлено на таємних радах з Павлюком і запорізькою старшиною. Багато кому з них і тепер не було відомо про подолання конфедерації в поляків і появу коронних полків поблизу Кумейок. Але навіть при такому складі обставин у козацькому таборі налічувалося майже двадцять тисяч війська, і гетьман після недовгих роздумів вирішив не уникати битви, обмежившись універсалом, який і понесли джури пагорбами і долинами прадавньої Київської землі:

«Павло Михнович, гетьман з військом Запорізьким Низовим і Городовим. Панам отаманам, товаришам нашим і усій чесній братії доброго здоров'я й у всьому довгого віку і успіху від Бога бажаємо!

Покірно вас, як милих братів просимо: вдень і вночі поспішайте до Мошен, до армати, бо ми сьогодні поспішили з арматою до Мошен, а поспішили тому, що жовніри хотіли товаришів наших вигнати з Мошен, де, проте, великого успіху не мали. Жовнірського товариства полягло кількадесят і, почувши про армату від Мошен, захопила ніч і важко було за ними йти. Як тільки Бог дасть світло, підемо за тим ворогом і вас просимо, і іменем військовим та суворою карою наказуємо – хто зве себе товаришем нашим, хай негайно стає за віру християнську і золоті вольності наші, які ми кров'ю заслужили. Богу тих міст, себто в Корсуні і інших – церкви попустошили, дітей, жінок по селах порізали. Ще раз просимо вас і наказуємо, щоб ви застали нас у Мошнах, а за тим Богові вас доручаємо.

Дано в Мошнах, у вівторок, 15 грудня 1637 року.

**Степан Дорогинський,
Писар військовий». ⁶⁹**

І вони поспішали. Ті, до кого було звернено універсал, а насправді братерське прохання про допомогу в загальній боротьбі за волю і кращу долю козацтва. Діставали зі скринь найкращий одяг, знімали зі стін дорогоцінні шаблі, турецькі пістолі, оздоблені сріблом крем'яні рушниці. Або, зціпивши зуби, покидали чужі подвір'я, на яких змушені були тяжко

⁶⁹ Текст універсалу подано за працею І.О. Іванцова «Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 років».

працювати, примножуючи панські статки й не отримуючи з цього нічого, окрім злиденного існування і принижень. Кріпили на довгих держаках коси, точили сокири і вирубували замашні кії. І просиналась, просиналась у тих людях їх справжня сутність – гордих степових воїнів, призваних зі зброєю в руках ставати супротив ворогів своєї країни, боронити свої давні привілеї, так влучно названі Павлюком «золотими вольностями». Козацтво Київщини, принаймні бідніша його частина, йшла під знамена Павлюка.

* * *

Микола Потоцький почував себе зле, сидючи в сідлі свого стрункового арабського скакуна, і навіть не намагався приховати свій стан від почту, який зі знаменами, значками і списами в руках оточував його на чолі коронного війська. До зіпсованої погоди, обладунків, що натирали шию і тягли донизу плечі, після того як їх не вдалось зняти минулої ночі, приміщувались ще головний біль і спрага. Він тільки що вислухав богослужіння на честь Богородиці, приобіцяв біскупу жертву в три сотні злотих на будівництво кляштору у провінційному Летичеві, але від всіх цих заходів ні на краплину не полегшало. Йому все ще було зле.

«Це, звичайно, вік. Так, кварта вина і недоспана ніч роблять зі старіючим гетьманом страшні речі. Не так було ще десять років тому», – думав Потоцький, дивлячись, як полки, роти і хоругви шикуються під своїми знаменами, чітко виконуючи команди рейментарів.

– Пане Бодаровський, – покликав він нарешті вголос. – Веліть подати кубок вина.

– Цієї ж миті! – почувся у відповідь голос Бодаровського. Потоцький відмітив, що кубок, до країв налитий густим червоним вином, з'явився настільки швидко, немов був давно наготові.

– Або я часто вживаю, або ви добре вмієте вгадати всі забаганки свого гетьмана, юначе, – зітхнув Потоцький, приймаючи рукою, одягнутою у пластинчасту залізну рукавицю, кубок.

Вино було приємно-кислуватим на смак і принесло деяку полегкість.

– Добре. Візьміть, – він простягнув Бодаровському порожнього кубка. – Що нового?

Бодаровський відкашлявся і кинув срібного кухля комусь із челяді.

– Пан Лаш шле гарячі привітання, коротку записку і кілька «язиків». Судячи з усього, його рейд був вдалим. Посланець, який доставив бранців, сказав, що його милість обійшов позиції Павлюка в Мошнах і добряче потріпав полк Кизима, який прямував на з'єднання з бунтівниками.

– Давайте спочатку «язиків», – коротко кинув гетьман.

Він потягнув носом вогке прохолодне повітря і подивився на обрії. Десь там, за смугою імлі, за порослими рідкими кущами верболозу полем були Мошни – маленьке провінційне містечко, у якому Богом судилось стати у кривавій січі його «залізним» товаришам і знахабнілим ватагам бунтівників. Чомусь цієї миті в Миколая Потоцького не було впевненості в перемозі. Що це? У пам'яті здійнялись спогади про побачене в Кодакі: могутня фортеця перетворена на руїни, сморід згарища, гарнізон, який було перерізано, наче свиней. Три сотні відбірних мушкетерів під командою полковника Моріньона, яких до того ж захищали укріплення, побудовані згідно з останніми надбаннями європейської фортифікаційної науки. Туди курінний отаман Сулима привів у багато разів менше військо, ніж те, що зовсім скоро розірве своїми лавами смужку імлі на обрії.

Від задуми відірвав голос Бодаровського:

– Наказ виконано, ваша ясновельможність!

Стиснувши зуби, Потоцький кинув погляд на полонених. Четверо брудних чоловіків у подертих кожухах, без шапок, обличчя несли на собі сліди нещадних побоїв.

– Звідки ці люди? – запитав він у Бодаровського.

– Як я і доповідав, з ватаги Кизима. Пан коронний стражник захопив їх під час сутички в передмістях Мошен...

– Добре, добре! – нетерпляче перебив Потоцький. – Запитайте їх, де армата і їхній

хлопський гетьман.

Бодаровський, випльовуючи слова, звернувся до полонених українською мовою. Ті мовчали.

– Якщо хочете, вашмосць, подужаємо відповідати і польською, – кинув нарешті один з козаків, з-під лоба дивлячись на Потоцького.

– Гм... це вже цікаво, – приклеїв до обличчя посмішку гетьман, – що ж, хлопе... Ти чув запитання, відповідай.

– Ну то слухайте. Пан гетьман...

– Ти забув додати «ваша ясновельможність», хлопе! – від різкого вигуку Бодаровського в почті гетьмана сахнувся, наполохано заіржавши, чийсь кінь. Дзенькнули остроги, почувся здавлений крик.

Потоцький поморщився.

– Нехай говорить як уміє, мій хлопчику. Навряд чи варто очікувати від цих людей поштивого обходження. Хоча... Як ви думаєте, вони хочуть жити?

Бодаровський знизав плечима і промовчав.

– Хочуть, – відповів Потоцький сам на своє запитання і, повернувшись до почту, вигукнув:

– Пане Окольський, мені відомо, що ви ведете щоденник наших з вами скромних діянь. Згодьтесь, щаслива нагода доповнити його цілком живими фактами. Адже ці люди – не що інше, як перехідна ланка до порозуміння між нами і козацьким станом.

Шимон Окольський – невисокого зросту огрядний шляхтич у темно-червоному оксамитовому одязі, який видавав у своєму господареві священнослужителя, з гладко виголеними щоками, які несли на собі здоровий горілчаний рум'янець, безшумною ходою виступив наперед. З покорою опустив очі долу:

– Я радий внести до своїх записів будь-які з діянь вашої ясновельможності на світлій ниві служіння батьківщині, – елеїним тенором вимовив він.

Потоцький повільно заховав посмішку.

– Так! Саме так, – він перевів погляд на полоненого козака. – Розповідай, лотре, що маєш. І не надумай мателяти!⁷⁰

– А воно б ото знати, що саме вашу милість цікавить?

– Не роби вигляд, паршивий лисе, що ти є дурнішим, аніж створив тебе Господь. Де Павлюк?

Полонений щосили замахав головою:

– Вашість! Як на духу... Бачив!

– Що?

– Павлюка!

– Де?

– У Черкасах!

– Тьху! – Потоцький спересердя сплюнув і одразу ж витер вуста добутою з рукавиці шовковою хустиною. – Ти ще маєш нахабність сміятися наді мною? Аби тобі після такого сміху кривавими слізьми не заплакати!

– Не приведи Господи, ласкавий пане, як би я міг?! Правду святу мовлю!

Потоцький примружився. Деякий час роздумував, поглядаючи згори униз на козака – блискучий, пишний вождь коронного війська у вкритих позолотою крицевих обладунках навпроти зарослого щетиною чолов'яги в розірваному кожусі, з пошерхлими від гарячки вустами і опухлим від побоїв обличчям.

– Це все, що ти можеш сказати?

Полоненого почало трусити, немов у пропасниці, – він добре зрозумів, що прослідує за цими кількома словами.

– Я розповім все, що знаю! Я...

⁷⁰ *Мателяти* (заст.) – шахраювати, дурити.

Несподівано для всіх козак, що стояв поряд з балакучим бранцем, щосили вдарив того кулаком в обличчя. Затихнувши на півслові, той мішком упав на землю. Невеличка калюжка у просяклій вологою глині цвіркнула врзнобіч брудно-жовтими бризками, приймаючи в себе тіло, з якого миттєво вилетіла свідомість.

– Добрий удар! – Потоцький осміхнувся холодними очима і смикнув за повід. – Ми загаялися, панове, потрібно зайнятися більш важливими справами. Павлюк ось-ось покаже свою пику з-за обрію. Цих лотрів на шибеницю... До речі, ваша превелебність, – поглянув він на Окольського, – можете зазначити у своєму літописі, що розмова між нами і бранцями відбулася, і я звелів нагородити їх.

У почті почувалися смішки тих, хто звик першим реготати з дотепів гетьмана.

– Саме так, шановне панство! Хіба кращий світ – не нагорода цим людям?!

Регіт підвищився до гомеричного – кожний намагався як-найвиразніше показати своє захоплення вдалим жартом командуючого.

– Пане гетьман! – подав нарешті голос Бодаровський.

– Що тобі, любий хлопчику? – Потоцький притримав коня.

– Пан коронний стражник щойно надіслав ще одного бранця – схизматичного попа з Нетребівки. Будете допитувати?

– Досить допитів! Час шикувати лицарів. Повісьте цього покидька за ребро навпроти попередніх чотирьох. Нехай сповідає їх на смертному мотузі.

Сміх серед підлабузників супроводив гетьмана на шляху до бойових позицій коронного війська.

III

Бойова сурма дзвінкою і чистою нотою залунала над морем гамору, гуркоту возів, реву худоби, іржання коней і людських криків. Тричі проспівала і затихла десь там, де серед натовпу вершників у червоних жупанах височів гетьманський бунчук, і нетерпеливо тріпотіла у струменях холодного вітру червоно-чорна хоругва з великим мальтійським хрестом посередині. Хрест було вишито сріблом у центрі хвиль важкого оксамиту.

Немов відгукуючись на клич сурми, низьким басовитим рокотанням озвалися великі військові литаври. Бом-бом-бом! Бом-бом-бом! Бом-бом-бом! У кожен з котлів, котрі були мало не сажень в обхваті, злагоджено били шестеро довбишів, урочистою суворою музикою литавр підіймаючи військо на криваву справу.

Павло Бут уважно дивився перед собою, приставивши до ока далекоглядну трубу. От і все. Те, чого прагнув, до чого йшов усі ці роки, все воно постало перед ним грізною реальністю майбутнього бою. Попереду, серед ранкової імли, широкою потворною плямою на тлі кількох невисоких пагорбів лежав ворожий табір. І до цього табору він йшов на чолі рухомого козацького вагенбургу, котрий, важко та повільно перевалюючись через долини і горби, невпинно наближувався до ворожих укріплень. До своєї межі, що відділювала його, Павла Бута, від слави або смерті. Втім... Ні, це не так – межу ним уже пройдено. В Черкасах, на Микитиному Розі, серед плавнів Великого Лугу і закованих крижаним холодом буджацьких степів. В листах і універсалах, надісланих в Україну. Павлюк ні про що не жалкував, хоча, інколи замислившись, розумів – він поставив на кін своє життя. Не заради власних амбіцій чи користі! Адже він шляхтич, і Річ Посполита завжди могла йому дати це і багато що інше за вірну службу і здатність бути одним з її палких захисників. Для чого ж тоді? Відповідь надійшла не одразу. Після багатьох безсонних ночей і душевних хвилювань пізнав пан Павло важелі, які штовхнули його покликати під свої знамена принижений козацький нарід, православний люд, чиї права було так жорстоко розтоптані в космополітичній Речі Посполитій. Космополітичній на словах, на ділі ж такій, що залізним маршем крокує, спрямована перстом Риму. І коли цей перст наказує прищепити святу католицьку віру вогнем і мечем, радо виконує такі накази. Тож він просто не міг залишитися осторонь. Хіба власні інтереси можуть стати вище піклування про долю України? Не можуть. Принаймні для людини, яка щиро любить свою батьківщину. Все просто і разом з

тим надзвичайно складно. Так, він ні про що не жалкував. Нехай зброя їх розсудить, і перемога залишиться за тим, кого Бог визначить гідним перемоги...

До обставленого возами і обкопаного фосами⁷¹ польського табору залишалося не більше версти. Туди поспішаючи вже вливався передовий полк коронного стражника Самуїла Лаща – вершники утворили таку тісняву у вузькій горловині воріт обозу, що декілька з них навіть попадали на землю, коли кінь одного з гусар несподівано став дибки. Полк Лаща вже було досить сильно знекровлено в перших сутичках під час виступу козацького війська від Мошен, тому шляхетне лицарство на час забуло про чемність і штурмувало ворота власного табору, немов перед ним була ворожа фортеця. Коронний стражник, як і передбачав Потоцький, не зміг утриматися від бойового контакту, внаслідок чого втратив вбитими сорок товаришів і близько сотні шеренгових пахолків під час блискавичних герців і наступного переслідування козацьким авангардом. Шість верст запорожці гнали ар'єргард Лащового полку, немов вовки, котрі зачули п'яний запах крові під час зимнього голоду, вихоплюючи на вістря списів і шабельних лез все нові й нові жертви своєї ненаситності. Лише після сигналу сурми вони знехочу почали повертатися до рухомого табору. Хвацько, з криком і посвистом, поганяли вони гарячих коней проміж возів периметра в тих місцях, де табір було завбачливо розкрито. Вимахували закривавленими шаблями і келепами, летіли, розпустивши за спиною рукава жупанів, немов птахи, несли на рихвах списів відрубані ворожі голови, біля сидел дорогу трофейну зброю, кармазинові шати і срібні гусарські обладунки. Під час сутички зазнали втрат і ці відчайдухи – були серед них і вбиті, і поранені, але, здавалося, нікого з них цей факт не турбував. Повз гетьманський почет пройшов запорожець із залитим кров'ю обличчям. Кров ще продовжувала цебеніти з різаної рани на виголеному черепі, але уста кривилися в посмішці. Порівнявшись з гетьманом, він притримав коня й пожбурих відтяти голову польського гусара, яку до цього тримав за кучерявого чуба, під ноги Павлюковому коневі.

– Прийми, батьку, в подарунок частину пана... а біс із ним! Не пам'ятаю його псячого імені. Але знаю напевне, що військовим товаришем воєводи брацлавського називався. Даруй йому, нерозумному, та залишок пана відмовився йти до тебе на поклон! – запорожець зареготав і викинув у салютуванні вгору шабельне лезо.

Павлюк посміхнувся.

– Бачу, молодцю, що лях зовсім голову втратив після зустрічі з тобою. Тримай ось! – гетьман вихопив з сидельного кобура вкритий срібною чеканкою пістолет і простягнув його козаку. – Це нагорода тобі. Але, бачу я також, тобі потрібна допомога?

Запорожець, прийнявши гетьманський дарунок, притис його до грудей і шанобливо вклонився.

– Пусте то. Шкрябнули трохи, бусурмани! Але пусте!

За мить він вже щез за периметром, слідуючи за рештою запорожців. Павлюк оглянув свій почет – бунчужний з бунчуком, хорунжий з хоругвою, осавул із жезлом у руці і кілька джур, які шанобливо трималися за спиною у старшин.

– Ось такі вони, панове-браття! А таки наваримо ляхам пива! Не я буду, якщо з такими соколами і не наваримо!

Він підігнав коня і поїхав, на повні легені вдихаючи пахнуче димом пожежі повітря. Деякий час намагався втримати нетерпіння, яке охопило його, коли побачив ворожий стан. Уже скоро. Дуже скоро.

Позаду почувся тупіт копит і брязкання обладунків. До гетьмана наблизився Яцько Остриця.

– Павле, треба табір посилити, послухай мене!

Павлюк зітхнув.

– Знову ти за своє. У шість рядів вози йдуть, чи тобі мало?

– Мало!

⁷¹ Фоси – рови, котрі використовувалися у середньовічній фортифікації.

– Господи! Скільки ж потрібно?

– Подвоїти б...

– А ти не розумієш, що ми цим скоротимо фронт і дамо змогу ляхам атакувати нас із флангів?

Остряниця похитав головою.

– Удар гусарії буде нищівним. Вони розірвуть табір. Обійти з флангу їм заважатиме болото.

Павлюк деякий час мовчав. У словах Остряниці була слухність, але Павлюк звик діяти не так, як обережний Остряниця. Він віддавав перевагу швидкому разючому удару, а посилення периметра рухомого вагенбургу ще шістьма рядами возів відніме щонайменше годину. Не дивлячись на те, що сьогодні зранку вже провалились його плани розбити Лаца в селі Білозеро й, захопивши переправу через Рось у Сахновому Мосту, вдарити в тил Потоцькому, Павлюк не прислухався до порад соратників. Остряниця махнув рукою й приєднався до Гуні й Кизима, які стояли поодаль.

З боку Кумейок вітер почав нести хмари густого диму – на дальніх пагорбах перед селом, що розташувалось в семи верстах за позиціями Потоцького, ляхи підпалювали соломі, купи хмизу і будівлі, намагаючись засліпити козаків.

– Уперед! – щосили гаркнув Павлюк, намагаючись криком відігнати власні сумніви. – Уперед, дітки, покажемо ляхам, почім ківш лиха!

Повільно, утримуючи рівняння в периметрі і лавах піхотинців за ним, козацьке військо почало скочуватись з пагорба й підступати до польських укріплень. Табір Потоцького, вишикуваний за десятьма рядами возів, розтягнувся більш як на півмилі і завмер у тривожному очікуванні. У центрі його спішно готувалась до бою армата, на обох флангах гриміла залізом лат наймана піхота. Ландскнехти розпалювали себе бойовим кличем, здіймали догори ліс пік і алебард.

Наблизившись на п'ятсот кроків, козаки несподівано для Потоцького почали спинятись – настав психологічний момент, коли людям було необхідне слово їх гетьмана. Через лічені хвилини поллється кров, ревонуть гармати, і почнеться пекло. Вороття назад немає. Павлюк вдарив коня батоном, і в супроводі Гуні, Остряниці, Кизима і Скидана виїхав, зупинившись перед військом.

– Дітки! Славні лицарі! Козаки! – напружено забринів його голос. – Ми довго очікували цієї миті, і вона настала. Ми спільно пройшли сотні верст, здолали сотні лих і з'їли разом пуд солі, очікуючи цієї днини. Ось вони! Перед нами вистроїли ряди ті, хто принижує нашу з вами гідність, хто, почувши себе хазяями на наших ґрунтах, вирішив перетворити нас на робоче бидло, аби орати на нас. Аби благословенна земля наша, що споконвіку боронили її, живота не жалкуючи, приносила золото до їхніх бездонних кишень!

Витримуючи паузу, Павлюк повернув коня й поїхав уздовж фронту. Уважно роздивлявся свої полки, намагався прочитати те, що було написано на обличчі в кожного. За рядами важких возів, що їх виставили кованими залізом дишлами вперед і штовхали десятеро козаків кожен, він бачив шеренги піхотинців, озброєних мушкетами та яничарками. Вишикувані у вісім рядів для більш ефективного батавування,⁷² вони очікували початку битви і тепер, побачивши перед собою гетьмана, здійняли оглушливий крик.

– І ми прийшли сюди із Запоріжжя, – продовжив він, широко розтягуючи слова, – прийшли для того, щоб сказати пихатим панам: «Ні!» Ні знуцанню над нашими вольностями! Ні перетворенню нашого Запорізького війська на ще один регімент під командою коронного рейментаря! Ні випискам, безкарним наїздам польської шляхти на наші хутори і маєтки! Ні кодакам, що стоять на шляхах з України до Запоріжжя!.. Та чи готові ви зложити голову заради всього цього? Чи готові зросити кров'ю козацькою сиру землю за ці наші святі ідеали?

⁷² Батавування, або караколювання – тактика бою епохи пороху, згідно з якою перша шеренга стрільців, зробивши залп, відходила крізь проміжки строю в тил, займала місце позаду останньої шеренги в батаві, перезаряджала зброю і була готова повторити залп. І так далі.

- Готові, батьку! – загуділо сотнями голосів.
- А чи не здригнетесь під ударами панцирних хоругв?
- Не здригнемося, батьку! – заgrimіло, мов весіннім громом.
- Тож уперед, славне козацтво! Та не дивіться на цей довгий табір попереду. Чи ви не знаєте, що ляхи у два ряди військо становлять? Уперед!

Павлюк потягнув з піхов шаблю і, піднявшись у стременах, підніс її над головою. У відповідь крик над козацьким табором посилювався, вози рухнулися і, зарипівши під вагою навантажених на них дерев'яних колод, покотились назустріч ворогу. За возами пішла батавами піхота, за піхотою – комонні сотні на швидких степових бахматах. З лісом списів, увінчаних червоними, малиновими і блакитними прапорцями, з готовими до бою шаблями і пістолетами. На чотирьох міцних кантарах у центрі піхотних батав чубаті запорізькі пушкарі вимірювали на ходу чотири великі кулеврини, блискучі бронзові тіла яких націлились у напрямку польського табору. Швидко засипали в темні отвори гарматних «діл» добрячі заряди крупнозернистого артилерійського порошу, вкочували восьмифунтові ядра, вставляли в держала тліючі гноти. Серед гармашів походжав озброєний нюрнберзьким квадрантом генеральний обозний, якого Павлюк особисто послав проконтролювати підготовку до гарматного залпу. На флангах і позаду війська спішно готувались ще чотири гармати...

Богун серед інших козаків Тимошівського куреня їхав верхи, відчуваючи рукою шорстке дерево ратища. До табору Потоцького залишилось триста кроків. Двісті п'ятдесят. Двісті. Напруження зростало. Козаки передньої батави вже почали здійснювати мушкети, готуючись дати перший могутній залп. Уже можна було розрізнити герби на штандартах польської шляхти, золоту насічку і білі пір'їни на обладунках і крилах гусар. Уже чути крики лядських командирів та іржання коней у ворожому таборі.

– А що, лящику? Зараз побіжиш до хащику! – заволав раптом хтось серед возів периметра, і напружені струною нерви багатьох сотень людей зреагували, виплескуючи хвилю емоцій – на хвилину все потонуло в реготі, після чого на адресу пихатих панів, що гарячили коней, виблискуючи залізом обладунків, полетіли такі образи і зухвалі викрики, що у шляхтичів мало не посипалися іскри з очей. Вони залишалися на місці лише завдяки надлюдським зусиллям хорунжих та ротмістрів.

– А що поставали?! Знімайте штани, пани-ляхи! Різок всиплемо і по домах розпустимо, панянкам про свої героїства розповідати! – ревів, ставши в повний зріст, із замашною саженою довбнею в руках дебелий козарлюга на одному з возів.

– Ох, пустимо кривці! Пустимо нечестивої! – натягував тятину лука поряд з ним другий.

Стріла, тонко пискнувши, прокреслила на вкутаному хмарами диму небі високу траєкторію і з хрустом впилася в обличчя одному з товаришів передової гусарської хоругви. Червона від крові рихва вийшла з шиї трохи нижче шолома, і, застогнавши, шляхтич полетів під ноги коневі. Козацький табір одразу ж вибухнув тріумфуванням:

– Маєш козацьке вітання, лелеко білокрилий!

– А файно гепнувся, наче мішок з лайном!

Польський авангард зберігав мовчанку. Хоч і сичали від люті гонорові шляхтичі, військо, виконуючи наказ Потоцького, завмерло в очікуванні подальших команд...

* * *

Битву під Кумейками почала козацька армата. Одна за одною, гримнули всі чотири гармати авангарду. Виплюнувши в поляків стовпи вогню, закуталися в білий порохований дим. За хвилину озвалася армата на флангах, ударив, підкорюючись команді Скидана, залп передньої батави. Її козаки, розрядивши мушкети, швидко зайняли місця в тилу батавованого строю і затрусили порохівницями, посилаючи в дула рушниць нові заряди порошу. Вдарив другий залп, за ним третій. Завдяки вітру, який дув у спину полкам Потоцького і в очі козакам, дим перших залпів не завадив вести вогонь – білі хмарини порохового диму швидко відлітали вглиб табору, але натомість очі почав різати ядучий дим, що його несло від палаючих Кумейок. Один за одним пролунали ще п'ять мушкетних залпів, удруге гримнули

чотири передні гармати. І лише після такого вітання заговорила артилерія Потоцького...

Павлюк, оточений десятком вірних джур, одягнений у кольчугу, що виглядала з-під підбитої бобровим хутром киреї, випрямившись сидів у кульбаці вороного огира, на пагорбі, розташованому позаду військових порядків Запорізького війська. З виглядом крижаного спокою спостерігав за ходом битви, яка тільки що почала розгорятися першими рушничними залпами і оглушливим ревом гармат. Ні на мить не віднімав від очей далекоглядну трубу. Наслідки першого удару вогнепальної зброї вдовольняли – перше ж ядро влучило в гущу кінноти польського авангарду під командуванням Самуїла Лаща, вирвавши із строю не менше десятка жовнірів. З відстані, що поділювала дві ворожі армії, неможливо було розрізнити жажливих каліцтв, які розпечений чавун приніс беззахисним людським тілам, але навіть з такої відстані була помітною легка червона хмаринка, що здійнялася в місці, де у стрій вдарило ядро. Другий та третій постріли кулеврин розбили два вози периметра, причому один з них, здійнявшись у повітря, придушив кількох угорських піхотинців на лівому крилі табору. Четверта куля із сичанням пролетіла над головами ворожих солдат і впала в глибині табору.

– Добре! – кинув крізь зуби Павлюк. – Але можемо краще, бісові діти, краще!

Коли вдарив третій мушкетний залп, гетьман махнув рукою до одного із джур:

– Лети, синку, кулею! Скажи Кизиму, щоб тримав кінноту одразу ж за піхотними батавами, ближче до правого крила.

Джура, коротко змахнувши головою, вдарив коня острогами і полетів схилом у сиву імлу долини, туди, де на кілька верст почорнили обрїй хижі павуки ворожих військових порядків. Притиснувся до кінської гриви, що, немов язика багряного полум'я, палала на вітрі. Павлюк знову підняв до очей далекоглядну трубу.

– Ох, чує моє серце – туди гусарія вдарить... – пробурмотів Павлюк собі під ніс.

Бій кипів. Злагоджені залпи козацьких батав вихоплювали з ворожих лав цілі десятки жовнірів, які, немов достиглий колос під серпом жнивдаря, валилися на політу першою кров'ю землю. Передні ряди коронного війська якоїсь миті навіть почали подаватися назад, чим і скористалися запорожці – деякі з них одразу ж взялися за підготовку до вилазки за межі вагенбургу. Втрималися від неї, здається, не так завдяки командам старшини, як побоюючись шквалу вогню власних батав.

Але й поляки не мовчали. Швидко оговталися вони від першого удару вогнепальної зброї, і ось вже подала грізний свій голос ворожа армата. Десять громів гримнули один за одним, посилаючи козакам десять раз по десять смертей у снопах гарячої картечі, важких чавунних ядрах і щедро затовчених порохом дутих стрільнах.⁷³ І одразу ж почули козаки на власній шкірі перевагу Потоцького в арматі. Але не здригнулися досвідчені воїни – кожен умів дивитися в очі смерті, стояти серед вогняних смерчів і не піддаватися страху. Натомість козацькі батави посилити мушкетний вогонь. Стріляючи залпами «через одного» у строю і швидко караколуючи, вони домоглися такої швидкострільності, яка цілком компенсувала перевагу польської армати. Вдарили ще й дві гармати козацького ар'єргарду, але внаслідок занадто низького прицілу кулі зорали поле, не долетівши добрих півсотні кроків до ворожого стану.

– Ох ти, мурло туподушне! – не втримався від лютого вигуку Павлюк. – Перевішаю за таку роботу, їй-бо перевішаю!

Однак уже за мить помилку своїх колег виправили пушкарі авангарду – одна за одною, заховалися у хмарах диму і здійсненої влученнями ядер землі, дві ворожі гармати. Армата козацьких флангів продовжувала громити вози польського периметра. Помітивши це, Потоцький теж наказав перевести приціл гармат на вози козацького вагенбургу, тож скоро від передньої лінії рухомої фортеці запорожців полетіли тріски та уламки, подекуди

⁷³ *Дуті стрільна* – старовинна назва розривних порохових гранат, котрими стріляли в основному мортири – ці прообрази сучасного міномета.

перемішуючись з частинами розірваних на шматки людських тіл. Стогін здійнявся над козацькими рядами, але ті, кого оминула зла доля, продовжували штовхати вперед свої важкі вози. Йшли спокійно, примружившись і напружуючи м'язи на руках і ногах. Із запаленими люльками в зубах, з глузливими словами на вустах. Зі словами, від яких закипала кров у жилах польського лицарства і які не могли заглушити навіть постріли гармат. Плече до плеча ступали вони. Впирались похмурими поглядами в ряди гусар, драгун і ландскнехтів, час від часу перекидали гуркіт вогнепальної зброї могутніми криками «Слава!», схожі на стародавніх скандинавських берсерків⁷⁴ у бойовій лихоманці й у цьому нестримному русі назустріч реву оскаженілого металу.

Вогонь з обох сторін посилювався.

– Добре, дітки, добре! – у голосі Павлюка, який слідкував за битвою з відстані близько півмилі, читалося надлюдське напруження. Він сам не помічав, що «дітки», «соколики ясні» і «побратими дорогі» перетворювалися у «мурло туподушне» та «вішальників гаспидських» і навпаки, по кілька разів за хвилину, в залежності від вдалого або невдалого маневру батави, влучного залпу або втрати рівняння в лінії рухомого периметра. Втім, емоції гетьмана не позначались на правильності прийнятих ним рішень. Джури гетьманського почту не встигали повертатися, доносячи полковникам і запорізьким курінним розпорядження гетьмана.

– Чорти забирай! Не чекали такого вітання, пане Потоцький, не чекали!.. Джуро! – ніхто не відповів, і Павлюк нарешті помітив, що залишився сам на пагорбі, відіславши з дорученнями навіть хорунжого та бунчужного. І цієї миті щаслива посмішка освітила чоло запорізького гетьмана. – А що ж, пора і мені кістки козацькі розім'яти, слави пошукати та братчикам приклад показати! Нехай Потоцький з відстані далекоглядною трубою керує, моє місце поряд з козаками! Но, Вороний! Уперед, конику-братику, неси панів-ляхів червоним пивом пригощати!

І Павло Бут з насолодою підставив обличчя вітру, який доносив до нього сморід згарищ і запах баталії, стиснув у руці руків'я гострої шаблі й поринув у круговерть бою, прямуючи на чоло комонних полків, котрі очікували своєї години. А з лівого флангу вже бігли до козацького табору угорські піхотинці з алебардами напереваги, маючи наказ коронного польного гетьмана розірвати козацький табір за будь-яку ціну, щоб дати можливість діяти важко озброєним хоругвам кінноти.

Помітив це славний полковник Скидан і дав наказ перенести мушкетний вогонь своїх батав на ворожу піхоту. Легкоозброєні ландскнехти безладними купами бігли серед шквалу гарячого свинцю і без рахунку валилися від злагоджених залпів. До угорців приєдналися кілька сотень реєстрових козаків, вірних Ілляшу Караїмовичу, – вони вибрали для себе іудину долю і тепер мусіли приймати смерть від руки вчорашніх братів по зброї.

Коли Павлюк під'їхав до Скидана, він побачив лише біль у очах вірного полковника і гіркоту в його голосі:

– Гірко, батьку! Гірко... чому ми такі дурні? Коли ж навчимося жити, як повинні жити брати?! Подивися! – Скидан указав лезом оголеної шаблі в поле, серед якого помирили угорці та українці, приносячи себе в жертву короні, котра вважала їх гідними лише на роль гарматного м'яса. – *Masta est!*⁷⁵ Потоцький посилає їх, немов баранів до різника. Угри, ті хоч за золото гинуть, вони найманці і виконують свою криваву обітницю... Чому ж підняли супроти нас зброю народжені козацькими матерями? Вони їли з нами з одного казана,

⁷⁴ *Берсерки* – легендарні «воїни-ведмеді» скандинавських конунгів епохи розквіту цивілізації вікінгів. Відомі надзвичайно майстерним володінням холодною зброєю, звичаю люття до ворога під час бою і повним презирством до болю і смерті (очевидно, завдяки наркотичним речовинам, що їх застосовували перед битвою). Відомий той факт, що берсерки могли битися деякий час, навіть перебуваючи у стані клінічної смерті від отриманих ран.

⁷⁵ *Masta est!* (лат.) – готова для жертви.

батьку! Ділили один кожух на двох... А тепер ладні зубами вчепитися, немов скажені пси! Чому, батьку?!

І блискавки сипались з очей Скидана. Не міг він зрозуміти такої лютої зради. Та й, напевне, ніхто б не зумів. Міцна рука гетьмана лягла на плече побратима.

– Собаці – собача смерть, Петре... Зроби так, щоб ні одного не оминули шаблі і кулі, тоді я, можливо, дам відповідь на твоє запитання!

І Павлюк погнав коня далі, туди, де польська артилерія посилила вогонь до максимуму і почала здійснювати траєкторії гарматних ядер, намагаючись досягнути комонних сотень, вишикуваних для відбиття удару гусарських хоругв і рейтарських рот.

IV

Нерви Богуна напружилися, мов сталеві струни, коли він стискав рукою ратище списа й до болю в очах вдивлявся перед собою, не маючи можливості роздивитися те, що діялося біля возів. Хмари порохового диму від мушкетів піхоти, змішані з димом пострілів польської армати і палаючих Кумейок, заважали йому, як і решті комонних, роздивитися те, що діялось попереду. Але, судячи з криків та дзвону шабель, ворожа піхота вже докотилась до передніх возів. Запеклий бій точився на возах і перед ними. Угорці спільно з козаками Караїмовича намагались розтягти вози Павлюкового табору, щоб дати дорогу всередину стану гусарським хоругвам і рейтарським ротам. Раптом перед козаками з'явився Кизим, якого гетьман призначив командувати кіннотою, до якої пристали тимошівці і ще решта охочекомонних запорожців.

– Деривухо! – гаркнув він до Омелька, який очолював сотню, майже цілком сформовану з козаків Тимошівського куреня.

– Тут, батьку! – озвався Омелько.

– Пилипко! – знову позвав Кизим.

– Слухаю! – наперед виїхав ще один сотник із запорожців.

– Беріть, панове, своїх соколів і мерщій за мною. Спробуємо відсікти піхоту ударом з флангу.

Двічі повторювати не довелось. Досвідчені запорожці швидко залишили стрій і погнали коней за Кизимом, що летів попереду на білому огирі з яскраво-червоним шлейфом киреї, яка, немов полум'я, майоріла позаду.

Скориставшись димом, швидко розтягли вози в тилу табору, і ось дві сотні швидких комонників виїхали в поле. Блискавично вистроїлись лавами. Одразу ж за їхніми спинами вози з гуркотом зайняли свої місця.

– З Богом, дітки! За козацьку славу! – здійнявся над гуркотом бою голос Кизима, і хоробрий полковник першим кинувся туди, де знахабніла від пасивності козаків угорська піхота трошила вози.

І полетіли. Богун відчув у грудях добре знайоме почуття передбойового напруження і стиснув коня острогами. Слухняна тварина зірвалась на чвал. Краєм ока бачив Нечая, Савку. Трохи подалі викреслювали блискучі кола крицею шабель Васько Зоря, Кіндрат Макогін і довгов'язий Базіка. Гнали коней, націливши вперед списи, решта тимошівців. З гучним посвистом та криком, з гуркотом кованих копит і брязкотом заліза вдарили у фланг атакуючим порядкам ворожої піхоти.

Іван зходу вибив з рук переляканого ландскнехта алебарду, якою той намагався захиститись, і замахнувшись вдруге, рубонув, цілячи у незахищену шию вояка. Навіть не подивився, як покотилась голова з виряченими очима, як бризнула кров з розсічених артерій, і безголове тіло незграбно завалилось набік. Попереду очікувала робота. За мить Богунова шабля сікла направо і наліво серед самої гущі ворожої піхоти. Не відставали й інші. Використовуючи перевагу раптового нападу, козаки вчинили різню – протягом двох хвилин на закривавлені трупи перетворились добрі півтори сотні відбірної піхоти капітана Бігановського. З табору почали вискакувати запорожці, які до цього були біля возів.

Найманці Бігановського й козаки Караїмовича опинились у сталевих лещатах. Помітивши це, обидва вищезазначені пани погнали коней до табору Потоцького... А Богун, перетворившись від бойової гарячки і вигляду крові на диявола, сік ворогів, не почувачи втоми. Не встигав навіть протирати руків'я шаблі, що стало зовсім слизьким від крові й ризикувало вилетіти з рук. Час від часу чув чистий і гучний голос Кизима:

– Так їх, дітки, рубай! Коли! Дивись, щоб жодний не утік, не скоштувавши нашого пива!

Поряд хтось охнув, і Богун побачив, що Кіндрат Макогін вхопився за бік, прострілений кулею, одночасно вчепившись другою рукою за рогатину, якою здоровенний угорець намагався стягнути його з кульбаки. Не гаючись, Іван вихопив пістоля і розрядив його в груди жовніру. Той впав, мов підкошений. Макогін висмикнув зі стегна рихву рогатини і посміхнувся Іванові.

– Дякую, хлопче, – встиг лишень сказати і впав грудьми на кінську шию. Іван вихопив повід з ослабленої руки й потягнув коня до возів. За хвилину міцні козацькі руки понесли пораненого, передаючи одні одним, вглиб табору. Богун повернувся в гушавину бою. Ще мить, і залишки розбитої піхоти побігли. Назустріч їм вже летіли дві хоругви драгунів. Кизим спішно перестроював козаків, щоб зустріти нову небезпеку обличчям. Тривожна сурма співала, скликаючи тих, хто надмірно захопився переслідуванням безталанних угорців. До Кизима підскочив гетьманський джура.

– Гусарія виступає з табору! Батько просить затримати їх! Кизим ошелешено подивився на посланця.

– У мене дві сотні козаків!

– Пане полковнику, батько просить! Треба вози у дванадцять рядів переставити. Зараз же вам на допомогу ще три сотні козаків виходять.

Кизим поглянув на густі ряди польських драгун, що вже перейшли на чвал. Не менше тисячі. А десь далі, невидимі звідси, підходили грізні гусари – важко озброєна гроза багатьох армій.

– Передай гетьману – я зроблю все, що зможу. З Богом, укріплюйте табір!

Передові шеренги запорізької кінноти цієї миті вдарились на списи з королівськими драгунами...

– Богуне, ззаду! – різонув у вуха крик Савки.

Іван припав щокою до гриви і вчасно. У кількох дюймах над головою пролетіла почеплена на ціпок, всипана хижими шипами куля кистеня. Вдруге вдарити драгун не встиг – списи Івана і Савки відірвали його від кульбаки, підняли в повітря й жбурнули під ноги оскаженілих у бою коней.

– Будь обачним, Богуне! – криво посміхнувся Обдертий і через секунду вже відбивав ратищем удар списа, націлений у власні груди. Моторошно загарчавши, схопився з ляхом на шаблі.

Скоро відкинув ратище й Богун – у натовпі від шаблі було набагато більше користі. Запорожці, котрі у бойовій лихоманці ще більше нагадували берсерків, аніж тоді, коли прямували назустріч битві, здіймали цілі фонтани ворожої крові гострими, мов бритва, лезами шабель, влучними пострілами пістолетів і хижими дзьобами келепів. Драгуни, яких було в кілька разів більше, скоро зрозуміли – потіснити жалюгідну жменьку козаків їм не під силу. Натомість несамовитий галас щохвилини зменшував їхні власні сили. Нарешті, зрозумівши такий стан речей, озвалась сигналом до відходу польська сурма...

Хорунжий Бігановський, поряд з яким впало вже чотири товариша і його самого вдарила в плече гаряча куля, здивовано виявив, що вже добра чверть його регіменту або лежить на землі, або, обливаючись кров'ю, відступає до свого табору. А поблизу (о Господи!) вишитої золотом його власної хоругви точиться сутичка, яка ось-ось має закінчитися її захопленням. Драгуни почали спішний відступ.

Але, всупереч побоюванням Бігановського, запорожці не кинулися добивати у спину ворога, що утівав, – ціною неймовірних зусиль Кизиму вдалося втримати на місці охоплених

бойовим азартом козаків і саме вчасно: за кількасот кроків, вишикувавшись у сталевому порядку, вже дзвеніла панцирами, тріскотіла залізними своїми крилами гусарія. У проміжки строю гусарських хоругв, відступаючи до табору, немов вода крізь сито, проходили натовпи наполоханих драгун...

Богун сплюнув і обтер шаблю полою жупана. Мовчки прийняв з чиїхось рук ратище. Страху не було. Страх залишився позаду, десь там, де впали перші вбиті й поранені в цьому бою, де пролилася перша гаряча кров. Залишилася лише злість і несамовите бажання кинутися на ненависних у своїй блискучій бездоганності і залізній силі гусар. І ще він знав, що люди, які знаходяться навколо, відчувають те ж, так само, як і він, очікують миті, коли пролунає гасло до атаки.

– Слава!!! – гаркнув хтось зовсім поряд і викликав цим криком цілу бурю.

– Слава-а-а! – підхопили півтори сотні голосів.

– Слава і Україна! – залунало над полем борні, немов відгукуючись на рокотання литавр і срібних сурем, що покликали до атаки.

І от уже комонний загін запорожців, у якому тепер було не більше, ніж півтори сотні вершників, подібно до каменя, випущеного з праці, кинувся на ворога, щоб за мить вдаритися з гуркотом і тріском у залізні ряди ворожого війська. Мов земля застогнала, коли запорожці і блискуча шляхта зійшлися не на життя, а на смерть у жорстокому бою. Наче в червоному тумані, Богун бив списом, відхилявся від ворожих ударів і знову бив. Іноді відчував глухий дзвін власного панцира і тупий, приглушений біль у тулубі. З дивним спокоєм відзначав він, що це ворожа зброя, удари якої він не встиг відбити в гущі бойовища, але за мить уже забував про них і знову здіймався у стременах, замахаючись на чергового гусара. Подекуди бив, не бачачи, як і куди влучає гостра рихва і блискуча шабля, але не спинявся. Дивувався власному голосу, який жив тепер своїм, немов окремим життям. Гарчав і ревів, захлинаючись від люті. Стогнав на видиху, посилаючи черговий удар у палаючі очі під наглухо закритими лискучими шоломами і гронами пір'я, і сичав від безсилля вразити їх усіх...

Загін Кизима врятувала козацька армата. Принаймні ті його рештки, які ще не послули на широкому полі, донесочу погулявши на кривавому весіллі. Після вісьмох вдалих пострілів зарядами картечі гусари послабили натиск, і крізь вузький коридор козацького вагенбургу пройшли сорок шість закривавлених вершників на змиленних конях, серед яких були Богун, Деривухо, Нечай та Обдертий. Не було вже поміж тимошівцями довгов'язого Базіки – пришпилів того до землі важкий гусарський спис. Міцно пришпилів, не піднятися козакові. Ще й двоє гусарських товаришів обійняли запорожця смертельними обіймами. Першого привітав смішливий Базіка кривим ятаганом, другий же, чий спис вдарив Базіку під серце, вкоротивши козацького віку, отримав кулю. Не схибила ослабла рука. Мов три добрих товариші, спочивали вони тепер один біля одного, зморившись у сон після хмільної гулянки...

Не було й Васюка Зорі. Розсікла аж до зубів йому голову гостра шабля. Впав Васюк з коня, розкинувши руки, наче хотів на прощання стиснути в обіймах рідну землю, за яку не пошкодував і життя. Встань, Кіндрате! Піди, підніми побратима, допоможи йому дійти до табору! Ні, не йде Кіндрат Макогін. Лежить він на возі, нашвидкуруч перев'язаний білим полотном. Та дарма ви, пани-браття, те полотно закривавили – оскляніли карі Кіндратові очі. Вилетів дух з могутнього тіла і полинув у вись. Туди, де крізь хмари диму проглядало ледь помітне, вкрите серпанком сонце. Ледь живим вийшов з бою і полковник шляхетний, славний Кизим, який волею долі сприйняв удар залізного кулака гусарських хоругв на чолі жалюгідної жменьки легкоозброєної запорізької кінноти. Вкриті червоною кров'ю дороги полковничі шати, десятком шабель порубана турецька кольчуга. Але високо тримав голову Кизим. Іхав гордовито поряд з хоругвою, що її не віддав ворогу, хоч і пошматовану на клапті гарячими кулями.

А в таборі готували до бою мушкети піхотні батави. Фронт, який тепер у центрі й на

правому крилі був утворений дванадцятьма рядами возів, найжачився палями й дишлами возів. Спішно посилювався лівий фланг, і поляки, помітивши це, почали шикувати гусарію для удару саме туди. Допомагаючи їм, армата Потоцького з швидкістю, на яку лише була здатна, почала обстріл возів на лівому крилі.

V

У той час коли козацькі гармаші тільки вимірювали гармати для перших у майбутній битві пострілів, а Павлюк з пагорба в тилу війська спостерігав за вишикуваними за возами польськими полками, сам коронний польний гетьман Миколай Потоцький заклопотано об'їздив гусарські та драгунські хоругви, рейтарські роти, вишикуваних у каре піших ландскнехтів. На ходу віддавав запобігливим полковникам останні розпорядження, крізь зуби вичитував тих командирів, підрозділи яких у чомусь порушували його уявлення про перебіг майбутнього бойовища.

За спиною почулося близьке хропіння коня і важке дихання хворого на астму. Потоцький, не повертаючи голови, упізнав чернігівського підкоморія, схизмата Адама Кисіля. Зачекав, доки Кисіль з'явиться у полі зору, після чого, іронічно посміхаючись, поглянув на того:

– Маю вас поздоровити, пане підкоморій.

– О, матінко Божа... Перепрошую... Тільки що був змушений мчати через весь табір, аби... аби виконати ваше розпорядження. Ця триклята вологість має звести мене в могилу! Даруйте... – Кисіль кілька хвилин відсапувався. – Я до ваших послуг, пане гетьмане. З чим, я перепрошую, ви маєте нагоду мене поздоровити?

Потоцький зміряв з голови до ніг Кисіля і роздратовано відвів погляд – маленькі, немов у свині, оченята, крихкотіла шкіра обличчя, яку не приховувала навіть пишна сива борода, задишка і величезне черево чернігівського підкоморія завжди драгували пана Миколая. Тож він радше терпів Адама Кисіля, аніж жадав його бачити.

– Ну як же! Ваші єдиновірці зібралися тут, перед нашими очима, у надзвичайно великій кількості. Маєте нагоду особисто передати їм своє захоплення.

Кисіль ошелешено мовчав. Він не звик до такого обходження, але іти на відкритий конфлікт з Потоцьким не хотів, завдячуючи природній флегматичності.

– Пан має знати, що докоряти мені православною вірою не тільки образливо, але й недоцільно. Образливо, тому що я знаходжуся у вашому, а не ворожому стані, а недоцільно, тому що мої хоругви... – з тихим обуренням промовив Кисіль нарешті, але був обірваний презирливим сміхом Потоцького. – Але, прошу пана, що має означати ваш сміх?!

Потоцький знизав плечима:

– Нічого образливого, пане сенатор, абсолютно нічого образливого. Я лише уявив собі обличчя Павлюка, коли б він міг чути нещодавно сказані вами слова.

– Які саме слова?

– Вам процитувати?

– Зробіть послугу!

Потоцький відкашлявся і вимовив урочистим голосом:

– Надзвичайно чудовий народ сей. І велике в ньому натхнення! Ваші слова? Згодьтеся, звучить не зовсім патріотично по відношенню до Речі Посполитої, якщо взяти до уваги те, у який час слова вилетіли з ваших вуст.

– Ось ви про що... – Кисіль притримав коня, який насторожився, зачувши гул тисяч голосів і рокотання литавр з козацького табору. – На жаль, шпигуни вашої милості втрачають хист. Або навмисне до вух пана гетьмана долинає лише частина сказаного мною. Але були й інші слова: «Якби те натхнення було спрямоване проти ворогів християнства, а не супроти короля, сейму і Речі Посполитої. Але тепер воно заслуговує на осуд».

Литаври в козацькому таборі рокотали з кожною хвилиною сильніше. Над полем ритмічно здіймалися грізні басовиті ритми. Здавалося, що битва ось-ось почнеться.

– Даруйте, пане підкоморій, продовжимо нашу розмову наступного разу, тепер час не

для слів, а для мечів славетного лицарства.

– Але задля якої цілі ви викликали мене?!

– Задля якої цілі? – Потоцький саркастично посміхнувся. – Хотів пересвідчитись, що ви в таборі.

Повної праведного обурення відповіді Киселя він не почув, спрямувавши коня вздовж фронту комонних хоругв.

Дуже скоро дійсно почалося. Потоцький на чолі півсотні командирів та почту завбачливо виїхав за межі досяжності козацької армати. Точнісінько так, як і Павлюк, почав роздивлятися в далекоглядну трубу вороже військо.

Козаки йшли, правильно поділені на полки і сотні, огорожені табором з возів, зі штандартами і хоругвами, що гордовито майоріли над людським морем двадцятитисячного війська. З гарматами на возах, біля яких дбайливо клопоталися пушкарі, з велетенськими литаврами і співом сурем. І хоч Потоцький кривив за звичкою шляхетні губи, але все ж змушений був відмітити: перед військом польським розташувала свої порядки велика і грізна армія. Від неї ледве утік полк невгамовного Самуїла Лаца, який щойно встиг перегрупуватися після відступу від Мошен і тепер складав авангард коронного війська. Коронний стражник кидав громи і блискавки, переважаючи їх такою громоголовою лайкою, що її було чути навіть серед почту коронного польного гетьмана. Після такого маневру польського авангарду Павлюк, очевидно, зрозумів недоцільність подальшого зближення і одразу ж почав битву з гарматною стріляниною і мушкетними залпами. У коронному війську з'явилися перші втрати, значна частина яких прийшлась на драгунські хоругви, щільними лавами вишикувані поза возами табору. Потоцький вилаявся:

– Стонадцять дзяблів їм у пельку! – засичав він. – Сі лотри караколюють не гірше за голландських мушкетерів... Пане Бігановський!

– Цілком у вашому розпорядженні, ваша ясновельможність! – виступив красень-офіцер у блискучих латах.

– Я хочу, щоб ваші піхотинці резерву розташувалися на правому крилі. Посильте ландскнехтів обер-лейтенанта Мореля і драгун пана Жолкевського.

– Дозвольте виконувати? – схилив голову Бігановський.

– Виконуйте.

Потоцький кілька хвилин мовчки спостерігав за наростаючим ходом битви. Постріли гармат та мушкетів, крики людей, гуркіт литавр і голоси сурем поступово злилися у низький моторошний гул. Вітер ніс від Кумейок цілі хмари диму – там, виконуючи наказ гетьмана, поручник Бодаровський створив справжню вакханалію вогню. Палали скирти соломи на вигоні перед селищем, палали сінники на подвір'ях селян, палали солом'яні дахи низьких хатин, залишаючи добрих чотири сотні ні в чому не винних людей без даху над головою серед морозів і завірюх грудневої негоди.

– Гарно, пане Бодаровський! – прошепотів Потоцький, розглядаючи табір Павлюка. – Дуже скоро їхні батави осліпнуть у диму! Надзвичайно зручний час для атаки!

– Капітана Теробовлянського до мене! – крикнув він до почту.

За три хвилини стрункий артилерійський капітан у кірасі і довгому оксамитовому плащі, який вкривав і бік капітанового вороного огира, відсалютував гетьманові, викинувши догори руку зі шпагою.

– Пане Теробовлянський, скажіть: як вам робота артилерії Павлюка? – недбало запитав Потоцький у нього.

Теробовлянський знизав плечима:

– Добре грають, ваша ясновельможність. Але ми можемо краще!

– Наскільки краще? – подивився гетьман в очі підлеглого.

– Значно краще!

– Тоді попрошу вас здійснити це негайно. Спрямуйте снаряди в середину козацького табору. І стріляйте з такою швидкістю, на яку тільки спроможна надихнути вас любов до батьківщини! Ви розумієте мене?

– Буде виконано, ваша ясновельможність!

– Тоді вперед, синку! І нехай нам допомагає Мадонна!

Чорним шквалом полетів вороний кінь Теробовлянського туди, де розташувалася коронна армата, і за хвилину рідкі прицільні постріли гармат по козацькому табору почастішали й перенесли приціл вище, так щоб доносити разючий чавун вглиб коша, в комонні полки й обози полків та куренів.

Потяглися напружені хвилини очікування і спостережень за артилерійською дуеллю, коли із загальним тріумфом військо зустрічало вдалі влучення своїх ядер і мовчки вислухувало вибухи і моторошне виття, коли таланило пушкарям Павлюка. За півгодини жовніри застояних кавалерійських хоругв все частіше почали оглядатися туди, де, прикипівши оком до далекоглядної труби, завмер у сідлі Потоцький. Гусарія, яка не звикла до бездіяльності під час бойовища, почала все голосніше виявляти незадоволення. Помітив це й польний гетьман.

– Ще не час, панове! – кинув він крізь зуби у відповідь на погляди оточення.

Канонада продовжувалася. Нарешті, після того як одна за одною були підбиті дві великих гармати, всипаючи все навкруги трісками розтрощених лафетів і грудками землі, а два десятки жовнів гарматної обслуги перетворилися на криваве лахміття, не втримався і Потоцький. Різким співом озвалася сурма, і угорська піхота, спільно з козаками Караїмовича і черемисами підляського мечника, кинулася в атаку. Скоро біля ворожих возів закипів бій. Потоцький деякий час спостерігав за ним. Ставало зрозумілим, що завдання, покладене на піхотинців, а саме звільнення від возів частини козацького табору задля проходу кавалерії, їм не під силу. Під влучним вогнем козацьких батав угорці, козаки і черемиси несли величезні втрати. Натомість козацький вагенбург почав перестроювання у дванадцять рядів.

– Чорт забирай! – вилаявся Потоцький. Він відірвав від очей далекоглядну трубу і від люті заграв жовнами.

– Чорт!.. Чорт! Поганське плем'я! На рани боскі! Бачить пан Бог – я знищу їх, чого б мені це не коштувало!

– Ваша ясновельможність! Пане... Батьку!

Потоцький рвучко обернувся. Перед ним стримував гарячого коня закутий у коштовні воронені обладунки роботи німецьких майстрів старший син, двадцятип'ятирічний Петро.

– Дозволь, батьку, і я виконаю твій наказ! Я розірву хлопський табір, клянуся всіма апостолами!

Потоцький мовчав. Перед ним стояв той, на кого він покладав усі свої надії, чиїм успіхам радів усім серцем і кого беріг немов зіницю ока. Відпустити його, такого нестримного, такого запального, як сама молодість, відпустити назустріч ревучій смерті?!

– Ти мені потрібен тут, Петре, – нарешті зміг вимовити гетьман глухим голосом.

Молодий Потоцький спалахнув:

– Але... Але... Я прохаю тебе! Слово гонору, немає для мене більшої винагороди, аніж віддати себе в жертву розгніваному Марсу на цьому полі слави. Адже ти сказав перед початком битви, що тут для всіх відкрито поле слави і честі. Слави і честі! Чому ж мені ти не надаєш нагоди здобути цю славу?!

Потоцький під'їхав впритул до сина і розчулено обійняв його.

– О, мій сину, єдина моя надіє! Ти став справжнім лицарем. Я можу лише пишатися тобою! Але повір мені, *carissime*,⁷⁶ немає потреби віддавати себе в жертву...

На змиленому коні, вкритий бризками багна і крові на посічених латах, підскочив Бігановський.

– Ваша ясновельможність, люди не витримують, потрібні підкріплення!

Потоцький почервонів від люті.

– Що ви собі дозволяєте, пане хорунжий! Чому досі не розірвано хлопський вагенбург?!

Бігановський перевів дихання і спробував витерти струмочки поту, які стікали з-під

⁷⁶ *Carissime* (лат.) – дорогий.

шолому і заливали йому очі.

– Ваша ясновельможність, ми знесилені! Обер-лейтенанта Мореля поранено, під паном Жолкевським вбито двох коней. Втрати угорців нараховують не менше третини від їхньої загальної кількості. Драгуни тримаються з останніх сил!

– Чого ж ви вимагаєте від мене? – Потоцький подивився на хорунжого, мов на павука.

– Гусарів! Удар гусарії спроможний виправити становище!

Потоцький рішуче покрутив головою:

– Чорти б вас взяли, Бігановський! Я не можу кидати в бій гусарію, доки не буде розірвано укріплення з возів! Не можу і не хочу!

І Петро Потоцький відчув, що саме тепер настала його зоряна година. Він зіскочив з коня, потрапивши залізними черевиками в руде, перемішане з крижаним місивом багно, і підступив до старшого Потоцького. Взяв його за стремено і покірно нахилив голову.

– Батьку, я готовий виконати це! Дозволь виступити моїй хоругві, і ти переконаєшся – ніщо для мене не головніше за славу отчизни і її гетьмана!

– Він правий, ваша милість! – підтримав молодого Потоцького хорунжий Скопецький, котрий під'їхав слідом за Бігановським. – Гусари рвуться в бій, тож дайте їм нагоду, вдаривши у вози кінською груддю, вкрити себе і вас славою. На правому крилі поки що лише шість рядів. Вози частиною полаmano! Вирішуйте і дуже скоро ми привеземо до вас Павлюка, спутаного по руках та ногах!

Гетьман кілька хвилин роздивлявся правий фланг ворожого табору за допомогою далекоглядної труби. Там було дійсно найслабше місце ворожого табору, і слова Скопецького мали сенс. Він глибоко зітхнув.

– З Богом! – вимовив нарешті. – І нехай допомагає вам Діва Марія. Уперед, діти мої!

Шаленим чвалом три гусарські хоругви, загальною кількістю майже у дві тисячі важко озброєних вояків під командою молодого Потоцького, а також хорунжих Скопецького і Краківського, кинулися до козацького табору. Хмари диму, що його вітер ніс від Кумейок, надійно вкрили їх від очей запорожців. Скоро там закипів запеклий бій. Розбиті драгунські хоругви, які почали було відступати, вирівняли лави і кинулися на допомогу гусарам – сині жупани драгун зайняли праве крило атакуючих колон, ставши поряд з блиском лат і багрянцем гусарських плащів.

Миколай Потоцький уважно дивився туди, де штандарт його Петра, його укоханого старшого сина, у кому сконцентрувалися всі надії старіючого гетьмана, гордовито височів над лавами крилатих гусар. Десь там, серед круговерті смертельно нагостреної кричі, серед коней, які на шаленій швидкості несли у бій несамовитих від люті вершників, серед гуркоту гармат і зойків помираючих, перебував тепер його Петро. Його улюблений первісток. Звичайно, Потоцький хотів для сина лицарської слави. Він пишався ним і був гордий, що саме герб Потоцьких майорів посеред пекла перед ворожими возами. Але... О пан Єзус, як важко дивитися на все це батьківським очам! Петре! Надія і кров від крові моєї! Ні! Він не повинен думати про погане і він нізащо не буде думати про це! Бог прихильний до мужніх!

І Потоцький мовчки очікував новин, що летіли до нього від місця бою зі швидкістю швидконогих коней чисельних поручників. Він не ставив питань, лише важким поглядом налитих кров'ю очей поглядав на чергового посланця.

– Вони стоять, пане гетьман! Ми зазнаємо важких втрат! – долітав до нього хрипкий голос.

А в розпаленій уяві Потоцького малювався його Петро, який знаходився серед ворожих возів, серед ревучого пекла (чомусь без жодного обладунку, навіть без шолома). І над ним уже заносив щербате закривавлене лезо зодягнений у розхристаний жупан запорожець.

– Хто? – голосом, який бринів від напруги, запитував гетьман.

– Пани Каменський і Цеплеївський наклали головами! Панів Рудновського і Молочарського вбито! Пан Бочаровський пошматований ворожою картечню, десяток значних товаришів стікають кров'ю від ран!

А за першим посланцем уже поспішає другий.

– Козаки тримаються, ясноосвенцоний пане! Наші втрати величезні!

– Наскільки величезні? – Потоцький, мов закам'янілий, сидів і лише його очі видавали муку, що її відчував. Цілу бурю емоцій, що вирувала за показним спокоєм.

– Військові товариші Гноїнський, Підкоцький і Магнуський загинули, з ними три десятки шеренгових пахолків. У хоругві пана Скопецького пани Конаржевський і Бенецький вбиті. Ще десяток військових товаришів важко поранені. Пану Мар'їнівському гарматним ядром відірвано ногу нижче коліна. Крім цього, загинуло до сотні жовнірів!

– Ми безсилі, пане гетьмане! – летів за другим третій гонець. – Гусарія помирає! Козаки б'ються, немов, леви. Ми сотнями відправляємо їх до кращого світу, але подібна до гідри сила війська сього!

– О пан Єзус, не покинь! – не витримав нарешті Потоцький. – Заради всього святого, усі вперед! Хто принесе мені голову Павлюка, отримає мій найліпший майонтек!

Найкраща кіннота коронного війська полетіла в атаку вслід за хоругвою коронного польного гетьмана. Без малого п'ять тисяч, серед яких дві третини налічували важкоозброєні гусари та рейтари, охрещені в народі «чорними дияволами» за колір обладунків і жорстокість, яку виявляли на полі бою. Здавалося, ця хвиля, підсиливши попереднє військо, миттєво знесе з власного шляху потрощений у попередніх сутичках козацький вагенбург і мов ніж крізь масло пройде через козацькі полки. Але не здійснився задум гетьмана! Лише опинившись у гущині бойовища, він на власній шкурі відчув усю серйозність становища.

Серед шаленого вихору картечі та мушкетних куль, серед смертоносних блискавок мечів і страшних ударів списів саме життя приймало новий, хоча й неодноразово раніше бачений Потоцьким зміст. Дещо забутий за останні роки, але напрочуд знайомий і п'який для лицаря, яким польний гетьман, безумовно, вважав себе все життя. Давно вже замовкли злагоджені залпи козацьких батав, замовкла й армата. Гармаші з обох сторін боялися влучити у своїх, тож їм не залишилося нічого, окрім очікування. Серед криків і металевого дзвону рукопашного бою, час від часу чулися лише постріли пістолів. Потоцький, оточений товаришами особистої охорони, одразу ж кинувся в гушавину бою. Швидко почав заглиблюватися поміж куп запорожців, які зятятю відбивалися, стоячи на перевернутих і поламаних возах, поміж пролітаючих у герці вершників і розкинутих у калюжах крові мертвих тіл. Вдивлявся в обличчя жовнірів, штандарти та хоругви регіментів, відшукуючи Петра. Лише через деякий час зрозумів, що зробити це серед десятитисячного натовпу оскаженілих під час бою людей надзвичайно важко. Помітив, як перед ним один за одним були здерті з сідел три його охоронці. За лічені секунди усі троє перетворилися на закривавлені куски м'яса. До свідомості лише тепер дійшов крик капітана гетьманської охорони:

– Заради всього святого! Ваша ясновельможність, повертайте негайно назад! Назад!

У бік щось боляче штовхнуло, і Потоцький пополотнів. Невже куля? За мить він вже летів в тил, оточений значно поріділим загоном охорони. Боявся навіть подивитися донизу, де в боці віддавало тупим болем. Раптом звідкись, так, що ніхто й не зрозумів, звідкіля, вихопився голий до пояса запорожець у вимащених дьогтем синіх шароварах, з розкуйовдженим оселедцем і довгим ратищем у руках. Швидше, ніж хто-небудь з охоронців гетьмана встиг зморгнути оком, він встромив списа у груди коневі Потоцького і рвонув з піхов шаблю, маючи на меті дістати й вершника. Мить, і гетьман шкереберть полетів на землю. Круглими від жаху очима побачив він у трьох футах перед собою роззявлений в оглушливому крику рот козака, його вкриті посивілим волоссям і рубцями засмаглі груди і широке лезо турецького палаша, з якого скапувала кров. Чомусь все побачене Потоцьким відбувалося для нього надзвичайно повільно, серед абсолютної тиші. Лезо наближалось. Невблаганно, мов кара Господня. Ще яка-небудь стопа і... Козак, захрипівши, впав, а палаш, що раптом набрав своєї реальної швидкості, вихопився з його руки і пролетів зовсім близько від обличчя коронного польного гетьмана. Боляче стукнув руків'ям в обличчя. До Потоцького підскочив жовнір з боздуганом у руці. Спритно скочив з коня на землю.

– З вами все гаразд?

Потоцький, оговтувшись, подивився на тіло козака, яке лежало прямо перед ним.

Навкруг розколотої ударом боздугана голови швидко розпливалася калюжа темної крові.

– Коня мені! – крикнув він, намагаючись приховати тремтіння голосу. – Швидко коня!

Лише видершись у кульбаку, він згадав про біль у боці і подивився туди, де влучила куля. Одразу ж побачив велику дірку у вкритих золотою чеканкою піхвах шаблі. «Якби їх не було, куля влучила б у живіт, і я сплив би кров'ю», – без емоцій, ніби роздумуючи про сторонню людину, подумав Потоцький, а вголос крикнув:

– Я волів би очолити хоругви під час чергового наступу! Але зараз нам необхідно відступити. Сурмач!

Сурма дзвінко проспівала сигнал до відступу.

– Ми повинні вирівняти лави кінноти і дати змогу гармашам робити свою роботу, – немов виправдовуючись, сказав він, ні до кого не звертаючись.

Перша хвиля наступу, захлинувшись, почала повільно відкочуватись від козацького табору. Одразу ж ожила з обох боків армата. З обозу Павлюка тепер гримали лише чотири гармати, ведучи нерівний бій з двома десятками фальконів, кулеврин та шарфмиць польської артилерії.

Але вже за чверть години наступ було поновлено. Цього разу Миколай Потоцький обачно тримався позаду атакуючих хоругв і не відпускав з поля зору червоно-білий оксамит штандарту Петра, який здіймався над головами гусар у самому центрі атакуючого фронту. І хоч тепер поряд із сином знаходилися п'ятдесят гетьманських охоронців, тривожно було на душі в Потоцького. У пам'яті до болю реальними були краплини крові, які стікали по лезу палаша над його, Потоцького, головою. Розжареним цвяхом засів у спогадах хрипкий крик козака і білуватий сонячний диск над обрієм, котрий підскочив і полетів геть тієї миті, коли гетьман падав з коня.

– Допоможи йому Боже, – шепотів у вуса Потоцький. – Захисти, Свята Діво, дай сили і наснаги.

Другий штурм тягнувся майже годину і почав захлинатись сам собою, так і не отримавши значних успіхів. Блискуча польська кіннота зустріла такий шалений опір козаків, що змушена була почати безладний відступ. Відходили натовпом, тепер вже не переймаючись про порядок і стрій. Але, очевидно, не було кому карати їх за це – козаки були в не менш скрутному становищі. Те, що кілька годин було міцним і впорядкованим табором з шести рядів возів, тепер перетворилось на гору поламаного дерева, щедро здобреного людськими і кінськими тілами. Чомусь мовчала і Павлюкова армата. Лише поодинокі мушкетні постріли лунали вслід знесиленій польській кінноті. І ще глузування. О пан Єзус! Де брали ці люди в собі силу, харкаючи кров'ю, знаходити такі образливі слова, та ще й реготати над ними?!

Сиве, немов свинець, небо несподівано посипало густим лапатим снігом, який, впавши на землю, вже не встигав танути й поступово ховав під своїм білосніжним покривалом встелену трупами і уламками землю... Польний гетьман, оточений рештою командирів, спостерігав за військами, котрі відповзали одне від одного, немов поранені звірі.

Коли Петро Потоцький під'їхав до батька, це був вже не той красень у блискучих обладунках, із сяючими очима. Тепер обладунки було порубано і проламано, а в очах читалась втома.

– Ми повинні спробувати ще раз, – вимовив він, наближаючись до батька.

Потоцький повільно мотнув головою.

– Військо вкрай стомлене. Я мушу дати сигнал до відходу... О, трикляті русини! Триклята Україна і її бунтівні виплодки! Я втратив до тисячі шляхетного війська!

– Але ти не можеш! Батьку, я вже майже був у їхньому таборі! – розгублено простогнав Петро.

– Ти ще матимеш таку нагоду. Ми продовжимо завтра, позавтра... Ми здолаємо їх, але сьогодні я мушу відвести війська.

Молодий Потоцький, тамуючи гіркоту, замовк. Але несподівано йому на допомогу прийшов Адам Кисіль, який разом з Вишневецьким, Любомирським і Лащем знаходився

поруч з гетьманом:

– Хотів би заперечити вашій милості.

Потоцький без емоцій поглянув на Кисіля.

– Пан вважає мене слабкодушним?

– Це не так. Я навіть згоден з вами – військо знесилене і...

– Чому ж пан мені заперечує?

– До заходу сонця ще далеко, пане гетьмане. А коронне військо, перепрошую, не школа кармеліток, воно привчене долати труднощі. Я думаю, ми повинні атакувати знову.

Потоцький вражено закліпав очима. Його, без малого, не звинуватили в м'якотілості. І хто? Адам Кисіль. Цей товстун з вічною задишкою, який без допомоги не ладен вилізти на коня! Людина, яку він, Микола Потоцький, потай вважав хлопським ренегатом і ворогом усьому польському.

– Добре, – помовчавши, Потоцький вирішив виправити становище за допомогою вірного кроку – перекинувши свій обов'язок вирішувати на плечі оточуючих. – Шляхетне панство, я волів би вислухати ваші думки з цього питання, і тоді ми зможемо прийняти дійсно мудре рішення. Почнемо з вас, пане Любомирський.

Любомирський, котрий саме стоячи на землі, очікував, доки двоє слуг не закінчать одягати на нього новий панцир на заміну пошкодженого, низав плечима:

– Бачить Бог, я не знаю, що і говорити! Такої кривавої битви не бачено мною вже кілька років. Вони божевільні, це єдине пояснення. Я сам бачив, як з дерев'яними колами вони кидались на закутих в броню рейтар і гинули. Коли ж їм вдавалося стягти когось із наших із сідла, злітались, немов мухи, роздираючи нещасного на шматки. Вони не звертали уваги навіть на те, що зверху ми їх рубали нещадно. Клянусь святими Петром та Павлом, до десятка клали їх на кожному вбитому полякові. І все ж ми не змогли навіть прорвати табір... Страшні втрати. Страшні.

– То ви за продовження битви сьогодні, чи воліли б поновити її завтра зі сходом сонця?

Любомирський стріпнувся, немов тамуючи роздратування:

– Я, звичайно, волів би спробувати ще сьогодні. Якщо козаки зроблять нічну вилазку, ми недорахуємось дуже багатьох.

Потоцький коротко змахнув головою.

– Ваша думка, пане Лащ?

Коронний стражник хижо оскалився.

– Я волів би здирати з них шкіри вже зараз. Але можу й завтра. Як накажете.

– Ви, князю? – подивився Потоцький на Ієремію Вишневецького.

– Якщо ми не зламаємо їх до вечора, ми програємо битву. Це єдиний шанс, тому раджу не баритись, – бундючно кинув молодий князь.

– Що?! – скипів Потоцький. У погляді Вишневецького він прочитав відвертий виклик. Очі Вишневецького немов промовляли: «Ти нездара, Потоцький!»

– Пан Вишневецький згущує фарби, – низав плечима Любомирський.

– Прошу пояснень, світлійший князю! – холодно кинув Потоцький, швидко взявши себе до рук.

– Я сказав лише те, що ви могли чути. Думаю, пане Потоцький, ваша недалекоглядність пояснюється недавнім пораненням в... піхви вашої шаблі, тому охоче поясню те, що для всіх нас має бути очевидним.

– Але, слово гонору, ви, пане Вишневецький, забагато собі дозволяєте! – Потоцький, безумовно, почервонів би, але не зміг в силу того, що був червоним уже багато років. Він і собі зліз з коня і зайняв місце в завбачливо піднесеному челяддю кріслі. Звично простягнув руку за незмінним кубком вина і непривітно поглянув на Ієремію.

– Заспокойтесь, пане гетьмане, – в голосі Ієремії Вишневецького була неприхована зверхність і погорда. – Зараз не час вирішувати питання гонору. Крім того, я не мав на меті вас образити. Якщо ми до темряви не стриожимо Павлюка, повірте мені, ранком вони вже закріпляться в Мошнах. Стіни містечка здолати буде важче, ніж польові укріплення. Битва затягнеться, що, у свою чергу, викличе нові, ще більші жертви. Але не це найстрашніше...

Пане гетьмане, вам відомо про двадцять тисяч гультайства, яке іменує себе лівобережними полками і обсіло перевози по Дніпру від Чигирини до Переяслава?

– Не гірше вашого, – буркнув Потоцький.

– Тож ви не будете сперечатись, коли я скажу, що вони будуть під Мошнами за два-три дні?

Потоцький мовчав. Його доймала пекуча образа за тон Вишневецького і за його натяки на поведінку гетьмана під час невдалого штурму. Але найгостріше пекло те, що слова, сказані Вишневецьким, мали надходити від нього, польного гетьмана, командуючого коронним військом.

– Пан має рацію, – крізь зуби кинув Потоцький. – Але якщо хлопці покладуть тут ще кілька тисяч коронного війська, не князь Вишневецький, а я, Миколай Потоцький, буду тримати відповідь перед королем та сеймом... Що ж, якщо така воля шляхетного панства... Ми продовжимо штурм. Давайте гасло до наступу за чверть години!

І втретє жовніри, слідуючи за своїми рейментарями, кинулися на козацький табір. Адже вони були жовнірами. І не мали права втомлюватися і потребувати відпочинку. Сотнями і хоругвами вони їхали верхи, йшли, бігли серед мертвих тіл тих, кому не поталанило в попередніх атаках. Готували зброю і напружено вдивлялися в темні натовпи ворогів, які воліли краще померти стоячи, озброєною рукою добиваючись волі, аніж, ставши на коліна, благати життя і неволі. Скоро бій закипів з новою силою. Ще сильніше, ще кривавіше. Крихітний відрізок напівзруйнованих укріплень, довжиною в яких-небудь дві сотні кроків, немов колосальна ненажерлива м'ясорубка, перемелював все нові й нові лави коронного війська. І якщо кількість шляхти, якій судилося скласти голови в цьому бойовищі, переважила за тисячу панів, то шеренгові пахолки і жовніри піхотних полків з магнатських надвірних військ зазнали втрат принаймні вп'ятеро більших. Але вони не ремствували. Вони билися і гинули. Немов заведені, кидалися на списи козаків і навіть проткнуті ними наскрізь, намагалися з останніх сил дістати і вразити ненависного ворога. І у хвилях кривавого безумства, самі втрачаючи рештки розуму, немов скажені хорти, все дерлися й дерлися вперед. Не думаючи про себе, лише про перемогу свого господаря, який при нагоді кине їм кістку з панського столу.

Шаленіла і шляхта. Гусари, рейтари, драгуни і кірасири билися так, ніби від наслідків цього бою залежало їхнє життя. Жити або умерти цієї ж миті. Панувати або зникнути як вид. Лицарські традиції, що їх плекали у своїх сім'ях і змалечку насаджували їм своїм дітям, кидали їм тепер вперед. Обпікало соромом дотримання цих традицій, бо ж не визнавала гонорова гербова шляхта за рівних супротивників тих, кого зараз ніяк не могла зломити. Хоч і плавали у їхній і власній крові, хоч віддавали всі сили до рештки і неодноразово тупили мечі...

А коронний польний гетьман Речі Посполитої Миколай Потоцький ставав усе похмурішим, із завзяттям, не притаманним його поважним літам, кидаючись табором, віддаючи розпорядження вступити до бою останнім резервам. Не міг повірити, але бачив: козаки тримаються! Ось і остання гвардійська хоругва королівських драгун чвалом, з бадьорим і громоголосим «Віват!», кинулася в гущу битви. Ось останні три постріли з мортир розривними гранатами – у гармашів залишилася тільки картеч. Але козаки стоять! О Матко Боска, звідкіля беруться сили в цих людей?!

Коли впала хоругва Ієремії Вишневецького, гетьман навіть зрадів. Так йому, хлопському перевертню! Дарма що князь, усе одно він з русинів, тобто хлопського роду... Але що це? Ні, стяг Ієремії не дався під ноги – за кілька хвилин він гордовито майорів над пеклом битви, а невидимий гетьману сурмач скликав до нього бійців. На мить в окулярі далекоглядної труби з'явилася і одразу ж зникла велетенська постать Самуїла Лаца, його обличчя з вишкіреними зубами і виряченими очима під низьким лобом і важкими надбрівними дугами. І раптом до свідомості Потоцького дійшло, що всі вони відступають. Він кілька хвилин пильно вдивлявся в хід битви, не вірячи власним очам. Але помилки не було! Спочатку повільно, потім швидше. Після того як козаки підірвали кілька потужних

порохових мін і кинули в бій рештки своєї небагаточисельної кінноти, вони вже майже бігли, вкотре ламаючи лави. Кілька безкінечно довгих хвилин тиснула жменька комонних запорожців коронну кавалерію. Але сили її явно не доставало – скоро поляки опам'яталися, і наступ коронного війська поновився. Поновилися і залпи мушкетів з козацьких укріплень.

– Сили Господні! – здійняв руки до неба Потоцький. – Я втрачу військо серед цієї Богом забутої пустелі!!!

– Ваша ясновельможність! – раптом почув він поряд схвильований голос хорунжого. – Хоругва вашого сина... Вона впала! Козаки її тягнуть до свого табору!

– На рани Боскі! – Потоцький і сам побачив знайомий до болю прапор у руках запорожців. – Сурмач! Гасло до відступу! Негайно! Ми... – він помовчав, не наважуючись сказати те, що хотів. Та за хвилину, прокашлявшись, продовжив: – Ми програли битву...

Стрункий сурмач у блискучих латах швидко підніс до вуст срібну сурму.

– Ваша ясновельможність, ні! – тієї ж миті долетів до Потоцького зойк. – Спиніть його! Спиніть сурмача!

Гетьман рвучко повернувся на голос. До нього, пустивши коня чвалом, летів поручник Бодаровський. Голова красеня-офіцера була перемотана закривавленим ганчір'ям, лати погнуті й вкриті запеклою кров'ю, з коня клоччям падала піна. Наблизився.

– Ваша милість... пане гетьмане! Ми... – поручник не міг говорити від нестачі повітря після шаленого бігу.

– Що ще?!

– Не давайте гасло до відступу!

– Чорти вас колоти, пане поручнику, що?!

Бодаровський нарешті перевів дух.

– Ми розірвали табір! Хоругви пана Петра, Самуїла Лаца і Ієремії Вишневецького всередині укріплень. Ми перемогли, пане гетьмане!

VI

Ніч з цілим океаном зоряного неба і тиша. Несамовита, дзвінка тиша. Хмари, які вже кілька тижнів вкривали небо щільним сивим простирадлом, розійшлися невідомо куди, і з того неба війнуло морозною свіжістю. Так, немов світ навкруги почав замерзати, щойно люди вичерпали рештки сил і припинили гарячку битви. Яскраві цяточки, розсипані щедро рукою Творця, байдужно позирали з небосхилу на примарні тіні пагорбів і поодиноких дерев. На скуті першими морозами ставки і розбиті осінньою негодою шляхи, що їх висвітлював з темряви повний місяць. Повновладним господарем круглолице нічне світило панувало над землею, яка завмерла під владою ночі, безсоромно хизувалось перед зорями своїм безмовним царством внизу.

Укритий цим сяйвом невеличкий загін комонних запорожців виглядав нереально, сумною кавалькадою простуючи крізь темряву та мороз.

– Омельку, вгамуйтеся, потрібно спинитися хоч на часину. Коней припалимо.

Курінний подивився туди, звідки долинув голос. Одразу ж впізнав струнку постать Богуну. Слухняно пустив повід. Стомлений кінь зупинився.

– Стій! – почувся позаду притишений голос. – Спочинок!

Омелько мовчав, лише пахкотів люлькою. У темряві час від часу висвітлювалося його вкрите щетиною обличчя і глибоко запалі очі. Богун зітхнув.

– Зарано спочивати, пани-браття, – кинув він у темряву. – Он лишень до ліска доїдемо, там і багаття розложити... Поряд он уже!

– Діло Богун пропонує, не баріться, лицарство! – долинуло до Івана.

Через чверть години загін, який складався з сімнадцяти вершників і трьох нош, прив'язаних поміж трьох пар коней, затрікотів підліском укритого почорнілим листям дубового гаю.

Богун зіскочив з коня і ступив до Омелька, маючи на меті допомогти.

– Давай, Омельку, тільки обережно...

– Не займай! – голос курінного пролунав сердито, хоча й надзвичайно втомлено. – Сам! Омелько повільно вхопився за передню луку сідла і, перекинувши ногу через коня, ступив на м'яку ковдру торішнього листя. Одразу ж заточився і застогнав крізь міцно стиснені зуби.

– Багаття не розпалювати, – почав він роздавати розпорядження, аби приховати власну слабкість. – На відпочинок три години. Двоє на варту, решті доглянути коней. З пораненими що?

З боку нош, що їх саме відв'язували від коней, підійшов Савка Обдертий.

– Так що двійко коней звільнилося, отамане...

– Хто? – питання пролунало просто, навіть буденно.

– Микола Дьоготь. Відкозакувався сердешний.

– Відпочивайте.

Омелько почав послаблювати підпругу кульбаки, але Богун рішуче відсторонив його:

– Я зроблю.

Деривухо не сперечався, очевидно, не мав на це сили. Рана на голові, залишена уламком дерева під час одного з вибухів, позбавила його свідомості на добрих двадцять годин, протягом яких Богун ні на крок не відходив від нош, де марив Омелько. Лише кілька годин тому отаману полегшало, і він одразу ж звелів подати закульбаченого коня. На всі прохання Івана зачекати і залишитися поки на ношах, відмовчувався, діючи по-своєму. Богунові залишалося лише радіти, що Омелько не запитує про результати битви. Окрім тривоги за Омелька, чия рана на голові була, без сумніву, досить серйозною, у самого Івана від спогадів про неї до горла підступав зрадливий клубок.

Омелько немов прочитав думки:

– Іване.

– Що?

– Закінчиш з кіньми, підійди. Я там ось полежу, – вказав він рукою вбік. – У голові макітриться... Від тебе хочу чути.

– Добре, – Іван заходився поратися біля коня.

– Розповідай, – одразу ж мовив Омелько, коли Богун підійшов до нього за чверть години.

– Давай спочатку до твоєї рани подивлюся.

– Облиш, – відмахнувся курінний. – Усе одно темно, та й взагалі... Розповідай!

Богун зітхнув і поліз за люлькою.

– Ти, курінний, краще запитуй, а я відповідатиму. Я... віриш, я не знаю, з чого почати.

Так гірко, немов вогнем пече...

Омелько лежав на спині, підстеливши кожуха просто на землю. Його обличчя у світлі місяця виглядало, мов у мерця.

– Де гетьман? – запитав він.

– У полоні лядському. Продав його полякам той, хто мав оберігати, а при потребі й голову за нього підставити.

– Славинський?

– Він.

Омелько, здавалося, не здивувався.

– Як все відбулося?

– Коли стало зрозуміло, що битву програно, Павлюк і Скидан, разом з тисячею комонних полишили табір, рухаючись у напрямку чи то Чернігова, чи то Черкас... Ми залишилися. Коли почало темніти, стягнули, з чого було, новий обоз, окопалися. Саме тоді тебе й поранило. А ми, дякувати Дмитру Томашевичу Гуні, протрималися до ночі. Коли ляхи нарешті перестали лізти на окоп, тихцем знялися і почали відходити. Так що проспали нас пани-ляхи. Натомість вони вчинили на ранок різанину в залишеному таборі та в Мошнах... Хто поранений був, німичний, всіх...

– Наволоч! – застогнав Омелько. – Далі кажи!

– А що далі? Славинський, оповідають, разом із сердюками гетьмана стриножили та до

ляхів подалися. Гуня в Боровиці, нові сили збирає. Мовили – лівобережці до нього йдуть.

– Ви не схотіли? – у голосі отамана не було роздратування ані осудження.

Іван трохи помовчав.

– Братчики спільно вирішили на Низ повертатися. Ми зробили все, що могли! – похмуро мовив він нарешті. – Подивися, що від Тимошівського куреня залишилося! Дев'ятнадцять душ, та й ті... Паляницю і Федька навряд чи доведемо, решта ледве в кульбаках тримаються.

– Я тебе не виню, Іване. То не наша вина! Але чому ж ви гетьмана ляхам віддали?

– А що ми могли зробити? Ляхи запропонували переговори. Його ясновельможність відмовився, але реєстрова старшина на чолі зі Славинським вирішила по-своєму і прийняла умови Потоцького.

– Які умови?

– Видати гетьмана і основних заколотників в обмін на власні життя. Шкода, що я не зарубав його!

Омелько мовчав.

– Я про Славинського. Пам'ятаєш?

– Пам'ятаю.

– Сучий виплодок!

Раптом Богун відчув на плечі долоню Омелька.

– Не лише в ньому справа, Іване. Він лише один з них... з тих, хто продав нашу славу і волю. Хто викупив своє нікчемне життя ціною козацького гетьмана, нашої надії і честі. Я таких бачив ще на хуторі твого батька. Ситі, товсті... чисті. Вони ще тоді його продали і навар порахували. Я все це бачив, але... Вважав, що самі впораємося. Не впоралися. Перемогли нас ляхи. Але це всього лиш одна битва. Та не зажмурять вони нам всім очі! Доки Січ стоятиме!

Богун кілька хвилин мовчав. У маленькому таборі тиша. Козаки, багаточисельними походами привчені цінувати кожну мить відпочинку, вже спали, завернувшись у кобеняки. Хрумкотіли ячменем коні, з дубових віт десь у темряві кричав пугач.

– Омельку, я не поїду на Січ, – нарешті видихнув Богун.

– Чому?

– Я обіцяв батькові. Він хоче бачити мене серед реєстрових.

Омелько знизав плечима:

– Кожен сам обирає свій шлях. їдь у Вороновицю, як на те твоя воля.

Іван спалахнув.

– Це воля батька! Омельку, я знаю, ти думаєш, я... як вони, як ті свати?! Але ти помиляєшся! Я пам'ятаю все. Я пам'ятаю січове братство, я пам'ятаю наші ідеали! Я назавжди з вами... Але тепер я повинен їхати.

Омелько ледь відчутно стиснув Іванів лікоть:

– Іване, я нічого поганого про тебе не думаю. Для цього надто гарно тебе знаю. Коли гадаєш вирушати?

– Ранком.

– Але ти весь час їхав у напрямку, протилежному тому, який тобі потрібен.

– Знаю.

– Мене не хотів залишати?

– Так.

– Що ж, тепер зі мною все буде добре. їдь. І хочу, щоб ти знав – ніхто з нас не може засуджувати тебе після всього, що ти пройшов під Кумейками. А я... я почту не потребую, хоч і в голові гуде, немов з похмілля. Тепер ось за тебе буду боятися.

– За мене?

– Саме так. Ти думаєш, тебе ляхи по голівці поглядять за участь у заколоті? Чи, може, такі, як пан Славинський, забудуть про тебе?

Богун зітхнув.

– Не знаю... Принаймні я спробую виконати обіцянку. А якщо не вийде...

– Якщо не вийде, ти дорогу знаєш. І ще знай, що у Тимошівському курені завжди тобі раді. Завжди там знайдеться для тебе казанок саламахи і кухоль горілки, а також місце в човні або в батаві.

Іван обхопив долоню Омелька своєю.

– Дякую тобі, Омельку!

– За що?

– За те, що зрозумів. Знаєш, для мене було досить складно все виміркувати і прийняти рішення. Я немов приріс до Січі, до товариства... Тепер покидати... Коли ще побачимося?

– В усякому разі, у кращому світі! – осміхнувся Омелько. – Давно вже нас хочуть різні добрі люди туди спровадити, а все ніяк. Але колись спровадять, повір моєму життєвому досвіду. А тепер давай, Іване, спати, дорога на нас очікує неблизька.

Розділ VII

I

Квітучий сад заворожував пахощами і свіжістю омитої недавнім дощем зелені під ногами. Початок весни, коли все навкруги просинається після довгих місяців негоди, тріскучих морозів і посірілих весняних снігів, як завжди, п'янив. Примушував набирати повні легені повітря, запрошував мандрувати серед буяння воскресаючої природи. Туди, за обрій, осяяний ласкавими променями сонця, далі, далі! І можливо, наступною картиною, яка відкриє себе очам захопленого мандрівника, стане сам Едем? Можливо, щось упущено під час гонитви за казкою? На жаль, це так. Немислимо обійняти весь світ навколо, бо ж він незрівнянно більший, ніж можливо собі уявити. Він народжується і помирає. Радує весняним буянням і пригнічує неосяжністю. Він живе сам і дає змогу жити марноспостерігачеві за його безкінечними циклами. А якщо спробувати передати все це одним словом? І це можливо, коли сказати коротко та влучно – весна! Весна, яка вселяє в душу людини нові надії, нові відчуття життя навкруги, нові мрії і плани.

Іван повільно крокував серед дерев, укритих рясним квітом, серед заклопотаного дзижчання комашні і не міг нарадітися відчуттям, які навіяла весна. Десь, невимовно далеко позаду, залишилися Січ, вкриті пилом і втомою версти шляхів, кров, ненависть та муки лютих бойовищ. Тут, на батьковому хуторі, незрівнянно ближчими робилися спогади дитинства, аніж важке, але героїчне лицарське життя січового бурлаки. Пахощі свіжоскошеної трави під час сходу сонця і плюскіт хвиль у спокійному руслі Південного Бугу, вузлаті грубі стовбури лип поблизу шляху на Кальник і стукіт дятла, що лунко відбивається поряд із трактом з-під затінку вікового лісу. От він і вдома. Після багатьох років напруженого бойового життя, після пекучого сонця Анатолії і тріскучих морозів зимового Приазов'я; після надій і сподівань, навіяних гетьманом Павлюком, після гіркоти страшної поразки. Він живе. Він у повну силу дихає повітрям. Він бачить пагорби там, за долиною. Сиві від товщі вогкості, яка шаром у кілька верст відділяє їх від Івана. А десь, зовсім недалеко, прекрасне місто Бар. Прекрасне, не дивлячись на купи сміття на вулицях, сморід у шинках та трактирах, непривітних жовнірів на чатах біля ратуші. Прекрасне, завдячуючи одній-єдиній мешканці. А хіба радість, яку побачив одразу ж по приїзді в батькових очах, не варта всього, від чого змушений був відмовитись, покидаючи січове життя?

Іван спинився, потім сів на вкриту свіжою запашною травою землю. Дістав люльку, але одразу ж заховав. П'янкість весняного саду не хотілось псувати тютюновим димом. Не почув, замріяний, тихих кроків за спиною. Здрігнувся, коли жилава рука м'яко лягла на плече. Обернувшись, побачив батька. Федір Богун, важко опираючись на синове плече, сів поряд. Кілька хвилин мовчав, вдивляючись туди, де блукав погляд Івана, потім почав розмову:

– Як ти, сину? – запитав стиха.

– Нічого.

- Ходиш, мовчиш... Чи не радий до батьківської домівки приступити?
- Радий, батьку.
- Може, відвик?
- Таки відвик. Надихатися не можу. Така краса навкруги! Федір посміхнувся:
- Так, краса... А пам'ятаєш он той ставок? – він вказав у далечінь, де під смужкою жовто-зеленого очерету виблискувало блакитне дзеркало води.
- Так. Стехів ставок. Чому його так назвали?
- Не знаю. Але ще мій дід так його іменував. Пам'ятаєш, якого я коропа там упіймав?
- І коропа пам'ятаю. Я його й підняти не зміг.
- Не зміг. Добрий був коропа, пуда півтора, я ледве втримав. А ось там, у ліску, ти колись, серед зими, заблукав. Я до ранку тебе розшукував з козаками... Мало не по груди у снігу ходили. Пригадую, я боявся лишень, аби вовки на тебе першими не натрапили, багато їх того року в наших краях розвелось. Коли нарешті знайшли, ох я і лихий на тебе був! Навіть відшмагати хотів, щоб удруге не закортіло по лісах швендяти. Омелько не дав. Він, каже, пане хорунжий, смерті в очі дивився, що йому твої різки. А потім мама... Як вона тебе берегла! Зайву волосину боялася з голови впустити. Здається вчора все було, а ти вже лицар. Летить час.
- Летить, – погодився Іван. Він побачив, немов перед очима, прикриті пеленою часу картини темного, заваленого кучугурами лісу, лютий холод, дерева, схожі на почорнілі руки мерців, що їх бачив пізніше на полях бойовищ, пригадав моторошне виття і хижі вогники очей зовсім поряд.
- Як там було, Іване? – раптом запитав батько.
- Де? – не одразу зрозумів Іван.
- Під Кумейками. Важко?
- Іван знизав плечима. Зірвав травинку і стромив у зуби соковите стебельце.
- Не знаю. Важко було й раніше. Там було... гірко!
- І зненацька Богуна прорвало, виносячи на поверхню з душі болючі слова, як виносить розбухла від злив ріка з берегів своєї води:
- Гірко було, батьку! І тепер гірко. Ми все зробили заради перемоги! Сильвестру Козі було лише дев'ятнадцять, а він залишився лежати там з перерізаною горлянкою... Нестору Маленькому в груди вп'ялося стільки списів, що він злетів з коня, наче крук з гілки. Петра Терлецького ландскнехти розірвали на частини, немов згря скажених хортів. Тимошівський курінь загинув майже в повному складі. Мишастівський і Кушівський курені знищено до останнього козака! Дерев'янківський, Батурицький і Вищестеблівський курені втратили вбитими половину складу. Піді мною впали двоє коней, панцир став схожим на порубану бляшанку. Ми купалися у крові, але стояли! Бачить Бог, ляхи вже подалися і почали відступати від нашого обозу... Я не можу повірити, що табір було розірвано без лютої зради! А ми, ми! Не змогли вберегти гетьмана, не зуміли! Тепер ось я тут... Гірко, батьку!
- І мені гірко, – лише зітхнув Федір.
- Іван відповів поглядом повних сліз очей. Знову дістав люльку.
- Ти знав, що все закінчиться саме так. Знав і я. Коли все тільки починалося. Але ти повинен був пройти сам крізь все, на власній шкірі відчуті ціну добру і злу. У Павлюка не було жодного шансу на рівних протистояти ляхам... Іване, повертайся з Кумейок, ти виконав свій лицарський обов'язок, тобі немає в чому винуватити себе, будь з нами, тут! Пообіцяй мені!
- Я обіцяю, батьку...

* * *

Як було прийнято рішення вирушити до Бару, Іван і сам не міг би сказати, постав йому хто-небудь таке запитання. Але, на щастя, його ніхто ні про що не запитував. Він просто осідлав коня і виїхав з хутора ранкової пори, змучений безсонною ніччю, прокинувшись одразу по півночі з образом Ганни перед очима. Нічого не пояснював батькові і сестричці

Настусі. Навіщо воно їм, адже він і сам не знав, пощо їде в лігво свого лютого ворога? Проте відчував: інакше вчинити не може. Час, який минув по їхній з Ганною останній зустрічі, не загасив вогник почуття в серці молодого козака, а навпаки, роздмухав його, перетворюючи на справжню пожежу нерозділеного кохання. Утім, чому ж не розділеного? Адже обіцяв їй домогтися прихильності за будь-яку ціну, а що зробив задля цього? Нічого. Але настав час.

Іван дістав з-за пазухи тонкий серпанок пештималу⁷⁷ – напівпрозорий шовк, укритий химерними арабесками золотого шиття. Тканина все ще зберігала пахощі її парфумів. Так, він переверне землю задля її прихильності! І що в порівнянні з цією метою являє собою небезпека бути заарештованим за участь у збройному бунті? Нічого, зовсім нічого! Навіть те, що чув про кару, прийняту багатьма з козаків, котрі, як і він сам, стали під знамена Павлюка, не могло не те щоб зупинити, бодай на хвилю затримати Богуна.

Вірний Циган до кінця свого конячого життя не зміг, напевне, забути тієї шаленої гонитви, під час якої мало не загинув, без кінця отримуючи нещадні удари срібних господарських острогів, відчуваючи над вухом несамопитий посвист і гикання. Скошував на Івана повне благання око, але отримував усе нові удари батога й острогів. Не міг зрозуміти своїм примітивним розумом: навіщо його примушують довгі години витримувати такий шалений чвал, якого він не пам'ятав навіть під час найстрашніших бойовищ? Покірний долі, з останніх сил біг не спиняючись, хоча час від часу повертав голову і жалібно іржав. Нарешті Богун усе ж опам'ятався. Загнавши на смерть коня, неможливо втекти від невеселих думок і побоювань побачити в очах, котрі приходили сотні разів уві сні і наяву, зневагу, почути образливий сміх коханої. Адже він добре пам'ятав її слова про те, що вони занадто різні задля того, аби бути разом. Так, занадто різні вони були тоді. Тепер же, коли він перетворився на карного злочинця, котрий смів посягти на державний устрій Речі Посполитої, постав збройно супроти короля та парламенту католицьких аристократів, хіба тепер він менше відрізняється від племінниці Станіслава Конєцпольського, аніж тоді, коли був лише сином дрібного православного шляхтича? Геть! Геть думи...

На околицях Бару Іван зупинився. Тут, на досить високій гірці, що її долав битий шлях, не далі, ніж за три сотні сажнів від мурів міста, немов потворна віха, височіла висока шибениця. Грубо обтесане дерево ще не встигло потемніти на дощах та вітрі, а земля круг кострубатих стовбурів була вогкою, як на полі може бути вогким свіжозораний ґрунт. На залізному ланцюгу, укріплене до верхньої поперечини, висіло, не торкаючись землі босими ногами, посиніле і роздуте до неймовірних розмірів тіло. Придивившись, Іван зміг розпізнати на голові у страченого довгий запорізький оселедець, але як не приглядався до рис обличчя, упізнати його не міг, так спотворила мертвяка смерть, а може, ще й катування, які пережив бідолаха до смерті. Чорне провалля відкритого рота на зверненому догори обличчі виглядало потворною печерою на розмоклій від осінньої негоди горі. З великого залізного гака, який було продіто під ребра страченому, скрапували на землю краплини смердючої жовтавої вологи. Нещасний був зовсім голий, якщо не рахувати дерев'яної таблички на грудях. Вона сповіщала польською мовою, що чоловік, якого було страчено тут за присудом Станіслава Конєцпольського, коронного гетьмана Речі Посполитої, був бунтівником, виступив збройно супроти закону і мався винуватцем смерті кількох шляхтичів, за що заслуговує кари, навіть більш лютої, аніж сприйняв.

– Відмучився, бідака, – почув Іван зовсім поряд сумний старечий голос. Обернувшись, побачив старезного діда з кобзою і полотняною торбою, одягнуеною поверх витертої й у багатьох місцях залатаної свитини. Старий тричі набожно перехрестився.

– За що його? – запитав Іван хрипким голосом.

– Відомо за що, – знизав плечима старий, – старому гетьману Конєцпольському полонеників з-під Кумейок звозять. От він їх і вішає пачками, на кавалки рубає та немилосердно по колесу жили з них тягне. Таких мук бідні наші козаченьки приймають, що й бусурмани в Туреччині так споконвіку не мучили. Так вони платять за те, що Павлюку

⁷⁷ Пештимал (тат.) – нашійна хустина.

повірили, за нього, грішника, піднялися.

– А чи ти, діду, не грішник?! – люто зиркнув очима Іван.

– І я грішний, – погодився старий. Він раптом почав кудись поспішати і незабаром зник. Іван підскочив до шибениці й щосили рубонув шаблею по ланцюгу. Криця жалібно дзенькнула, але ланцюг луснув, і труп з глухим стуком впав на землю, збивши із землі хмарку куряви.

Богун, роздуваючи ніздрі, подивився на жовтувато-сиві стіни міста.

– Ми ще повернемося, чуєте?! – щосили вигукнув він. – Ми прийдемо, щоб спитати вас за смерть цього бідолахи і тисяч йому подібних. І тоді не очікуйте від нас жалю!

Раптом перед очима знову з'явилася посмішка Ганни, та на цей раз Іван лише зі злістю провів долонею по обличчю:

– Геть, примаро! Чим ти краща за свого дядечка-упиря?! Що мені за діло до тебе, пихата панночко?! Що мені за діло?!

І за мить змилений Циган уже мчав свого вершника назад, до прихованої за серпанком обр'ю Вороновиці. Лише тонкий, укритий золотошитими арабесками пештимал залишився в пилу дороги. Він повільно підлітав і падав під подувом ледь відчутного вітерцю.

II

Шість місяців минуло від пори, коли Іван повернувся з війни на батьківській хутір. Поразка при Кумейках так глибоко вразила Богуну, що на якийсь час він не міг і не хотів згадувати не лише про війну і Павлюка, а навіть про Січ і Запоріжжя. З головою Іван заглибився в господарські справи на хуторі. Допомігав козакам і підсусідкам у полі, на полюванні і на риболовлі, коли вершами і мережами тягли з темних вод Південного Бугу крутобоких коропів, сріблястих карасів, плескатих лящів і схожих на колоди щук. Кілька разів, перевагнувшись у чумацький одяг, вирушав з валками возів у Крим або Московщину, торгувати в'яленою рибою, медом, воском або хлібом. Пішки чи сидячи на торохотливому возі, відмірював милі шляхів, що їх раніше проходив у складі Запорізького війська, готуючись здобути лицарську славу собі та рідному Тимошівському куренню. Дивно було почувати себе мирним чумаком після всього, що пройшов за останні п'ять років. Після блиску мечетей Константинополя і вигляду грізних залізних лав коронного війська, після вільних просторів моря і незрівняних ні з чим пахощів страви, що готується на військовій кабиці, посеред укріпленого табору. І врешті Богун почав відчувати, що його гнітить таке життя, він задихається цим спокоєм, як можна задихатись спертим повітрям. Місця собі не знаходить, коли час від часу доходять до нього чутки із Запоріжжя. Недобрі чутки, такі, що примушують справжнього лицаря знімати зі стіни запилений мушкет і пістолети, гострити шаблю та сідлати бойового коня. І все похмурішим робився Іван, не наслідуючись порушити дану колись батькові обіцянку. Одного разу все ж не витримав і ступив у батькову світлицю, аби викласти все, що мав на душі. Федір ніби очікував на нього.

– Чув останні новини з Низу? – коротко запитав, розкурюючи люльку.

– Які саме?

– Значні новини, Іване. У полку мовлять: під час останнього сейму у Варшаві прийнято постанову спорядити і відправити на Запоріжжя два драгунських полки для наведення там порядку. Це частина Боровицької угоди, яку нав'язано нам після вашої поразки під Кумейками. Крім того, є наказ спалити всі чайки і встановити пряме правління сеймових комісарів над всією територією Запорізьких вольностей. Ті полки було нашвидкуруч набрано, і ще в половині березня вони вже були на Запоріжжі, стали табором за півдня переходу від Микитиноного Рогу і відправили посла до Січі. Того ж дня кошовий отаман наказав закувати посла в кайдани, а лист-відповідь залишив для польських полковників Мелецького та Славинського...

– Кого?! – здивовано перепитав Іван.

– Якогось Славинського. А хіба що?

– Нічого. Доля іноді сміється з нас дуже жорстоко. Я знайомий з ним... І що за лист?

– У кращому стилі січових шибайголів. Вони залишили його на березі Дніпра, неподалік від польського табору. У ньому сповістили, що виріжуть полки до ноги, коли хоч один драгун наблизиться до Січі ближче, ніж на стріл з лука.

Іван голосно зареготав.

– А чого ж пани полковники очікували? – мовив він нарешті у відповідь на здивований погляд батька.

– За два тижні після цих подій на раді в Січі запорожцями обрано нового гетьмана. Ним став Яцько Остряниця. Січовики і чути не хочуть про призначеного сеймом Ілляша Караїмовича.

Іван відчув приплив буйних веселощів.

– Добре дбають братики.

– Це було раніше. Останніх новин ти теж не чув? – Федір поглянув на сина швидко і якось винувато.

– Що я мав чути? – одразу ж насторожився Іван.

– Одним словом, Остряниця вже на волості. Кілька днів тому при військовій потребі під Голтвою він на голову розбив ляхів. Військо Острянин має добре озброєне і досить велике, крім того, у підмогу незабаром очікує кілька тисяч донців, – раптом Федір перехопив на собі погляд Івана і похапцем продовжив: – Але не буде з того пуття! Не подужати нізащо Острянину ляхів. Не гетьман він. Старшина добрий, а не гетьман. Мені він ще з часів Сагайдачного відомий.

Іван спохмурнів ще більше, ніж до почутого.

– Батьку, навіщо я тут? – запитав він глухим голосом.

Старий уважно подивився в очі синові.

– Іване, – карбуючи кожне слово, відповів він. – Ти тут тому, що саме тут твоє місце, поряд зі мною. Січ є доброю наукою для козака, і ти пройшов цю школу. Тепер для тебе відкриваються нові горизонти на реєстровій службі. Ти шляхтич, Іване, тож мусиш завжди пам'ятати про це. І хоч наш рід не дуже багатий і відомий, мої, а значить, і твої предки почали свій родовід ще за часів князя Данила Галицького. Ти повинен зайняти моє місце в сотні, а далі, далі хто знає... поряд же з Острянином на тебе очікує смерть або доля вигнанця. Цього разу ляхи тобі не вибачать. Тобі, напевне, не відомо, але в полковій канцелярії Брацлавського полку, як і у всіх інших реєстрових полках, є універсал коронного гетьмана, у якому наказується сповіщати урядам староств і повітів про всіх, хто брав участь у заколоті, очолюваному Павлюком. їхнє майно має бути конфісковане, самі вони віддані суду, а родини переходять під владу польського уряду або тих магнатів, на чийх землях проживав той чи інший бунтівник. Це кріпацтво, Іване.

– Мені відомий зміст тих універсалів.

– І ще... – Федір помовчав. – Тиждень тому у Варшаві страчено Карпа Павлюка. Ляхи, як і очікувалося, порушили дані під Боровицею обіцянки зберегти йому життя в обмін на припинення опору. От і все, чого він домігся, якщо, звичайно, не рахувати того, що в ляхів тепер розв'язано руки і вони вважають себе вільними від дотримання статей Куруківської угоди.

Іван підхопився на ноги.

– Я повинен їхати! – твердо мовив він.

– До Острянина?

– Так.

Федір витримав паузу.

– Заспокойся, – мовив він по хвилині мовчанки. – Насамперед повинен тобі сказати, що ти не встигнеш.

– Але чому?

– Тому, що все, сказане мною, застаріло на кілька тижнів. Я просто передбачав твою реакцію і не поспішав розпочинати цієї розмови, – про себе старий Богун помітив, що такої відвертої люті і зневаги, яка виникла після сказаного ним, він ще ніколи не бачив у очах єдиного сина. – Так, я взяв на себе цей гріх, але зараз ти вислухаєш мене! Тепер Острянин

стоїть табором на ріці Стариці, поблизу місця, де вона впадає у Дніпро, за кілька миль південніше Сули. Після поразок під Лубнами, Миргородом, Сліпгородом і Жовнином розгром його війська є справою кількох днів. Тобі не встигнути, навіть коли б ти надумав загнати кількох коней. От і все.

Під стелею застигла напружена мовчанка, яку через кілька хвилин порушив Іван:

– Я не розумію... На чийому ти боці, батьку? Там, на Січі, там все набагато зрозуміліше. Там є вороги і є побратими, соратники. З першими ти повинен вести чесну боротьбу, другі завжди придуть тобі на допомогу, коли на те з'явиться потреба. А ви... Як же ви довели Україну до такого стану?! Та вами ж ляхи помикають! Ви ж скоро жовнірами в них зробітесь, а не козаками!

– Мовчи! – від удару Федорової долоні по дошках столу мало не заклало у вухах. Він хвилину дивився в очі Івану, після чого продовжив уже спокійніше. – Мовчи. Бачить Бог – я не заслуговую таких звинувачень з вуст того, кому дав життя. Що ж до твого запитання, тут все простіше, ніж тобі здається. Я на твоєму боці, і це тепер для нас найважливіше. А зараз сядь і послухай, для чого я розпочав розмову з тобою.

Іван слухняно сів поруч з батьком. Мовчав, спантеличений незрозумілими натяками і недомовками старого. Нарешті, Федір продовжив:

– Мої дні пораховано, Іване. Я хворий і не знаю, чи доживу до зими. Тож не маю часу очікувати, ти потрібен мені в сотні зараз. Доки ще маю силу, я повинен увести тебе в усі свої справи як тут, на хуторі, так і у Вороновиці. Звичайно, я не маю формального права передати тобі посаду сотенного хорунжого і овіяне славою багатьох битв знамено, але доки мене слухають, я маю надію домогтися свого навіть попри те, що тобі не забули участі в заколоті. Урешті, тут мені зобов'язався посприяти пан полковник. Від тебе поки що потрібно бути поряд зі мною на радах і зборах, якщо такі відбудуться, а коли прийде твій час, гідно нести у своїх руках хоругву Вороновицької сотні. Це є перша моя мова. А другою моєю мовою буде така: не картай себе тим, що ти не з Остряниним. Повір, не настав час повставати супроти Речі Посполитої, але він неодмінно настане. І все, чого я бажаю, – аби ім'я Богуна і його хоругва не опинилися серед переможених, тому що багато літ їхнє місце у стані переможців. Маю надію, тобі вдасться розрізнити того, з ким іти на бій за волю й козацьку славу. А поки... Поживи тут, роздивися. Оженитися тобі, чи що?

Іван слухав і не йняв віри. Про яку хворобу говорить старий? Міцний шістдесятишестилітній чолов'яга. Хоч і вкритий зморшками на виду та посивів, але ще... І раптом таке. Що ж це? Ні, не може такого бути!

Федір зазирнув синові в очі і все зрозумів.

– Я сказав правду, Іване. Я відчуваю.

III

Федора Богуна не підвели передчуття. Його не стало у жовтні 1638 року, коли жовтаве листя ясенів м'якою ковдрою вкрило землю, а ранкові тумани і паморозь на темних стеблинах посохлої трави промовляли про близьку вже зиму. На невеличкому кладовищі за хутором, поряд з могилою Горпини з'явилось ще одне поховання – з великим кам'яним хрестом і довгим переліком викарбуваних на камені справ, що їх за життя здійснив славетний лицар. А на Івана одразу ж звалились десятки невідкладних справ, які залишилися у спадок з хутором і хоругвою Вороновицької сотні. І якщо на хуторі розпоряджався незмінний Мирон Охріменко, сотенні справи цілком займали весь вільний час молодого хорунжого. Мало не щоденні поїздки в Кальник, Вінницю і Брацлав стали настільки звичайними, що Іван не міг пригадати, як жив дотепер, без усіх тих клопотів. Він приймав полкові справи, звичайно, на тому рівні, що їх треба було приймати сотенному хорунжому, знайомився із сотенною і полковою старшиною, мандрував Брацлавщиною з метою відвідати кожного із сотні, хоругву якої відтепер повинен був нести в бій. Іноді за день доводилося проїхати верхи до сімдесяти – восьмидесяти верст, що вимотувало не менше, ніж свіжі ще в пам'яті запорізькі походи крізь безводні степи ногайців або Буджак.

З новими старшинами Іван зійшовся напрочуд швидко, майже без непорозумінь і абсолютно без жодної неприязні. Великою мірою тут, звичайно, відіграв авторитет покійного батька, але не залишилися поза увагою прямий і чесний характер Івана, а також високошановні в козацькому середовищі сила, військова майстерність і лютий норів під час бойовища, про які тут, як властиві Богу, невідомо яким чином поповзли чутки. Очевидно, Іван був не єдиним у Брацлавському полку, кому простилися старі гріхи перед короною і хто зміг залишитися в реєстрі. Але про такі речі Іван не замислювався – не до того було. Як би воно не велося, полковник Крутій, окинувши поглядом струнку Іванову постать, лише хмикнув і розгонистим підписом завізував наказ про призначення «Богуна Івана Федоровича хорунжим Вороновицької сотні Брацлавського полку Його Королівської Милості війська Запорізького». Вже після того деякий час розмовляв з ним, поставивши кілька запитань щодо минулого Івана, причому події кінця 1637 року були дипломатично обійдені увагою розумного полковника.

– Не простий маємо час, але служити короні мусимо, козаче. Тож забувай низове вільнодумство і будь поміркованим. Що ж до хоробрості твоєї сумнівів не маю жодних. У такого батька повинен бути хоробрий син. Служи, а там Бог підкаже, як нам усім бути...

І Богун, схиливши голову, погоджувався. Де й подівся той запальний юнак, який п'янів від свідомості свободи, кидаючись у бій під знаменами Тимошівського куреня? Далеко заховався за міцно стисненими зубами і поглядом сталевих очей.

А час, як сказав мудрий полковник Крутій, був дійсно не простим для козацтва. Не простим, якщо не сказати більшого. Фактично Річ Посполита залишила козаків поза законом як клас, скоротивши і без того куций реєстр ще на тисячу двісті чоловік. Решті ж, котра не увійшла до реєстру, було поставлено за умову, як це траплялося неодноразово раніше, підкорятися староствам і повітам.

Одвічні землі православної козацької шляхти цілком безнаказано перетворювалися на магнатські фільварки, а самі дідичі втрачали волю і ставали залежними хлопами польських панів.

Дуже скоро Іван Богун повинен був пережити ще один злам – сумнозвісну екзекуцію на Маслому Ставу. Він поклав свою, передану батьком хоругву на сиву кригу поряд з рештою клейнодів козацького війська, підкорюючись наказу полковника Крутія, тамуючи жагу помсти, позираючи в жерла гармат Потоцького, котрі вишикувалися рівними рядами, готові довершити почате в Боровиці й Голтві. Він зробив це. І не він один – уся генеральна військова старшина не могла підвести очі. Мовчки вислуховувала королівські універсали, у яких знищувалося те, що кількасот років було козацькими привілеями, козацьким військом, спробою зберегти незалежними від польсько-литовських завойовників традиції українського воїнства. Заборонялися вибори гетьмана. Заборонялося проведення рад, обрання старшини і проведення судочинства за батьківським звичаєм. Заборонялися походи на Крим і в море без дозволу на те польських комісарів, заборонялося все, що могло бодай найменшою мірою показати козакам, що вони є самостійним формуванням у складі коронного війська. Але, бачить Всевишній – усе це було менш принизливим для Богуна, аніж отримати батькову хоругву назад з рук польських комісарів. Тих, з котрими він чесно схрещував під Кумейками свій лицарський меч і не був переможеним. У розпаленому, бунтуючому від несправедливості мозку Івана чулися слова покійного батька: час неодмінно настане. Так, він настане. Він настане, або увесь світ полетить шкереберть!

А поки що... Ще болючими були рани від нанесених ляхами поразок Павлюку та Остряниці, тоді як кварцяне військо заходилося залізною рукою викорінювати вщент будь-які прояви співчуття бунтівникам серед одвічно неспокійного населення України. Під керівництвом маститого французького інженера Гійома Лавасера де Боплана відбудовувалася зруйнована Сулимою Кодацька цитадель, знімала знову свої мури, аби розірвати зв'язок вільнодумного Запоріжжя з більш спокійними воєводствами. Кривавими річками позначив свій шлях Самуїл Лащ, з прискіпливістю ката виконуючи каральну експедицію селами і містечками, котрі мали біду підтримати виступ безталанного Остряниці на Черкащині, Полтавщині і Брацлавській землі. Сморід палаючого житла і виття жінок під

шибеницями скатованих на смерть чоловіків вкотре диявольською музикою позначили шлях коронного стражника. Десятилітня «Золота доба» Речі Посполитої починалася з кривавих річок, стогону козацтва і православної церкви, за яку взяли одразу ж після зломлення останнього. Слабка надія відновити в Україні православну ієрархію, скасовану ще під час сумнозвісного Брестського собору в 1596 році, що її було подано в часи Петра Сагайдачного, почала пригасати, як пригасає слабкий вогник під час негоди. Рим усе більшими темпами поширював свою експансію на схід, заручившись в Україні підтримкою Уніатської церкви. А головним чином, це стало наслідком військових перемог Польщі, колишньої православної шляхти і козацької старшини. Процес полонізації захопив навіть частину козацької сіроми і поспільство. Він іноді сягав неймовірних розмірів. Старовинні роди української шляхти, які вели свої родоводи від великих руських князів, забували рідну мову і віру своїх предків. Віддавали своїх дітей до єзуїтських колегіумів, а самі переходили на латинський обряд, не забуваючи з піною на вустах ганьбити все українське. Не відставало від них і реєстрове козацтво, тож немає нічого дивного, що вже на початку сорокових років сімнадцятого сторіччя більша частина козацького війська ополячилася. Того війська, яке двадцять з гаком років тому Сагайдачний назвав Запорізьким і вписав у реєстр Київського Богоявленського братства як найпалкішого поборника святої православної церкви. Утім, таке швидке ополячення тут було скоріше наслідком вдалого, як для польської корони, складення реєстрів після придушення останніх виступів. Козацьке воїнство перетворилося, скоріше, на небагаточисельні підрозділи легкої кінноти коронного війська, які втратили будь-яке стратегічне значення на теренах Речі Посполитої. І хоч офіційними польськими істориками тим подіям в Україні надається значно менше значення, ніж вдалими політичним рішенням у стосунках з Оттоманською Портою і Шведським королівством на той час, але... Лише десять літ було даровано Польщі, аби прожити їх у мирі та спокої. А на обрії вже поставали прийдешні події, які мали до основи струснути наймогутнішу державу Європи епохи Ренесансу. І зароджувались події ті не в конаку османських султанів, не в залах палацу Габсбургів чи короля Швеції. Вони назрівали в Україні. Побитий і придушений залізною рукою кварцяної армії, але не зломлений. А серед споляченої генеральної старшини козацького війська беріг у серці відданість Батьківщині, козацьким ідеалам, і віру у свій народ син чигиринського сотника. Той, кому судилося вписати своє ім'я в золоті скрижалі історії. Зростали й інші, яким було призначено стати поряд з ним, як колись стали поряд з месією його учні і апостоли. Зростали у своїй любові до Вітчизни, у співчутті до приниженого народу і ненависті до жорстоких завойовників. Готувались, самі ще не знаючи, коли, але присвятити себе боротьбі, і просто жили...

IV

– Пане Іване, пане Іване! До вас гості прибули! – скуйовджена дитяча голова увіпхнулася крізь прочинені двері стайні і глипала на Богуну блакитними очима. Під цими великими, немов озера, оченятами проглядав замурзаний сажею ніс, кругле рожеве лице і тонке, з ямкою, підборіддя.

Іван одразу ж упізнав Петруся, Охріменкового онука, який проживав на хуторі разом з матір'ю – овдовілою невісткою Мирона. Богун неквапно поклав на полицю щітку, якою чистив коня, і підійшов до діжі з водою, що стояла в кутку.

– Злий на руки, козаче, – мовив посміхаючись. – А заодно вже й тебе б не завадило умити, он скоро на татарина станеш схожим.

Малий хутко підбіг і, схопивши вкритого майстерною різьбою ківшика, заходився поливати Іванові на руки.

– А чому на татарина? – запитав з дитячою безпосередністю.

– Як? А ти не знаєш?! – зробив круглі очі Богун.

– Ні!

– Тому, що в тих, хто не вмивається і ходить замурзаний, скоро шкіра робиться темною, а очі косоокими. На нього так і кажуть – мурзак.

Хлопчина скривився і з недовірою поглянув на Богуна.

– Хіба?

– Звичайно. Та що я, татар не бачив?... Подай-но рушника, Петрусю.

Малий не рушив з місця.

– Я не хочу татариним! – плаксивим голосом пискнув він.

– Ну то даси рушника, чи як?

Петрусь послухався. Іван неквапно обтерся білосніжним, вишитим гронами калини, рушником.

– Умиватися будеш?

– Буду!

Іван голосно розсміявся.

– Гаразд, давай зіллю.

Кілька хвилин він спостерігав за тим, як хлопчик старанно тер обличчя, шию та руки.

– Хто ж там до нас завітав? – запитав нарешті.

– Дядько... А-а! Дядько Степан і... Ох! І тітка Настя. А мені тітка Настя млинців з вишнями привезла! – здригаючись від крижаної криничної води, розповідав Петрусь. – Вони до хати пішли, думали, що ви у світлиці.

– То добре... Ну от! – прискіпливо обдивившись хлопчика, мовив Іван. – Інша справа. Тепер ти схожий на хлопчика, а не на чортеня з пічки.

– І не на татарина? – здійняв очі Петрусь.

– Тепер ні. Але так мусиш кожного дня умиватися, а як ні...

– Я буду! – рішуче закивав головою хлопчик.

Іван широко зрадів приїзду сестри. За військовими справами і мандрями у Брацлав і Кальник він уже досить довго не був у неї, хоча любляв товариство Настусі й швагра Степана, з яким особливо приємно було посидіти за чаркою меду і просто порозмовляти. Не переймаючись враженням, що його справляв на співбесідника «цей надто молодий ще хорунжий», поділитися думками, яких нізащо б не відкрив своїм новим знайомим з реєстрового війська. Згадати Запоріжжя – Степан там не бував в силу того, що мав свій млин, два ставки і велику пасіку, тож з головою заглибився в торгівлю й все, що приносило прибуток. Але послухати про безшабашних низовиків любив, що й стало для Богуна зайвою нагодою відчути себе вкритим славою і сивиною ветераном.

Першою, опинившись у світлиці, помітив сестру. Вона стояла біля вікна і шматком чистого полотна протирала зеленкувате скло віконниці.

– Це що ти тут павутиння та бруд розвів?! – з удаваною суворістю напустилася Настя на брата. – А пилу тут! Так! Ви собі як хочете, а я тутечки трохи приберусь.

– Ну, почалося, – зітхнув Степан, з посмішкою ступаючи назустріч Іванові. – Добридень, шваг্রে дорогий. Ціла біда з нею – хвилини не посидить. Крутиться, немов білка в колесі, а я разом з нею... Куди подінешся?!

– Тобою покрутиш! – одразу ж відгукнулася Настя. Покинувши ганчірку, вона підбігла до Богуна. Пригорнулася до його широких грудей і зазирнула в очі. – Привіт, братику. Зовсім уже до нас дорогу забув. Тож вирішили самі до тебе!

– От і добре, що вирішили, – відповів Іван, – по правді кажучи, скучив я за вами, та все часу не міг знайти... Але то пусте, зараз обідати будемо.

Настя одразу ж вихопилася з обіймів.

– А от і ні! Я ж сказала, що спочатку приберуся.

– Покинь, я челядь гукну, – змахнув рукою Іван.

– І слухати не буду! Так що ви собі, давайте, йдіть на вулицю, а я покличу.

Не сперечаючись, чоловіки вийшли на ганок і запалили люльки. Кілька хвилин мовчки розглядали подвір'я, на якому снували челядинці, готуючи все до обіду – Мирон Охріменко, побачивши гостей, без нагадувань віддав відповідні розпорядження.

– Ми сьогодні не просто так приїхали, – нарешті підморгнув Степан.

– Знову наречену знайшла?

– Угу!

Іван похитав головою.

– Вона наполеглива.

– Ти ж знаєш.

– Що у вас, які новини? – кинув Богун, аби змінити тему розмови.

– Майже ніяких, – знизав плечима Степан, – що там ми? Мед качаємо, продаємо потроху. Млин до жнив ось готую. Та так, третє-десяте... У тебе як справи?

– А що в мене? Хутір занедбав, добре, хоч Мирон тут доглядає. Кілька днів у Кальнику був, до того в Полтаву їздив, у Чигирин.

– Усе справи... А знаєш, заздрю я тобі! У стількох місцях бував, стільки бачив. Я он далі Меджибожа не ступав. Іноді як найде щось, так покинув би все й подався у степи слави козацької здобувати!

– Чому ж не подався?

– А-а... – змахнув рукою Степан. – Не така я, певне, людина... А дівчина хороша! Гарна, та й не без приданого...

– Ти про кого? – не одразу зрозумів Богун.

– Ну... я ж говорив, Настя... Одним словом, Іване, Настя хоче, щоб ти одружився.

Богун зітхнув.

– Знову ви за своє! Степане, ми ж домовлялися!

Степан винувато розвів руками:

– А що я? Іди бабу переконай – знай свого править!

– І хто на цей раз?

– Ярина, дочка міщанина з Вороновиці. Вона справді хороша і пара тобі ладна. Я її батька добре знаю, багатир, яких мало.

– Та я тобі вірю. І попередні дві були непоганими. Одна мені навіть сподобалась. Але... Не до того мені тепер, розумієш? Стільки справ навалилося, та й з волею парубоцькою ще не розпрощався.

– Справи завжди дошкулятимуть! – рішуче заперечив Степан. – Це не причина. Чим далі, тим більше. А щодо віку... Я твій одноліток, а вже другий рік, як відпарубкував.

– У кожного свій шлях! – відрубав Іван, відчуваючи, як у ньому зростає роздратування, і надовго замовк, заглиблений у власні думки.

Ідея щодо одруження брата прийшла у вродливу Настусину голівку близько року тому. Тож, будучи людиною наполегливою і вкрай переконливою, вона дуже швидко запевнила в такій необхідності й Степана. З тих пір і розпочалося. Наступ на Богуну було поведено одразу з кількох напрямків. Першим напрямком були довгі бесіди з братом самої Насті, у яких вона доводила, що одружитися вкрай необхідно саме тепер. Он який, мовляв, ходить – чорний, немов хмара, ні тобі посмішки, ні радощів. А так завжди хтось буде поряд, завжди знайде ласкаве слово та приголубить. Та й посаг буде зовсім не зайвим – за останні роки перед смертю батько багато майна втратив через посухи, суди із Замойськими і помор, який тричі скорочував поголів'я його худоби в кілька разів. А за роки, що пройшли після його смерті, Іван, зайнятий військовими справами, не те що не виправив, ще погіршив становище своєю недбалістю – батраки та підсусідки безсоромно обкрадали його і були б розікрали все, якби не втручання Мирона Охріменка. На другому напрямку дбав Степан, який, треба сказати, не дуже старанно виконував покладені на нього дружиною обов'язки, винувато знизуючи плечима, коли бачив, що Богуну не подобаються розмови такого характеру. Третім і найефективнішим напрямком стали часті запрошення на вечерю до Насті і Степана по малих і великих святах, а найчастіше тоді, коли свят взагалі не святкувалося. І завжди під час таких бенкетів Богун був не єдиним гостем – крім нього, запрошення отримувала певна молода особа з великими, немов озера, очима, вустами кольору стиглої вишні і сором'язливим рум'янцем на білих щічках. І Настя не втомлювалася нахвалювати свою подругу, а під кінець вечері завжди знаходився привід залишити гостей наодинці. Однак дуже скоро Настя помітила, що Іван люб'язно спілкується з дівчатами, але не виявляє до них жодного інтересу. Все ж, списуючи все на незацікавленість Івана конкретною дівчиною, вона невтомно повторювала свої спроби знову і знову.

Хіба вона могла здогадатися, що всі її намагання були марними, а зболене серце брата належало тій, кого всіма силами намагався забути і не міг. Так, нею була племінниця Станіслава Конєцпольського Ганна, яку Іван привіз із сералю бейлер-бея Анатолії і вперше поцілував на мурі гетьманського замку в Барі.

За весь, час який минув від тієї пам'ятної поїздки до Бару, коли дав собі слово забути про пихату панянку, він намагався дотриматись того слова і не міг. Снів, немов приворожений, не переставав думати про неї жодного дня. Проте більше не повторював спроб відвідати резиденцію коронного гетьмана, від чого ставав ще похмурішим. Згадував її довгими зимовими вечорами, коли за вікнами світлиці завивала хурделиця, а в печі потріскували дрова, і тоненькою цівкою здійсмався до стелі дим з пригасаючої люльки. Згадував, відмірюючи в сідлі довгі версти шляхів, коли мандрував у сотенних справах з хутора на хутір і далі, до великих полкових міст. Пригадував, коли, підклавши під голову кульбаку і накрившись кожухом, позирав у чорне, немов смола, небо, засіяне міриадами зірок. Десь там, у височині, бачив він знайоме обличчя, відчував на вустах її тонкі теплі пальчики, вбирив у груди духмяні пахощі її парфумів. Нагадував і обіцянки, що їх дав їй тоді, всупереч її бажанню і здоровому глузду. Він переверне землю, аби вона стала його. Чому ж він не спрямував коня до Бару тепер, коли вогонь ненависті до поляків пригас і вкрився товстим шаром попелу понівечених надій? Він і сам не міг того з упевненістю сказати. Була тут, звичайно, і зайнятість новими для Івана турботами козацького старшини, були смуток і гіркота поразки Павлюка, його підла страта, ще з десятків мотивів... Але головним, мабуть, усе-таки, хоча Іван не визнавав цього навіть перед самим собою, був страх. Страх, що спізнився він, і Ганна вийшла заміж. Адже пройшло стільки часу... Інколи Богун хотів наплювати на все і поїхати до Конєцпольського, попросити в нього руки племінниці, а далі будь що буде. Але він гнав такі думки геть. І справді – Богун і Конєцпольський, коронний гетьман Речі Посполитої і сотенний хорунжий козацького війська, русин за походженням. Ні, занадто велика різниця, навіть якщо не брати до уваги участь Івана в повстанні. Крім того, Замойський, на якого ім'я Богун діяло, немов червона ганчірка на бика, після кількох років судових тяжб, що їх він програв завдяки втручання Стефана Хмелецького, був, без перебільшення, у дружніх стосунках з Конєцпольським, і це не полегшувало справи. Усе те Іван добре розумів і робився чимраз похмурішим у хвилини, коли пригадувалася йому красуня Ганна. У такі миті він знову й знову вирішував знайти вільний час і поїхати до Бару. Вирішував для того, щоб назавтра відкласти поїздки на невизначений термін...

V

Від думок відірвав голос невістки Мирона Охріменка:

– Пане Іване, біля воріт якась жінка та ще двоє чоловіків з нею, здається, жовніри.

Богун здригнувся. Він не чув, коли вона підійшла, тож тепер глипав на Дарину, яка стояла під ганком і очікувала від нього відповіді. Ставна, пишногогруда, у блакитній плахті-синятці, вишиваній сорочці, із закасаними по лікоть рукавами. Помітив, що Степан кинув на Дарину масний оцінюючий погляд.

– Чого вони хочуть? – запитав по хвилині мовчанки.

– Кажуть, лист до тебе, – Дарина була одноліткою Івана, тож ніколи не зверталася до нього на «ви», при цьому неодмінно називаючи його «пане Іване». Спочатку Богун пручався, запитуючи: «Який я тобі, Дарино, пан? Ти ж козацького роду!», але, зрештою, махнув рукою.

– Лист? – здивувався Богун. Він не очікував листа і, крім того, чому посланницею виступає жінка? Раніше такого не траплялося.

– Лист, – підтвердила Дарина.

– Добре, – Іван поглянув на швагра, – зачекай, Степане, піду дізнаюся, що там.

– Тоді я з тобою! – відгукнувся Степан, знехотя відриваючи погляд від стану Дарини.

Вони швидко покрокували подвір'ям, минаючи комору і клуню, напрямком до воріт.

Біля воріт пахкотів люлькою флегматичний Мирон Охріменко. Постарілий, із вкритим

глибокими зморшками обличчям і довжезними сивими вусами, він добряче збляк відтоді, коли Іван був босоногим хлоп'ям, але все ще розпоряджувався на хуторі. Ще покійний Федір відписав йому частину своїх земель, а Мирон, вдячний хорунжому, вів за це його господарство. Тепер окрім нього на хуторі не залишилося жодного козака – розкидало життя світом мешканців колись щільно заселеного хутора. Хто в пошуках кращого життя подався на Слобожанщину, хто обзавівся своїм хутірком, але більшість згинула в буревії повстань, походів і боїв з ворогами, які, немов хижі звірі, розтягували Україну. Окрім Мирона і Дарини з Петриком, на хуторі проживали лише наймити та батраки із сусідньої Федосівки.

Старий козак зачекав, доки Іван наблизиться.

– Так що, каже, лист до тебе, – коротко доповів він, – але я ворота не відчиняв проти ночі. Дивися сам, ясний пане.

Богун коротко змахнув головою і швидко відкинув товстий дубовий брус, що слугував засувом до воріт. Важка брама повільно відхилилася. За нею стояв запряжений двійком коней віз, у якому сиділи два зовсім ще молодих жовніри пікінерської хоругви в синіх жупанах, а з-поза їхніх спин визирала замотана в полотняну накидку жінка. Судячи з усього, вона не була старшою за супроводжуючих її жовнірів. Жінка рішуче встала з соломи, що нею було вистелено воза, і ступила наперед валки.

– Нам потрібен син реєстрового хорунжого Вороновицької сотні, – мовила, прискіпливо вглядаючись в обличчя Івана.

– Оскільки мені Господь сина ще не дарував, це, напевне, я і є, – знизав плечима Богун.

Прибульця якусь мить вагалася, підозріло поглядаючи на Мирона, після чого зітхнула і рішуче ступила назустріч. Швидким кроком наблизилася і простягнула Іванові невеличкий конверт з жовтавого паперу.

– Вам стане відомо, від кого цей лист, коли ви його прочитаете. Іван узяв до рук конверт.

– З листами завжди так, панночко, – спробував він пожартувати, але жінка, яка при ближчому на неї погляді виявилася дівчиною років сімнадцяти, жарт не сприйняла, залишаючись стояти з очікувальним поглядом смарагдових очей. Ті очі дивилися серйозно, хоча і якимось налякано.

Іван теж набрав офіційного тону:

– Ну що ж, дякую. Заїздіть на подвір'я, матиму за честь прийняти вас, панно, і ваших супутників, як гостей.

– Ні, що ви! – замотала головою дівчина. – Мусимо вирушати назад. Дорога далека, та й...

– Так! – не дослухавши, перебив Іван. – І слухати не буду. Скоро ніч, ви, якщо не помиляюсь, здолали немалий відрізок шляху. Принаймні коням потрібен відпочинок, коли ви не шануєте себе.

Жовніри, які до цієї миті мовчки поглядали на Богуна, раптом переглянулись, і один з них звернувся до дівчини, вимовляючи слова із сильним польським акцентом:

– Наталю, проше пані, але пан має рацію! Я не вим, як ся дойдем до Бару. Коні бардзо потомлені, ми бардзо потомлені. Альбо відпочинок, альбо маєш мою незгуду!

Наталя деякий час вагалась, поглядаючи то на Богуна, то на жовніра. Нарешті ще раз зітхнула і знизала плечима:

– Від ранку в дорозі... Минулої ночі майже не спали. Але ми не хочемо... Зрозумійте, шляхетний пане, ми не можемо турбувати вас!

– От ще надумала! – почувся веселий голос Степана, який до цієї миті мовчки визирав з-за воріт. – А чи, либонь, ми бусурмани, щоб людям проти ночі відмовити в даху над головою?! Чи, може, у ваших краях інакше?

До Богуна наблизився другий жовнір.

– День добжий, пане! – простягнув він руку. – Я естем Вітек М'ясковецький, а то мій брат Яцек. Ми маємо... – він замовк, наразившись на пронизливий погляд дівчини, але одразу ж посміхнувся і продовжив: – Приємність, моя люба,приємність! Маємоприємність супроводжувати сю кобету, яка привезла пану лист і геть загнала нас, весь час поспішаючи.

То не потрібно. Маємо відпочити муше мувіти!

Іван без зайвих слів захопився за кінську упряж і потягнув. Коні слухняно втягли свій віз на подвір'я.

– Прошу вас до світлиці. Там ви зможете відпочити з дороги і зачекати обіду. – Помітивши Дарину, Іван покликав її: – Дарино, допоможи дівчині, вона втомлена, хоча й рішуча! – Богун посміхнувся у вуса.

Наталя сердито поглянула на жовніра, який відрекомендувався Вітеком, але слухняно пішла вслід за Дариною. Решта прибулих рушили за Богом до хати, на ганку якої стояла, тривожно поглядаючи на прибулих, Настя. Лише мовчазний Мирон зачинив браму і неквапним кроком пішов уздовж частоколу, оглядаючи огорожу звиклим поглядом. За кілька хвилин підійшов до сінника, у якому хропли парубки-наймити.

– Вставайте вже, – незадоволено буркнув він. – Чавунну голову виспати можна... Там коні біля воріт, доглянете...

Влаштувавши гостей, Іван не одразу знайшов час прочитати листа. Придивившись до дивної трійці – дівчина, судячи з одягу, міщанка і двоє жовнірів-піхотинців, Богун не міг взяти в толк, що привело їх до нього чи бодай звело докупити. Але, помисливши небагато часу, вирішив не ламати голову. Нарешті, залишивши гостей з Настею і Степаном, сів за батьківський письмовий стіл у малій світлиці й невеличким срібним ножиком розрізав конверт.

На зелене сукно, яким був застелений стіл, упав, зблиснувши чистими блискавицями діаманта, золотий перстень і складений у кілька разів аркуш паперу, а до ніздрів Івана увірвався дивовижно-приємний і майже забутий аромат. Помилитися було неможливо – це, звичайно, її парфуми! З Богуна миттєво злетіла байдужість, і він ухопив до рук безмірно милий сердцю аркушик паперу. Лист був досить коротким:

«Здрастуй, милий рятівник!

Ти здивований? Я теж. Не думала, що твої обіцянки такі ненадійні. Той, хто мав перевернути задля моєї прихильності цілий світ, не може знайти часу задля звичайної зустрічі? Колись я чула таке: той, хто рятував людину від загибелі, повинен нести відповідальність за її подальшу долю. Що ж, милий рятівнику, якщо я і досі живу у твоїй пам'яті, ти можеш знайти мене кожного вівторка за годину після заходу сонця там, де зміг знайти минулого разу. Якщо ж усе минуло, нехай цей діамант нагадує тобі про наші швидкоплинні стосунки так, як нагадував він мені про тебе».

Усе. Підпису не було. Іван відкинувся на спинку крісла і прислухався до тривожного стуку власного серця. Ще раз і ще перебігав очима аркуш, в якому було вміщено для нього так багато. Охайний швидкий почерк, рівні рядки... Але що це? Там, у нижньому кутку? Неначе слід від сльозини? Господи! Що ж стало з нею, коли змушена в такий спосіб нагадати про себе тому, хто не міг і сподіватися отримати звістку від неї.

У двері несміливо постукали. Іван деякий час не відповідав, намагаючись зібрати думки, які розбігалися, немов таргани на світлі. До болю яскраво зрозумів, як не вистачало йому її весь цей час, як зболівся душею, тамуючи спогади і нерозділене кохання. Стук повторився.

– Увійдіть! – озвався нарешті.

Двері розчинилися, і до світлиці ступила дівчина, яка привезла листа. Вона несміливо поглянула на Богуна, на аркушик, що його той тримав у руках, і раптом впала на коліна. Від несподіванки Іван впустив листа. Не гаючись, підхопився, обійшов стіл і силоміць підняв її, взявши за лікті.

– Що це? Що ти робиш, піднімись негайно!

Дівчина спробувала вивільнитись, але Іван підхопив її і одним рухом посадовив на лаву.

– Не смій падати на коліна!.. Не в церкві ж, її-бо!

Дівчина схлипнула і з мольбою подивилася на Богуна:

– Порятуй її, козаче! Порятуй, їй нема до кого більше звернутися.

Іван підхопив ослінчик і присів навпроти. Узяв її долоню до своїх рук.

– Розкажи мені, Наталко, що сталося? Я нічого не розумію... Що з нею? Татари?

– Не татари...

– Тоді що? Не мовчи ж!

– Тобою марить і день і ніч. Долю свою загубила, боюсь, аби життя себе не позбавила... Пан Станіслав сказали, що буде по його і край! А вона... вона з муру кинеться, я знаю! Порятуй, козаче, не дай їй душу безвинну занাপастити!

Іван від несподіванки аж розкрив рота.

– Стривай! Що ти кажеш! Який мур? Розповідай спочатку!

– Пан Станіслав...

– Конєцпольський?

– Так. Пан Конєцпольський цього разу сказав, що Ганна мусить вийти заміж будь-що, чи з власної волі, чи без неї. Це вже втретє. Позаминулого разу пану Казановському відмовила, минулого – сину покійного гетьмана Кароля Ходкевича і Ганни-Алоїзи Острозької. Тепер же приїздив якийсь шляхтич аж із Кракова, сватав за троюрідного брата його величності пана Володислава! А вона вперлася і край. Не піду, мовить, за нелюбого. Пан Конєцпольський громи і блискавки жбурляє. У замку оповідають, що в разі весілля йому відходить сила-силенна землі на Лівобережжі. Села, фільварки. А тепер... Ох же й лютує. І вона затялася! Позавчора покликала мене – покоївка я в неї, поїдь, каже, відвези листа. Якщо пам'ятає, бачити його хочу. Хоч раз єдиний. А тоді й з муру не страшно... О Господи! Я її і вмовляла, я її прохала! Ну що то, простий собі козак... – Наталка перервалася, налякано подивившись на Богуна, але він лише змахнув рукою:

– Продовжуй!

– А то брат самого пана круля! А вона все: бачити його не хочу, та й взагалі мені ніхто не потрібен. Поїдь лишень до Богуна, листа передай. Що ти тут поробиш? їй же, бідолашній, крім мене довіритися нікому. От і все. Я й впросила Вітека, він пахолок пана Станіслава. Він... одне слово, він не байдужий до мене, тож послухав, їду, а у самої серце тріпоче. Раптом дізнаються, раптом наздоженуть! Ненько моя рідна, що вже натерпілася... Вітеку що, знай клинці підбиває.

Іван кілька хвилин сидів у задумі. Усе відбувалось так несподівано, що він навіть розгубився.

– Я нічого не розумію... – знизав плечима. – Коли ми бачились востаннє, вона поводила себе так... словом, я не сподівався на такий розвиток подій. Ганна прохала мене забути про неї, і я, слово гонору, нічим не нагадав їй про себе.

– От і я не розумію! Причарував ти її чи що?! Спочатку нічого не розповідала, яку тугу в собі носила, бідолашна.

– Тугу? Може, ти помилилася, дівчино? Мені відома інша Ганна. Вона погордлива та холодна, і навіть коли відчуває прихильність до когось, зважає її на терезах шляхетного гонору і свого високого становища.

Наталка заперечливо захитала головою:

– Вір мені, ясний пане! Усе тебе чекала, плакала ночами, лиш одна я тому свідок. Думала навіть, що з Павлюком ти, лежиш де-небудь, порубаний та постріляний. Я й вмовила її до ворожки сходити. Після того вона, горличка, немов розквітла на кілька днів. Я, мовить, тепер за нього спокійна. Живий він і здоровий, лишень жінок навкруг нього багато.

Іван мовчки розглядав свою стиснуту в кулак правицю. Рішення прийшло одразу, без жодних вагань.

– Я поїду до Конєцпольського! – струснув він головою.

– Поїдь, пане, поїдь. Та тільки б не запізнитися тобі...

– Що? Що таке?!

– Часу обмаль. Пан Конєцпольський усе зробить задля того, щоб весілля відбулося негайно.

– Але, чорт забирай, вона кохає мене! А я... я її кохаю. Зараз лишень зміг самому собі

зійнятись, – Богун знесилено оперся ліктями в коліна і обхопив голову долонями.

– Весілля за тиждень! – вихопилося в Наталки, немов зойк.

– Лише тиждень... – глухо повторив Богун.

Він був, без перебільшення сказати, приголомшений всім тим, що увірвалось в його спокійне і розмірене життя так несподівано і неймовірно. У голові не вкладалося – невже все почуте було сказано про Ганну. Ту Ганну, яка не йшла з думок ні вдень, ні вночі, примушуючи відмовлятися від красунь, що їх так невтомно знайомила з ним переповнена добрими намірами Настя. Про гордовиту шляхтянку, яка насмішливо величала його: «син реєстрового хорунжого» і давала зрозуміти, а Івана це зачіпало найбільше, що він повинен зникнути з її життя не тому, що не подобався дівчині, а тому, що вона племінниця самого Конєцпольського. І ті слова, які сказав їй тоді і про які вона з гіркою іронією нагадувала в листі, були лише спробою переконати самого себе у спроможності змінити існуючий устрій речей – юнацькою впертістю, чи що? Хоча в ту мить він справді гадав, що зможе... Що ж перемінилося? Коли недосяжний образ перетворився на звичайну земну дівчину, котра до того ж сама марила ним? Простим собі козаком, як влучно висловила Наталка. Іван раптом підхопився на ноги і, мов лев у клітці, закрокував світлицю. Зараз він був надзвичайно схожим на батька – ті ж міцно стиснені вуста, суворий погляд сталевих очей, жовна, що проступили на обличчі. Не було лише сивини і глибоких зморшок на високому ясному чолі.

– Ну от що, – нарешті мовив, і в голосі його бринів метал. – Я вирушаю за нею!

Наталя коротко зітхнула. Кажучи по правді, вона не сумнівалася в такому рішенні козака ще з хвилини, коли увійшла до світлиці. Вона лише хотіла допомогти Ганні і, здається, мети було досягнуто – красень Іван не відповів байдужістю на послання, яке вона так поспішно намагалася доправити до його хутора.

– Дякую тобі і від себе, козаче. Усе в руках Господніх, і якщо він забажав, щоб вона покохала саме тебе, зроби мою панну щасливою. Адже вона заслуговує на щастя!

Іван раптом, щось пригадавши, подивився на дівчину:

– Послухай, Наталко, Конєцпольський Ганні доводиться дядьком. Але... повинні ж бути і батьки. Хто вони, де? І чому Конєцпольський розпоряджається її долею?

Дівчина зітхнула.

– Сирота вона. Уже років сім, як... Татари на їхній маєток набігли. Побили, попалили. І батька, і неньку втратила, сердешна. Її батько коронному гетьману далеким родичем доводився, тож і заповів у випадку своєї смерті половину майна йому, аби дочку-одиначку доглянув, у люди вивів. От як вона з неволі повернулася, пан Станіслав і доглядає її, як сам вважає за потрібне. А головне – про свою користь дбає. Що йому половина майна пана Заболоцького...

– Кого? – запитав Богун.

– Батька її покійного. Той усе життя на королівській службі перебував, але багатства не нажив. Коли оженився, дружину собі з козацького роду взяв, тож на великий посаг теж не розраховував. Чесним був. А пан Станіслав не такий. Цей все в користь собі поверне. Якщо з майонтку бідного родича пожива мала, він і красу дівочу своєї вихованки у дзвінку монету перетворити зможе. От і сватають тепер нашу горличку престарілі магнати! – Наталя хвилиночку помовчала і раптом почала схлипувати: – Ой козаче, козаче! Згубив ти її і сам пропадеш! Не подарує він, якщо такий кусень з рук утече... Зживе зі світу!

– Побачимо! – рішуче мовив Богун. – Я вирушаю негайно, а ви відпочивайте. Настя подбає про вас.

І він твердим кроком вийшов із світлиці.

VI

Утомлений Циган приречено біг широкою риссю в напрямку того шляху, на якому колись мало не втратив життя від шаленого чвалу навперейми з відчаєм. І знову, як і минулого разу, косував на вершника своїм великим оком, немов благав: «Спинись! Спинись на мить!» Але Богун не помічав ані цього погляду, ані кроку коня, що став важким та

непевним – мабуть, загублено підкову. Не помічав і власної втоми. У пам'яті поставало розгублене обличчя сестри:

– Ой, недобре, Іваночку! Лихе замислив, життя своє загубиш! – благала вона, доки сідлав коня і збирався в дорогу.

– Не подарує Конєцпольський, не їдь! – лунав дотепер у голові тривожний шепіт.

Але хіба він міг учинити інакше? Хіба міг залишитися тепер, коли він потрібен їй, коли вона покликала, коли перевернулось саме відчуття світобудови після розмови з Наталкою? Так, він зробив те, що повинен був зробити:

– Я поїду, Настуню! Поїду навіть у разі, якщо навкруг Бару стане табором усе кварцiane військо. Кохаю її... вона покликала, тож... – і Богун, перервавшись, скочив на коня. За хвилину лише приглушений стукіт копит у згустілій темряві нагадував мешканцям хутора про його від'їзд.

Тепер у ніздрі Івана бив несамовитий аромат свіжоскошених трав – косарі по вечірній росі вийшли на косовицю, а на заході, над червоногарячим крайцем виднокола, чорніли важкі хмари. Там зароджувалася гроза...

Через вісімнадцять годин після від'їзду Богун, нарешті, спинився поблизу невеличкого селища, яке ховалося в буючій зелені яблунь, груш, вишень та слив, над битим шляхом, що вів з Брацлава до Бару. Скочив у запилену траву поблизу колодязя з журавлем і взяв коня за вузд. Швидко покрокував, відчуваючи, як заціпили ноги від верхової їзди, до великого корита, що в нього наливали колодязну воду для напування худоби. Як дбайливий господар, стромив руку у воду – перевіряв, чи не занадто холодна. Лише після цього підвів коня. Тварина пила довго, жадібно. Час від часу зморгувала очима, відганяючи від них настирливу комашню. Зачекавши доки кінь втамує спрагу, Іван оглянув його копита. Результат огляду не втішив – потрібно було терміново шукати коваля. У цю мить за спиною почулося рипіння – хтось опускав до колодязя довгу жердину журавля, що кріпилася на причепленому до високої вертикальної ключини старому колесі від воза. Богун кинув погляд назад себе.

Над почорнілим від часу, сонця та дощів зрубом криниці поралася огрядна молодиця в червоній хустині, вкритій вишиванками сорочці і довгій, до п'ят, хрещатій плахті-червчатці. Час від часу кидала на Богуна швидкі зацікавлені погляди.

– Доброго дня, молодичко, – посміхнувся до неї Іван.

– І тобі, пане, добридень, – почувся у відповідь мелодійний голос. – До нас, а чи переїзжий?

– У Бар поспішаю, – хитнув головою Іван.

– А-а...

– Мені б коваля побачити, є у вас такий?

Молодиця перелила воду в одне з відер, що їх було почеплено до коромисла, і знизала плечима:

– Є, чому не бути. Підеш прямо вулицею, ген аж до церкви. За нею, праворуч, третя хата.

Іван подякував, взяв Цигана за вуздечку і покрокував за вказаним напрямком.

І лише він покинув сідло, як, несподівано для себе, відчув: напруження, котре володіло ним протягом усього шляху від хутора до цього невідомого селища неподалік від Бару, поступово зникає, даючи місце дивному спокою, нав'язаному ідилічними картинами тихого селянського життя, котрі відкривалися йому навкруги. Сум'яття, що гнало Івана вперед, на мить відступило, заховалося до часу, і його очі широко відкрилися, виявили все те дивне і таємниче, чого ми часом не помічаємо, сприймаючи лиш оболонку побачених нами подій.

Ех, що то за картина – тихе українське село погожої літньої днини, – думалося йому. Яка краса, який дивний спокій і довершеність у ній, які кольори! Білі, немов умиті, хатки під жовтими дахами з очерету весело позирають блюдцями вікон, виступають з-під дрімучої зелені яблунь, груш, вишень і сливок. Вдивляються в постать перехожого незнайомця, оцінюючи його, немов дівчата красеня-парубка на вечорниціях. Невисокі тини-перелази, вздовж вкриті пагонами квасолі, темним гарбузовим листям і нитками блакитних дзвіночків,

охайними чотирикутниками розділюють подвір'я з хлівами, коморами, сінниками і ще казна-чим з необхідних селянському господарству споруд. А з них, з обійсть, мукало, бекало, квоктало і кувікало, вносячи розмаїття, доповнюючи всю попередню картину. Джижчали джмелі в недалекій тіні дерев, з галасом хлюпотівся десяток хлопчаків у ставку під високою греблею. А ще далі, з тихим від відстані шелестом, падали струмені води на лотоки приземистого, мурованого з рудої цегли млина. Тиха ідилія... А що то за спів? Так, безсумнівно – то дівчата співають. Ніжно і трохи сумно. Про кохання, про розлуку з обранцем, про вірність і звичайне людське життя. Про швидкоплинне дівоче щастя і щось таке, від чого по-доброму щемить у серці. Назустріч неквапним кроком проходять селяни в полотняних шароварах і полотняних же сорочках. У широких солом'яних брилях, з довгими вусами і засмаглими до кольору бронзи обличчями. Розкривши роти, позирають чумазі голопузі дітлахи, будь-якої миті готові заховатися за рятівними хвіртками батьківських осель.

А над усім оцим пахощі полину, чебрецю і скошеної трави з поля. Спекотне сонце і свіжий вітерець залитих сяйвом пагорбів Поділля. Ех, що то за диво, тихе українське село теплої літньої пори!..

Незабаром до вух Івана долетів дзвінкий стукіт молота по ковадлу. Він зітхнув. Ці буденні звуки повернули його від замріяного настрою до реальних подій і турбот, які були з цими подіями пов'язані. Повернулася необхідність поспішати і вона зовсім не гармонувала з навколишнім життям.

Сухорлявий, невисокого зросту, коваль швидко обдивився кінські копита, після чого махнув рукою, вказуючи на довгу конов'язь перед ворітьми:

– В'яжіть там, пане, – кинув коротко, – години за три зроблю.

У Івана очі на лоб полізли.

– Але я поспішаю! Від Вороновиці за вісімнадцять годин доїхав!

Коваль співчутливо похитав головою:

– Воно й помітно. Скоро можете пішим залишитися.

– Чоловіче! – пішов Іван напролом. – Зробиш швидко, втрое заплачу!

Тієї ж миті з шинку, що розташовувався на другому боці вулиці, долинула розв'язна п'яна пісня:

...Славні хлопці запорожці,
Вік звікували – попа не видали;
Як зобачили та й у полі цапа,
Отаман каже: «Оце, братці, піп, піп!»
Осавул каже: «Ще я й причащався!»...

Коваль махнув головою в бік шинку.

– Он, теж поспішали... Тепер їхня черга, а я собі не ворог, щоб таких зачіпати. Іди відпочинь, козаче. Не можу я швидше. Коли добре, швидко бути не може.

Діяти було нічого, й Іван і собі попростував до шинку. Стомлено сів на лаву під навісом поблизу дверей і байдужними очима почав розглядати закіптюжену будівлю кузні, вкритий жовтуватим пилом шлях, що вже й вибігав за село, золотаві хліба на нивах за селищем. З розчинених віконниць над головою долітало ревіння кількох підпитих чоловічих голосів:

...Славні хлопці запорожці,
Вік звікували – церкви не видали;
Як забачили у полі скирту,
Отаман каже: «Ото, братці, церква!»
Осавул каже: «Я в ній сповідався!»
Кошовий каже: «А я й повінчався»...

Кілька хвилин після того, як пісня затихла, чувся сміх і, нарешті, на високий ганок вийшли кілька козаків у досить багатих та різнобарвних вбраннях. Іван побіжно глянув на них. Сині китайчаті шаровари, демонстративно вимашчені дьогтем, оксамитові каптани з відкинутими назад рукавами, по-молодецькому заломлені на потилицю червоноверхі шапки. При боці в кожного шабля, з-понад шалевих очкурів виглядають пістолети. Усі троє веселі та безтурботні. Богун, заглиблений у власні думки, відвів погляд. Чомусь їхній вигляд був йому неприємним. Напевне, спрацьовував стереотип: якщо ці люди стали коренем його затримки, вони мусять бути йому неприятелими. Подальші події лише посилили перше враження – козаки голосно реготали, раз по раз починаючи горланити пісень. Один з них весь час поривався дістати пістолет.

– А таки поцілю, кому кажу! – доводив він трьом іншим язиком, що погано його слухався.

– Ні-і-і! – чулося у відповідь. – Не пали, чоловіче, дарма пороху!

– А я поцілю!

– Кажу, не поцілиш!

За цими словами гулко вдарив постріл. Іван поглянув на козаків, тамуючи злість. Один з них чухав потилицю і поглядав на глиняний горщик, який висів поверх тину кроків за п'ять від нього. У правиці тримав пістоля, з якого все ще курився білуватий димок.

– А що я тобі казав?! – зареготав другий. – Треба було одне око затулити!

– І то вірно! – сміялись інші його товариші. – Ти в який горщик цілив, у лівий чи у правий?

Іван відчув, як злість поступово полишає його, і на зміну їй приходить сміх – на паркані висів лише один глечик.

– А ти чому, козаче, такий сумний, невеселий? – це вже до Івана. Богун придивився до того, хто говорив, і з несподіванки схопився на рівні.

– Даниле! Це ти тут босякуєш, душа бурлацька! – радісно вигукнув він.

Добряче підпитий Нечай примружився, дивлячись на Богуна. Нарешті признав.

– Богу-у-н! Забирай чорт, оце так зустріч! Яким-то ти вітром?! Ну іди, іди, обіймемося, побратиме мій дорогий! – Нечай розкинув руки і ступив назустріч Іванові. Не дивлячись на значну кількість випитого, ступав твердо. Богун щиро розкрив обійми назустріч.

Почоломкались.

– А якби ти, пане Іване, знав, кого тут ще зі мною побачиш!

Та Богун вже й сам помітив за спиною в Нечая кремезну постать Обдертого. Заросле кількаденною щетиною обличчя побратима сяяло на radoщах від зустрічі і немалої кількості оковитої, що її, очевидно, встиг вжити Савка.

– Ну ходи ще до мене, побратиме дорогий!

Розцілувалися і з Савкою. Богун ошелешено переводив погляд з одного побратима на іншого:

– Та як... Та як ви тут опинилися?! – нарешті видихнув він.

– Го-го-го! А якби ти знав! – заволав щосили Нечай.

– А ми ще й до тебе збиралися, Богуне, воно ж бо і привід є. Та клятий шинок який день не пускає! – змахнув рукою Обдертий.

Іван пригадав Чигирин і збори до Січі, й посміхнувся.

– Шинок не пускає? – примружився він.

– Та він, клятий! – зареготав Савка.

– А ви лишень знаєте, хто сей чоловік?! – звернувся Нечай до товаришів. – Ні, ви не знаєте, звідкіля вам знати... Але я, хай йому біс, виправлю таку прикрість! Ви напевне думаете, це так-сяк, такий собі переїзжий козак? Ні! Та це ж сам Богун! То є найкращий у світі рубака, стрілець, бражник і, найголовніше, товариш! Ех і погуляли ми на Січі-матінці, – Данило огледів присутніх, – ох і залили туркам-татам сала за обшивку... Пам'ятаєш Синоп, Богуне?!

– Пам'ятаю, Нечаю, – посміхнувся Богун.

Та Данило не вгавав:

- А Кумейки, Кумейки?!
 – І Кумейки пам'ятаю!
 – Січ! Доле козацька! – провадив далі Нечай, та раптом запнувся. – А то, братику, куми мої: отой, що у горщик влучити не подужає, то Петро. Он той здоровань – Хвилон. А той, що менший, ні, ти не дивись, що малий, – то теж знатний рубака! А кличуть його Михайлом!
 – А я би влучив! – засперечався було Петро. – Мені заважали! Ти чого під руку патякав?!
 – Ну, звісно, заважали, – знизав плечима невисокий Михайло. – А так ти муху на льоту поцілиш.
 Усі четверо, окрім Петра, зареготали, посміхнувся й Богун.
 – А ну вас до біса! – змахнув рукою Петро.
 Нечай вихопився наперед друзів.
 – От ми гуляємо, Богуне. Гуляємо?
 – Та гуляєте, – погодився Іван.
 – А чи знаєш ти, з якого приводу ми гуляємо?
 – Не знаю.
 – Він нічого не знає! – підтвердив Обдертий.
 – Ну, звичайно! Ти ж досі нічого не знаєш! То я скажу! У мене ж син народився, Богуне! Теж Данило, чуєш?!
 Богун простягнув Нечаєві руку.
 – Поздоровляю, брате! – щиро вимовив він.
 А хтось з-за спини вже простягав Іванові коряк, до країв наповнений пінистим медом.
 – Випий за здоров'я мого Данила, – промовляв тим часом Нечай. – Нехай росте козацтву на славу, вороженькам на загибель.
 – Нехай росте здоровим, батьків радує! – не сперечаючись, здійняв Іван руку з коряком. – І нехай має в серці відвагу, у руках силу та вправність, у голові гострий розум, веселу та безжурну вдачу. Одне слово: нехай буде таким, як його батько!
 А з шинку вже виносили сулії з медами-горілками, хліби, свинячі та баранячі окости, смажених у сметані коропів, зелень. Швидко виставляли все на стіл, за яким ще хвилину тому Іван сидів наодинці зі своїми думками.
 – Не жалкуй, шинкарько, старого вина, – промовляв до опасистої шинкарки Нечай. – Найкращого подавай! За все щирим золотом заплачу! Син у мене народився, чуєш?!
 І хоча Богун весь час поривався щось сказати, Данило наче не чув його.
 – Ох і славно, що я тебе зустрів, брате мій любий, – промовляв захмелілим голосом. – Є нам з тобою про що згадати-мовити! Та бери, Богуне, чарку. Пам'ятаєш, як з Павлюком пили за славу козацьку, за Україну... Агов! Куми-браття, чом у вас келихи порожні? Чому зажурився, Савко, старий мій товаришу? Вип'ємо ж і ми за те, за що пан гетьман загинув, за що самі кров проливали!
 І Іван пив чарку за чаркою, занурившись у спогади, які, немов скеля з густої імлі, виринули і постали перед ним. Постали обличчями побратимів по зброї, загиблих під Кумейками, гуркотом битви і карканням вороння над вкритим трупом бойовищем. Він пив, доки й сам добряче не сп'янів. А Нечай і Савка, здавалось, і не п'яніли більше, ніж у ту хвилину, коли Іван побачив їх вперше. П'яненко розтягували слова, але поглядали хитрувато і трималися справно.
 – Великі переміни надходять, Іване, – підморгнув нарешті Нечай Богунові. – Великі та славні. Скоро знадобиться ляхам козацтво. А за тим і нагода привілеї свої давні повернути з'явиться! Що у вас у Вороновиці мовлять про майбутню турецьку кампанію?
 – Різне мовлять, – знизав плечима Іван. – Що з того?
 – А-а, не кажи так! Маємо в разі походу на турків позбутися собачих ординацій, запроваджених на Масловому Ставу. Кумекаєш?
 – Добра нагода... – байдужно хитнув головою Богун.
 Нечай примружився:
 – А чому це ти, чоловіче, сумний-невеселий?

– Пусте...

– Ти тільки послухай, друже! Кажуть: приїхав до Варшави посол венеційський. Приїхав, аби розпочати переговори із сеймом про спільний виступ Венеції, Іспанії та Речі Посполитої супроти Оттоманської Порти. І, – Данило багатозначно підняв палець вгору, – нібито ясновельможні дійшли згоди. Складаються плани майбутнього наступу. А тепер найголовніше! У плани ті входить залучення до майбутньої операції Запорізького війська. Тепер пани ляхи мають на меті організацію великого морського походу до берегів Туреччини. А хто в цій справі найвправніший і найдосвідченіший? Вірно, ми, козаки! Богу не, та тут є цілком реальна надія на збільшення реєстру. І не тільки...

Іван мовчав. Слова побратима запалили й у ньому слабкий вогник надії на зміни. Але він, той вогник, жеврів зовсім слабо. З часу, котрий минув від сеймової ординації 1638 року, реєстрове козацьке військо було обмеженим у самоврядуванні рівно настільки, аби це не дозволяло їм будь-яких самостійних виступів у політичному житті України. Суворий контроль влади розповсюджувався від нижчих ланок війська, чи то пак його залишків, до найвищих і не цурався навіть безсоромного нагляду за колишньою генеральною старшиною, яка тепер обіймала посади на рівні сотні, поступившись на генеральному старшинстві людям, призначеним польською владою. Не дозволялось обирати гетьмана – його місце зайняв сеймовий комісар. Не дозволялось обирати генеральних суддю, писаря, пушкаря, хорунжого, бунчужного і навіть довбиша – їх призначали так, як того хотілося ясновельможним у Варшаві. На чолі майже всіх полків стали представники католицької шляхти...

– Човни побудуємо, людей наберемо, – перервав думки Івана схвильований голос Нечая. – Охочих знайдеться, тільки поклич! Ось тоді й можемо показати, що ми велика сила і потребуємо гідного до себе ставлення. Оберемо послів, напишемо листи Володиславу. А там, дасть Бог, і збільшення реєстру доможемо, землі втрачені повернемо, повагу. Володислав завжди за козака стояв. Якби ж то не сейм, не Потоцькі з Конєцпольськими та Вишневецькими!

– Згідно останніх чуток, що їх чув я у полку, – остудив запал Нечая Іван, – війни з турками може не бути. Її не схвалив останній вальний сейм, тож королеві та канцлеру Оссолінському можуть просто дати наказ затримати або й зовсім припинити приготування до кампанії. І вони припинять.

– Вірно! – не вгавав Нечай. – Але попри те, що ти гарно обізнаний у цьому питанні, є ще деякі невідомі тобі обставини.

– І що ж то за обставини? – відкинувся Іван на вигріту сонцем дерев'яну стіну шинку.

– Минулого року граф де Бержі, який, до речі, обіймає посаду посла Франції при королівському дворі, отримав конфіденційне доручення від кардинала Мазаріні. Кардинал доручив йому вивчити наявні можливості щодо залучення Запорізького війська на французьку службу. А наприкінці вересня того ж року де Бержі відправив означеному кардиналу депешу, в якій мовилося, що козаки готові допомогти йому в цій справі. І не пізніше як у березні цього року кілька старшин Запорізького війська вирушили через Гданськ морем у Фонтенбло. Після недовгих перемовин Мазаріні погодився набрати дві з половиною тисячі козаків на службу. За добру платню.

– Задля збіднілого барського шляхтича ти непогано обізнаний з головними політичними подіями на європейському театрі! – Іван недбало погравав пальцями по столу. Його здивувала мова Данила. Там, на Січі, він говорив не так. Тоді його не займали події, які відбувалися за межами його спроможності здобути собі слави та здобичі. Натомість тепер перед Богом сидів добре обізнаний з подіями близьких і далеких сусідів України старшина, людина, котра вміла працювати не лише шаблею, а й головою.

– Ми давно не бачилися, брате, – посміхнувся Нечай і в його посмішці не було хмільних веселощів – крізь них проступило щось таємниче і загадкове.

– Дійсно, давно, – погодився Іван.

– А знаєш що, є в мене до вас із Савкою розмова. Та тільки не тут і не тепер. Питання важливості надзвичайної, тож підходу до себе потребує не за чаркою оковитої, не

прогнівись. Скажу лишень, що про почуте тут ти не обмовишся й словом при сторонніх, хоч вони мають навіть найліпшу твою довіру. Обіцяєш?

– Обіцяю.

– От і славно! У скорому часі очікуй мене в гості з деякими людьми – тими, кому не байдужа доля України. І ти, Савко, очікуй! А тепер пити будемо, гуляти будемо! Та у мене ж син народився! Гей, шинкарко, а неси нам меду старого. Неси, не жалкуй!

Але Богун рішуче відставив чарку.

– Їхати мушу, – похмуро пояснив він у відповідь на здивований погляд Нечая.

– Е, ні, братику! – безапеляційно заперечив той. – Куди це ти поспішаєш? Хіба не хочеш розділити зі мною радість?

Іван піднявся і простягнув Нечаєві руку:

– Не тримай на мене зла, пане Даниле. їду я не тому, що товариством гребую твоїм, Савки, кумів твоїх. І не тому, що не радий за тебе і твого сина. А їду я тому, що повинен. У Барі, в палаці Конєцпольського, є одна людина, яка потребує моєї допомоги. Я повинен поспішати.

– У чийому палаці?!! – аж присвиснув від здивування Обдертий.

– Конєцпольського.

– Збережи свята Покрова! Та ти з глузду з'їхав! Ти хочеш звільнити когось із в'язниці коронного гетьмана? Він радше тебе самого закує! – розплився у посмішці Нечай.

– Не зовсім із в'язниці.

Нечай поспішно глянув на стіл, відшукав три келихи і наповнив їх до країв. Підхопив свого.

– Вип'ємо.

– За всіх здоров'я, – підняв чарку і Богун.

Савка взяв свого коряка, як завжди мовчки. Нечай гепнув келихом до столу і обтер вуса.

– А тепер, куми мої дорогі, відійдемо ми з панами Іваном та Савкою, потолкуємо. А ви пийте, гуляйте та на мене зла не тримайте.

– Розповідай! – коротко кинув Нечай, коли вони відійшли у тінь дерев садка за шинком.

Іван без зайвих слів дістав перстень, переданий Ганною, і її листа. Дочекавшись, доки побратим пробіжить очима клаптик паперу, коротко переказав те, що почув від Наталки.

– Оце так-так... – задумливо протягнув Данило. – Богуне, я й не знаю, радіти за тебе чи співчувати тобі. Де ж ти її знайшов?

– У Синопі.

– Ов-ва! – почухав потилицю Обдертий.

– То це та сама дівчина...

– Так. Це та сама дівчина, яку наш Савка хотів повчити чемності.

– Ой і поплутав же тебе лихий! Ти розумієш, що збираєшся стати на перешкоді планам коронного гетьмана, унаслідок чого той втратить значні гроші? Господи, та ти не маєш уяви, у що влазиш!

– Усе я розумію, Нечаю.

– У Барі п'ять тисяч війська, готового виконати будь-який наказ Конєцпольського. Вас нізащо не випустять за межі міських мурів.

Богун уперто струснув головою:

– Мені час їхати.

– Чорт забирай, Іване, він вивісить твою голову на вежі, мов голову якогось злодія!

– Чому ти це говориш мені, Нечаю? – зазирнув у очі побратимові Іван. – Хіба гадаєш, що мене можна відмовити?

Нечай вдавано зітхнув.

– Та не випити б мені й чарки оковитої до кінця року, якби я так вважав, упертох ти клятий! А кажу це все я лише задля того, щоб ти знав – я їду з тобою!

– Даниле...

– Мовчи, брате. Чи, може, думаєш, що Нечай допустить, аби твоя голова, немов сирота,

стирчала на мурі? Воно удвох веселіше.

Зараз же їдемо! Гей, ковалю! А чи підкував ти коней, курна душа?! Поспішають козаки, давай мерщій! – І Нечай швидко покрокував до кузні. З її низької закіптюженої будівлі лунав веселий передзвін молота і ковадла.

Іван запитливо поглянув на Савку. Той лише знизав плечима:

– Покинеш вас, дров наламаєте. Та й утрюх веселіше...

Розділ VIII

I

Станіслав Конєцпольський тамував роздратування. Від самого ранку допікав жорстокий головний біль, якась незрозуміла, важка квалість і повна відсутність апетиту. Напевне, тому, коли до камінної зали, де коронний гетьман сидів поблизу каміна, безсило відкинувши важку голову на спинку оббитого яскраво-червоним атласом крісла, увійшов мажордом з докладом про те, що сніданок подано, Конєцпольський чужим голосом звелів йому іти геть. Тепер мажордом ховався за важкими складками порт'єр біля дверей. Не сміючи показуватись на очі господарю, він не наважувався й піти в напрямку, ним вказаному. Терпляче очікував, коли його покличуть.

Нарешті Конєцпольський не витримав. Не розліплюючи очей, він обхопив скроні пальцями рук і покликав лакея.

– До ваших послуг, ваша ясновельможність! – почув незабаром над вухом запопадливе муркотіння.

– Що там сьогодні за розкладом?

Мажордом зашелестів паперами. Конєцпольський, відобразивши на обличчі болісну гримасу, поступово відкрив очі.

Ранкове світло, яке заповнювало залу, розфарбоване у феєричні тони різнобарвною призмою вітражів, неприємно різонуло очі, від чого біль у голові, здається, посилювався. Улесливе обличчя мажордома, з тонкими рудуватими вусиками і виголеними скронями, чомусь посилювало неприємне враження від кольорової гами вітражів.

– Кореспонденція, ваша ясновельможність, – долетів голос мажордома.

– Є щось важливе?

– Лист від папського нунція при королівському дворі Іспанії.

– Усе?

– О, ні! Листи з Кракова і Варшави від приватних осіб, а також листи від старшини козацького війська. Їх найбільше.

– Звісно, найбільше. Хлопство взяло собі за мету допікати мене листами про всілякі свої кривди. Реальні та удавані. Залишіть лист папського нунція.

– Слухаю, ваша ясновельможність.

– І скауйте на сьогодні всі зустрічі. Я погано почувуюся. Пошліть за лікарем.

– Усе буде негайно виконано, проте...

– Що там ще, – незадоволено буркнув Конєцпольський.

– Насмілюсь нагадати вашій ясновельможності про прибуття пана Ястржемського.

Конєцпольський неголосно застогнав. Він зовсім забув про цей візит! І чому саме сьогодні? Чому він приїздить саме тоді, коли не хочеться навіть згадувати про сватання і непокірну Ганну Заболоцьку? Пульсуючий біль у скронях посилювався. Конєцпольський відчув, як разом з болем росте роздратування. Він стулив повіки і зітхнув: – Давайте лікаря, потім решта справ.

За годину, з поліпшеним після кровопускання самопочуттям, Конєцпольський стояв біля вікна, позираючи крізь скло на сиві мури замку, крихітні постаті двох ландскнехтів поблизу вежі міської ратуші, що їх ледь-ледь можливо було розрізнити над череп'яними дахами Чемериського району міста, на горі, де було розташовано майдан і ратушу. Вище

вежі ратуші, у вкритому хмарами небі, виглядав блідий сонячний диск, а в кронах недалеких ясенів шумів вітер, котрий наштовхував на думку про близьку негоду.

За спиною почувся цокіт жіночих каблучків. Конєцпольський повернувся і застиг з руками, закладеними за спину, похмуро позираючи на струнку постать у блакитній парчевій сукні з широким пишним низом і корсетом, який підкреслював тонку талію і пишні перса.

– Ви посилали по мене, дядечку? – Голос Ганни пролунав тихо і покїрно, хоча в ньому й читалося деяке напруження.

– Так, – Конєцпольський вказав рукою на стїлець. – Я волїв бачити тебе, Ганно. Присядь.

Нечутною тїнно Ганна пройшла через кїмнату і сіла на краєчок стїльця. Тепер це була не та відчайдушно-хоробра дївчина, що боронила свою честь за допомогою ятагана від нахабного запорожця і кидала повні насмішки слова в обличчя другому, котрий намагався забрати її з собою на батьківщину. Немов підмінили Ганну. Очі опущені долу, пальці нервово стискують батистову хусточку. «Сама слухняність та зворушлива покора! – з досадою подумав пан Станїслав. – Абсолютна покора людині, якій завдячує всім. Але, чорт забирай, це лише зовні! Чому, чому вона вирішила показати свій характер саме тепер, коли до рук проситься такий ласий шмат?!»

– Ганно, я хотїв би бути з тобою відвертим. Пан Ястржемський, який прохав у мене твоєї руки, повідомив про свій приїзд сьогодні. Я очікую на нього за кілька годин, тож хочу, щоб ти приготувалася до цієї радісної для тебе події і була люб'язна з гостем. Маю надїю, ти мене не розчаруєш?

– Я обїцяю бути люб'язною з паном Ястржемським, дядечку, – не підїмаючи очей, мовила Ганна.

– У цьому сумнівїв мати не дозволяє мені твоє виховання. Проте я маю на увазі дещо бїльше, і ти добре розумїєш це, я мїркую.

– Про що ви?

«Янголятко. Свята наївність. Вона хоче пошити мене в дурні, демонструючи покїрність, а я повинен ламати її крицеву волю, заховану під покривами цієї всеосяжної резигнації», – тамуючи роздратування, подумав Конєцпольський, але вголос сказав наступне:

– Про розмову, яка не далї як третього дня відбулася мїж нами в цих самих стїнах. Пан Себастьян просить у мене твоєї руки. Ти даси згоду?

– Але...

– Знову але! Я запитую вдруге: ти даси свою згоду на одруження? Пам'ятай: згоду від мене він отримав, а я є твоїм опїкуном. Я згоден забути ту розмову, коли ти дозволила собі неповагу до мене, якщо не сказати бїльше. Пїсля участі, що я взяв у твоїй долї, пїсля того, як пригрїв тебе на власних грудях і увїв до кола найродовитїшої шляхти Речї Посполитої. Все у минулому. Ти мала досить часу задля того, аби подумати, адже все, що я роблю, лежить у колї твоїх інтересїв. Не забувай – пан Ястржемський, хоч і далекий, але все ж родич пана круля, тож його дружина може бути частим і бажаним гостем при королївському дворї.

Ганна зїтхнула.

– Дядечку, я волїла б не поспїшати з одруженням.

– Але чому?! – раптом зїрвав на крик Конєцпольський, та одразу ж взяв себе до рук. Продовжив уже спокїйніше: – Чому, Ганно, ти вкотре їдеш супроти моєї волї?

– Я не можу пояснити.

– І це все?! О пан Єзус освенцоний! Вона не може пояснити! Але я волїв би знати: чому ти відмїтаєш усїх, з ким я мав за цїль тебе одружити, пїклуючись, до речї, про твоє майбутнє?!

Ганна повільно підвела погляд і смїливо подивилася в очї Конєцпольського.

– Тому, що це моє життя, і я маю повне право обирати свій життєвий шлях сама. Якби був живий мїй батько, він би це змїг збагнути. Зрозумїйте і ви: пан Ястржемський не любий менї.

– Але він не перший!

– Може, й не останній!

Пан Станіслав відійшов від вікна і сів у обтягнутий м'яким сап'яном фотель. Кілька хвилин дивився на яскраве полум'я в каміні, яке палахкотіло там попри те, що ранок видався на диво спекотним.

– Ганно, – нарешті заговорив він, і голос його став м'яким, навіть сердечним, – коли ти повернулась з Туреччини, ти поводитись зовсім не так, як тепер. Ти обожнювала бенкети, прийоми у шляхетних домах, світське товариство. За тобою увивалися десятки кавалерів. Ти фліртувала, ти насолоджувалася таким життям! Усе те мені було не до вподоби, але Бог свідок – я не чинив перешкод. Ти молода і вродлива дівчина, тобі подобаються натовпи залицяльників, і все це можливо зрозуміти. І я намагався ставитися з розумінням. Але потім щось відбулося. Мені не відомо, що саме, адже в силу того, що на моїх плечах лежить тягар командування коронним військом, я мусив часто бувати у справах, від'їжджаючи інколи на кілька місяців. Усе ж я помітив: ти не така, як раніше. Може поясниш: що саме з тобою відбувається?

– Нічого, – стримано відповіла дівчина. – Я та сама Ганна Заболоцька, яка прийшла до вас прохати допомоги і даху над головою після того, як Господь Бог вирвав мене з турецької неволі. Я вдячна вам за участь, виявлену в моїй долі.

– Ну що ти, – пан Станіслав навіть дещо розчулився, – то був мій святий обов'язок допомогти тобі. І тепер, коли вирішується твоя доля, я бажаю тобі лише добра. Але ти відштовхуєш мене! Ти стала якоюсь чужою, обминаєш свого дядечка, не приймаєш запрошень у шляхетські доми. Чому?

– Не знаю. Чомусь пройшло бажання, як ви зболити висловитись, фліртувати і заводити залицяльників. Мабуть, я дорослішаю.

– Вірно! Ти дорослішаєш. Але поки не стала настільки дорослою, аби зрозуміти власну користь у одруженні з паном Ястржемським. Тому я намагаюсь допомогти тобі уникнути помилки, про яку ти, можливо, жалкуватимеш усе життя. Я не хотів би здатися невічливим, але мушу нагадати: коли дівчині вже двадцять шість, вона повинна замислитися над власним майбутнім і не бути надмірно вибагливою.

– Хіба ввічливо нагадувати дівчині про вік?

– Ввічливо, коли це нагадування продиктоване турботою про неї.

Ганна пильно поглянула на Конєцпольського. Струнка, як для п'ятдесятитрьохрічного чоловіка постать, смолисте, із сивиною, волосся. Шляхетні риси обличчя, відкритий чесний погляд. Справжній лицар, який до того ж від усієї душі бажає для неї добра, намагається влаштувати її життя, піклується, немов про власну дитину. Але ні! Не введе її в оману облудний його погляд і тихий повчальний голос. Цікаво, а чи не таким самим елейним голосом він віддавав розпорядження, щоб її не відпускали на богослужіння до православного храму? Адже це за його наказом за Ганною невідступно стежать дві сестри-кармелітки. І вдень, і вночі бурмочуть про переваги римського обряду й неправдивість схизми. А яким поглядом він дивився, коли приєднував до своїх безмежних володінь той клаптик землі, що його заслужив на королівській службі протягом цілого життя вірний ідеалам корони поручник Заболоцький? Тоді пан Станіслав уже знав, що в Заболоцького залишилася донька, але в силу своєї необізнаності із законами і судовою справою вона не може позиватися з ним у питаннях спадку. Навіть цієї миті, коли Конєцпольський лив елей і вправлявся у витонченій словесності на тему добрих намірів, він, і Ганна добре знала це, тамував у собі лють, нав'язу відчуттям, що втрачає, завдяки її непоступливості, кілька сотень тисяч злотих. Вона гордовито здійняла голову і подивилась в очі Конєцпольському повним самоповаги поглядом.

– Я не потребую ТАКОЇ турботи, дядечку. Дозволь мені власноруч здійснювати власні помилки.

Пан Станіслав кілька хвилин мовчав. Коли нарешті перервав мовчанку, в його голосі дзвенів метал:

– Що ж, я так розумію, ти насмілюєшся піти всупереч моїй волі?

– Так, дядечку.

– Нахабне дівчисько! Бачить Бог, я хотів учинити якнайкраще. Знай: якщо ти не підеш

заміж за Ястржемського, тобі залишиться лише одна дорога – кляштор!

– Як ваша ясновельможність забажає.

От і все. От і все, чого можливо домогтися від цієї схизматики-напіврусинки. У двері тихенько постукали.

– Входьте! – роздратовано крикнув Конєцпольський. Крізь двері нерішуче прослизнув мажордом.

– Терміновий лист від пана Ястржемського, ваша...

– Подай сюди!

Пан Станіслав вихопив з рук дворецького листа, і той миттєво зник. Зламавши печатку, гетьман швидко пробіг очима рядки. Недбало кинув пергамент на вкритий золототканою парчею стіл.

– Панночко! – офіційним тоном звернувся він до Ганни. – Пан Ястржемський сповіщає цим листом, що в силу обставин, які склалися, він може прибути лише завтра вранці. Отже, ви маєте рівно добу на роздуми. Після неї ви або дасте свою згоду на одруження, або наступну ніч будете ночувати як послушниця в кляшторі святої Марії Магдалини. Я все сказав. Дворецький!

Мажордом з'явився через мить. Очевидно, як завжди, очікував під дверима.

– Проведіть панночку до її кімнати і прослідкуйте, щоб її не турбували. Вона повинна подумати над багатьма важливими для себе речами.

І лише тепер, після цієї надзвичайно важкої розмови, Ганна відчула, що втрачає самовладання. Очі наповнилися сльозами, у горлі зрадливо задряпало, а ноги відчутно затремтіли. Обличчя Конєцпольського попливло, віддаляючись, затанцювало серед язиків полум'я в мармуровій пащі каміна, змішалось з візерунками на драпованих криваво-червоним атласом стінах. У вухах пролунав багаторазово крик: «Ночуватимеш у кляшторі!», він чувся чомусь на тлі урочистих звуків органа і протяжного співу хору, який витягував псалми давньоримською мовою. Лише завдяки величезному зусиллю волі Ганна взяла себе до рук, присіла перед Конєцпольським у витонченому реверансі, і гордовито вийшла з кімнати. Тієї миті, коли йшла в супроводі мажордома довгими коридорами гетьманської резиденції, де лунали лунко найтихіші кроки, їй раптом захотілося прошепотіти: «Іваночку, врятуй мене!» Усе ж стрималася. «Я не потребую рятівника! – носилося в розпеченому мозку. – Мені потрібне кохання, або...»

II

Дорогу, яка залишилася до Бару, здолали швидко – на неї пішло не більше трьох годин. Швидко промчали запорошеним передмістям, повз кривобокі будівлі з почорнілими дахами і зяючими пусткою прорізами вікон, повз низькі тини і порослі запиленими вітами чорноклену пустища. Спинилися поблизу мосту, який вів крізь міську браму до міста. У вируючому потоці возів, комонників та піших барців, котрий рипів, гудів та розмовляв десятками голосів, козаки загубилися, немов нікчемний човник серед бурхливих хвиль. Нечай недбало вкинув у руку митника кілька мідних монет, розраховуючись за мостове, і грізно поглянув на Івана – той хотів йому перечити.

Проминувши браму, Нечай кілька хвилин помислив і, звертаючись до Богуна, мовив:

– До Руського Бару потрібно чимчикувати. Там знайдемо, де зупинитися.

– Воно і горлянку промочити б не завадило, – погодився Обдертий.

Богун лише схилив голову на знак згоди. Не гаючись, підігнали коней.

Коли навкруги потяглися невисокі вбогі хатки Руського кварталу, Нечай завернув коня до найближчого шинку, який являв собою приземисту, білену крейдою будівлю з досить широким подвір'ям, на якому зручно розташувались десяток столів під навісами з почорнілої соломи. Навіси утримувалися на міцних соснових ногах, укопаних у втопану землю.

– Тпру! Стій, вороний, – натягнув повід Данило. – Тут би й зупинитися, як мислите, пани-браття?

– Добре, – коротко кинув Богун. Савка у відповідь сплигнув з коня і потягнувся,

стукаючи срібними підковами сап'янців до пересохлої і утоптаній землі вулиці.

Спішившись, козаки передали повіддядебелому чолов'язі зі скуйовдженим волоссям, у латаних полотняних штаних і такій же сорочці.

– Пшениці доброї всиплеш, – повчав того Обдертий, – та дивись мені, хлопе, щоб воду давав не студену.

– Як пан забажає! А я, того, коней догляну! Я, прошу пана, коней вельми добре умію доглянути! Го-го-го! Ой добрі в панів козаків коні, ой добрі!

– Не навроч! – кинув Нечай.

Робітник захрестився:

– Побий мене грім, якщо...

– Не клянись хоч. А коні добрі. Такі, як ми, – відмахнувся Нечай. – А де тут у вас добрим молодцям попоїсти?

– Та ви сідайте, сідайте. Зараз пан Мойсах вийдуть... або, якщо на те панська воля, до господи ідіть.

– Тю! – на обличчі Нечая відобразилась гидливість, погорда і тамована лють, – відколи це Мойсахи на Україні панами стали? А чи ти, чоловіче, браги вихилив більше потрібного?

Чолов'яга кілька секунд помовчав, потім видихнув, замалим не схлипнув:

– На все Божа воля.

– Як же так?! – не вгавав Нечай. – А чи ти, чоловіче, не хрещений?

– Та хрещений я, хрещений! – закивав головою бідолаха, боязко позираючи кудись, понад головами козаків. Богун прослідкував за поглядом служника. На порозі шинку стояв, очевидно, господар. Років сорока п'яти, у зеленій опанчі, натертих дьогтем до блиску ялових чоботях і маленькій шапочці над смолистою бородою і звивистими пейсами.

– Завжди радий дорогим гостям! – повним самоповаги голосом звернувся він до козаків. – Сідайте лишень за стіл, який більше панам до вподоби. Пробачте, але вільні в цей час лише місця на вулиці. Про вас негайно потурбуються. – І, звертаючись до служника: – Іване, де Одарка?

– Пане Мойсах, я сам усе зроблю! Не гнівайся! Я і гостей обійду, і коней їхніх попораю. Я встигну!

– Давай, не барись, – кинув шинкар і зник за почорнілими від часу дверима.

– Та ви сідайте, сідайте! – заметушився Іван.

Богун з Нечаєм і Савкою попрямували до вказаного служником столу під солом'яним дашком. Скинувши запилені каптани, умилися водою з глечика, що його підніс Іван, витерлися чистими рушниками.

– Що подавати ясним панам? – запитав служник, коли козаки сіли на лаву.

– Вечерю подай. З того, що маєш, найкраще. Та горілки неси, у голові макітриться, – стомлено мовив Нечай. – А твій жид що не поворухнеться?

– Та де там... – тільки й змахнув рукою служник.

– Ти ж мав коней попорати? – запитливо глянув на нього Савка.

– Попораю! Усе зроблю!

– Ну то іди, порай. А я з жидом потолкую, – спокійно сказав Нечай. – Запанував на моїй землі, собаче плем'я. Він нам сам усе подасть, ще й на сопілці заграє, доки вечерятимемо.

– Ой не губи, ясний пане! – заблагав служник. – Він і так жити не дає, а ще ти допоможеш...

– Та що тут у вас?! – заревів Нечай, збуряковівши. – Чому під жида стелешся, православний?!

– Мушу.

– Мусиш?!

Богун поклав Нечаєві на плече руку.

– Стривай, пане Данило. Нам зараз зайвий галас ні до чого. Та й людина тебе благає – не чіпай ти того жида.

Нечай одразу ж заспокоївся.

– Добре. Коней доглянь, голодні. Ми зачекаємо...

За чверть години служник Іван упорався з кінями, і на столі перед козаками почали з'являтися борщ, вареники, шинка, зелень. До них додалася об'ємиста сулія оковитої. Сонце, яке навіть у вечірні години припікало, тепер нависло на заході криваво-червоною сферою, примушуючи тоненьку стрічку хмар на обрії набирати того контрасту, що дозволяв роздивитися наймілкіший їх малюнок, робив його чітким, наповненим. Повіяв лагідний вітерець і доніс до стомленого спекою міста пахощі літнього степу, терпкі та солодкі, теплі й приємні. У недалеких заростях яворів закувала зозуля, доповнюючи картину спокою та відпочинку.

– Ну й що думаєш діяти? – задав Нечай Івану запитання, яке той не наважувався поставити сам собі.

– Піду за нею.

– Як?

– Так, як і минулого разу, муром.

– А далі?

Богун знизав плечима.

– Ну от що, – Нечай наповнив келихи оковитою, – запам'ятай: головне не лізти на рожен. Ти й Ганну збираєшся по стіні виносити, чи, може, панна вміє літати?

– Я поки що не думав над тим, як виходити.

– Отож-бо. Тут головою потрібно працювати. Агов, Іване, – підкликав він служника.

Той немов виріс з-під землі:

– Тут я, ясний пане!

– А сідай-но з нами. Випий, закуси.

– Що ви, – лише замахав руками служник, – не голодний я.

– То чарку оковитої візьми.

Служник нерішуче поглянув на сулію з горілкою, потім на вікна шинку. Кілька секунд вагався.

– А біс йому в пельку! – вдарив шапкою до лави по роздумах, – вип'ю, коли піднесете!

– Ну то сідай.

– Я так.

Нечай знизав плечима:

– Як знаєш. Випий за здоров'я нашого пана хорунжого і його нареченої.

Служник досить вправно вихилив чарку і, кречнувши, обер вуса.

– Най будуть здорові, – поштиво мовив.

– Ще одну? – примружився на нього Савка.

– А! – знову махнув він рукою. – Давай!

Після другої чарки Іван дістав з торбинки, що висіла в нього при поясі, глиняну люльку-буруньку і заходився накладати її тютюном.

– Візьми мого тютюну, чоловіче, то добрий тютюн, – запропонував йому Нечай, але Іван відмовився.

– Я свій, – кинув лиш.

– То як же це ти, хрещена душа, до жида на побігеньки потрапив? Бачу – хлопак нівроку. Тобі би шабля більше пасувала, аніж жидівські баняки.

Іван одразу ж спохмурнів.

– Для чого покликав мене, пане? – мовив він глухим голосом, упершись непорушним поглядом у потемнілі від часу дошки столу. – Сорому мого на сміх здійняти? Не потрібно, мене й так достатньо Бог карає.

Несподівано для себе козаки відчули в голосі служника зовсім нові нотки. Тепер перед ними був не той запобігливий Іван, якого бачили хвилину тому. Він перетворився на людину, яка приховує в душі біль та сором за становище, у якому довелося опинитися.

– За віщо ж він тебе карає? – вперше втрутився в розмову Богун.

– Хто знає?... Мабуть, доля моя така.

Нечай недбалим рухом налив до країв служникові чарку.

– Не гнівайся, чоловіче. Як на те твоя воля, випий з нами та повідай свою біду. Допомогти не обіцяю, проте хтозна, може, й допоможу.

Іван мовчки сів за стіл, проковтнув горілку і почав розповідь, посмоктуючи люльку. Час від часу кидав на вікна шинку вже спокійні погляди. Горілка робила своє.

– Та оповідка моя не диковина, козаче. Ніде не бував, слави не здобував. Працював собі в кузні. Спочатку в помічниках. У майстра коваля донька гарна була... Ви вже вибачайте, що здалеку починаю. Ось пригадую все і не вірю досі, що зі мною все сталося... надто добре спочатку все складалося, надто добре, – Іван затагнувся димом і закашлявся. – Ох і добрий бакунець, біс йому між ребра, аж очі ріже!..

Він кілька хвилин мовчав, немов вагався, чи пускати незнайомих козаків у глибини своєї зраненої душі. Нарешті наважився:

– Ну от. Хоч і не вельми коваль Опанас радів, але за півроку побралися ми з його Одаркою. Тут маю йому належне віддати, царствіє небесне старенькому – як тільки зрозумів, що вдіяти нічого не вдіє, а Одарка до мене лине, прийняв учорашнього підмайстра як рідного сина. Хоч і шеляга за душею в зятя не водилося. Сказав лишень: ти тепер, Іване, за неї в одвіті. Живіть чесно, любіться, працюйте, то й Бог вам воздасть, а я скільки сили достане. І почали ми жити однією сім'єю. Спочатку в тестевій хаті, потім, коли старший мій, Филон, народився, власну хату поставили... Добра була хата, Одарка як побілить, над вікнами виноградні грона, квіти, фарбою підмалює, вони так і сміються, немов живі! Коли Оленка, меншенька, народилася, тесть уже й помер, тож усе мені перейшло – кузня, дві хати, коней косяк у півтора ста голів, обора... Одарка у них одиначкою була. Люди наші, барські, мене добре знали, і я нікого не ображав. Брав потроху, робити намагався справно. Мої серпи, лемехи та заступи ще й тепер людям добром служать. І по мені залишаться... добре жив, чого там Бога гнівити... Та ось біда, почав я частенько в чарку заглядати. Бувало, по кілька днів уряд пив та гуляв. А чому не гульнути? Тоді вже двох працівників собі мав. Бувало, робота робиться, а я знай собі, горілочку кружляю. І компанію завжди знаходив... Тоді не те, що тепер, з Іваном Ковалем багато хто знатися хотів. І з міщан, бач! Навіть шляхтичі. У мене мало не половина Гірського і Чемериського кварталів коней підковували.

А час летів... Филон мій підріс, славним парубком став. Високий, ладний. Надійшов час, почав на Січ проситися, та я не пустив. Нема чого, кажу, долю випробовувати. Один ти в нас з Одаркою син (був у мене ще хлопчик, так того морова пошесть немовлям забрала), тож тобі нас з мамою на старості доглядати. Чим татарські степи білими кістями засівати, кривцею поливати, бери молот до рук та ним учися кусень хліба собі добувати... Хе-хе-хе, якби ж то я знав! Якби мав можливість бачити майбутнє. Не там, не на Січі доля його зла чигала. Подався мій Филон до надвірної сотні Олександра Конецьпольського, гетьманського синка. Гетьманич майже його ровесник, жив весело, гучно. Соколині охоти, лови, бенкети... Якому молодцю таке життя не миле? А мій Филон не абихто, не простий пахоллок був. Правою рукою пана Олександра став! І на ловах, і на прогулянках поряд виїздив. Радів я за сина. Вже й подумки пару йому придивлявся. І не просту міщаночку, зі шляхетними привілеями. Щоб не ходив у сажі все життя, як я ходив, щоб до нього «вашмость» зверталися. Так, люди добрі, усі ми вчимо дітей тому, що знаємо самі, але подумки бажаємо їм кращої долі та легшого хліба. Ось і я... та не судилося, чого бажалось. Одного разу, коли гетьманич з пахолками брали науку комонного фехтування, Филонів кінь з лету в лисячу нору ногою потрапив... Здається, я ще й тепер чую, як Одарка моторошно завила, коли його привезли. Мовчи, жінко, кажу, не голоси, мов над покійником! А в самого ноги підгинаються. Лежить мій Филон, не ворухнеться, тільки що дише ледве-ледве... Так він, бідолаха, і не ворухнувся. Ще рік його Всевишній до себе не приймав, мучив, невідомо за які гріхи. Що ми не робили, куди не кидалися. З Києва дохтурів виписували, зі Львова. Один навіть з Кракова приїздив, німець... Тоді й коней ми поспродували, обору, тестеву хату. Все марно. А минулої весни його не стало. І, що головне, вночі, перед тим днем, він мені наснився. Весь час, доки хворів, не снівся, а тут наснився. Та не такий, яким його хвороба зробила, а як раніше – ставний, білолиций, верхи. Я, мовить, тату, так змучився, ти й не уявляєш. Та то пусте, тепер мені ліпше буде. По цих словах коня повернув і поїхав ніби в

імлу. І все. Як прокинулися, він уже й захолов. Таке скоїлось. А тут ще, як на біду, гетьманич крепко захворів. Яка болячка його звалила, того не відаю, але якісь недобрі язики доповіли Станіславу Конєцпольському, що то за нашим з Одаркою велінням йому на смерть пороблено. Мовляв, ми пана Олександра у смерті нашого Филона звинувачуємо, тож помстилися таким чином. Що тут почалося! Матір Божа, чого нам натерпітися прийшлося! Як наїхало на подвір'я ксьондзів... каштелянів, біскупів! Лементують, погрожують усе попалити, нас утрьох, з жінкою і донечкою малою, посеред майдану на вогнищі підсмажити. Сам коронний гетьман приїздили. Тоді я й гетьманської милості скуштував – двох зубів не дорахувався. Але минуло. Славити Господа, гетьманич скоро видужав. Щоправда, Конєцпольський незлюбив мене люто, тож його жовніри ще довго життя не давали. Тоді я ще гірше почав до чарчини прикладатися, у ній розраду знаходив. Компанія моя якось швидко мене, як то частенько буває, забула. У всіх свої справи, у всіх сім'ї, клопіт. Та й знайомство зі мною водити ніби не з руки всім чомусь стало. Робітників я більше не наймав, якось роботи мало стало, та й так... Сам собі в кузні. Але що вам довго голови морочити. Минулої зими до мене в кузню занесло гетьманича Олександра. Підкову кінь загубив – звична справа. Та не звичний то кінь був. Олександрів улюбленець. Мовили, з Персії привезений був жеребець, породи найшляхетнішої. І тут я, люди добрі, зробив, мабуть, головну помилку у своєму житті. Нетверду мав руку – оковита в жилах гуляла. От і невірно забив я гвіздочка... Так, панове, один-єдиний гвіздочок перекреслив моє життя, життя моєї Одарки і нашої малої Оленки! Глибше, ніж потрібно, зайшов цвях, уразивши коневі ногу. Гетьманич ох же й лихий був!.. Через тиждень жеребець здох, а я опинився в підземеллі гетьманського палацу, де ясновельможний зазвичай тримав боржників.

Одне слово, довелося віддати і хату, і кузню, все, що мав... Ще й мало! Опинилися ми серед зими без даху над головою. Морози стояли тоді... От Оленка моя й захворіла. На очах дитина змарніла, висохла. А під зелені свята ми її поховали...

Іван Коваль перервав свою розповідь сумним зітханням і поглянув на козаків:

– Налийте ще чарку, як на те ваша ласка...

Богун без зайвих слів наповнив келих. Коваль одним духом перехилив його. Кілька секунд нюхав рукав своєї сорочки.

– А тут Мойсах підвернувся, – продовжив він згодом. – Мусив я перед жидом шапку ламати. А що тут поробиш? Ні дому, ні двору, ані шеляга за душею. А Конєцпольський постановив, що окрім мого майна, яке відібрав, я йому ще дві сотні злотих віддати повинен. І до Великодня маю віддати, інакше знову боргова яма. Так ось їх ясновельможність собі захотіли. Мойсах гроші дав, але умову поставив: маємо йому з Одаркою відробити. Відробляємо ось. Одарка вчора руки окропом обварила, лежить. А жиду яке діло? От мене й поганяє.

Коли Коваль замовк, на кілька хвилин запанувала гнітюча мовчанка.

– Добрі колінця життя підкидає, – похитав головою Обдертий.

– Сумну ти нам розповів історію, Іване, – схилив нарешті голову Богун. – Сумну, та, на жаль, цілком ймовірно. Щось не те в нас на Україні ведеться, коли за одного коня трьох людей зі світу зживають.

Служник, який останні кілька хвилин сидів, потупивши погляд, раптом підняв голову.

– Я вб'ю його! Заріжу, немов свиню, клятого Конєцпольського! Усі біди мої з цим ім'ям пов'язані, усе лихо!

Богун співчутливо дивився на цього побитого жорстоким життям чоловіку і відчував, як злість, що зародилась на лядське плем'я багато років тому, повниться, намагаючись вирватись назовні шаленою бурею почуттів. Вона принесла відчуття необхідності діяти. Боротися за свій народ і Україну. Щоб не було на стародавній українській землі більше таких трагедій, про яку повідав ось цей бідолаха. Щоб представники козацької нації не відчували себе чужими слугами на тій дідизні, котру тисячі літ боронили предки їх мечем, ідучи в бій під проводом славних українських князів Олега, Ігоря і Святослава. Віддаючи життя у боротьбі з численними загарбниками, які хотіли відібрати найдорожче для українця – волю!

– Повір мені, – твердо сказав Богун, дивлячись в очі Ковалеві. – Прийде час, і ми

запитаємо в Конєцпольського. За всі кривди запитаємо!

– Дав би Бог, – глухим голосом озвався Коваль.

Нечай відчув, що розмову пора повертати в русло реального часу.

– Слухай, Іване, – звернувся він до служника. – Все прийде, якщо на те Божа воля. А скажи мені, чи не бажаєш ти залити Конєцпольському сала за обшивку ще сьогодні?

– Жартуєте? – блиснув очима Коваль.

– Які ж тут жарти? Все надзвичайно серйозно. За тим пан хорунжий і прибув до нашого міста. Є, бачиш, у замку тому лихому сиза горличка. А поряд зі мною – сокіл ясний. Та тільки на перешкоді щастю цих молодих людей став наш спільний знайомий. До замку нам потрібно. Я, хоч і місцевий, та тільки, як і пристало шляхтичу, звик до замку через браму потрапляти. Але, здається мені, не єдиний то хід...

Коваль почухав потилицю.

– Складно. Коронний гетьман, у нього охорони, самі знаєте...

– Знаємо. То що, не допоможеш?

– Я сказав: складно... але можливо!

– То можливо?!

– Атож.

– І що ж то за можливість?

– Хвіртка в мурі. Крізь неї до пана гетьмана проводять тих гостей, які не повинні потрапляти на очі стороннім свідкам. Ви розумієте?

Богун з Нечаєм презирнулися.

– Ти про що?

– Я про те, що пан Конєцпольський, як ревний католик, не може дозволити собі позашлюбні стосунки, отже...

– Водить панянок таємними дверцятами, – докінчив за Ковалю Богун. – А тобі звідкіля про це відомо?

Служник зітхнув:

– Розповідав же вам – Филон мій, покійник, у Олександра в почеті перебував, тож дізнався якось. А від нього і я.

– Так... – замислився на мить Богун. – Тобто там охорони немає?

– Наче б ні.

– От і славно. Далі я вже бував, з Божою поміччю ще раз навідаюсь!

Здалеку долинув неквапний перестук копит і голоси. Крізь розчинену браму на подвір'я заїздили кілька вершників. Коваль швидко підхопився.

– Зробимо, пани-молодці, усе зробимо! – кинув він пошепки, і в очах його зблиснув змовницький вогник. – Сонечко сяде, тоді й вирушимо. А зараз вибачайте, повинен кару свою відбувати.

І служник, немов одразу помолоділий після розмови з козаками, залопотів босими п'ятами в бік новоприбулих. Хацько підхопив кінські повіддя, вказав на вільні столи і заходився виконувати свою роботу. Богун деякий час проводив його поглядом. Краєм ока помітив, як з-за прочинених дверей шинку виглянуло гладке обличчя Мойсаха – господар суворо наглядав за роботою свого недбайливого наймита, не наважуючись напуститися на нього у присутності козаків.

– Оковиту винуватить, – пхикнув Савка. – Але навіть до нього доходить, хто тут для нас головним лихом є.

– Нещасний чоловік, – задумливо мовив Нечай.

– Нещасна Україна! – Богун відчув, як у ньому закипає лютя, і одним духом вихилив вміст чарки, яка стояла біля нього неторкнутою впродовж усієї розмови.

III

Ганна стояла на колінах перед образами в кутку своєї невеличкої кімнати. В очах танцював язичок тремтливого полум'я лампадки, губи шепотіли молитву. З-під стелі на неї

сумно і якимось співчутливо поглядав лик Божої Матері.

– Матінко Божа, порадь, порадь, не залиш мене! Захисти, заступнице! На все воля твоя, і тебе благаю наставити рабу твою на вірний шлях, бо серед людей не можу знайти поради та розуміння...

На мить вона затихла, дослухаючись до далеких кроків у безкінечному лабіринті коридорів замку.

– Чому, пораднице, кохання, яке приходить до людей і робить їх щасливими, стало для мене пекельною мукою? Чим прогнівила я Бога, що, мов неприкаяна грішна душа, не можу знайти собі місця ні у своєму світі, ні поряд з тим, кого полюбила всім серцем? Гірко мені, Свята Діво, чому все так складно? Ніколи не благала тебе, заступнице, так, як зараз: оборони! Навіть у бусурманському сералі не було так важко, як тут, серед людей, що з ними єднають мене родинні зв'язки, чия кров тече і в моїх жилах. Не дано їм мене зрозуміти, не дано і мені... Коли сплю, він приходить до мене, зіткнувшись з нічної темряви, сидить поряд на ліжку, гладить рукою чоло... А коли прокидаюсь, бачу в уяві лише його очі, посмішку. На вулицях міста, серед людського потоку відшукую його постать, з високих фортечних мурів виглядаю самотнього вершника, який мчить серед зелені трав до мене, щоб припинити мою муку і зігріти серце своєю присутністю. О, хто б мені пояснив: чому так прив'язана я до нього, до того, кого бачила кілька разів? Над ким, таким незграбним, сміялася у відплату за те, що визволив мене зі злої чужини... Чи ця мука мені у відплату? Тоді Бог жорстокий... Надто кара важка за мою нерозумність. Урятуй мене, Діво Маріє, подаруй мені його, або... або дай забути раз і назавжди. Щоб жити своїм життям, дихати на повні груди, не криючись від людей у почутті, яке мусить приносити щастя і радість земну, але не горе й муку...

Ганна зітхнула, тричі перехрестилася і піднялась з колін. Мовчки підійшла до вікна.

За тонким венеційським склом стрімкою ходою наближався теплий літній вечір. Раптом Ганні здалося, що вона не має чим дихати у спертому, пропахлому сирістю повітрі палацу. Рвучко розчинила вікно, і знадвору одразу ж увірвався лагідний вітерець, який приніс пахощі смаженини. Очевидно, десь у нетрях замку, в спекотних кухнях, готували вечерю. Намагаючись заспокоїтись, Ганна завмерла біля розчиненого вікна.

На подвір'ї замку, куди виходило єдине вікно її кімнати, якраз мінялася сторожа. Жовніри у блискучих кірасах і закруглених з боків іспанських шоломах, шикувались перед дверима прибудованого до фортечної стіни караульного приміщення. По-молодецьки приймали стройову стійку, стискаючи у правицях ратища хижо загострених алебард. На мить Ганні стало страшно – а що як він прийде саме цього вівторка? Як пройти повз цих кремезних вояків, закутих у залізо, не знаючих жалю і непідкупних... Непідкупних? Ех, жаль, що немає поряд Наталки, вона вмить би домовилася з охоронцями, аби ті не завдали шкоди йому, тому, кого з такою надією очікує її панночка. Але ні, зайве це! Ще не дай Бог, дознається дядечко Станіслав... А він пройде! Пройде повз них, як робив це раніше. Він зможе. Зможе, якщо... Якщо тільки він прийде!

Зітхнувши вкотре, Ганна кілька разів смикнула за шовковий поворот дзвіночка, що висів над ліжком. Завмерла посеред кімнати, вказівним і середнім пальцями рук масуючи перенісся. Кілька разів провела ними попід очима, немов намагаючись розгладити шкіру, яка і без того виглядала надзвичайно білою і бархатистою. Скоро двері розчинилися, і до кімнати нечутною ходою увійшла служниця – літня жінка, зодягнена в темне вбрання. Посивіле волосся мала прибраним під чудернацький головний убір з темно-коричневого сукна. На поритому зморшками обличчі уважний погляд вицвілих очей.

– Вибач, що потурбувала, Людвіго. Наталі ще не було?

– Ні, ясна панно, як з'явиться, я одразу ж доповім.

– Добре, іди.

– Що панна бажає на вечерю? Чи, може, нині вечерятиме в товаристві пана Станіслава?

– Ні. Я чомусь зовсім не зголодніла. Краще вийду на мур, подихаю свіжим повітрям...

Адже сьогодні вівторок?

– Так, панночко, – кивнула головою Людвіга, не розуміючи, чим викликане останнє запитання. Вона сумлінно шпигувала за Ганною, і дівчині це було добре відомо. От нехай і

поламає голову над її словами.

– Вівторок. Знову вівторок... Що ж, піду погуляю муром.

– Панна має зауважити, – сухо мовила Людвіга, позираючи на «вередливу схизматку» з погано прихованою ворожістю, – на мурі вже зовсім темно. Недовго й оступитися.

– Не хвилюйся, Людвіго, я не оступлюся, – сміливо глянула в очі кармелітці Ганна, зробивши відчутний наголос на останньому слові.

Людвіга вийшла нечутною тінню. Ганна наблизилася до високої оріхової шафи і дістала звідти довгий плащ з темно-блакитного лундишу. Накинула на плечі і рішучим кроком вийшла з кімнати.

Темрява поглинула цитадель. Розчинились у чорній імлі високі, увінчані саженими зубцями мури, викладені з позеленілого від часу каменю. Розтанули, залишаючи по собі лиш неясне темне громаддя. Без спомину зникли будівлі в замковому колодязі-подвір'ї, пропали без згадки гостроверхі, криті почорнілою гонтою вежі, які, немов мовчазні охоронці, споглядали вузькими очима-бійницями на південь, північ, схід та захід. Біліли в мороці лише мармурові стіни гетьманського палацу – вони займали майже увесь внутрішній бік південно-західного муру. Там, з розчинених настіж через денну спеку вікон, лилося жовтувате світло багатьох десятків свічок, чулися розмови, кроки людей.

Ганна підійшла до того кінця муру, який любила найбільше – саме тут вона колись зустрілася з Богоном, тут вперше скуштувала смак його цілунків, обурено лаючи козака за нечуване нахабство. Завмерла, притулившись плечем до шорсткого прохолодного каменю. Прислухалась. До звуків, які порушували тишу раніше, додалося бряжчання зброї – вартові на містку перед брамою, нудьгуючи, ходили з боку в бік, вдарили ратищами алебард до дощок мосту, брязкали кірасами до залізних наплічників. Ганна відчула, що незрозуміла тривога, яка було охопила її холодними обіймами, потроху відходить, і вона заспокоюється. Тиша і аромат теплої літньої ночі внесли рівновагу до її думок, спогадів. Пригадалися вечори, проведені в Синопі, серед ласкавого шепотіння морських хвиль, жалібною квиління чайок і дзвону струн, якими сивобороді меддахи звеселяли слух гостей бейлербеєвого палацу. Але одразу ж всемогутній володар, ім'я якому – пам'ять, наповнив картини минулого гуркотом битви, тріском пожеж і криками людей, за якими пам'ять навалила на Ганну ревіння буремного моря, солоні бризки на обличчі та крики потопаючих. Немов усе відбулося щойно, і вона все ще відчувала біль у долонях, якими відчайдушно вчепилася за облавок човна. Бачила великі, немов гори, хвилі. Вони то здіймали вутле суденце на неймовірну височінь, то жбурляли у прірву, сковуючи серця людей на облавку крижаним жахом. Пригадався й вкритий кіптявою і заляпаний бризками крові запорожець, який нахабно виволік її з кімнати, і якого вона, не тямлячи себе від люті, різнула ножем по руці. Поступово прийшов і ЙОГО образ... Перегрітий денним сонцем степ на березі широкого Дніпра, оглушлива пісня мірадів цвіркунів, коників і цикад. Теплий кобеняк... Чому саме той кобеняк? Іноді найпростіші речі стають у нагоді більше, ніж добірні страви і вишукані хутра... «Я переверну землю заради того, щоб ти зробила це з власної волі...»

– Як дивно складається життя, – ховаючи в темряві сумну посмішку, мовила Ганна, звертаючись до байдужного каміння муру. – Тисячолітня істина про невміння цінувати того, що маємо, і жалкувати за втраченим назавжди. Що ж, Ганнусю, ти могла бути щасливою... не змогла лишень вчасно розпізнати свого щастя. А воно, жорстоке, другої нагоди надати не поспішає...

Немов прокинувшись від сну, почула неголосний дзвін на північній вежі, що височіла над фортечною брамою. Друга година по півночі. Як швидко злетів час. Що ж, потрібно вирушати до своєї набридлої кімнати, Людвіга й так здивована її пізними і такими довгими прогулянками. Хоча тепер вони, напевне, припиняться. Неможливо повернути втрачене, а гіркота від усвідомлення цього лише зростає, відповідно до покладених на таке повернення надій.

Коли вона почула за спиною невизначний шурхіт, не одразу звернула на нього увагу, занурена у власні думки. Та ось уже, не в змозі скинути заціпеніння, що раптом опанувало її, повільно повернулася. За кілька кроків від неї, окреслений на тлі всипаного зорями неба,

стояв Богун. Від несподіванки мало не зойкнула.

– Я прийшов, Ганно, – він ступив до неї і взяв її тендітні долоні до своїх. – Я прийшов, Ганно, і... Святий Боже, як же мені тебе бракувало!

IV

Іван відчув, як вона притислась до нього всім тілом, і не міг вимовити жодного слова, лише гладив ніжно її голівку, так, як колись, кілька безкінечних років тому. Коли ж це було? Так, учора. Не було кровопролитної битви під Кумейками, не було смерті батька, а він не тридцятидворічний хорунжий Вороновицької сотні Брацлавського полку, а молодий запорожець, який до нестями закохався в гарну, але непоступливу і вкрай гордовиту дівчину. Несподівано для себе зрозумів, що знає її вже більше десяти років, за які бачив лише двічі. Надто великий час і надто дорогі ті дві короткі миті, щоб усе це можливо було викласти будь-якими словами. І він мовчав. Мовчав, відчуваючи, як тремтить її тіло, п'янів від пахощів її волосся і терпкого аромату полину, що його приніс з поля лагідний нічний вітерець. Йшли хвилини, нанизувалися на вервечку часу, обходячи двох закоханих, немов ті не були підвладними плину того самого часу...

Схаменулися лишень, коли брязкіт обладунків біля воріт сповістив про зміну варти. Ганна підняла обличчя. На ньому, мокрому від сліз, сяяла посмішка. Іван посміхнувся у відповідь.

– Я по тебе, красуне моя. Поїдемо?

– Поїдемо.

– За муром мої побратими, вони допоможуть нам. Можемо вирушати негайно.

– І негайно вирушимо. Іване...

– Так, зіронько моя?

Ганна ще раз притислася до нього, ховаючи обличчя на грудях.

– Я чекала тебе. Увесь цей час чекала.

– Усе позаду.

– Усе позаду. А тепер забори мене звідси!

Богун заглянув їй у вічі і прошепотів:

– За тим і приїхав. А зараз ми мусимо мовчати і йти тихо-тихо. Давай свою руку.

І вони, немов дві тіні в нічному мороку, почали свою подорож переходами та галереями замку. Нечутно проминули сходи, далі пройшли дубовим настилом нижньої галереї, якою, під час бойових дій, захисникам цитаделі доставляли військовий припас, воду та харчі. Швидко пробігли повз темні в цей час вікна палацу. Іван занурився в забуте досі відчуття битви, яке приходило колись, коли він біг із шаблею наголо вузькими вулицями турецьких містечок, готовий будь-якої миті поставити життя на лезо власної шаблі, курок пістолета і тверду руку. Зір неначе покращився – очі вирізняли в темряві навіть дрібні деталі орнаменту на олов'яних віконницях палацу, прохолодне повітря заповнювало легені, холодило скроні, у яких били тулумбаси пульсу. Голова стала на диво ясною, а шкіра долоні відчувала дотик тендітних пальчиків коханої, і від того дотику чомусь усе навколишнє здавалося нереальним.

Непоміченими прослизнули під вузькою невисокою аркою з ретельно обтесаного каменю і вже почали збігати крутими сходами до підземелля, що вело до рятівних дверцят, коли, несподівано для себе, почули за спинами різкий вигук:

– Хто тут?! – голос лунав напружено і дещо налякано. Слідом почулося брязкання обладунків. Не було сумнівів, що їх помітив один з охоронців, який не гаючись здійме тривогу. «До хвіртки! – пронеслося у голові Богуна. – Встигнути за будь-яку ціну!»

– Ані руш! – неслося навздогін. – Стояти!

Але Іван і Ганна вже зникли в темному отворі замкового підземелля. Розриваючи на шматки нічну тишу сплячого замку, вдарив постріл, вслід за яким почулися крики і гупання кількох десятків ніг. Охорона реагувала миттєво – вже через три хвилини після того, як втікачі зникли в підземеллі, туди, один за одним, пробігли п'ятеро ландскнехтів зі смолоскипами і мушкетами напереваги.

Першим, кого побачив Іван, коли вони нарешті опинилися за межами замкових укріплень, був, звичайно, Савка Обдертий. Розставивши широко ноги, взуті у жовті сап'янці, на які щедрими хвилями спадали широкі блакитні шаровари, він стояв, перегородивши стежку, яка вела через рів. Схилив голову, придивляючись до мороку, у руках мав оголену шаблю і пістолет.

– Ти, Іване? – запитав, коли з темряви почулися кроки утікачів.

– Я, хто ж ще, – видихнув Іван, – та за мною такі молодці поспішають! Скоро й тут будуть.

За плечима в Обдертого Богун помітив Нечая і Ковалю. Останній боязко позирав то на козаків, то на відчинені дверцята в мурі.

– А що, ковалю, наваримо гетьманським посіпакам пива? – несмішливо кинув Нечай, поглядаючи на його зішкулену постать. Але Коваль перелякався так, що навіть і не думав того приховувати.

– Ой, біда буде, люди добрі! – тремтячим голосом видихнув він. – Якщо упіймають, будемо палі ковтати. їй-бо, не простить!

– Та ти біжи, Іване! – Савка поплескав Ковалю легенько по плечу рукою, у якій тримав пістолет. – Куди тобі, безбройному... Дасть Бог – зустрінемося. Одарку виходжуй, душа твоя гніздюкова! – А коли за Ковалем затріскотіли кущі верболозу, придивився до Ганни. – Ну, за такою красунею можна не лише в кубло до Конєцпольського лізти, а навіть чорту на роги, слово гонору, побратиме! Здається мені, ох і продешевив же я тоді в Синопі!

А з високих мурів замку, у вузьких прорізах бійниць на вежах, поблизу кованої залізом замкової брами чулися крики, тупіт та брязкіт металу.

– Уперед, до коней, – вигукнув Нечай, і за мить усі разом кинулися до гайка за ровом, де передбачливо залишили коней.

Іван прислухався до звуків замку, який перетворився на розтривожений мурашник, і гадав: чи знають там, що сталося, а чи прийняли його за звичайного злодія. Але за кілька хвилин зрозумів: судячи з розмірів здійсненої тривоги, зійти за звичайного злодюжку йому не світить. І це означає, що буде погоня. Що ж, вони передбачали й таке. Тож тепер було потрібно лиш одне – якнайскоріше опинитися якнайдалі від Бару, адже місто, яке слугувало резиденцією коронного гетьмана Речі Посполитої, могло стати ідеальною пасткою для його ворогів.

Ось і коні. Богун вправно плигнув у сідло і подав руку Ганні. З насолодою вдихнув аромат її парфумів, коли посадовив перед собою у сідло.

– Уперед, вперед, конику-братику! – прошепотів до Цигана, який сторожко косував оком на свою ношу, яка враз побільшала. – Винось нас звідси, Цигане!

А кінч немов очікував саме цих слів – рвонув з місця широкою рисою, через кілька сажнів переходячи на чвал. Позаду одразу ж почувся перестук копит Нечаєвого Гнідого і Савчиного Стригунця.

То була шалена гонитва. Мерехтіли у світлі молодика вузькі, порослі кущами і невисокими вишеньками вулички, що безладним мереживом опутали околиці Бару, чорні купи яворів і осик, блазенькі містки над канавами та ручаями, стріхи хаток і комор. Коні, свіжі після довгого відпочинку під стінами замку, здавалося, не відчували землі під ногами. Летіли легкокрилими птахами, лякаючи запізнілих перехожих. Хіба таких наздоженеш? Але що це?! Засурмила позаду сурма, наповнила темряву ночі новим, тривожним змістом.

– До брами! – почув Іван напружений голос Нечая. – Вони скликають нічну сторожу до брами, це гасло. Чи встигнемо, Богуне?

– Встигнемо! – крізь міцно стиснені зуби крикнув Іван і вдарив острогами коня, який і так чвалав, не розбираючи дороги.

Ще кілька хвилин несамовитого бігу, і попереду замаюріли вогні на вежі північної брами. Темне громаддя гостроверхої башти немов ковтало вузьку запилену вуличку, яка одразу за муром перетворювалась у битий шлях, що вів на Немирів.

За сотню кроків від брами притишили хід. Не прохопившись жодним словом, Богун ніжно поцілував Ганну і прикрив її полою киреї. На мить відчув прохолодну шовковість її

шкіри, побачив обнадійливий погляд. Поряд Нечай зсунув на потилицю шапку і, набундючившись, впер в бік правицю, Савка витяг з-за пояса пістолет і поклав його попереду себе на кульбаку. До воріт під'їздили кроком, не криючись.

– Відчинити ворота! – владним голосом звелів Нечай польською охоронцям, які завмерли, не маючи уяви, хто перед ними. – Ну, скурвий набрід, чого стали, мов вкопані?! Коритися, коли вам наказує військовий товариш коронного гетьмана!

Наперед завмерлих жовнірів виступив молодий шляхтич, якого, очевидно, тільки цієї миті розбудили – синій, шитий золотою ниткою жупан він накинув просто на білизну.

– Хто старший сторожі? – гаркнув до нього Нечай.

– Я... Тобто поручник Кульчицький! – виструнчився шляхтич.

– Чому ворота зачинено? – навис над головою у нього козак.

– Але, проше пана, ніч... маємо пильний наказ його ясновельможності! – початок фрази пролунав нерішуче, навіть дещо налякано, проте поручник швидко опанував себе, і слово «ясновельможності» було вимовлено сміливим, якщо не сказати викличним тоном.

Нечай, очевидно, вирішив одразу ж поставити юного поручника на місце:

– Як стоїш, вояко? Що маєш за вигляд?! Ти на військовій службі чи на своєму хуторі, хлопок лапаєш?! Пся крев! Присягаюсь мощами святого Бенедикта, ти в мене повчишся військової виправки. У фортеці, у казематі!

Козак швидко зіскочив з коня і підійшов до Кульчицького впритул.

– Шаблю! – гаркнув він, простягаючи руку.

– Цо?! – очі Кульчицького зробилися круглими, немов бійниці вежі в нього над головою.

– Те, що чув! Тебе варто заарештувати за таке несення сторожової служби. І це нічної пори, коли запорізькі лотри можуть таємно прослизнути до замку пана Конєцпольського!

– Але... слово гонору, я мав відпочивати в цей час. Прошу вас вибачити мій вигляд і це прикре непорозуміння...

– Прикре непорозуміння! Чому нас затримують?

– Але вас не затримують. Ворота зачинено з розпорядження пана гетьмана від заходу до сходу сонця.

– І ви не отримували ніяких наказів щодо нас?

– Слово гонору – жодних! Але якщо панове мають відповідні універсали...

– Добже! – Нечай зробив вигляд, що заспокоюється. – Що ж, я не буду поки що виносити вашу поведінку на очі пана полковника. Хоча добряча головомийка вранці вам не завадила б! Ви, мій друже, шляхтич і офіцер його королівської милості, тож маєте виглядати зразком для ваших жовнірів, – Данило вказав на чотирьох мушкетерів, які виструнчилися поруч.

– Я зрозумів вас! – тепер у голосі Кульчицького не було й тіні виклику.

– Відчиняйте негайно! – буркнув Нечай. Він узяв коня за повід, але сідати в кульбаку не поспішав. Натомість тримався поряд з Кульчицьким.

– Виконуйте, – кинув нарешті той жовнірам.

Через хвилину заторохкотіли по дерев'яних жолобах важкі ланцюги – сторожа опускала підйомний міст. Здалеку, наближуючись, вдруге залунала сурма. Кульчицький прислухався.

– Але прошу вас визнати, пане Богуневський, – поважно і ліниво звернувся Нечай до Івана, очікуючи, доки вартові закінчать свою справу, – смажену вепрятину з яблуками мій французький кухар готує краще... Я не хочу кидати тінь на гостинність пана Станіслава, та все ж...

– О, що ви, що ви, – Богун мало не зареготав, але примусив себе відповідати в манері Нечая. – З вашим кухарем ніхто не зрівняється. Усе ж таки бенкет мені сподобався, особливо заключна його частина.

– Пшепрашам! – ляпнув перше, що прийшло йому до голови Обдертий, але одразу ж зрозумів, що польською не зможе зліпити й двох слів, і замовк.

– Так, не сперечаюся, усе було дуже пристойно. Мені лише здається, що я даремно не випив на прощання кубок того чудового меду. Доведеться як-небудь завітати до старого,

просто так, без запрошення. Ви ж знаєте, мій друже, він мені завжди радий.

– О, це так. Я навіть чув, що ви доводитеся родичем пану Конєцпольському.

– Ну, то є не зовсім вірно... Хоча його прабабця доводилася моєму двоюрідному діду по батьківській лінії... це тому, що володів Смоленськом та Карасунбазаром...

– А! Так-так, пам'ятаю! Мені багато оповідали про цього гідного мужа.

– Ну то ось вона доводилася йому... Кульчицький! – прикрикнув Нечай на поручника, – чому так довго?

– Мені прикро, – ніяково промимрив той, – але... пробачте, я чую сурму. Це наказ посилити пильність. Тому... Не гнівайтесь, панове, я вимушений виконувати свої обов'язки.

– О! Цей благородний хлопчик мені починає подобатись, як на ваш погляд, пане Богуневський? – запитав Данило у Богуна, продовжуючи гру.

– Цілком з вами згоден! – з дурнуватим пафосом відповів Іван. – Служіння батьківщині до останнього подиху, хіба це не прекрасно?

Кульчицький починав нервувати – десь з боку замку чувся стукіт копит.

– Я прошу вас подати свої універсали, панове.

– Звичайно, звичайно! Пане Богуневський, ви маєте при собі універсали, писані на ваше ім'я?

Іван розгублено похитав головою:

– О, мені вкрай прикро! Я залишив їх на збереження пану Конєцпольському.

– Що ж нам робити? – заглянув Данило в очі Кульчицькому.

– Панове! – у голосі поручника задзвенів метал. – Я буду вимушений затримати вас, якщо не матиму на руках універсал на право переїзду за межі міста в нічний час! Як ваше прізвище? – подивився він на Нечая.

Той у відповідь широко посміхнувся:

– Не хвилюйтесь, поручнику! Від хвилювання погіршується травлення, що вкрай погано для такого суворого вартового, як ви! – він витяг пістолет, одночасно охоплюючи шию Кульчицького вільною рукою. – У мене тут ось є чудовий універсал, писаний на прізвище Пістолєвський!

Розкривши від несподіванки рота, Кульчицький поглянув у отвір пістолетного дула перед очима, і він здався йому цієї миті не меншим від гарматного жерла. Збоку клацнуло раз, потім вдруге – це звів собачку свого пістоля Богун, а за ним Ганна, яка відкинула полу киреї, за котрою ховалася, і видобула із сидельної кобури важку для її тендітних рук зброю.

– Ну що, Кульчицький, відкриєш ворота, чи, може, бажаєш зробити останній подих на королівській службі вже зараз? – насмішкувато запитав Нечай у поляка українською мовою.

– Пшепрашам! – ще раз повторив Савка Обдертий і штурхнув вартового, який порався біля підйомного механізму мосту. Потім підхопив важкого бердиша, що його впустив жовнір, і щосили рубонув його погано загостреним лезом по канату, який, повільно розмотуючись, не давав ланцюгам заплутатись, неспішно опускаючи місток. Тієї ж миті колоди мосту з глухим гуркотом впали на камінь протилежного боку рову. Жовніри швидко прочинили браму...

Коли розгублених жовнірів біля розчинених настіж воріт проминали десятеро закованих у броню вершників, у далечині, приховані ранковими сутінками, коні втікачів мчали геть від шляху, забираючи до темної стрічки дубового гаю на обрії.

V

– Але, чорт забирай, я не розумію, в чому справа! – немолодий вже ротмістр притримав коня і повернувся до свого супутника – пещеного шляхтича з гладенько виголеним обличчям. На шляхтичеві, окрім блискучих лат, наплічників, поручів і поножів, був одягнений мідний шолом, що захищав не тільки голову, а й перенісся, шию і підборіддя. – Поясніть мені, в чому справа, адже в замку, коли було віддано наказ вирушати в погоню, ніхто не взяв на себе турботу цього зробити. З ким ми маємо справу в особах цих трьох триклятих утікачів?

– То вас не стосується, пане Тицевський! – відрізав той. – Нехай вас краще турбує недбалість ваших підлеглих, котрі прогавили непроханих гостей, коли ті проникли в палац, дозволивши їм зробити свою чорну справу і, крім того, випустили за межі міста.

– Моїх підлеглих буде покарано, пане Ястржемський, – схилив голову ротмістр, тамуючи роздратування. – Але чи не доречніше зараз увести мене у суть справ?

– Ні!

До них наблизився комонний жовнір у більш дешевих обладунках, ніж ті, що мали на собі шляхтичі. Покірно мовчав, доки його не помітять.

– Доповідай, – крізь зуби кинув ротмістр.

– Слід чіткий і прямий. Вони навіть не намагаються нас заплутати, їдуть широкою рисою.

– На рани Боскі! – вибухнув Ястржемський. – Але це обурливо! Я чую такі нісенітниця від ранку, хоча повинен бачити тих, кого ми переслідуюмо скутими по руках і ногах вже кілька годин тому!

– Заспокойтеся, мостивий пане. Мої драгуни роблять усе від них залежне. Чи не ваше бажання взяти участь у переслідуванні злочинців особисто змусило нас втратити дорогоцінні хвилини на початку погоні?

Ястржемський промовчав. Натомість підігнав коня і скоро був на сотню кроків попереду. Драгун, очікуючи подальших розпоряджень, деякий час їхав поряд з Тицевським.

– Пся крив! – вилаявся ротмістр. – Навіть хорту відома його ціль, коли він жене зайця під час полювання! Що ж то за птиці?

– Відомо, ваша милість, – оскалився драгун, – наречену в пана Ястржемського вкрали, от він і лютує.

– Що? – очманіло глипнув Тицевський на драгуна.

Той поспішливо заховав посмішку.

– Він сватати панну Ганну приїхав. А вона в нього з-під носа з якимось козаком і випурхнула. Німці на воротах її бачили. Вона попереду того лотра в сидлі сиділа.

– Неймовірно! – почухав потилицю ротмістр. – Скривдити племінницю гетьмана – це все одно, що скривдити самого пана гетьмана. Як він насмілився?!

– Може, її і скривдили, – хитрувато знизав плечима драгун, – але ті самі німці мовили, що вона зовсім не виглядала безпомічною, коли наводила свій пістоль на поручника Кульчицького.

Тицевський кілька хвилин мовчав, збираючи до купи думки, які роїлися в його голові, немов розтривожений бджолиний рій. Тепер, після кількох глузливих фраз підлеглого, він нарешті зміг осягнути те, що відбулося минулої ночі в палаці коронного гетьмана. Але не полегшення принесла така інформованість сивоголовому ротмістру, о ні! На свою біду він, перебуваючи на посаді начальника замкової варти, опинився в центрі зовсім не бажаних для себе подій. Адже у шляхетних колах Бару вже кілька місяців тільки й було мови, що про майбутнє весілля племінниці Конєцпольського і якогось значного посадовця з Варшави. Говорили навіть, що той користується особливою прихильністю короля. Як зазвичай водиться, у місті знали й про те, що отримає Конєцпольський внаслідок цього шлюбу. А то, не багато і не мало, нові можливості лобювати потрібні йому питання в сеймі, не говорячи вже про золото і безліч землі. У Тицевського похолело всередині – він добре знав, на що спроможний коронний гетьман у нападах нестримного гніву. А на чию ж голову впаде той праведний гнів? Цілком вірно – на безталанну голову начальника замкової сторожі, користуючись злочинною недбалістю котрого непрохані гості насмілилися змішати карти у грі ясновельможних!

– Уперед, ледарі! – скаженіючи, вперішив ротмістр коня батогами. – Не відставати! Якщо ми не наздоженемо цих лотрів, я, клянуся Богом, примушу кожного пожалкувати про те, що він народився на цей грішний світ!

Кілька жовнірів, які до цього тупали попереду, нещадно підігнули стомлених коней острогами і ударами батогів. Добре годовані й доглянуті коні, немов стріли, випущені з лука, кинулися вперед, долаючи відстань швидким чвалом. Дякувати ротмістру Тицевському і

коронному гетьману, чю волю вони зараз виконували, дороги можна було не вибирати, тож з-під кінських копит летіли великі грудки вологого масного чорнозему, коли вони розривали чорними рубцями слідів жовтіючі хліба на нивах подільських хліборобів, з гучним хрускотом збивали високі стовбури соняшників, змішували з багном городину в тих місцях, де такі дії дозволяли бодай на хвилину скоротити відстань до ненависних козаків.

Через годину переляканий хлопчик-погонич на вигоні поблизу невідомого Тицевському села вказав їм на північ і розповів, що бачив трьох панів і панночку на трьох конях – один вороний, один гнідий і один чалий. За його словами, вони проїхали тут лише кілька хвилин тому. Дуже поспішали і зникли в заростях верболозу в долині за селом.

– То вони! – в очах у Тицевського засяяв лихий вогник. – Скоро наздоженемо! Уперед, ледащо, вперед!

І скажена гонитва продовжилась. Коли з тріском долали болотисту низину і зарості верболозу, серед яких вершників атакували цілі хмари кусючої комахні, стало зовсім важко. Деколи коням доводилося долати баговиння, яке доходило мало не до їхніх животів, однак Тицевський бачив перед собою свіжий слід і не помічав ніяких перешкод. Вимушений був звернути на пошуки кращого шляху Ястржемський, зупинився, пошкодивши ногу, кінь одного з драгунів. Однак решта вперто просувалася по сліду. Тепер, здавалося, на ньому ще підіймалася щойно пририта кінськими копитами осока, ще коливалися потривожені вершниками віти верболозу. Тицевський відчував, що ось-ось на власні очі побачить втікачів. Незабаром дорога пішла вгору, і трикляте болото дало місце прохолодному, встеленому килимом минулорічного листя, лісу. Коні натужно бороли кручу, на спітнілих обличчях вершників читалася втома, але Тицевський не роздумуючи гнав уперед. Тут, на лісовій стежці, складніше було прочитати слід, проте в цьому більше не було потреби – попереду вже ясно чувся хрускіт хмизу і глухий стукіт копит.

– Ось ви і видихлись, хамське коліно! – злорадно сичав ротмістр. – А ти, пташко, наліталася. Ох і повчу я вас, як псувати життя ротмістрові Тицевському! Ох і повчу, *verbum nobiles!*⁷⁸

Загнані коні ледве трималися на ногах, коли, нарешті, ліс закінчився, і перед очима переслідувачів постала залита сонцем і вкрита зеленою ковдрою трав рівнина, по якій, всього в сотні сажнів перед ними, їхали Савка, а за ним Нечай з Богуном і Ганною. Судячи з побаченого, Тицевський зробив висновок, що коні втікачів були не в кращому стані, аніж коні драгунів і його власний. Навіть з цієї відстані було помітно клапті жовтавої піни, яка вкривала блискучі кінські боки.

Раптом один з драгунів здійняв до плеча мушкет, беручи на мушку втікачів. Тицевського немов обпекло жаром.

– Не стріляти! – вигукнув він страшним голосом, з жахом уявляючи, як падає з коня пробита кулею племінниця коронного гетьмана. – Геть мушкети, нероби! За ними!

І головний охоронець гетьманського замку щосили оперезав свого коня. Той жалібно заіржав, та все ж спробував пришвидшити ходу. Але вже за хвилину заточився, і ротмістр ледве втримався в кульбаці. О, жорстока насмішка долі! Коли втікачі вже майже в його руках, він втрачає можливість реабілітувати себе перед очима грізного гетьмана з провини загнаного майже до смерті коня. Але що це?! Спочатку Тицевський навіть не повірив своїм очам – раптом усі троє козаків спинили коней, скочили на смарагдовий килим трави і видобули з піхов довгі криві леза шабель. Ставши плече до плеча, похмуро позирали на переслідувачів. А за їхніми спинами височіла, немов точена, на тлі високої блакиті небосхилу, Ганна Заболоцька. Біде, без кровинки, її обличчя позирало на драгунів без тіні страху, лише з презирством і погордою.

– Драгуни! – Тицевський відчув, як хрипить його голос, і змушений був відкашлятися. – Драгуни, здійміть на списи це гультайство, яке насмілилося чинити шкоду шляхетній панночці. Уперед!

⁷⁸ *Verbum nobiles* (лат.) – слово шляхтича.

– Зачекай, ротмістре, – подав несподівано для Тицевського голос той з козаків, у кульбаці якого до цієї миті сиділа Ганна. – Як шляхтич шляхтича, викликаю тебе на двобій. Зійди з коня. Слово лицаря, ця втомлена тварина скоріше завадить тобі, ніж допоможе. Повір, лише я винен у тому, що ти, немов хорт, мусиш гнатися моїм слідом, долаючи втому. Нехай лицарська чесна зброя і мужня рука, а з ними і суд Божий вирішать, хто з нас правий.

Тицевський посміхнувся посмішкою вовка, який бачить перед собою загнану здобич. Ще мить – і гострі ікла ввіпхнуть в незахищену плоть. Тому що порятунку для неї просто не існує.

– Уперед, драгуни! – скаженіючи, вигукнув він.

Один за одним тишу роздерли сім пострілів. Кінь Тицевського осів на передні ноги і впав так швидко, що ротмістр ледве встиг зіскочити із сідла. За його спиною ще під чотирма жовнірами попадали коні. Козаки мовчки покидали у траву розряджені пістолі. Ще один закинула до сідельної кобури панночка. У руках у запорожців знову зблиснули шаблі.

– Ну от, ляше, – обізвався нарешті другий козак. – Так ніби зручніше. А то в мене вже шия болить на тебе знизу догори дивитися. Якщо ти шляхтич, приймай виклик. Інакше ти не лицар, інакше ти боягузливий байбак!

– Добже! – зловісним голосом просичав Тицевський. – Бардзо добже! Я схрещу з тобою шаблі, лайдаче. Але спочатку ти маєш довести свою спроможність. Драгуни! Схизмати мріють скуштувати наших шабель, тож дамо їм таку нагоду!

Погрозливим шипінням озвалися піхви мечів сімох жовнірів, коли гострі леза вихопились на волю. Блиснула в сонячних променях і шабля ротмістра Тицевського. Тепер полишили коней і решта драгунів. Заходячи широким півколом, вони почали наближуватись до козаків. Якусь мить ще стояли нерішуче, та раптом кинулися всі одразу. І затанцювали, зарухалися в пекельному танку смерті одинадцять чоловіків. Рубалися нещадно, викреслюючи іскри з гартованої криці. Йшли в наступ і відходили, били і підставляли клинки в захисті, спиняючи саму смерть, яка падала на їхні голови невмолимим, жадаючим гарячої крові металом. Немов крила казкових птахів, тріпотіли за спинами в Богуна, Обдертого та Нечая відкинуті назад рукави каптанів, немов луска на тілі хижої риби, виблискували в сонячних променях кільчасті панцирі драгунів і пана ротмістра. З глухими криками і ревінням оскаженілі чоловіки домагалися кожен своєї правди, віддаючи власне життя в руки вередливій фортуни. Адже вона прихильна лише до сміливих...

Пройшло не більше хвилини, коли Тицевський із жахом помітив, як, один за одним, під ноги козакам попадали, обливаючись кров'ю, троє жовнірів. А ще за хвилину двоє інших драгунів відійшли вбік, затискуючи страшні рани – один з них позбувся кисті правої руки, обличчя другого залило кров'ю, коли його від скроні до підборіддя перекреслив удар гострої шаблі. Натомість козаки наче були зачаровані – не зазнали жодної шкоди. Поглядали похмуро і сміливо, як і перед початком бою. В їхніх поглядах Тицевський не бачив ні злорадства, ні будь-яких емоцій. Лише неймовірна зібраність і увага.

Але ротмістр Тицевський був воїном. Не раз і не два за його довге життя поряд з ним лилася кров, лунали крики поранених. Не раз опинявся він у самому центрі жорстокої січі, де саме життя втрачає реальність, перетворюючись на криваву маячню, тріумф первісних інстинктів над тонкою скоринкою цивілізованості, тією, що відокремлює людське ество від суті дикого звіра. Тому й тепер не втратив сивоголовий ротмістр присутності духу. Швидким поглядом оглянув двох жовнірів, які досі залишалися неушкодженими, і рішучим поглядом підняв перед собою шаблю.

– То є випадковість, жовніри! Бийте їх, рубайте! З плоті і крові вони, як і ми, вперед!

І знову закрутився запеклий шабельний бій. Закипіли з новою силою пристрасті, затріпотіли широкі козацькі шаровари, задзвеніли обладунки поляків. Однак уже не так рішуче кидалися у випад драгуни, більше уваги приділяли захисту, з жахом, наче стрибка змії, очікуючи смертоносних козацьких вітань. Обережнішим став і ротмістр. Тепер він намагався влучити під неозброєну руку противника, коли той віддавав всю увагу нападу на його жовніра. На жаль, козаки це швидко помітили, і відповідь на підступні дії ротмістра не забарилася – доки двоє із запорожців тиснули жовнірів, які вже встигли втратити перед

лицем грізного ворога бойовий дух, третій так насів на Тицевського, що той ледве встигав відбивати жадібну до його крові шаблю супротивника. Були навіть миті, коли він ясно відчував – устигнути підставити шаблю під наступний удар він не в змозі, і уявляв, як гостре лезо розтинає його біле тіло, рве на шматки жили і зрошує гарячою кров'ю зелений килим під ногами ротмістра. Але вже за мить він опанував себе і намагався пригадати всі хитрощі, яким учили його колись учителі фехтування, розумів-бо – зараз від них залежить його життя.

І він хитрував. Підсідав, вдавав, що заточується, жбурляв в обличчя супротивникові мідний дріб'язок, що його знайшов у кишені, перекидав з руки в руку слизьке від поту руків'я шаблі, наносив, використовуючи кільце для великого пальця на ефесі, кругові удари. Та все було марним. Козак бив швидше за нього, удари наносив точніше, усі хитрощі відгадував до того, як вони встигали принести користь ротмістрові...

Тицевський обов'язково б програв цей двобій. Він відчував це так ясно, що по шкірі спини починали повзати непрохані мурашки. Почував, як втрачає залишки сил у той час, коли запорожець нависав над ним, немов скеля, яка витримує люті буремного моря та залишається могутньою і нездоланною. Але, як вже було сказано вище, Тицевський був воїном і нізащо б не погодився просити помилування, доки мав у руках лицарську зброю. Скоріш за все, він мовчки б сприйняв смертельний удар і загинув, як більшість його предків – на полі бою, захищаючи честь корони, магнатів, усіх тих безкінечних Вишневецьких, Замойських, Оссолінських, які обдаровували скупі, але одвічно потребували щедрих пожертвувань крові своїх васалів, захищаючи свої, часто-густо зовсім не патріотичні інтереси. Та на цей раз доля милувала старого вояку.

– Досить! – забринів високою струною напружений жіночий голос. – Досить, пане Тицевський! Спиніться і не проливайте кров там, де в цьому немає ніякого сенсу!

І сталося диво. Може, повний емоцій крик Ганни, а може, й дещо інше, але щось примусило спинитися закривавлені леза. Знесилені драгуни, Тицевський, який дихав важко, немов ковальський міх, а разом з ними й козаки, всі поглянули на біле обличчя дівчини, зупиняючи бій. Вона швидко сплигнула з коня і майнула до поранених.

– Вони спливають кров'ю, допоможіть же їм!

І ті, хто хвилину тому кипів ненавистю один до одного, почали діяти швидко та злагоджено, чітко виконуючи вказівки невисокої тендітної дівчини. З'явилося біле чисте полотно з сидельних козацьких саков, джерельна вода з баклаг, порох і горілка – традиційні засоби першої допомоги постраждалим у бою.

Коли все було скінчено, Ганна піднялася і дмухнула на непокірний кучер волосся, що впав на її розпашіле обличчя. Довгим поглядом обвела Богуна, Нечая і Савку, Тицевського, який походжав кроків за десять, нервово потираючи виголене підборіддя.

– Пане Тицевський, я воліла б перемовитися з вами кількома словами. Чи не були б ви таким люб'язним підійти до мене?

Тицевський без слів кивнув головою і підійшов до дівчини.

– Я слухаю вас, ясна панно, – коротко вклонився, позираючи в очі Ганни. В його погляді не було тепер азарту мисливця. Не було в ньому й прихованої люті людини, яка програла бій. У тих очах читалася подяка, і сивоголовий ротмістр сказав лише те, що мав на своєму чесному серці:

– Так, панно, я слухаю вас, і нехай піді мною розверзнуться земля, коли я хоч на йоту візьму під сумнів ваше шляхетне поведження зі мною і моїми нещасними драгунами. Як відомо, сила долає силу, і ці два хоробрі юнаки, спільно зі своїм третім старшим товаришем, довели нам правдивість такого висловлювання. Тож мені залишається лише захоплюватись їхнім військовим вмінням і вашим милосердям. Я цілком віддаюся до ваших рук, тож вам і вирішувати долю старого вояка! – і Тицевський приклав правицю до грудей та покійно схилив голову.

Ганна якусь мить дивилася на нього, на своїх супутників, які стояли, не втручаючись до розмови, і нарешті рішуче сказала:

– Пане Тицевський, Бог милував усіх нас. На цьому полі, не дивлячись на кількість пролитої крові, всі залишилися живими. Тепер я благаю вас: не переслідуйте нас надалі,

маю-бо шляхетне право обирати власноручно свою долю і подальше життя. Так і вчиню...
Ви кохали коли-небудь, пане ротмістре?

Довга мовчанка.

Нарешті Тицевський зітхнув:

– Я бажаю вам щастя, панно. Знайте і не дивуйтеся – коли настане пора вашого весілля, ротмістр Тицевський зуміє приготувати такий дарунок, який буде не соромно піднести племінниці коронного гетьмана і козакові, котрий у чесному бою постав, аби захистити своє кохання, і переміг. Як твоє ім'я, лицарю? – з останньою фразою він звернувся до Богуна.

– Іван.

– То є добре ім'я. А як ім'я батька твого, роду твого? Повір, не задля помсти, не задля шпигунства запитую тебе. Потрібно воно мені тільки для того, щоб сказати його моїм синам, як приклад мужності і військової майстерності.

Богун трохи помовчав. Ще не осіли в душі спомини про блискуче лезо, що його хвилину тому посилав йому на згубу цей лях. Але щось почуте в голосі поляка, щось непомітне, про що говорив лише погляд Тицевського, підказувало йому – ротмістр цілком щирий з ним. І Богун приховав зверхній тон, котрий вже готовий був пролунати у глузливих словах.

– Іван Теодорович Богун, сотенний хорунжий Вороновицької сотні Брацлавського полку, – стримано відказав він. – А поряд зі мною стоять Данило Степанович Нечай, теж козак шляхетного роду, який став мені побратимом ще на спекотних берегах Анатолії, і Савка Обдертий, наречений так січовим лицарством, і той, хто має повагу того лицарства за хоробрість свою під час багатьох битв. Щиро дякуємо тобі, пане, за лицарську наснагу, а тепер вибачай, мусимо продовжити свій шлях. Ця жінка моя, і я кістками ляжу, захищаючи наш союз. Так і передай Конецпольському. Вибачай.

Більше не було сказано жодного слова. За хвилину Савка, Нечай і Богун, до плеча якого віддано притискалася Ганна, рушили своєю дорогою. Через годину у протилежному напрямку потяглися двійко вирубаних з молодих грабків поволокі. Двоє вцілілих, але вкрай виснажених коней повільно тягли ці вистелені грубим шаром зелених пагонів поволоки, у яких марили четверо перев'язаних закривавленими бинтами жовнів. Тицевський, який крокував попереду сумної кавалькади, мав задумливе обличчя.

Коли сонце сіло за найближчим гаєм на заході, й пахощі польових трав набули найбільш гострого аромату, а сутінки додали таємничості і краси картині вечірнього Поділля, загін ротмістра зустрівся нарешті з паном Ястржемським, коня якого вів за повід захеканий жовнір. Обладунки варшавського гостя виглядали блискуче на тлі вечірнього сонця, проте були зовсім недоречними й без міри хвалькуватими після останніх подій, які відбулися з ротмістром Тицевським.

– О, пан Єзус освенцоний! – скрикнув Ястржемський, коли помітив, у якому стані знаходиться загін. – Я не вірю своїм очам! Невже ви зустріли дорогою татарський чамбул?!

– Ні, мостивий пане, ми зустріли лише вашого суперника, – з гіркою іронією промовив ротмістр. – І я заклинаю вас святим Франциском – тримайтеся від нього подальше. Інакше вас не врятує навіть панцир, кований семиградськими майстрами. Утім, ви все добре самі зрозуміли, не дарма так зручно зболили відстати.

– Прошу?! – звився Ястржемський.

– Мені байдуже до ваших емоцій, боягузе, – махнув рукою Тицевський, наче відганяючи остогидлу муху. – Я лише сказав вам правду.

Розділ IX

I

Ось і проминули перед очима читача короткі уривки довгого життя нашої багатостраждальної нації на початку знакового як для України, так і для всієї Європи XVII

сторіччя. Того сторіччя, яке, немов яскравий слід падаючої зорі, що на мить перекреслив темний небосхил, перекреслило життя й героїчну боротьбу за волю і незалежність України справжнього сина свого народу – Богдана-Зиновія Хмельницького. Саме його справа призвела до того, що навіть тепер, коли проминула ціла ріка часу, відокремлюючи нас від тих славетних подій, історію України звично поділяють на Україну до Хмельниччини і після неї. Купи паперу списано, десятки й десятки праць присвячено великому гетьманові. Проте для нас і дотепер залишається надто багато загадок, розходжень у поглядах на події тих часів серед відомих істориків, краєзнавців та біографів. Семирічна війна супроти Речі Посполитої експлуатовалася, напевне, всіма колонізаторськими владами, які сотнями років панували в Україні. Під різними кутами проливалось світло на ту війну, аби висвітлити події у вигідному тому чи іншому урядові світлі, але все ж вони сприймали Хмельниччину як визначну, доленосну подію. Московські імператори, комуністичні сатанократи і навіть власні недовірки, сини колись славного козацького народу... скільки ж їх перебуло тут? Це вони в потугах породили міф про «возз'єднання» України з Росією під час Переяславської Ради. Возз'єднання, якого не могло відбутися лише з тієї простої причини, що возз'єднати можливо лише те, що раніше було розділене. А Україну, на щастя, ніколи і нічого не об'єднувало з тюркською Москвою та її царями – потомками азійських завойовників Київської держави.

Далека від істини й ідея уявити громадянську війну українського народу як боротьбу робітничого класу проти панів і жорстоких феодалів, які нещадно утискали селян і найбільше міщанство в пошуках власної наживи. Адже, на жаль, світ був, є і назавжди залишиться далеким від картин комуністичного едему. І завжди будуть ті, хто, важко працюючи все своє життя, помирає у злиднях, і ті, які, користуючись плодами праці тих, перших, мають свій власний едем. Безпосередньо на земних теренах. Поряд стоятимуть люди, які приймуть у груди розпечений метал на одній з безлічі війн, і люди, які осяють свої груди регаліями, змішаними на крові тих, перших. І саме їх славитимуть нащадки, у той час як ніхто не згадає гарматне м'ясо війни. Будь це озброєний косою селянин, який у надії на козацькі привілеї пристав до полків Богдана Хмельницького, а чи розірваний на шматки під Сталінградом боєць штрафного батальйону, чи солдат-інтернаціоналіст, підстрелений з крем'яної рушниці в Кабулі, або загиблій від «нешасного випадку» сержант-миротворець з українського контингенту на окупованій американцями території Іраку.

І, звичайно, зовсім уже нісенітницею виглядає трактування багатьма польськими істориками феномену визвольної війни під проводом Хмельницького, як зведення особистих рахунків з окремими магнатами, прояв образи на короля і Річ Посполиту. Ні, дорогі мої польські друзі, не може зібратися найбільша, як на свій час, у Європі армія лише для того, щоб помститися за подружню зраду дружини свого рейментаря і наїзд на його невеличкий хутір. Напевне, було щось більше в настроях українців, якщо воно примушувало пустіти цілі села і «всьому, що є живого, іти в козаки».

Що ж відбулося наприкінці затяжної і виснажливої для більшості європейських монархій Тридцятирічної війни єзуїтів з протестантами? Чому спалахнула Річ Посполита після цілих десяти років «Золотої доби»? Найпевнішим, на мій погляд, виглядатиме сукупність безголової політики польського магнатства по відношенню до України, яку не міг зупинити навіть король. Релігійні утиски православного люду, нещадно-хижацька політика жидів-орендарів, що їм з мовчазного благословення польських сюзеренів дозволялося грабувати без міри українські землі, а найголовніше – потуги у справі знищення козацтва. Воїнів, котрі започаткували славу свою і волю від часів великих Київських князів, від слави й волі прадавньої України, яку їхні пращури боронили, утримуючи кордони від Карпат до Уралу, від холодних хвиль Північного до ласкавого прибою Чорного морів.

Побиті, ослабілі після сумнозвісних Кумейок та Боровиці, принижені на кризі Маслового Ставу, тепер вони вже піднімали голови і скреготіли міцно стисненими зубами. І не лише ті, хто йшов за Павлюком, Скиданом, Гунею і Острянином. Нині готові були виступити навіть ті, хто мовчки відсидівся під час тих повстань. Повними гніву очима позирали вони на землю, на якій уже не були господарями. Волинь, Галичина, Брацлавщина, Поділля, Умань і Чигирин, Чернігів і Черкаси – усе давно перебувало під владою крулев'ят.

Стрімкі верхи костьолів та кляшторів височіли на землях, які колись хрестив у благочестиву грецьку віру ще Володимир, син Святослава. Натомість православні церкви перетворилися в шинки або комори, діставшись в орендарські пазурі разом із селами та їхніми мешканцями. І не розуміли козаки, як терпіли дотепер таку наругу від племені, гнаного по цілому світу з прадавніх часів?

А на Низу відбудувалася цитадель над Кодацьким порогом. Озброїлась на згубу козацькій республіці. Та де ж згинула та республіка? Немає більше вільної Січі, навіть там заправляють лядські комісари. У куренях, де за всіх часів усяк бажаючий міг знайти відпочинок, харч і веселе товариство, тепер проживають польські драгуни і німецькі ландскнехти, і горе тому бідоласі, який, утікаючи від пана, опиниться в їхніх руках. А що ж запорожці?! Мовчали запорожці. Чи страх за власний статус, залишки примарного відчуття свободи, чи, може, якісь інші невідомі сили примушували і громаду, і старшину на чолі з кошовим отаманом мовчки споглядати, як польською владою порушуються їхні старовинні звичаї та закони.

Десь у невідомих закутках татарських степів упокоївся один з останніх борців проти Польщі, з тих, які повстали разом з Павлюком і Остриницею, але не підкорилися ганебним угодам, унаслідок чого змушені були втікати в Кримські степи, балансуючи на кордоні Ханства і Батьківщини, що враз перетворилася для них на мачуху. Помер і похований був у простій горілчаній діжі, за браком деревини на домовину, Карпо Півторакожуха, козацький гетьман.

Що ж сталося з Україною? Куди ви дивилися, панове-козаки, увесь цей час? Чому кращі сини України проливали кров під Дюнкерком, за далекі їм цілі амбіційного кардинала Мазаріні, в той час як народ їхній стогнав на панських фільварках, масово покріпачувався, цілковито підпадаючи під владу католицької шляхти? Міста і містечка, які й раніше були вкрай переобтяжені різними повинностями і податками, тепер потерпали від свавілля королівської та місцевої, старостинської влади, феодалів та жовнірства. Доки ж потерпати від лядської кормиги?

Але щось змінилося на початку другої половини сорокових років XVII сторіччя, серед похмурої картини руйнації залишків української державності. На арену історичних подій виступив син чигиринського сотника Богдан-Зиновій Хмельницький, потроху закінчуючи потаємний період підготовки до збройного виступу і готуючись підпалити гніт народного гніву. Вже багато років від часу ординації в урочищі Маслів Став виношував він думку про нове повстання. І не лише виношував. Не одна нова сивина додалася б у чупринах коронних гетьманів, якби вони могли знати про підпільні сіті, що ними поступово обплітав Україну і навіть Великопольщу талановитий генеральний писар, якби побачили таємне листування його із султаном, володарями Семиграддя, Німеччини, Австрії та Угорщини. Але їм не дано було дознатися – таємна служба майбутнього гетьмана не робила помилок, працюючи, немов добре відлагоджений механізм. І от настав час переносити боротьбу в нову площину – Річ Посполита почала приготування до чергової війни з Туреччиною. У лютому 1646 року на вальному сеймі канцлер Речі Посполитої Єжи Оссолінський висунув обґрунтовану ідею війни з Оттоманською Портою. Його підтримали багато впливових посадовців, серед яких був і Станіслав Конєцпольський. Висока шляхта навіть не здогадувалася, що виступ канцлера в сеймі був, значною мірою, результатом довгого переговорного процесу невідомого їм козацького старшини з Чигирини з представниками прокоролівської коаліції, яка поставила собі за мету зміцнити інститут королівської влади, впорядкувавши безлад, викликаний свавіллям шляхти. Про козаків згадали – хто ж, як не вони, прийдуть на допомогу королю Володиславу? Так, як колись у Московії, або пізніше, під Хотиним. Уже через кілька місяців почалися перемовини між Річчю Посполитою і Венецією та Папським Престолом з питань підготовки нової війни, які затягайся з вини абсолютної скупості, як польської шляхти, так і венеційського представника Тьєполо та папського нунція. Тож Конєцпольський вирішив застосувати більш дешеву схему – залучити до війни московського царя Олексія Михайловича, у випадку успіху кампанії пообіцявши йому Крим. Звичайно, власність татарського хана, за яку ще треба було добряче поборотися, було не так шкода, як

мільйони злотих, що їх потрібно було викласти, у тому числі з власної кишені. Крім того, коронний гетьман згадав, не без допомоги пана Оссолінського, про ті кілька тисяч козаків, котрих можливо було набрати взагалі не за гроші, а за одні лише солодкі обіцянки.

Московські послы не примусили на себе довго очікувати – уже навесні того ж року у Варшаві з'явилися Василь Стрешнев і Степан Простеев на чолі цілої ватаги «царевих мужей». Вони прибули сповнені надій виконати все, що наказано було їм у посольській палаті і перед тронем тирана, але після того, як почули пропозицію Конецпольського, стримано відповіли, що не мають повноважень для вирішення такого питання: «есте мы токмо холопья царевы, понеже ответ дать безраздельно не можем». Стала очевидною необхідність спорядження посольства до Москви, яка й була негайно реалізована. Довгою вервечкою потяглися Чорним шляхом вози, ридвани, гарби і купи вершників, які супроводжували велике посольство Речі Посполитої до Москви. Сумними очима поглядала шляхта на степи, що ними всього кількадесят років тому йшла переможним маршем на столицю Московщини. Йшла, щоб посадити на трон королевича Володислава, сина короля Сигізмунда. Проте доля розпорядилася по-іншому. Московити довели свою спроможність мати православного монарха, нехай і чудовисько, котре мало над ними необмежену нічим владу, а той самий Чорний шлях, який бачив їх, повних надій на перемогу, побачив і їхню ганебну втечу після поразки під стінами «татарської фортеці». Минув час. Тепер королевич Володислав став королем Володиславом IV, а дехто з учасників тих давніх подій їхав тепер виконувати безславний ритуал цілування царевої руки і прохати московитів надати військову допомогу у війні з Кримським ханством.

Одночасно з від'їздом посольства в багатьох монарших дворах Європи заговорили про збільшення кварцяного війська майже вдвічі, не враховуючи намірів залучити до нього ще й двадцять тисяч козацької піхоти, тієї, яку добре знали і вважали однією з найкращих піхот з-поміж всіх європейських армій. Знесилена Тридцятирічною війною Європа насторожилася. Тут вже й так тремтіли трони королів і герцогів на тлі зростаючих народних повстань, тож появу нових обставин можливо було розцінювати лише з точки зору нової небезпеки для багатьох. Франція стояла на рубезі революції, англійський двір перебував не у кращому стані – голова бідолахи Карла I трималася останні роки на своєму, наданому Богом місці. Палала, роздерта ландскнехтами великих і малих володарів Німеччина, навіть Іспанія і вічний Рим перебували в лихоманці селянських повстань. Епоха Ренесансу відходила в небуття у страшних передсмертних муках, тож спокійно реагувати на розмови про збільшення військової сили Речі Посполитої, яка й так вважалася чи не наймогутнішим гравцем на європейському театрі, не міг дозволити собі ніхто. І, як виявилось, ці розмови були не безпідставними – дуже скоро відбулася зустріч верхівки козацького війська з королівським посланцем, ломжинецьким старостою Ієронімом Радзієвським, який, маючи якісь таємні повноваження, прибув в Україну з Великопольщі. Ці таємні повноваження були не чим іншим, як наказом домовитись з козацькою старшиною про найскоріше прибуття посольства від війська Запорізького до Варшави.

Загуло в полкових та сотенних містах: невже про них згадали? Невже буде збільшення реєстру, а з ним і надія на повернення втрачених привілеїв, ґрунтів і маєтків? А справа, схоже, йшла саме до того. Ще не встигло розвеснитися, і шляхи були скуті лютьневими морозами, коли козацьке посольство прибуло до Варшави, де й було негайно прийняте королем. До нього, окрім генеральних осавулів Івана Барабаша, Ілляша Караїмовича та полкових старшин Романа Пешти, Яцька Клиша та Івана Нестеренка, увійшов і чигиринський сотник, колишній генеральний писар війська Запорізького, Богдан Хмельницький, про роль якого в майбутньому повстанні натякав Богуну захмелілий Нечай у шинку на Барській дорозі.

Розмова з королем перевершила всі надії і сподівання зневіреної в королівській милості козацької старшини – Володислав пообіцяв взамін за згоду підтримати його у війні з Оттоманською Портою не лише збільшення реєстру до двадцяти тисяч козаків і виплату утримання на кожного реєстрового, а й повернення їхніх старовинних вольностей, військового самоврядування і захист козацьких прав від свавілля магнатів. Чухали потилиці

Караїмович з Барабашем, не розуміючи такої нечуваної щедрості. Адже вони, як і решта вельможної шляхти, що прибула до Варшави на сейм, не могли й здогадуватися про розмову, яка сталася між королем, державним канцлером і непоказним з вигляду (мається на увазі посада) чигиринським сотником. Так, лише сотником, проте і Володислав, і Оссолінський добре знали реальну вагу серед козаків цієї мовчазної людини з високим чолом і ясними очима. Саме тоді король наважився викласти Хмельницькому свій план реконструкції державного устрою Речі Посполитої, який мав на меті обмеження повноважень магнатів і сейму, на тлі значного укріплення позицій королівської влади. Зважився, тому що знав: козацтво – єдина сила, на яку він може покласти в такій важкій справі. Вони не підведуть, як не підводили його в болотах Московії і кручах Молдови. Крім того, будь-хто інший з військових авторитетів Речі Посполитої не підходив Володиславу з причини повної протилежності власних інтересів інтересам короля. Особливо вразила панів старшин обіцянка виділити на сході України землі, на яких козацтво матиме цілковиту автономію, вільну навіть від леж коронного війська. Без надто довгих перемовлянь, у присутності всіх послів і коронного канцлера було в письмовій формі затверджено, що в найближчі три місяці козаки підготують у понизов'ях Дніпра шістдесят чайок і все належне для серйозного морського нападу на Туреччину, на що й буде негайно виділено з королівської казни шість тисяч талерів. Після успішного закінчення походу король брав на себе зобов'язання виплатити козацькому війську ще шістдесят тисяч протягом двох років.

Усе це було неабияк на руку Хмельницькому, який розумів – якщо грати розумно і обережно, на ці гроші можна озброїти не менше десяти тисяч війська. Війська, яке піде не на Туреччину, а втілить у життя його, Хмельницького, ідеї, тобто здійме знамено повстання проти польсько-литовських загарбників і збройною рукою добуде волю та незалежність Україні. О, на такий крок нізащо не підуть ні Барабаш, ні Караїмович. Але, на щастя, під таємним проводом Богдана були інші. Люди, що їх згрупував він, докладаючи роки клопіткої праці ще від часів ординації. Обережно, з увагою приглядаючись до людини, яку наважувався втаємничити в задум, сформований у палаючому мозку, коли поряд з іншими старшинами стояв з опущеною головою і слухав насмішливий голос Станіслава Конєцпольського. Каркаючий голос, який повчав його бути відданим короні, а не подібно до Сулими, Павлюка, Скидана, Гуні і Острияниці, вкупі з іншими бунтівниками, кусати руку, яка годує. До крові тоді кусав губи Хмельницький, бачачи, як срібна гетьманська булава разом з його каламарем, полковницькими перначами і печаткою генерального судді зникають у чорній скрині, що її заздалегідь підготували челядинці коронного гетьмана. Тоді й затявся: зробити те, за що боролися його попередники, чого не домоглися і за що склали непокірні свої голови під олтарем служіння Україні. І коло прихильників такої ідеї більшало з кожним роком, який був причислений поляками до «Золотої доби». Серед них були сотники Чигиринського полку Федір Вишняк і Кіндрат Бурляй, колишній корсунський полковник Максим Несторенко, колишні білоцерківські полковники Яцько Люторенко та Яцько Клиша, колишній генеральний суддя війська Запорізького Іван Гиря, сотник Черкаського полку Богдан Топига; сотники Максим Кривоніс, Данило Гиря, Филон Джеджалій, Сава Москаленко, Іван Ганжа, брати Іван та Данило Нечаї. Поділяли точку зору майбутнього гетьмана чигиринський полковник Станіслав Кричевський і полковий осавул Роман Пешта. Усі ці люди, у свою чергу, докладали немало зусиль для того, щоб залучити до себе у спільники основну силу – грізну козацьку сірому і неорганізовані ватаги випищиків і біглих селян, що їх все більше збиралося в лісах від Волощини до Черкас.

Однак не настав ще час до відкритого виступу. Плани короля, які так імпонували Хмельницькому, порушили зовсім несподівані події, а саме: першого березня 1646 року помер п'ятидесятичотирирічний Станіслав Конєцпольський, який підтримував короля в підготовці турецької кампанії. Булава коронного гетьмана, як це було заведено, перейшла до Миколая Потоцького, польного коронного гетьмана, а на його місце конвокаційний сейм призначив Мартина Калиновського. Саме Калиновський почав відігравати величезну роль на політичній арені Речі Посполитої, особливо після того, як став сватом Єжи Оссолінського, оженивши сина Самуеля на доньці коронного канцлера. Шляхта, яка, не знаючи глибини

королівського задуму, спрямованого проти її «золотих вольностей», усе ж немов диявольським чуттям прочула його зраду і підбурювала Калиновського проти Володислава, у чому й домоглася значних результатів. Пройшло лише чотири місяці після смерті Конєцпольського, коли сейм категорично заборонив продовжувати підготовку до війни і постановив розпустити по місцях попередньої дислокації великі артилерійські підрозділи кварцяного війська, які за попередніми розпорядженнями було зосереджено поблизу Львова. До Барабаша і Караїмовича полетіли листи з вимогою знищити човни, що їх встигли побудувати на січових верф'ях... Що ж, вода камінь точить, вирішив Хмельницький. І він не поспішав з омріяним відкритим виступом. Добре пам'ятаючи сумний досвід усіх своїх попередників ще від часів Кшиштофа Косинського, чигиринський сотник тепер прикладав максимальних зусиль, аби долучити до лав своїх прихильників якомога більшу кількість найрізноманітніших верств українського населення, не покладаючись у великому своєму задумі лише на козацтво. Із цією метою на величезній території від Черкас до Галича розійшлися так звані висланики, які, за словами писаної в ті часи ухвали Галицького сеймику, «через шпигів та інших осіб бунтують та підмовляють до злочинів».

Найвлучніше може висвітлити події, що відбувалися напередодні великої визвольної війни української нації, один з прикладів, які навіть у своєму творі «Богдан Хмельницький» видатний український історик І. П. Крип'якевич:

«У Лисицянці дев'ять присяжних є помічниками козаків... Містечко Ставище запевнило козаків, що міські гармати не будуть їм шкодити – бо ми це зробимо... У Синявці міщанин Яцько запевнив козаків: я в гармати насиплю піску, ніщо не буде вам шкодити... У містечку Володарці є троє, що мають таке зілля, що хоч би десять катів було, ні в чому не зізнаються, а козакам – браття. У Новокостянтиніві є міщанин Харко, який зв'язаний з козаками, і говорив, що коли прийде військо, я місто підпалю... У містечку Недобневі, біля Костянтинова, є дванадцять присяжних проти Речі Посполитої – старшини Харко, Іван, Мартин, Дуречко, Іванко, Лесь, Павлюк... У містечку Стані є вісім міщан, які мають вісім півбочок пороху для козаків, – вони задумали убити свого пана... У Маначині є четверо міщан, які говорили про Броди і Тернопіль, якщо прийшли б козаки... Сам Кончевський мав батька в Лопушній біля Чорткова, і саме тому вислано було його до Галичини. Він побував у Підгайцях, у Галичі, в Манявському скиті та в Ямниці на Підкарпатті, і всюди зустрічав людей, які чекали на прихід Запорізького війська...»

Те саме можна було б сказати про містечка Брацлавщини, Уманщини і Чигиринщини. Річ Посполита нарешті стала на краю безодні, утвореної власною хижацькою політикою стосовно до України. Усе це добре розуміли навіть самі представники панівного класу Польщі. Наприклад, Миколай Потоцький, який у своїх листах до короля писав: «Шкідливий вогонь так спалахнув, що не було такого села, такого міста, у якому б не закликали до сваволі і не зазіхали на життя та майно своїх панів і державців, самовільно вимагаючи своїх заробітків, і часто подаючи скарги про свої кривди та шкоди. Це було передвістя бунту...»

Новий коронний гетьман тоді ще не знав, наскільки вірно він схарактеризував становище цією своєю останньою фразою. Але не будемо все ж порушувати хронологію. Йшли останні місяці спокійної «Золотої доби» на теренах Речі Посполитої.

II

На Богуновому хуторі царювало пожвавлення, якого не було тут протягом кількох років. Молодий хорунжий одружувався з красунею Ганною, яку привіз на хутір півроку тому в сідлі поперед себе, і яку, збившись з ніг, розшукували весь цей час по всьому Поділлію і Брацлавщині нишпорки коронного гетьмана. І не безуспішно, адже, як відомо, люди без сліду не зникають, тож знайшлися добрі люди, допомогли вижити Івану. Нависла над зухвалим козаком смертельна загроза тоді. Але ж Бог не без милості, козак не без долі...

У час, коли різдвяні морози вкрили річки й озера товстим шаром криги, а дерева в лісах понад Бугом потріскували від жорстокої холоднечі, на хутір під Вороновицею з Брацлава прибули два десятки козаків на чолі з осавулом Мінічем з особистого регіменту пана

полковника. Мініч мав при собі лист з печаткою Крутія, який одразу ж по прибутті простягнув Івану.

– Не прогнівись, пане Іване, справу маю до тебе не з приємних, – відводячи убік очі, мовив він до Богуна. – Мушу привезти тебе чи доброю охотою, чи в кайданах до Брацлава на суд. Тож прошу: не примушуй брати гріх на душу, корись!

Іван швидко пробіг очима казенний папір, на якому впізнав чіткий і рівний підпис полковника Крутія.

– Добре, товаришу, я зберуся, не доведеться тобі примус наді мною чинити. Скажи лишень, скажи, як козак козакові – що трапилося?

– А ти не здогадуєшся?

– Здогадуюсь.

– Ти сам відповів, – кивнув Мініч. – Крутії втрапив після твоїх подвигів у добрячу халепу, проте захищав тебе до останнього. Але нічого не вдієш, ти зумів перейти дорогу коронному гетьману. За таке голову можуть втратити люди, значніші сотенного хорунжого.

– Я ні про що не жалкую! – твердо мовив Іван, струснувши чубом.

– Знаю.

Мініч відійшов убік та запалив люльку. Мовчки поглядав навкруги, недбало заштовхуючи за пазуху зім'ятого листа. Іван твердим кроком рушив до сіней, не забувши віддати розпорядження челяді, щоб ті потурбувалися про прибулих та їхніх коней. Тільки ступив, як відчув на собі обійми Ганни. Обвивши руками його шию, вона позирнула стривоженим поглядом. Так і завмерли серед світлиці.

– Хто ці люди, Іване? – голос її був, як завжди, ніжним та спокійним, хоча в очах з'явився тривожний блиск.

– Мене викликають у Брацлав, у сотенних справах. Це не надовго, ясочко моя, заспокойся.

Ганна повільно хитнула головою:

– Ти щось приховуєш, а я відчуваю це.

– Ну що ти! – Іван посміхнувся і погладив пальцем щічку коханої. – Я зовсім ненадовго, ось побачиш. Не переймайся цим. А тепер... мені потрібно збиратися в дорогу, вибач, люди очікують.

Ганна розімкнула обійми і мовчки відійшла до вікна. Стала, схрестивши руки на грудях, з міцно затисненими вустами, і позирала, як Іван скинув на лаву овечий кожух, зодяг китайчатий каптан. Довго, уникаючи її погляду, застібав численні срібні гудзики. Поверх каптана натягнув підбитий лисячим хутром кармазиновий жупан і оперезався шовковим очкурком, до якого почепив шаблю, порохівницю і лядунку. Підійшов до тієї самої стіни, з якої колись, неймовірно давно, знімав важезні, як задля дитини, пістолети, щоб стати поряд з пораненим Омельком на захист свого дому. Деякий час розглядав у руці один з тих пістолів. Нарешті, зітхнувши, повісив назад. Спиною відчув погляд Ганни.

– Колись цей пістолет дав мені сміливості у хвилину, коли мені було страшно. Поряд лилася кров, гуркотіли постріли... Знаєш, не найкраще оточення для восьмирічного хлопчика, – Богун говорив це, вткнувшись поглядом у стіну, і не міг чомусь повернутися і глянути Ганні в очі. – Але, смішно сказати тепер... Коли я підняв до плеча зброю, мені здалося, що мене неможливо вбити. Звичайна дитяча впевненість у тому, що має зовсім інші правила в реальному житті... Відтоді в багатьох битвах я не розлучався з цим пістолетом, і він жодного разу не підвів мене, як і належить доброму старому товаришу. Ані шабля, ані куля не беруть, їй-богу! – Іван задумливо посміхнувся.

– Але сьогодні я залишаю тут свій оберіг, – продовжив він по хвилині роздумів. – І хочу, щоб ти знала: відтоді, як на моєму хуторі з'явилась ти, у мене виник новий оберіг – наше кохання. Воно настільки глибоке і чисте, що його береже сам Бог. Тож нам немає необхідності боятися помсти людей. Навіть коли це коронний гетьман. Ти розумієш, про що я?

– Так, – коротко відповіла Ганна. Для неї все стало зрозумілим ще від тієї миті, коли у ворота хутора заїхали озброєні вершники на чолі з осавулом.

Іван рвучко повернувся, підійшов до неї і взяв її руки до своїх.

– Тож пообіцяй мені, кохання моє, що не будеш боятися за мене, коли я поїду. Не хочу, щоб навіть мізерна тінь застинала твоє обличчя. Вір і знай: я повернуся до тебе, навіть якщо всі сили пекла стануть переді мною, щоб завадити здійснити це!

І Ганна схилила голову на знак згоди. Стриманими фразами вона пообіцяла Івану чекати і коритися, як справжня вірна подруга, хоча сама вже знала, як має вчинити донька шляхтича.

І був довгий, зважаючи на лютий мороз і густий снігопад, переїзд до Брацлава. Зима, відчувши скорий свій кінець, розгулялася буревієм. Засипала землю снігом, який, немов біла стіна, поставав перед втомленими очима подорожніх, завивала в чорних вітах мертвих до весни дерев оскаженілим вітром, дихала в саме серце стуленим холодом. Подекуди шлях зовсім розчинявся в хуртовині, зникав за товстою сніжною ковдрою. Тоді загін Мініча зупинявся, відшукуючи балку, стрімкий берег річки або й просто повалене дерево, яке бодай на йоту могло захистити від негоди і вітру. Розкладали вогнище і сиділи, притискаючись один до одного, бадьорились, жартами намагаючись перекричати ревіння бурі і моторошне завивання вовчих зграй, які тяглися за ними, конаючи від голоду, вздовж усієї мандрівки.

Іноді Богунові здавалося, що буря ніколи не припиниться, а червоні, з обмерзлими, заледенілими вусами обличчя козаків осавула Мініча – це останнє, що він бачить у своєму житті. Особливо чітко таке відчуття пробирало, коли він читав прихований страх у очах вкритих бойовими рубцями козарлюг, роздивляючись їх обличчя в мерехтливому світлі багаття, яке роздратованим демоном билосся у струменях штормового вітру. Але не страх за своє життя крижаними голками колов серце Івана тоді, лише думка: що ж стане тоді з нею, якщо він не повернеться з цієї триклятої мандрівки?

На ранок другого дня по виїзді з хутора негода нарешті вляглася, і несподівано засяяло яскраве сонце. Одразу ж, як це іноді буває ранньої весни, відчулися майже непомітні пахощі весінних струмків і вогкої землі, яка рвала пута свого крижаного панциру. Коли козаки підїздили до полкової канцелярії в Брацлаві, яка розташувалася на пагорбі, оточена будинками козацької старшини, комор, стаєнь і півторасаженим дубовим частоколом з вежами, зустріли особисту охорону пана полковника. Козаки, не дивлячись на мирний час, були озброєні мушкетами, пістолетами і шаблями. На декотрих були розстебнуті кожухи, а з-під заломлених на потилицю шапок вихоплювалися довгі чуби.

– Йди сам, – звернувся Мініч до Івана, коли вони підійшли до високого ганку полкової канцелярії. – Не хочу, щоб ти відчував себе немов під вартою... Там на тебе очікують. З паном полковником якийсь Славинський. Військовим товаришем коронного гетьмана назвався. І з ним ще один, з Варшави... Ястржемський, здається.

– Дякую, осавуле, – простягнув Богун руку. Мініч відповів міцним потиском.

– Шануйся, – відповів коротко і покрокував геть.

Іван піднявся сходами, проминув сіни і відчинив двері світлиці. Декілька секунд очікував, доки очі звикнуть до освітлення кімнати, яке після сліпучого від сонячних променів снігу було дещо слабким. Нарешті роздивився кремезну постать Крутія, який, спершись на підвіконня, палив люльку, випускав хмаринки диму, оповившись ними, немов сизою імлою. За полковником Іван роздивився ще двох – у дубових, обтягнутих помаранчевим сап'яном, фотелях, біля столу, на якому стояли напівпорожня кришталева карафа і кілька срібних чарок. У одному з присутніх Іван, відчуваючи лють, упізнав колишнього рейментаря охорони страченого поляками гетьмана Павлюка. Славинський від часу їхньої останньої зустрічі майже не змінився – ті ж самі напівзаплющені очі, з-під яких чигав холодний погляд уважних очей, той самий ніс гачком і вкриті сухою шкірою вилиці над запалими щоками і довгастим підборіддям. Другий з гостей пана полковника, напевне, Ястржемський, був так влучно описаний раніше словами Ганни, що Іванові здалося – вони зустрічаються не вперше. Перед молодим, повним сил Богуном сидів підтоптаний ловелас, який під бундючністю приховує німецьке тіло семидесятирічного старця.

Знявши шапку, Іван вклонився Крутію:

– Чолом тобі, пане полковнику.

– Здоров будь, хорунжий, – хитнув у відповідь на привітання головою Крутій. – Довго примусив на себе чекати.

Іван стримано і з гонором розвів руками:

– Іноді навіть у накази військової старшини втручається небесна канцелярія. Пробач, батьку, поспішались-мо, як тільки могли. Негода.

– Вірю, – Крутій загасив люльку і ступив на кілька кроків уперед. Уважно огледів Івана, заклавши руки за спину. – Здогадуєшся, для чого тебе викликав?

– Від початку здогадувався. Тепер, коли побачив цих вельможних панів, знаю напевне.

– То як ти, сякий-такий сину, посмів чинити таку наругу?! – голос полковника загримів, немов каміння по гірському схилу. – Ти, шляхтич, чий батько все життя з незаплямованою честю тримав свою хоругву! З гонором, рівним можновладцям! Як зміг ти чинити гірше злодія з великої дороги?! Посмів посягнути на дівочу честь, негіднику?! З яких диявольських мотивів?!

Іван мовчки витримав перший напад люті і палаючий погляд Крутія.

– Дякую вам, ваша милість, пане полковнику, за те, що згадуєте ім'я мого батька і віддаєте шану його заслугам перед військом Запорізьким.

– Я ще не закінчив! – гнівно перервав Івана Крутій. – Я багато чого можу зрозуміти, козаче. Сам-бо пройшов Крим і Рим... Знаю, що ви, молодецькі голови, сп'яну можете вшкварити... Часто крізь пальці дивився – мої ж хлопаки! Що там гріха таїти, і покривав вас перед панами комісарами, коли ви січові гульки згадували, коли з владою не мирилися. Мало на мою голову за це впало?! Дожився до того, що мій хорунжий у гречку скочив?!

Богун, який, здавалося, був готовий до будь-якого розвитку подій, пополотнів.

– Але вам тут Бог знає чого наговорили! – змушений був він виправдовуватись. – Але то нісенітниця!

– То ти, кажеш, не був у Барі?! І до палацу його ясновельможності не ти прокрадався?! Дівку не ти поцупив?!

– Я, батьку...

– А як же накажеш тоді свій вчинок іменувати?! Чи, може, панночка сама за тобою, іродом, побігла? Напередодні власних заручин?!

Іван мимовільно, заграв жовнами. Він був готовий до арешту, бою, до чого завгодно, але не до звинувачень з боку людини, що її поважав до глибини душі.

– Я не здивуюсь, вашмость, мостивий пане Крутію, якщо оцей збойця спробує нам довести, що племінниця пана Конєцпольського пішла з ним за власним бажанням. Як ви уже знаєте, я мав неприємність раніше зустрічатися з козаком Богуном, унаслідок чого маю уявлення про хитрий і брехливий характер цього чоловіка. Я мислю, ми вчинимо в найвищій мірі вірно, якщо заарештуємо його і віддамо на суд коронного гетьмана, – Славинський вимовляв усе, випльовуючи слова і ненависним поглядом спеляючи Івана.

Богун стримано посміхнувся.

– Пан Славинський дозволив собі обізвати мене брехливим? – блиснув він очима, відчуваючи, як на щоках у нього заграли жовна. – Так, доля дійсно зводила нас до купи ще за часів гетьмана Павлюка. Але козак Богун був тоді, є зараз і назавжди залишиться козаком. Натомість козак Славинський, я бачу, забув про свою участь у бунті, зраду свого гетьмана і ще багато чого. Бачу також, леопардова шкура гусарського хорунжого і звання військового товариша пана Конєцпольського пасують йому не менше, ніж пернач сотника особистої охорони бунтівного гетьмана Павлюка, або, приміром, якщо з'явиться така нагода, каук яничарського аги, чи татарського мурзака!

– Це принизливо! Що ти собі дозволяєш, лотре?! Пане полковнику, я прошу вас не давати право вашим підлеглим розмовляти зі мною, посланцем Речі Посполитої, таким брутальним тоном! – гаркнув Славинський.

– Пане полковнику, ще невідомо, що ти за птиця, але я з радістю йому оповів би, коли б не нагальні справи. Потрібно було б тебе зарубати, сучого сина, коли я мав таку нагоду! – Іван мимоволі поклав руку на оздоблене срібною чеканкою руків'я шаблі.

– Іване! – знову загримів голос Крутія. – Ще кілька слів у такому тоні, і ти скуштуєш

київ лише за це!

– Вибач, батьку, – схилив голову Богун. – Не можу стриматися, коли справа стосується гонору і чесного імені Богунів.

Крутії зітхнув.

– Чесного імені. Тож-то от й воно... Чистоту його ще довести треба. Тож залишимо поза увагою ваші стосунки з паном Славинський і повернемося до подій, через які я тебе викликав... Тож кажи чесно і відверто: де панночка Ганна Заболоцька і хто тобі допомагав, коли ви порубали п'ятьох драгунів пана коронного гетьмана?

– Я не знаю, де знаходиться панночка Ганна Заболоцька, а ім'я того, хто стояв поряд зі мною, щоб допомогти мені, я не відкрию в жодному разі.

– Він ще має нахабність насміхатися! – пирхнув роздратований Славинський. – Сей лотр знущається над нами, як вам це подобається?!

– Проше пана вчинити справедливий суд над сим зрайдцем, альбо я буду змушений звертатися до пана круля за захистом і допомогою! – зарипів несподівано Ястржемський. – Пан сеймовий комісар Яцек Шемберг рекомендував мені полковника Крутії як людину, лояльну до влади й закону. То є бардзо добже, позаяк мусимо визнати: лише такі чесноти, як покора владі, служіння отчизні і богобоязливе служіння короні скрашують справжнього лицаря. Сей чоловік образив мої найкращі почуття, моє кохання до панянки і її кохання до мене. Він, окрім того, образив пана коронного гетьмана, який тепер лежить важко хворий. Тож, я мислю, він повинен відповісти за це.

Крутії у відповідь лише крутнув головою і подивився на Богуну:

– Не крути, сучий сину! У Барі був?!

– Був.

– Дівку брав?!

– Так.

– Що?!

– Вона поїхала зі мною з власної згоди.

– От про це ще розберемося! Де зараз Ганна Заболоцька?

– Немає такої більше, батьку.

– Що?!! – одночасно вихопилося у Крутії, Славинського і Ястржемського.

– Тепер є лише Ганна Богун, моя дружина, з якою вінчався за згодою святої церкви та обопільним порозумінням між мною та Ганною.

На кілька хвилин запанувала мовчанка. Першим знайшовся Славинський:

– Неймовірна підлість! Він мав нахабність силою одружити на собі Ганну, користуючись її беззахисністю і тим, що ми не встигли завадити його диявольським планам. Втім, пусте! Це тобі, лотре, з рук не зійде. А ганебний шлюб буде визнано недійсним, слово гонору!

Іван криво посміхнувся:

– Це неабияк схоже на тебе, Славинський. Для таких, як ти, закон є дишлом. Куди за нього потягнеш, туди й повернеться. Слава Богу, що проти таких, як ти, маю шаблю і можу захистити власну гідність. Повір мені: доки дихаю, доки можу бодай голими руками боронитися, не дам тобі бути наді мною! Не даремно сказано у Святому Писанні: що з'єднав Бог, не роз'єднати людині!

Іван замовк, палаючими очима уп'явшись в обличчя Славинського, який, і Богун знав це напевне, став з цієї хвилини його найлютішим ворогом на все життя. З болючим жалем пригадався той день серед закутих морозом ногайських степів, переляк у цих самих очах, які тепер дивилися на нього з підкресленою зверхністю. Ой леле, ну чому він не почув вигук Омелька всього на мить пізніше?...

– Іване, – відірвав від думок голос Крутії. – Якщо ти говориш правду, це дещо змінює справу. Ти можеш якимось чином довести свої слова?

Богун у черговий раз зітхнув. Він добре пам'ятав той самий лист Ганни, який привезла служниця Наталка. Що пам'ять, Богун і зараз відчував рукою бережно складений в очкурі аркуш цупкого паперу, що його прихопив із собою, не знаючи навіщо. Хіба згадував його,

немов велику подію у своєму житті. Тепер лист перетворився на доказ, котрий від нього вимагав полковник Крутій. Іван похмуро мовчав. У думках ще і ще пробігали рівні каліграфічні рядки і той самий слід від сльозини. Слід, що так схвилював його тоді... Ні, лист не доказ. Це те, що стосується лише їх двох і більше жодної душі. Іван добре розумів: його слова вистачило б для полковника Крутія, але його надто мало для коронного гетьмана і сеймового комісара з приводу козацького питання Ячика Шемберга. І якщо перший, як кажуть, при смерті, то другий... А з ним і ті двоє жадаючих Іванової крові ляхів вимагатимуть від Крутія його негайного арешту. А далі... А далі їхня воля. Немає поряд вірного Нечая, Обдертого, Омелька, до сліз рідних тимошівців... Та що це, баба він?! Є ж шабля при боці! Навіть якщо реєстрове козацьке військо під владою посіпак Конєцпольського, він здатен захистити свою волю!

– Для того, аби довести своє лицарське слово, можу обґрунтувати, батьку, своє козацьке походження, на мою точку зору, більш старовинне, ніж у пана Славинського. То є єдине, що маю і чого у мене ніхто не зможе відібрати!

І спохмурнів Крутій. Бачив-бо – правду істинну мовить молодий хорунжий. Вірив йому, як вірив колись Федору Богуну, з котрим стільки разів пліч-о-пліч бився з ворогами в безлічі битв. Але що він міг зробити тепер? Цієї миті на нього знову, як і десятки разів раніше, навалилася дивна туга. Хіба він є полковником у Брацлавському полку? Такий, котрі були в Сагайдачного? Звичайно, ні! Ті мали перед собою лиш овіяного славою старого гетьмана, підкорялися лиш його слову і отримували славні перемоги, увіковічуючи своє життя нарівні з прославленим Конашевичем. Що ж залишилося йому, Крутію?! Та й не лише йому. Хіба інші, принижені ординаціями старшини, можуть щось вирішувати таким чином, як вважають за потрібне? Відповідь була для полковника Крутія занадто однозначною – ні! Навіть тепер, коли він мав собі за мету врятувати від розправи одного зі своїх кращих старшин, він міг добитися лише одного – розділити його долю. І от цієї миті той Крутій, який довгі десять років схилив голову перед польськими комісарами, відчув – він не зможе більше поступатися своєю совістю. Нехай це буде розцінено як бунт, але він у своєму полковому місті, при арматі і шести сотнях вірних козаків зможе захистити хорунжого Богуну, якого вважає невинним.

– Добре! – різко пролунав його голос. – Я вислухав вас, мостиве панство. Вислухав і тебе, Богуне. Я добре все зважив і рішення моє таке: як добрий господар і військовий старшина, не можу припустити, щоб на моєму панстві були присутні люди...

Несподівано для всіх у двері рішуче постукали. Від нелюдської напруги Іван здригнувся.

– Увійдіть! – нервово кинув Крутій.

Двері прочинилися, і до світлиці ступив козак, якого Богун бачив на варті перед військовою канцелярією.

– Пане полковнику, дозвольте? – хрипко мовив він, одразу ж відкашлявшись.

– Що ще?

– До вас прохає пропустити себе одна особа...

– Але я, чорт забирай, зайнятий, хіба не зрозуміло?

– Я їй говорив, але вона наполягає. Мовить, що справа, яку ви вирішуєте, стосується безпосередньо її.

– Гм... Але яким чином?

– Не відаю, вашність, мовить, що все пояснить сама.

– Добре, пропустіть.

Козак, схиливши голову, зник, і за хвилину до кімнати увійшла струнка жінка в короткому кунтушику, капелюшку і довгій, до п'ят, вузькій сукні. Побачивши її, Богун пополютнів удруге – посеред світлиці стояла Ганна.

– Пане полковнику, – гаряче сказала вона, і очі її палали вогнем. Уся струнка постать була напружена, немов до бою, як може бути готова до бою за власне щастя граційна пума, жителька африканських саван. – Пане полковнику, ви не маєте права судити мого чоловіка за те, що ми кохаємо одне одного! І якщо ви намірилися вчинити йому шкоду, карайте й мене

разом з ним! Я прийму будь-яку кару, а ви будете мати смертний гріх за це. Я прокляну вас, пане полковнику, і весь ваш рід!

Ганна рішуче підійшла до Богуна і взяла його за руку.

– Отакої! – тільки й витиснув із себе Крутій. Те напруження, з яким хвилину тому він прийняв надзвичайно важливе для себе рішення, раптом спало, і він знайшов ситуацію, яка склалася, напрочуд комічною. Мовчки огледів палаюче рішучістю обличчя Ганни, блідого, немов стіна, Богуна, Славинського, очі якого скидалися на два великих кола, і Ястржемського, що виструнчився, незграбно скочивши з крісла, – і... зареготав. Зареготав так, що забряжчали шибки, а у двері просунулася голова вартового козака з відкритим від здивування ротом. Громоподібні звуки його сміху стрясали світлицю не менше хвилини, тоді поволі почали вгавати.

– Богуне, бісів сину, де ти її таку сердиту знайшов?! Поверни назад або хоч тримай міцніше. їй-богу, в очі кинеться! – нарешті сказав Крутій, усе ще підсміюючись.

Тут не витримали поляки.

– Але Ганно! – звернувся Ястржемський польською мовою до дівчини. – Я не можу повірити своїм вухам! Ви не загубите так своє життя, отямтеся! Перед вами будуть відкриті чудові перспективи, ви побачите найкраще товариство Варшави, Кракова, ви будете

бажаною гостею при дворі пана Володислава, рівнею багатьом з його вельмож. Невже все це ви проміняєте на вбоге животіння поряд з оцим схизматом? З цим неотесаним хлопом?!

– Пане Ястржемський, – гордовито відповіла Ганна, різко відчеканюючи шиплячі польські слова, – цей, як ви зболіли висловитись, неотесаний хлоп знає польську мову не гірше за нас з вами, як і латину, грецьких філософів і ще багато чого. Крім того, він, як і ми з вами, шляхтич. Але навіть не це головне... Втім, вам цього все одно не зрозуміти. Тож цілком офіційно повідомляю вас: я вільна у своєму праві обирати власне життя як донька шляхтича, вільно народжена, і та, що користується усіма шляхетними правами, які визнано законами Речі Посполитої. Виходячи з вищесказаного, я вимагаю припинити переслідування мене і мого чоловіка, а також передати мою вимогу дядечкові. Маю надію, ваш гонор не дозволить вам намагатися знищити наш союз після цієї розмови.

– Але ваш дядечко важко хворий! – майже схлипнув Ястржемський. – Ваше абсолютно незрозуміле рішення принесе йому нові страждання, як ви можете бути такою жорстокосердою?!

– Я щиро співчуваю йому і вам, – холодно відповіла Ганна.

Запанувала довга мовчанка, яку перервав Крутій:

– Що ж, пане Ястржемський, пане Славинський, я радий, що все з'ясувалося...

Різкий стук прочинених дверей перервав його мову – Ястржемський вискочив з кімнати. Слідом, дико зиркнувши на Богуна, подався Славинський. Ні Іван, ні Ганна не звернули на них уваги. Вони дивилися в очі одне одному, і навколишній світ перестав для них існувати. Помітивши це, Крутій і собі щось промугикав у довгі вуса і зник за дверима.

– Як ти тут опинилася? – запитав Богун.

– Приїхала! – посміхнулася, низуючи плечима, Ганна.

Тепер вона була, як завжди, ніжною і беззахисною. Зовсім не такою, як кілька хвилин тому.

– Навіщо? Навіщо ти це зробила?

– Тому, що боялася за тебе.

Іван ухопив кохану в обійми.

– Ти не повинна була так чинити, Ганно!

– Чому?

– Тому! Ти могла загинути! Цей буревій... Навіть... Навіть я відчував страх!

Ганна ще раз посміхнулася і провела тонкими своїми пальчиками по його обличчю, розгладжуючи брови, пестячи щоки, підборіддя, тонку смужку смолисто-чорних вусів.

– Безстрашний Богун. Відчайдушний запорожець. Пан хорунжий... Яке ж ти ще хлоп'я, Іване! – вона притислася обличчям до його грудей. – Як я могла сидіти і очікувати, коли

серцем відчувала – тобі потрібна моя допомога. А той буревій? То пусте, голубе мій сизий. У моєму серці пронеслися незрівнянно сильніші буревії за той час, поки багато років очікувала на нашу з тобою зустріч... На подвір'ї полкової канцелярії, сидячи в купі соломи, на передку запряжених двійкою коней напівзакритих гринджол, палив люльку Мирон Охріменко. Коли побачив на високому ганку Івана, піднявся. Схиливши голову, очікував, доки Богун підійде. Тоді подивився на нього поглядом вкритих червоними прожилками старечих очей. У тому погляді читалася провина.

– Пробач, пане хорунжий. Умовляв, благав не їхати. Хотіла сама, верхи... Мусив...

Іван безсило опустився на сани поряд з Охріменком, Ганна присіла з другого боку.

– Іваном клич, просив же... – кинув.

– Іваном, то Іваном. На ось, – Мирон дістав з-під соломи дерев'яну баклагу і витяг з неї корка. – Бачу, що тобі не завадить.

Богун жадібно припав до фляжки, не відчуваючи, як тече горлянкою міцнюща Миронова оковита...

III

І ось тепер гуляв Богунів хутір. Весело, з розмахом, справляв молодий пан хорунжий своє весілля, відрядивши гінців із запрошеннями навсібіч. Тож ще не встиг травневий вітерець здмухнути з дерев білосніжні пелюстки яблуневого цвіту, коли із далеких і близьких міст, містечок, сіл та хуторів, навіть із Запоріжжя потяглися гості, аби погуляти на Богуновому весіллі. Вихилити келих меду, відчайдушно вдарити навприсядки, під переливи музик. Людей подивитися та себе показати. Але були й такі, хто мав ще одну місію, окрім щирого поздоровлення молодих. Місію справжніх патріотів України.

Багато іменитих козаків зібралися погуляти в Богуна на хуторі. Були тут товариші по зброї покійного Федора, запрошені Іваном на знак пошани до світлої батькової пам'яті, який не встиг оженити сина-одинака. Були й Іванові товариші по реєстровій службі та запорізькі побратими. Присутнім тут був полковник Крутій, сотник Максим Кривоніс, Іван та Данило Нечаї. Немалий шлях від Дніпрових порогів здолав військовий суддя Війська Запорізького Низового Омелько Деривухо, черкаський сотник Богдан Топига, сивовусий побратим Федора Богуна Іван Гиря і ще багато квіту українського лицарства. Не жалкував старовинних медів, вин і горілок молодий Богун. Не жалкував печених кабанів, телят, баранів, зайців, куріпок та каплунів. Столи, виставлені, як це було заведено на хуторі з незапам'ятних часів, широким колом під ласкавим вітерцем у затінку дерев, тріщали від неймовірної кількості страв та напоїв. Два дні і дві ночі не переставали готувати наїдки десять найнятих кухарок. Від ранку бігали молоді й дівчата, готуючи бенкет, на який у Богуна не було часу одразу ж після одруження, виставляючи страви. Не припиняли, й коли прибули на запряженому шісткою білих коней ридвані молоді, і навіть коли заграли веселі музики, а захмелілі гості розпочали свої одвічні філософські розмови.

Лилися рікою пиво, мед та оковита. Не замовкали ні на мить музики, старанно відпрацьовуючи насипані щедрою рукою господаря злоті, флорини та дукати. Літали у відчайдушному гопаку буйні козацькі оселедці, тріпотіли шаровари, вистукували срібними підковами сап'янці, вибиваючи з утопаної землі хмаринки пилу. А за хвилину вже дівчата-дружки вправно витанцьовували, весело позирали на парубків, хизуючись білосніжними вишиваними сорочками, яскраво-червоними разками намист і цілими букетами різнобарвних стрічок, уплетених у важкі чорні, русяві, білі і руді коси. Заливалася солов'їним голосом сопілка, дзвеніли бубни, цимбали. Скрипка немов кликала ноги в танок. А Іван з Ганною сиділи на найпочеснішому місці й були на сьомому небі, впиваючись довгоочікуваним своїм щастям. Адже це на честь їхнього кохання, за яке стільки боролися, здійснюються кубки і чари, адже це для них співають та виграють музики. Гуляйте, люди православні, вам на здоров'я, вороженькам на заздність!..

А коли пізно за північ нарешті вгомонилися потомлені гості, частиною роз'їхавшись по навколишніх хуторах, а частиною поснувши по численних на хуторі світлицях, коморах,

сінниках або й просто під столами, у світлиці, тій самій, де Федір Богун приймав колись нещасного ротмістра Рудницького, зібрались півтора десятка значних старшин реєстрового війська і запорожців. На столі, присунутому до вікна, стояли кілька сулій з напоями, чарки, тарелі зі стравами. Але тепер у той бік ніхто й не дивився. Крізь розчинені віконниці нічний вітерець доносив у кімнату свіжі пахощі яблуневого саду і спів цвіркунів на леваді. Кілька чоловіків у світлиці палили люльки. Розмова, яка, власне, зовсім не здивувала Богуна, попередженого про її майбутній зміст Нечаєм, щойно почалася.

– Пробач, Іване, що починаємо цю розмову в такий день, коли ти повинен забути про справи й цікавитись лише молодою дружиною, але щаслива нагода зібрала тут стількох з нас, що другого такого випадку надто довго чекати. Бо це пов'язане не лише з великими витратами часу, а й з посиленою увагою лядських шпигів. Часу в нас обмаль, увагою ляхів і так обдаровані понад міру. Тож мусиш вислухати нас саме тепер, якщо вирішив пристати до справи нашої святої, – почав промову Максим Кривоніс, кремезний сотник з орлиним носом, довгими смолянистими вусами, густими бровами і ледь примруженими, як це буває в людей підозріливих, очима.

– Я готовий, панове-браття, вислухати вас. Навпаки, це я прошу вашого вибачення за те, що примушую вас, покинувши бенкет, займатися справами, – з повагою відповів Богун.

– Не ти, чоловіче, примушуєш. Образа та гірке відчуття власного безсилля, що його зазнаємо стільки років, примусили. Образа за матінку нашу, Україну, яку вороги, немов залізними лещатами стиснувши, до скону доводять. А ще відчуття гіркоти за те, що, маючи в руках шаблі, забулись-мо про борг свій козацький – її, неньку, боронити, життя не шкодуючи. Тож розмова наша незмірно важливіша бенкету. Знаєш, пане Іване, про що йтиме мова?

Богун подивився в обличчя Кривоноса прямим відкритим поглядом.

– Здогадуюся, пане Максиме. Про Хмеля толкуєш.

– Від кого знаєш?

– Від побратима мого, Данила Нечая.

– Добре. Нечай будь-кого в наші справи втаємничувати не стане. Коли ж він тебе обрав, довіру мою матимеш, як і він сам. Крім того, я вже не перший рік слідкую за тобою, Богуне, та й не тільки я... Під Кумейками ти добре постояв за Батьківщину. Та й потім від неї не відцурався, брата-козака за рівного завжди поважав.

Іван кинув швидкий погляд на Нечая. Що значить оте «не перший рік слідкую за тобою»? Напевне, Данила розпитував перед тим, як прийти до Івана.

Нечай немов прочитав думки:

– Я нічого йому не казав, Іване.

Кривоніс ледь-ледь посміхнувся.

– Знаю, що ти подумав, хлопче. Але чого б ми були варті, коли б зарані не бачили наскрізь того, кого приймемо до свого товариства? Товариства, про існування котрого не повинен знати ніхто, аж поки ми самі не відкриємо таємниці його існування.

– Про що ти?

– Не про що, а про кого. Про людей, які вболівають за Батьківщину, котра, немов поранена голубка, б'ється в хижих пазурах польського шуліки. Нас багато. І сьогодні ти маєш стати одним з нас. Ти готовий до такого кроку?

Перед тим як відповісти, Іван помовчав. Розумів – ця розмова є початком чогось нового, великого і надзвичайно відповідального. Після неї він уже не зможе жити таким життям, як раніше. Після неї звичний йому світ почне змінюватись. Змінюватись так, що це неодмінно або приведе його до великої слави, або на криваві дошки ешафоту. З короткої оповіді Данила Нечая про таємну організацію в лавах козацького війська, що її за допомогою багаторічної клопіткої праці створив Богдан Хмельницький, і про цілі, які вона перед собою поставила, проникнувши своїми непомітними щупальцями не лише у вищі кола Великопольщі, а й у велику європейську дипломатію. То чи готовий він, Іван Богун? Так! Він радо прийме хоч перше, хоч би й друге в боротьбі за Україну.

– Колись, знаходячись у цій самій кімнаті, я запрягся перед самим собою: бити ляхів,

скільки стане сил та снаги. З того дня пройшло вже багато років, – дивлячись задумливим поглядом у темряву за відчиненим вікном, промовив Богун. – Усі ті роки лише підтвердили мою дитячу присягу. Я з вами, панове. З вами до останнього. Але що ж пан Хмельницький не знайшов часу відвідати мене або бодай відповісти на моє запрошення? Хотілося б і мені познайомитися з чигиринським сотником.

– Усьому свій час. Не тримай за душею образи на пана Богдана, хорунжий, – відповів густим низьким голосом Іван Гиря. – Не просто тепер жити йому.

– Копає стерво лядське, – підкинув Омелько, випускаючи носом цівку тютюнового диму.

– Копає, – підтвердив Кривоніс. – І про наш зговір, і під нього особисто. Коли помирав старий Конєцпольський, застерігав декого із сеймових комісарів: не та перед вами, пани комісари, людина, за яку видає себе. Багато лиха через нього зазнаєте. Стара лисиця дещо знала... Тепер, коли його син Олександр домігся посад чигиринського та корсунського старости і отримав від Володислава привілеї на Мліївський ключ, щеня спить і бачить, як би вижити Богдана з дідизни його.

– Та не так Олександр, як собака Чаплинський! – кинув мовчазний Іван Нечай, старший брат Данила і зять Хмельницького.

– Так, Чаплинський. Нещодавно таки отримав він привілеї від Олександра на землі Хмельницького. Дочекався, доки господаря не було на хуторі, й наїхав, стерво поганське! Побив, пограбував. Тож не до бенкетів тепер нашому Хмелю, зрозумій, пане Іване.

– Я розумію.

– І скрутної години він цілком має підпору в нас, його спільниках і однодумцях. А наша турбота поки що – поширювати почату ним справу серед народу. Чим і будемо надалі займатися. Я радий, що ти тепер з нами, – Максим Кривоніс простягнув Іванові свою міцну долоню.

– Я радий бути з вами, – відповів Іван дружнім потиском руки. – А щоб мої слова не були лише словами, пропоную підняти по добрячому келиху старого меду і підійти ближче до справи, що її ваші милості мають на меті мені доручити.

– Що ж, – пригладив вуса Омелько, – козак, він на те й козак, щоб не відмовлятися від чарки, якщо запропоновано її від щирого серця. А справа твоя, друже мій, поки що підбирати вірних людей, накопичувати зброю, порох, припас. Та чекати до часу. Крім того, ти маєш знати про все, що коїться у Вороновиці, Кальнику, Вінниці, одне слово – в околицях. Грошима, коли потрібно, допоможемо, раду, як виникне необхідність, дамо. А поки що зв'язок з тобою будемо підтримувати через пана Данила. Чув, Нечаю?

– Так, – коротко відповів Нечай. Зараз у світлиці сидів зовсім не той гульвіса, до якого звук Богун за роки знайомства з ним. Перед Іваном постав інший Данило Нечай – рішучий, сильний, але разом з тим добре виважений і досвідчений старшина. – Кумів своїх до тебе пришлю, Івана, Петра та Михайла. Люди надійні, через них маємо зноситися... Та ти ж з ними вже зустрічався! Тож приймай їх хлібом-сіллю, у нашій справі мати під рукою надійних людей – то чи не головніше, аніж гостру шаблю.

– Дякую, брате! – хитнув головою Богун.

– Що ж, – першим підняв келиха Кривоніс. – За нашу чесну справу. Щоб все задумане вдалося, і жодне лядське стерво до часу не прознало, які хмари збираємо отут на їх голови.

– За батька Хмеля і лядську згубу! – загув Омелько.

– Щоб козацька правда й віра свята православна перемогли, а ми з вами гідно несли покладений на себе обов'язок. А коли настане для того час, покладали не шкодуючи власне життя на олтар служіння Україні, як це робили до нас сотні й сотні справжніх синів її, – дивлячись в обличчя товаришів прямим відкритим поглядом, мовив черкаський сотник Богдан Топига.

– Щоб Батьківщина пам'ятала наші імена, а якщо загинемо за неї, згадувала добрим словом. Бо з думкою єдиною про неї починаємо справу, яка дотепер не вдавалася жодному герою козацької нації, – раптом вимовив Іван і високо вгору підняв свій келих. Цієї миті все, що він відчував от уже багато років і чому хотів присвятити себе, набуло чітких, майже

матеріальних обрисів. Його життя – це невтомна боротьба за кращу долю свого народу. За волю і незалежність спалюваної протягом сотень років, тисячами хижих загарбників, приниженої чужоземцями великої держави Україна. Такій боротьбі він не вагаючись віддасть усе своє життя, до останку, до останньої миті. Так, йому й досі не було приводу соромитися за минулі роки буремної козацької молодості, але тепер його боротьба виходила на інший, досі незнаний рівень...

* * *

Свіжого і росяного літнього ранку серед порослого високою осокою поля на березі Південного Бугу, що за левадами хутора Богуна, стояли двоє козаків, двоє старовинних друзів, яких життя більше роз'єднувало, аніж зводило до купи, але жоден з них не зміг би, напевне, назвати ближчої йому людини, ніж його давній товариш, той, хто тепер стояв навпроти. Ближчої по-чоловічому, по-козацьки. То були Іван та Омелько.

– Ну от, знову дорога, справи... Ніби й не бачилися з тобою. Напевне, так і спливає життя, – із задумливою посмішкою мовив Омелько. – Останній раз, коли бачилися, ти був юнаком. Тепер справжній козак. Та що там козак, старшина! Одне слово – пан хорунжий! Радий я за тебе, Іване, від душі радий. І за те, що на хуторі батьківському та в сотні мудро пануєш, сірому не ображаєш, і за те, що до нас пристав. І за те, що красуню Ганну не впустив. Правду тобі скажу: страшенно ви з нею мене здивували. Ще коли в Барі були, усе бачив, що з тобою коїться. Та думав так, хлоп'яцтво... Ач, ні! Молодець, Богуне. Згода вам та любов. Тож маю надію скоро й на хрестини потрапити. Йй-бо, заради такої нагоди п'ять сотень верст за п'ять діб покрию!

Іван, і собі посміхаючись, дивився на Омелька. Той самий Омелько, що його пам'ятав ще з дитинства. Лише чуб із сивиною та обличчя вкрилося зморшками і новими рубцями. Лише голос, зірваний у сотнях битв, послабшав, та очі дивилися з мудрістю людини, яка розміняла свій п'ятий десяток. Та той самий голос усе ще міг загриміти, немов травневий грім, очі жбурнути блискавки, а у кремезній постаті відчувалася сила, здатна ламати навпіл гартовану крицю.

– Ти не змінився, Омельку, – говорив йому Іван.

– А якого біса я мав би змінюватися?

Раптом Богун згадав їхню давню розмову.

– І жіноцтво, як і раніше, полюблюєш?

– А хіба що?

– Ну, – Іван знизав плечима, – колись на цьому самому місці ти мені говорив, що на Січі довго жити не здатен з тієї ж таки причини. То, може, повернешся? Як рідного батька, приймемо, все що маю, з тобою поділю, окрім жінки й шаблі, звичайно.

– Повернутися, кажеш?... А що, от ляха розіб'ємо, тоді й повернуся!

– Та чи не застарий тоді будеш для жіноцтва? Ні, напевне, все ж таки здатен одинаком на Січі жити.

– А хто там постійно живе?! – хитрувато підморгнув Омелько.

– То он у чому річ!

– Цить! – жартівливо шикнув на Івана Деривухо. – Ти про що подумав? З тобою військовий суддя говорить, а чи босяк з Вороновиці?

– Про що мовлю? Та про те, пане військовий суддя, що запрошую тебе за кума, як будемо первістка мого хрестити.

– Домовлено. Готуй меди-горілки, хорунжий. Та не барись, бо, чого доброго, доведеться нам з тобою на честь хрестин у Хмелевому таборі з панами-ляхами брагу кружеляти.

Обидва одразу полишили жартівливий тон.

– От що, Іване, – по хвилині мовчанки сказав Омелько. – Мені достеменно невідомо, коли і як все почнеться. Але почнеться, вір мені. Не для того ми від самих Кумейок по краплині сили накопичували, щоб залишатися у спокою. На Запоріжжі тепер не те, що було,

але то лише на перший погляд. У печінках лицарству низовому сидить та лядська залога. А лиш Богдан покличе, з плавнів Великого Лугу з'явиться справжня Січ, не та, що тепер за валами і стінами січової фортеці. Ось тоді й потрібні нам будуть на волості вірні люди. Тут на Поділлі, на Уманщині, на Волині, Галичині. У ляхів земля під ногами повинна горіти! У цьому наша перемога. Інакше... Не будемо говорити про це невідоме «інакше». Ми повинні вірити в почату нами справу. І я свято вірю – настане день, і ми запануємо на власній землі. Усе неодмінно має статися саме так, адже ми не темні московити, з їхньою примітивною вірою в царя-напівбога і злочинність усяких виступів проти принижень і рабства. Ми також не литвини, які забули стару свою волю і великих князів, віддавшись у неволю лядським єзуїтам. Не такі ми, нарешті, як польське хлопство й міщанство. Ми сини Дикого Поля. Наші предки зупинили своєю кров'ю юрби азійських завойовників, що, немов пошесть, нависли над освіченою Європою. І не для того вони зробили це, аби тепер крутитися в домовинах своїх, позираючи, як у їхніх нащадків відбирають право бути вільними на землі, за яку вони зложили голови. Прощавай, Іване. Та пам'ятай мої слова.

– Моє життя – то все, що можу віддати. Але віддам без жалю. За те, про що ти говориш. За Україну, – тихо викарбував Богун, і міцні чоловічі обійми стали останньою крапкою їхньої недовгої зустрічі. Зустрічі, яка остаточно вирішила долю Івана Богуня, звитязного лицаря і борця за волю України.

Ще деякий час він проводжав поглядом самотнього вершника, який поступово зменшувався на тлі яскраво-зеленого килима трав, пустивши коня в шалений чвал.

– Йому теж важко від'їздити, – мовив, ні до кого не звертаючись, Богун, і відчув, як до горла підступає непрошений клубок.

За мить і він розвернув коня і нестямно вперіщив його кілька разів батою, даючи одночасно нещасній тварині острогів. Він хотів, як і Омелько, розвіяти печаль розлуки з давнім товаришем вітром шаленої гонитви...